M. T. CICERONIS OPERA.

M. TULLII CICERONIS OPERA,

EX EDITIONIBUS

OLIVETI ET ERNESTI,

SEDULA RECENSIONE ACCURATA.

Accesserunt incerti Auctoris Rhetorica,
Ad Herennium.

TOMUS III.

LONDINI:
SUMTIBUS RODWELL ET MARTIN; J. BOOKER;
BALDWIN, CRADOCK, ET JOY; G. ET W. B. WHITTAKER;
LONGMAN, HURST, REES, ORME, ET BROWN;
CADELL ET DAVIES; EDWARDS ET KNIBB;
ET J. ROBINSON.
Excudit T. Davison.

1820.

M. TULLII CICERONIS
OPERA
RHETORICA ET PHILOSOPHICA,

EX EDITIONIBUS

OLIVETI ET ERNESTI,

SEDULA RECENSIONE ACCURATA.

Accesserunt incerti Auctoris Rhetorica,

Ad Herennium.

TOMUS III.

LONDINI:

SUMTIBUS RODWELL ET MARTIN; J. BOOKER;
BALDWIN, CRADOCK, ET JOY; G. ET W. B. WHITTAKER;
LONGMAN, HURST, REES, ORME, ET BROWN;
CADELL ET DAVIES; EDWARDS ET KNIBB;
ET J. ROBINSON.

Excudit T. Davison.

1820.

In hoc volumine continentur

***

Quæ, in nostrâ editione, uncinis [hunc in morem] *inclusa leguntur, ea vel plane adulterina aut insiticia sunt — vel, propter scripturæ varietatem, pro incertis habenda — vel, licet reipsâ fortasse germana, criticorum tamen dissensione in dubium vocata.*

M. TULLII CICERONIS,

DE

FINIBUS BONORUM ET MALORUM,

AD

BRUTUM,

LIBER TERTIUS.

I. VOLUPTATEM quidem, Brute, si ipsa pro se loquatur, nec tam pertinaces habeat patronos, concessuram arbitror, convictam superiore libro, dignitati. Etenim sit impudens, si virtuti diutius repugnet, aut si honestis jucunda anteponat, aut pluris esse contendat dulcedinem corporis titillantem, ex eâve natam lætitiam, quam gravitatem animi, atque constantiam. Quare illam quidem dimittamus, et suis se finibus tenere jubeamus, ne blanditiis ejus illecebrisque impediatur disputandi severitas.

Quærendum est enim, ubi sit illud summum bonum, quod reperire volumus; quoniam et voluptas ab eo remota est, et eadem fere contra eos dici possunt, qui vacuitatem doloris finem bonorum esse voluerunt. Nec vero ita ullum probetur summum bo-

num, ut virtute careat, quâ nihil potest esse præstantius.

Itaque, quamquam, in eo sermone qui cum Torquato est habitus, non remissi fuimus; tamen hæc acrior est cum Stoïcis parata contentio. Quæ enim de voluptate dicuntur, ea nec acutissime nec abscondite disseruntur. Neque enim, qui defendunt eam, versuti in disserendo sunt, nec, qui contra dicunt, causam difficilem repellunt. Ipse etiam dicit Epicurus, ne argumentandum quidem esse de voluptate, quod sit positum ejus judicium in sensibus, ut commoneri nos satis sit, nihil attineat doceri. Quare illa nobis simplex fuit in utramque partem disputatio. Nec enim in Torquati sermone quidquam implicatum aut tortuosum fuit; nostraque, ut mihi videtur, dilucida oratio. Stoïcorum autem non ignoras quam sit subtile, vel spinosum potius, disserendi genus; idque cum Græcis, tum magis nobis, quibus etiam verba parienda sunt, imponendaque nova novis rebus nomina: quod quidem nemo mediocriter doctus mirabitur, cogitans, in omni arte, cujus usus vulgaris communisque non sit, multam novitatem nominum esse, cum constituantur earum rerum vocabula, quæ in quâque arte versentur. Itaque et dialectici et physici verbis utuntur iis, quæ ipsi Græciæ nota non sunt. Geometræ vero, musici, grammatici, etiam more quodam loquuntur suo. Item ipsæ rhetorum artes, quæ sunt totæ forenses atque populares, verbis tamen, in docendo, quasi privatis utuntur ac suis.

II. Atque, ut omittam has artes elegantes et ingenuas, ne opifices quidem tueri sua artificia possent, nisi vocabulis uterentur nobis incognitis, usitatis sibi. Quin etiam agricultura, quæ abhorret ab omni politiore elegantiâ, tamen eas res, in quibus versatur, nominibus notavit novis. Quo magis hoc philosopho faciendum est: ars est enim philosophia vitæ: de quâ disserens arripere verba de foro non potest. Quamquam ex omnibus philosophis Stoïci plurima

novaverunt. Zeno quoque, eorum princeps, non tam rerum inventor fuit, quam novorum verborum. Quod si in eâ linguâ, quam plerique uberiorem putant, concessum a Græciâ est, ut doctissimi homines, de rebus non pervulgatis, inusitatis verbis uterentur; quanto id nobis magis est concedendum, qui ea nunc primum audemus attingere? Etsi [quod] sæpe diximus, et quidem cum aliquâ querelâ, non Græcorum modo, sed etiam eorum qui se Græcos magis quam nostros haberi volunt, nos non modo non vinci a Græcis verborum copiâ, sed esse in eâ etiam superiores; elaborandum est, ut hoc non in nostris solum artibus, sed etiam in illorum ipsorum consequamur. [Quamquam] ea verba, quibus, ex instituto veterum, utimur pro Latinis, ut ipsa *philosophia*, ut *rhetorica*, *dialectica*, *grammatica*, *geometria*, *musica*; quamquam Latine ea dici poterant, tamen, quoniam usu recepta sunt, nostra ducamus. Atque hæc quidem de rerum nominibus.

De ipsis rebus autem, sæpenumero, Brute, vereor, ne reprehendar, cum hæc ad te scribam, qui, cum in philosophiâ, tum in optimo genere philosophiæ, tantum processeris. Quod si facerem, quasi te erudiens, jure reprehenderer: sed ab eo plurimum absum: neque, ut ea cognoscas, quæ tibi notissima sunt, ad te mitto, sed quia facillime in nomine tuo acquiesco; et quia te habeo æquissimum eorum studiorum, quæ mihi communia tecum sunt, existimatorem et judicem. Attendes igitur, ut soles, diligenter; eamque controversiam dijudicabis, quæ mihi fuit cum avunculo tuo, divino ac singulari viro.

Nam, in Tusculano cum essem, vellemque e bibliothecâ pueri Luculli quibusdam libris uti, veni in ejus villam, ut eos ipse (ut solebam) inde promerem. Quo cum venissem, M. Catonem, quem ibi esse nescieram, vidi in bibliothecâ sedentem, multis circumfusum Stoïcorum libris. Erat enim (ut scis) in eo inexhausta aviditas legendi; nec satiari poterat;

quippe qui, ne reprehensionem quidem vulgi inanem reformidans, in ipsâ curiâ soleret legere sæpe, dum senatus cogeretur, nihil operæ reipublicæ detrahens; quo magis tum, in summo otio, maximâque copiâ, quasi helluari libris (si hoc verbo in tam clarâ re utendum est) videbatur.

Quod cum accidisset, ut alter alterum necopinato videremus, surrexit statim. Deinde prima illa, quæ in congressu solemus: Quid tu, inquit, huc? a villâ enim, credo: et, si ibi te esse scîssem, ad te ipse venissem. Heri, inquam, ludis commissis, ex Urbe profectus, veni ad vesperum. Causa autem fuit huc veniendi, ut quosdam hinc libros promerem: et quidem, Cato, totam hanc copiam jam Lucullo nostro notam esse oportebit: nam his libris eum malo, quam reliquo ornatu villæ, delectari. Est enim mihi magnæ curæ: quamquam hoc quidem proprium tuum munus est, ut ita erudiatur, ut et patri, et Cæpioni nostro, et tibi tam propinquo, respondeat. Laboro autem non sine causâ: nam et avi ejus memoriâ moveor (nec enim ignoras, quanti fecerim Cæpionem, qui, ut opinio mea fert, in principibus jam esset, si viveret); et Lucullus mihi versatur ante oculos, vir, cum omnibus excellens, tum mecum et amicitiâ et omni voluntate sententiâque conjunctus.

Præclare, inquit, facis, cum et eorum memoriam tenes, quorum uterque tibi testamento liberos suos commendavit, et puerum diligis. Quod autem meum munus dicis, non equidem recuso: sed te adjungo socium. Addo etiam illud, multa jam mihi dare signa puerum et pudoris et ingenii: sed ætatem vides. Video equidem, inquam: sed tamen jam infici debet iis artibus, quas si, dum est tener, combiberit, ad majora veniet paratior. Sic, et quidem diligentius sæpiusque, ista loquemur inter nos; agemusque communiter. Sed resideamus, inquit, si placet. Itaque fecimus.

III. Tum ille: Tu autem, cum ipse tantum li-

brorum habeas, quos hîc tandem requiris? Commentarios quosdam, inquam, Aristotelios, quos hîc sciebam esse, veni ut auferrem, quos legerem, dum essem otiosus; quod quidem nobis (ut scis) non sæpe contingit. Quam vellem, inquit, te ad Stoïcos inclinavisses! Erat enim, si cujusquam, certe tuum, nihil præter virtutem in bonis ducere. Vide, ne magis, inquam, tuum fuerit, cum re idem tibi, quod mihi videretur, non nova [te] rebus nomina imponere. Ratio enim nostra consentit; oratio pugnat. Minime vero, inquit ille, consentit. Quidquid enim, præter id quod honestum sit, expetendum esse dixeris, in bonisque numeraveris; et honestum ipsum, quasi virtutis lumen, exstinxeris, et virtutem penitus everteris.

Dicuntur ista, Cato, magnifice, inquam: sed videsne, verborum gloriam tibi cum Pyrrhone et Aristone, qui omnia exæquent, esse communem? de quibus, cupio scire, quid sentias. Egone, quæris, inquit, scire, quid sentiam? Quos bonos viros, fortes, justos, moderatos aut audivimus in republicâ fuisse, aut ipsi vidimus; qui, sine ullâ doctrinâ, naturam ipsam secuti, multa laudabilia fecerunt; eos melius a naturâ institutos fuisse, quam institui potuissent a philosophiâ, si ullam aliam probavissent, præter eam quæ nihil aliud in bonis habet, nisi honestum; nihil, nisi turpe, in malis. Cæteræ philosophorum disciplinæ, omnino alia magis aliâ; sed tamen omnes, quæ rem ullam virtutis expertem aut in bonis aut in malis numerent, eas non modo nihil adjuvare arbitror, neque [afferre,] quo meliores simus, sed ipsam depravare naturam. Nam si hoc non obtineatur, id solum bonum esse quod honestum sit, nullo modo probari possit, beatam vitam virtute effici. Quod si ita sit; cur opera philosophiæ sit danda, nescio. Si enim sapiens aliquis miser esse possit, næ ego istam gloriosam memorabilemque virtutem non magno æstimandam putem.

IV. Quæ adhuc, Cato, a te dicta sunt, eadem, inquam, dicere posses, si sequerere Pyrrhonem, aut Aristonem. Nec enim ignoras, his illud honestum, non summum modo, sed etiam (ut tu vis) solum bonum videri. Quod si ita est, sequitur id ipsum, quod te velle video, omnes semper beatos esse sapientes. Hosne igitur laudas, et hanc eorum, inquam, sententiam sequi nos censes oportere?

Minime vero istorum quidem, inquit. Cum enim virtutis hoc proprium sit, earum rerum, quæ secundum naturam sint, habere delectum; qui omnia sic exæquaverunt, ut in utramque partem ita paria redderent, uti nullâ selectione uterentur [ejus,] virtutem ipsam sustulerunt.

Istud quidem, inquam, optime dicis: sed quæro, nonne tibi faciendum idem sit, nihil dicenti bonum, quod non rectum honestumque sit, reliquarum rerum discrimen omne tollenti? Si quidem, inquit, tollerem: sed relinquo. Quonam modo, inquam, si una virtus, unum istud, quod honestum appellas, rectum, laudabile, decorum, (erit enim notius quale sit, pluribus notatum vocabulis idem declarantibus) id ergo, inquam, si solum est bonum, quid habebis præterea, quod sequare? aut, si nihil malum, nisi quod turpe, inhonestum, indecorum, pravum, flagitiosum, fœdum, (ut hoc quoque pluribus nominibus insigne faciamus) quid præterea dices esse fugiendum? Non ignoranti, inquit, tibi, quid sim dicturus, sed aliquid, ut ego suspicor, ex meâ brevi responsione arripere cupienti, non respondebo ad singula. Explicabo potius, quoniam otiosi sumus, nisi alienum putas, totam Zenonis Stoïcorumque sententiam. Minime id quidem, inquam, alienum: multumque ad ea, quæ quærimus, explicatio tua ista profecerit. Experiamur igitur, inquit; etsi habet hæc Stoïcorum ratio difficilius quiddam, et obscurius. Nam cum in Græco sermone hæc ipsa quondam rerum nomina nova tum

videbantur, quæ nunc consuetudo diuturna trivit; quid censes in Latino fore?

Faciendum id quidem est, inquam. Si enim Zenoni licuit, cum rem aliquam invenisset inusitatam, inauditum quoque ei rei nomen imponere; cur non liceat Catoni? Nec tamen exprimi verbum e verbo necesse erit, ut interpretes indiserti solent, cum sit verbum, quod idem declaret, magis usitatum. Equidem soleo etiam, quod uno Græci, si aliter non possum, idem pluribus verbis exponere: et tamen puto concedi nobis oportere, ut Græco verbo utamur, si quando minus occurret Latinum, ne hoc *ephippiis* et *acratophoris* potius, quam *proëgmenis*, et *apoproëgmenis*, concedatur: quamquam hæc quidem *præposita* recte, et *rejecta*, dicere licebit. Bene facis, inquit, quod me adjuvas: et istis quidem, quæ modo dixisti, utar potius Latinis: in cæteris subvenies, si me hærentem videbis. Sedulo, inquam, faciam. Sed "Fortuna fortes" .... Quare conare, quæso: quid enim hoc possumus agere divinius?

V. Placet his, inquit, quorum ratio mihi probatur, simul atque natum sit animal, (hinc enim est ordiendum) ipsum sibi conciliari et commendari ad se conservandum, et ad suum statum, et ad ea quæ conservantia sunt ejus statûs, diligenda; alienari autem ab interitu, iisque rebus quæ interitum videantur afferre. Id ita esse sic probant, quod, ante quam voluptas aut dolor attigerit, salutaria appetant parvi, adspernenturque contraria: quod non fieret, nisi statum suum diligerent, interitum timerent. Fieri autem non posset, ut appeterent aliquid, nisi sensum haberent sui, eoque se et sua diligerent: ex quo intelligi debet, principium ductum esse a se diligendi sui.

In principiis autem naturalibus [diligendi sui] plerique Stoïci non putant voluptatem esse ponendam. Quibus ego vehementer assentior; ne, si voluptatem natura posuisse in iis rebus videatur, quæ

primæ appetuntur, multa turpia sequantur. Satis esse autem argumenti videtur, quamobrem illa, quæ naturâ prima sunt adscita, naturâ diligamus; quod est nemo, quin, cum utrumvis liceat, aptas malit et integras omnes partes corporis, quam [eodem usu] imminutas aut detortas habere.

Rerum autem cognitiones (vel, si hæc verba aut minus placent aut minus intelliguntur, καταλήψεις appellemus licet) eas igitur ipsas propter se adsciscendas arbitramur, quod habeant quiddam in se quasi complexum et continens veritatem. Id autem in parvis intelligi potest; quos delectari videmus, etiam si eorum nihil intersit, si quid ratione per se ipsi invenerunt. Artes etiam ipsas propter se assumendas putamus; cum quia sit in his aliquid dignum assumtione, tum quod constent ex cognitionibus, et contineant quiddam in se ratione constitutum, et viâ. A falsâ autem assensione magis nos alienatos esse, quam a cæteris rebus quæ sunt contra naturam, arbitramur. Jam membrorum, id est, partium corporis, alia videntur propter eorum usum a naturâ esse donata, ut manus, crura, pedes, ut ea, quæ sunt intus in corpore, quorum utilitas quanta sit, a medicis etiam disputatur; alia autem nullam ob utilitatem, quasi ad quemdam ornatum, ut cauda pavoni, plumæ versicolores columbis, viris mammæ atque barba.

Hæc dicuntur fortasse jejunius: sunt enim quasi prima elementa naturæ, quibus ubertas orationis adhiberi vix potest; nec equidem eam cogito consectari. Verumtamen, cum de rebus grandioribus dicas, ipsæ res verba rapiunt: ita fit cum gravior, tum etiam splendidior oratio. Est, ut dicis, inquam: sed tamen omne, quod de re bonâ dilucide dicitur, mihi præclare dici videtur. Istiusmodi autem res dicere ornate velle, puerile est; plane autem et perspicue expedire posse, docti et intelligentis viri.

VI. Progrediamur igitur, quoniam, inquit, ab his

principiis naturæ discessimus, quibus congruere debent, quæ sequuntur. Sequitur autem prima divisio hæc. Æstimabile esse dicitur (sic enim, ut opinor, appellemus) id, quod aut ipsum secundum naturam sit, aut tale quid efficiat, ut selectione dignum propterea sit, quod aliquod pondus habeat dignum æstimatione (quam ille αξιαν vocat), contraque inæstimabile, quod sit superiori contrarium. Initiis igitur ita constitutis, ut ea, quæ secundum naturam sunt, ipsa propter se sumenda sint, contrariaque item rejicienda; primum est officium (id enim appello καθηκον) ut se conservet in naturæ statu: deinceps ut ea teneat, quæ secundum naturam sint, pellatque contraria. Quâ inventâ selectione, et item rejectione, sequitur deinceps cum officio selectio: deinde ea perpetua, tum ad extremum constans, consentaneaque naturæ; in quâ primum inesse [incipit, et intelligi,] quid sit, quod vere bonum possit dici.

Prima est enim conciliatio hominis ad ea, quæ sunt secundum naturam. Simul autem cepit intelligentiam, vel notionem potius (quam appellant εννοιαν illi), viditque rerum agendarum ordinem, et, ut ita dicam, concordiam; multo eam pluris æstimavit, quam omnia illa, quæ primum dilexerat; atque ita cognitione et ratione collegit, ut statueret, in eo collocatum summum illud hominis per se laudandum et expetendum bonum. Quod cum positum sit in eo, quod ὁμολογιαν Stoïci, nos appellemus *convenientiam*, si placet; cum igitur in eo sit id bonum, quo referenda sint omnia [honeste facta], ipsumque honestum, quod in bonis ducitur, quamquam post oritur, tamen id solum, vi suâ et dignitate, expetendum est; eorum autem, quæ sunt prima naturæ, propter se nihil expetendum.

Cum vero illa, quæ officia esse dixi, proficiscantur ab initiis naturæ; ea ad hæc referri necesse est; ut recte dici possit, omnia officia eo referri, ut adipiscamur principia naturæ: nec tamen ut hoc sit bono-

rum ultimum, propterea quod non inest in primis naturæ conciliationibus honesta actio: consequens enim est, et post oritur, ut dixi. Est tamen ea secundum naturam; multoque nos ad se expetendam magis hortatur, quam superiora omnia. Sed ex hoc primum error tollendus est, ne quis sequi existimet, ut duo sint ultima bonorum. Ut enim, si cui sit propositum, collimare hastam aliquo, aut sagittam, sicut nos ultimum in bonis diximus; [sic illi] facere omnia, quæ possit, ut collimet; huic, in ejus similitudine, omnia sint facienda, ut collimet; et tamen ut omnia faciat, quo propositum assequatur: sit hoc, quasi ultimum, quale nos summum in vitâ bonum dicimus: illud autem, ut feriat, quasi seligendum, non expetendum.

VII. Cum autem omnia officia a principiis naturæ proficiscantur, ab iisdem necesse est proficisci ipsam sapientiam. Sed quemadmodum sæpe fit, ut is, qui commendatus sit alicui, pluris eum faciat, cui commendatus sit, quam illum, a quo sit; sic minime mirum est, primo nos sapientiæ commendari ab initiis naturæ, post autem ipsam sapientiam nobis cariorem fieri, quam illa sint, a quibus ad hanc venerimus. Atque, ut membra nobis ita data sunt, ut ad quamdam rationem vivendi data esse appareant; sic appetitio animi (quæ ὁρμη Græce vocatur) non ad quodvis genus vitæ, sed ad quamdam formam vivendi, videtur data: itemque et ratio, et perfecta ratio.

Ut enim histrioni actio, saltatori motus, non quivis, sed certus quidam, est datus; sic vita agenda est certo genere quodam, non quolibet: quod genus conveniens, consentaneumque dicimus. Nec enim gubernationi aut medicinæ similem sapientiam esse arbitramur, sed actioni illi potius, quam modo dixi, et saltationi, ut in ipsâ arte insit, non foris petatur, extremum, id est, artis effectio. Et tamen est etiam alia cum his ipsis artibus sapientiæ dissimilitudo;

propterea quod, in illis quæ recte facta sunt, non continentur tamen omnes partes, e quibus constant. Quæ autem nos aut *recta* aut *recte facta* dicamus, si placet (illi autem appellant κατορθωματα), omnes numeros virtutis continent. Sola enim sapientia in se tota conversa est; quod idem in cæteris artibus non fit.

Inscite autem medicinæ et gubernationis ultimum cum ultimo sapientiæ comparatur. Sapientia enim et animi magnitudinem complectitur, et justitiam, et ut omnia, quæ homini accidant, infra se esse judicet: quod idem in cæteris artibus non contingit. Tenere autem virtutes eas ipsas, quarum modo mentionem feci, nemo poterit, nisi statuerit, nihil esse, quod intersit, aut differat aliud ab alio, præter honesta et turpia.

Videamus nunc, quam sint præclare illa iis, quæ jam posui, consequentia. Cum enim hoc sit extremum (sentis enim, credo, me jam diu, quod τελος Græcus dicat, id dicere tum *extremum*, tum *ultimum*, tum *summum*: licebit etiam *finem* pro extremo aut ultimo dicere) cum ergo hoc sit extremum, congruenter naturæ convenienterque vivere; necessario sequitur, omnes sapientes semper feliciter, absolute, fortunate vivere, nullâ re impediri, nullâ prohiberi, nullâ egere. Quod autem continet, non magis eam disciplinam, de quâ loquor, quam vitam fortunasque nostras, (id est, ut, quod honestum sit, id solum bonum judicemus) potest id quidem fuse, et copiose, et omnibus electissimis verbis, gravissimisque sententiis, [rhetorice] et augeri et ornari: sed consectaria me Stoïcorum brevia et acuta delectant.

VIII. Concluduntur igitur eorum argumenta sic: Quod est bonum, omne laudabile est: quod autem laudabile est, omne honestum est: bonum igitur quod est, honestum est. Satisne hoc conclusum videtur? Certe. Quod enim efficiebatur ex his duobus,

quæ erant sumta, in eo vides esse conclusum. Duorum autem, e quibus effecta conclusio est, contra superius dici solet, non omne bonum esse laudabile: (nam quod laudabile sit, honestum esse conceditur.) Illud autem perabsurdum, bonum esse aliquid, quod non expetendum sit; aut expetendum, quod non placens; aut, si id, non etiam diligendum: ergo et probandum: ita etiam laudabile: id autem honestum. Ita fit, ut, quod bonum sit, id etiam honestum sit.

Deinde quæro, quis aut de miserâ vitâ possit gloriari, aut non de beatâ? De solâ igitur beatâ: ex quo efficitur, gloriatione (ut ita dicam) dignam esse beatam vitam; quod non possit quidem nisi honestæ vitæ jure contingere. Ita fit, ut honesta vita beata vita sit. Et quoniam is, cui contigit, ut jure laudetur, habet insigne quiddam ad decus et ad gloriam, ut, ob ea quæ tanta sint, beatus dici jure possit; idem de vitâ talis viri rectissime dicitur. Ita, si beata vita honestate cernitur, quod honestum est, id bonum solum habendum est.

Quod vero negari nullo modo possit, quem unquam stabili et firmo et magno animo, quem fortem virum dicímus effici posse, nisi constitutum sit, non esse malum dolorem? Ut enim, qui mortem in malis ponit, non potest eam non timere; sic nemo ullâ in re potest id, quod malum esse decernit, non curare, idque contemnere: quo posito, et omnium assensu approbato, illud assumitur, eum, qui magno sit animo atque forti, omnia, quæ cadere in hominem possint, despicere, et pro nihilo putare. Quæ cum ita sint, effectum est, nihil esse malum, quod turpe non sit. Atque iste vir altus et excellens, magno animo, vere fortis, infra se omnia humana ducens, (is, inquam, quem efficere volumus, quem quærimus certe) et confidere sibi debet, et suæ vitæ et actæ et consequenti, et bene de se judicare, statuens nihil mali

posse incidere sapienti. Ex quo intelligitur idem illud, solum bonum esse, quod honestum sit: idque esse beate vivere et honeste, id est, cum virtute vivere.

IX. Nec vero ignoro, varias philosophorum fuisse sententias, eorum dico, qui summum bonum, quod ultimum appello, in animo ponerent. Quos quamquam vitiose quidam secuti sunt, tamen non modo his tribus, qui virtutem a summo bono segregaverunt (cum aut voluptatem, aut vacuitatem doloris, aut prima naturæ, in summis bonis ponerent), sed etiam alteris tribus, qui mancam fore putaverunt, sine aliquâ accessione, virtutem; ob eamque rem, trium earum rerum, quas supra dixi, singuli singulas addiderunt: his tamen omnibus eos antepono, cuicuimodi sunt, qui summum bonum in animo atque in virtute posuerunt.

Sed sunt tamen perabsurdi et ii, qui, cum scientiâ vivere, ultimum bonorum, et qui nullam rerum differentiam esse, dixerunt; atque ita sapientem beatum fore, nihil aliud alii momento ullo anteponentem: ut quidam Academici constituisse dicuntur, extremum bonorum, et summum munus esse sapientis, obsistere visis, assensusque suos firme sustinere. His singulis copiose responderi solet: sed quæ perspicua sunt, longa esse non debent. Quid autem apertius, quam, si selectio nulla sit, ab iis rebus quæ contra naturam sint, earum rerum quæ sint secundum naturam, tollatur omnis ea, quæ quæratur, laudeturque prudentia? Circumscriptis igitur iis sententiis quas posui, et iis quæ similes earum sunt, relinquitur, ut summum bonum sit, vivere, scientiam adhibentem earum rerum quæ naturâ eveniant, seligentem quæ secundum naturam, et, si quæ etiam contra naturam sint, rejicientem; id est, convenienter congruenterque naturæ vivere. Sed in cæteris artibus cum dicitur *artificiose*, posterum quodam modo, et consequens putandum est; quod illi επιγεννηματικον appellant: quod autem in quo *sapienter* dicimus, id

a primo rectissime dicitur. Quidquid enim a sapiente proficiscitur, id continuo debet expletum esse omnibus suis partibus. In eo enim positum est id, quod dicimus esse expetendum. Nam, ut peccatum est, patriam prodere, parentes violare, fana depeculari, quæ sunt in effectu; sic timere, sic mœrere, sic in libidine esse, peccatum est, etiam sine effectu. Verum, ut hæc non in posteris et in consequentibus, sed in primis continuo peccata sunt; sic ea, quæ proficiscuntur a virtute, susceptione primâ, non perfectione, recta sunt judicanda.

X. Bonum autem, quod in hoc sermone toties usurpatum est, id etiam definitione explicetur. Sed eorum definitiones [paulum] oppido inter se differunt, et tamen eodem spectant. Ego assentior Diogeni, qui bonum definiit, Id, quod esset naturâ absolutum. Id autem sequens, illud etiam quod prodesset (ωφελημα enim sic appellemus), motum aut statum esse dixit, naturâ absoluti. Cumque rerum notiones in animis fiant, si aut usu aliquid cognitum sit, aut conjunctione, aut similitudine, aut collatione rationis; hoc quarto, quod extremum posui, boni notitia facta est. Cum enim, ab iis rebus quæ sunt secundum naturam, adscendit animus collatione rationis, tum ad notionem boni pervenit.

Hoc autem ipsum bonum, non accessione, neque crescendo, aut cum cæteris comparando, sed propriâ vi suâ, et sentimus, et appellamus bonum. Ut enim mel, etsi dulcissimum est, suo tamen proprio genere saporis, non comparatione cum aliis, dulce esse sentitur; sic bonum hoc, de quo agimus, est illud quidem plurimi æstimandum; sed ea æstimatio genere valet, non magnitudine. Nam, cum æstimatio (quæ αξια dicitur) neque in bonis numerata sit, neque rursus in malis; quantumcumque eo addideris, in suo genere manebit. Alia est igitur propria æstimatio virtutis, quæ genere, non crescendo, valet. Nec vero perturbationes animorum, quæ vitam insipientium

miseram acerbamque reddunt, (quas Græci παθη appellant: poteram ego, verbum ipsum interpretans, *morbos* appellare: sed non conveniret ad omnia: quis enim misericordiam, aut ipsam iracundiam, morbum solet dicere? at illi dicunt παθος: sit igitur *perturbatio*, quæ nomine ipso vitiosa declarari videtur) nec hæ perturbationes vi aliquâ naturali moventur: omnesque sunt genere quatuor, partibus plures, ægritudo, formido, libido, quamque Stoïci, communi nomine corporis et animi, ἡδονην appellant, ego malo *lætitiam* appellare, quasi gestientis animi elationem voluptariam. Perturbationes autem nullâ naturæ vi commoventur: omniaque ea sunt opiniones ac judicia levitatis: itaque his sapiens semper vacabit.

XI. Omne autem, quod honestum sit, id esse propter se expetendum, commune nobis est cum multorum aliorum philosophorum sententiis. Præter enim tres disciplinas, quæ virtutem a summo bono excludunt, cæteris omnibus philosophis hæc est tuenda sententia, maxime tamen his Stoïcis, qui nihil aliud in bonorum numero, nisi honestum, esse voluerunt. Sed hæc quidem est perfacilis et perexpedita defensio. Quis est enim, aut quis unquam fuit, aut avaritiâ tam ardenti, aut tam effrenatis cupiditatibus, ut eamdem illam rem, quam adipisci scelere quovis velit, non multis partibus malit ad sese, etiam omni impunitate propositâ, sine facinore, quam illo modo, pervenire?

Quam vero utilitatem aut quem fructum petentes, scire cupimus, illa, quæ occulta nobis sunt, quî moveantur, quibusque de causis ea versentur in cœlo? Quis autem tam agrestibus institutis vivit, aut quis contra studia naturæ tam vehementer obduruit, ut a rebus cognitu dignis abhorreat, easque sine voluptate aut utilitate aliquâ non requirat, et pro nihilo putet? Aut quis est, qui [majorum,] aut Africanorum, aut ejus, quem tu in ore semper habes, proavi mei, cæterorumque virorum fortium, atque omni virtute præ-

stantium, facta, dicta, consilia cognoscens, nullâ animo afficiatur voluptate?

Quis autem, honestâ in familiâ institutus, et educatus ingenue, non ipsâ turpitudine, etiam si eum læsura non sit, offenditur? Quis animo æquo videt eum, quem impure ac flagitiose putet vivere? Quis non odit sordidos, vanos, leves, futiles? Quid autem dici poterit, si turpitudinem non ipsam per se fugiendam esse statuemus, quominus homines, tenebras et solitudinem nacti, nullo dedecore se abstineant, nisi eos, per se, fœditate suâ turpitudo ipsa deterreat? Innumerabilia dici possunt in hanc sententiam: sed non necesse est. Nihil est enim, de quo minus dubitari possit, quam et honesta expetenda per se, et eodem modo turpia per se esse fugienda.

Constituto autem illo, (de quo ante diximus) quod honestum sit, id esse solum bonum; intelligi necesse est, pluris id, quod honestum sit, æstimandum esse, quam illa media, quæ ex eo comparentur. Stultitiam autem, et temeritatem, et injustitiam, et intemperantiam, cum dicimus esse fugienda propter eas res quæ ex ipsis eveniant, non ita dicimus, ut cum illo, quod positum est, Solum id esse malum quod turpe sit, hæc pugnare videatur oratio; propterea quod ea non ad corporis incommodum referuntur, sed ad turpes actiones, quæ oriuntur e vitiis. Quas enim Græci κακιας appellant, *vitia* malo quam *malitias* nominare.

XII. Næ tu, inquam, Cato, verbis illustribus, et id, quod vis, declarantibus. Itaque mihi videris Latine docere philosophiam, et ei quasi civitatem dare; quæ quidem adhuc peregrinari Romæ videbatur, nec offerre sese nostris sermonibus; et [ista] maxime propter limatam quamdam et rerum et verborum tenuitatem. Scio enim esse quosdam, qui quâvis linguâ philosophari possint, nullis tamen partitionibus, nullis definitionibus utantur; ipsique dicant, ea se modo probare, quibus natura tacita assentiatur. Itaque, in

rebus minime obscuris, non multus est apud eos disserendi labor. Quare attendo te studiose; et, quæcumque rebus iis, de quibus hic sermo est, nomina imponis, memoriæ mando: mihi enim erit iisdem istis fortasse jam utendum. Virtutibus igitur rectissime mihi videris, et ad consuetudinem nostræ orationis, vitia posuisse contraria. Quod enim vituperabile est per se ipsum, id eo ipso vitium nominatum puto, vel etiam a vitio dictum vituperari. Sin κακιαν malitiam dixisses, ad aliud nos unum certum vitium consuetudo Latina traduceret. Nunc omni virtuti vitium contrario nomine opponitur.

Tum ille, His igitur ita positis, inquit, sequitur magna contentio; [quam, tractatam] a Peripateticis mollius, (est enim eorum consuetudo dicendi non satis acuta, propter ignorationem dialecticæ) Carneades tuus egregiâ quâdam exercitatione in dialecticis, summâque eloquentiâ, rem in summum discrimen adduxit; propterea quod pugnare non destitit, in omni hac quæstione, quæ de bonis et malis appelletur, non esse rerum Stoïcis cum Peripateticis controversiam, sed nominum. Mihi autem nihil tam perspicuum videtur, quam has sententias eorum philosophorum, re inter se magis quam verbis, dissidere. Majorem multo inter Stoïcos et Peripateticos rerum esse aio discrepantiam, quam verborum. Quippe, cum Peripatetici omnia, quæ ipsi bona appellent, pertinere dicant ad beate vivendum; nostri vero, quod æstimatione omnino aliquâ dignum sit, [complecti] beatam vitam putent.

XIII. An vero certius quidquam potest esse, quam, illorum ratione qui dolorem in malis ponunt, non posse sapientem beatum esse, cum equuleo torqueatur? Eorum autem, qui dolorem in malis non habent, ratio certe cogit, uti in omnibus tormentis conservetur beata vita sapienti. Etenim, si dolores eosdem tolerabilius patiuntur, qui excipiunt eos pro

patriâ, quam qui leviore de causâ; opinio facit, non natura, vim doloris aut majorem aut minorem.

Ne illud quidem est consentaneum, ut, si, cum tria genera bonorum sint (quæ sententia est Peripateticorum), eo beatior quisque sit, quo sit corporis aut externis bonis plenior; ut hoc idem approbandum sit nobis, ut qui plura habeat, quæ in corpore magni æstimantur, sit beatior. Illi enim corporis commodis compleri vitam beatam putant: nostri nihil minus. Nam, cum ita placeat, ne eorum quidem bonorum, quæ nos bona naturæ appellemus, frequentiâ beatiorem vitam fieri, aut magis expetendam, aut pluris æstimandam; certe minus ad beatam vitam pertinet multitudo corporis commodorum.

Etenim, si et sapere expetendum sit, et valere; conjunctum utrumque magis expetendum sit, quam sapere solum; neque tamen, si utrumque sit æstimatione dignum, pluris si conjunctum, quam sapere ipsum separatum. Nam qui valetudinem æstimatione aliquâ dignam judicamus, neque tamen eam in bonis ponimus, iidem censemus nullam esse tantam æstimationem, ut ea virtuti anteponatur: quod idem Peripatetici non tenent; quibus dicendum est, quæ et honesta actio sit, et sine dolore, eam magis esse expetendam, quam si esset eadem actio cum dolore. Nobis aliter videtur; recte secusne, postea. Sed potestne rerum major esse dissensio?

XIV. Ut enim obscuratur et offunditur luce solis lumen lucernæ; et ut interit magnitudine maris Ægæi stilla muriæ; et ut in divitiis Crœsi, teruncii accessio; et gradus unus in eâ viâ, quæ est hinc in Indiam; sic, cum sit is bonorum finis, quem Stoïci dicunt, omnis ista rerum in corpore sitarum æstimatio splendore virtutis et magnitudine obscuretur, et obruatur, atque intereat, necesse est. Et quemadmodum opportunitas (sic enim appellemus εὐκαιρίαν) non fit major productione temporis (habent enim

suum modum quæcumque opportuna dicuntur), sic recta effectio (κατορθωσιν enim ita appello, quoniam recte factum κατορθωμα); recta igitur effectio, item convenientia, denique ipsum bonum, quod in eo positum est, ut naturæ consentiat, crescendi accessionem nullam habet.

Ut enim opportunitas illa, sic hæc, de quibus dixi, non fiunt temporis productione majora: ob eamque causam Stoïcis non videtur optabilior nec magis expetenda beata vita, si sit longa, quam si brevis: utunturque simili: Ut si cothurni laus illa esset, ad pedem apte convenire, neque multi cothurni paucis anteponerentur, nec majores minoribus; sic, quorum omne bonum convenientiâ atque opportunitate finitur, nec plura paucioribus, nec longinquiora brevioribus, anteponentur.

Nec vero satis acute dicunt: Si bona valetudo pluris æstimanda sit longa, quam brevis, sapientiæ quoque usus longissimus quisque sit plurimi. Non intelligunt, valetudinis æstimationem spatio judicari; virtutis, opportunitate: ut videantur, qui illud dicant, iidem hoc esse dicturi, bonam mortem, et bonum partum, meliorem longum esse, quam brevem. Non vident, alia brevitate pluris æstimari, alia diuturnitate.

Itaque consentaneum est his, quæ dicta sunt, ratione illorum, qui illum bonorum finem, quod appellamus extremum, quod ultimum, crescere putent posse, iisdem placere, esse alium alio etiam sapientiorem, itemque alium magis alio vel peccare vel recte facere: quod nobis non licet dicere, qui crescere bonorum finem non putamus. Ut enim qui demersi sunt in aquâ, nihilo magis respirare possunt, si non longe absunt a summo, ut jam jamque possint emergere, quam si etiam tum essent in profundo; nec catulus ille, qui jam appropinquat ut videat, plus cernit, quam is qui modo est natus; ita, qui pro-

cessit aliquantum ad virtutis aditum, nihilo minus in miseriâ est, quam ille, qui nihil processit.

XV. Hæc mirabilia videri intelligo. Sed, cum certe superiora firma ac vera sint, his autem ea consentanea et consequentia; ne de eorum quidem veritate est dubitandum. Sed quamquam negent, nec virtutes nec vitia crescere; attamen utrumque eorum fundi quodam modo, et quasi dilatari, putant. Divitias autem Diogenes censet non eam modo vim habere, ut quasi duces sint ad voluptatem, et ad valetudinem bonam, sed etiam ut ea contineant; non idem facere eas in virtute, neque in cæteris artibus, ad quas esse dux pecunia potest, continere autem non potest: itaque, si voluptas aut si bona valetudo sit in bonis, divitias quoque in bonis esse ponendas: at, si sapientia bonum sit, non sequi, ut etiam divitias bonum esse dicamus: nec ab ullâ re, quæ non sit in bonis, id, quod sit in bonis, contineri potest; ob eamque causam, quia cognitiones comprehensionesque rerum, e quibus efficiuntur artes, appetitiones movent; cum divitiæ non sint in bonis, nulla ars divitiis contineri potest.

Quod si de artibus concedamus, virtutis tamen non sit eadem ratio, propterea quod hæc plurimæ commentationis et exercitationis indigeat; quod idem in artibus non sit: et quod virtus stabilitatem, firmitatem, constantiam totius vitæ complectatur, nec eadem hæc in artibus esse videamus.

Deinceps explicatur differentia rerum: quam si non ullam esse diceremus, confunderetur omnis vita, ut ab Aristone: nec ullum sapientiæ munus aut opus inveniretur, cum, inter res eas quæ ad vitam degendam pertinerent, nihil omnino interesset, neque ullum delectum adhiberi oporteret. Itaque, cum esset satis constitutum, id solum esse bonum quod esset honestum, et id malum solum quod turpe; tum, inter illa quæ nihil valerent ad beate misereve viven-

dum, aliquid tamen, quo differrent, esse voluerunt, ut essent eorum alia æstimabilia, alia contra, alia neutrum.

Quæ autem æstimanda essent, eorum in aliis satis esse causæ, quamobrem quibusdam anteponerentur, ut in valetudine, ut in integritate sensuum, ut in doloris vacuitate, ut [* *] gloriæ, divitiarum, similium rerum: alia autem non esse ejusmodi. Itemque eorum, quæ nullâ æstimatione digna essent, partim satis habere causæ, quamobrem rejicerentur, ut dolorem, morbum, sensuum amissionem, paupertatem, ignominiam, similia horum; partim non. Itemque hinc esse illud exortum, quod Zeno προηγμενον, contraque quod αποπροηγμενον nominavit, cum uteretur, in linguâ copiosâ, factis tamen nominibus, ac novis; quod nobis in hac inopi linguâ non conceditur: quamquam tu hanc copiosiorem etiam dicere soles. Sed non alienum est, quo facilius vis verbi intelligatur, rationem hujus verbi faciendi Zenonis exponere.

XVI. Ut enim, inquit, nemo dicit, in regiâ regem ipsum quasi productum esse ad dignitatem (id enim est προηγμενον), sed eos, qui in aliquo honore sint, quorum ordo proxime accedit, ut secundus sit ad regium principatum; sic, in vitâ, non ea quæ primario loco sunt, sed ea quæ secundum locum obtinent, προηγμενα, id est, *producta* nominentur: quæ vel ita appellemus (id erit verbum e verbo) vel promota, et remota, vel, ut dudum diximus, præposita vel præcipua, et illa rejecta: re enim intellectâ, in verborum usu faciles esse debemus.

Quoniam autem omne, quod est bonum, primum locum tenere dicimus, necesse est, nec bonum esse nec malum hoc, quod præpositum, vel præcipuum, nominamus. Itaque id definimus, quod sit indifferens, cum æstimatione mediocri. (Quod enim illi αδιαφορον dicunt, id mihi ita occurrit, ut *indifferens* dicerem.) Neque enim illud fieri poterat ullo modo, ut nihil relinqueretur in mediis, quod aut secundum

naturam esset, aut contra; nec, cum id relinqueretur, nihil in his poni, quod satis æstimabile esset; nec, hoc posito, non aliqua esse præposita.

Recte igitur hæc facta distinctio est; atque etiam ab iis, quo facilius res perspici possit, hoc simile ponitur. Ut enim, inquiunt, si hoc fingamus esse quasi finem et ultimum, ita jacere talum, ut rectus assistat; qui ita talus erit jactus, ut cadat rectus, præpositum quiddam habebit ad finem; qui aliter, contra: neque tamen illa præpositio tali ad eum, quem dixi, finem pertinebit; sic ea, quæ sunt præposita, referuntur illa quidem ad finem; sed ad ejus vim naturamque nihil pertinent.

Sequitur illa divisio, ut bonorum alia sint ad illud ultimum pertinentia, (sic enim appello, quæ τελικα dicuntur: nam hoc ipsum instituamus, ut placuit, pluribus verbis dicere, quod uno non poterimus, ut res intelligatur) alia autem efficientia, quæ Græci ποιητικα, alia utrumque. De pertinentibus, nihil est bonum, præter actiones honestas: de efficientibus, nihil præter amicum. Sed et pertinentem et efficientem sapientiam volunt esse. Nam, quia sapientia est conveniens actio, [est ex illo] pertinenti genere, quod dixi. Quod autem honestas actiones affert et efficit, ideo efficiens dici potest.

XVII. Hæc, quæ præposita dicimus, partim sunt per se ipsa præposita, partim quod aliquid efficiunt, partim utrumque. Per se, ut quidam habitus oris et vultûs, ut status, ut motus; in quibus sunt et præponenda quædam, et rejicienda: alia ob eam rem præposita dicuntur, quod ex se aliquid efficiant, ut pecunia; alia autem ob utramque rem, ut integri sensus, ut bona valetudo.

De bonâ autem famâ (quam enim appellant ευδοξιαν, aptius est hoc loco bonam famam appellare, quam gloriam) Chrysippus quidem, et Diogenes, detractâ utilitate, ne digitum quidem, ejus causâ, porrigendum esse dicebant: quibus ego vehementer as-

sentior. Qui autem post eos fuerunt, cum Carneadem sustinere non possent, hanc (quam dixi) bonam famam, ipsam propter se præpositam et sumendam esse dixerunt; esseque hominis ingenui et liberaliter educati, velle bene audire a parentibus, a propinquis, a bonis etiam viris, idque propter rem ipsam, non propter usum: dicuntque, ut liberis consultum velimus, etiam si postumi futuri sint, propter ipsos; sic futuræ post mortem famæ tamen esse propter rem, etiam detracto usu, consulendum.

Sed, cum, quod honestum sit, id solum bonum esse dicamus; consentaneum tamen est fungi officio, cum id officium nec in bonis ponamus nec in malis. Est enim aliquid in his rebus probabile, et quidem ita, ut ejus ratio reddi possit: ergo, ut etiam probabiliter acti ratio reddi possit. Est autem officium, quod ita factum est, ut ejus facti probabilis ratio reddi possit. Ex quo intelligitur, officium medium quoddam esse, quod neque in bonis ponatur, neque in contrariis. Quoniamque, in iis rebus quæ neque in virtutibus sunt neque in vitiis, est tamen quiddam, quod usui possit esse; tollendum id non est. Est autem ejus generis actio quoque quædam, et quidem talis, ut ratio postulet agere aliquid et facere eorum. Quod autem ratione actum sit, id officium appellamus. Est igitur officium ejus generis, quod nec in bonis ponatur, nec in contrariis.

XVIII. Atqui perspicuum etiam illud est, in istis rebus mediis aliquid agere sapientem. Judicat igitur, cum agit, officium illud esse; quod, quoniam nunquam fallitur in judicando, erit in mediis rebus officium. Quod efficitur etiam hac conclusione rationis. Quoniam enim videmus esse quiddam, quod recte factum appellemus, id autem est perfectum officium; erit autem etiam inchoatum: ut, si, juste depositum reddere, in recte factis sit; in officiis ponatur, depositum reddere: illo enim addito, "*juste*," [facit] recte factum: per se autem hoc ipsum *reddere*

in officio ponitur. Quoniamque non dubium est, quin, in iis quæ media dicimus, sit aliud sumendum, aliud rejiciendum; quidquid ita fit, aut dicitur, communi officio continetur. Ex quo intelligitur, (quoniam se ipsos omnes naturâ diligunt) tam insipientem, quam sapientem, sumturum, quæ secundum naturam sint, rejecturumque contraria. Ita est quoddam commune officium sapientis et insipientis: ex quo efficitur, versari in iis, quæ media dicamus.

Sed cum ab his omnia proficiscantur officia, non sine causâ dicitur, ad ea referri omnes nostras cogitationes; in his, et excessum e vitâ, et in vitâ mansionem. In quo enim plura sunt, quæ secundum naturam sint, hujus officium est in vitâ manere: in quo autem aut sunt plura contraria, aut fore videntur, hujus officium est e vitâ excedere. Ex quo apparet, et sapientis esse aliquando officium excedere e vitâ, cum beatus sit; et stulti manere in vitâ, cum sit miser. Nam bonum illud, et malum, quod sæpe jam dictum est, postea consequitur. Prima autem illa naturæ, sive secunda, sive contraria, sub judicium sapientis et delectum cadunt: estque illa subjecta quasi materia sapientiæ. Itaque et manendi in vitâ et migrandi ratio, omnibus iis rebus, quas supra dixi, metienda. Nam neque iis qui virtute retinentur in vitâ, neque iis qui sine virtute sunt, mors est oppetenda. At sæpe officium est sapientis desciscere a vitâ, cum sit beatissimus, si id opportune facere possit; quod est convenienter naturæ vivere. Sic enim censent, opportunitatis esse beate vivere. Itaque a sapientiâ præcipitur, se ipsam, si usus sit, sapiens ut relinquat. Quamobrem, cum vitiorum ista vis non sit, ut causam afferant mortis voluntariæ; perspicuum est, etiam stultorum, qui iidem miseri sint, officium esse manere in vitâ, si sint in majore parte earum rerum, quas secundum naturam esse dicimus. Et quoniam excedens e vitâ, et manens, æque miser est, nec diuturnitas magis ei vitam fugiendam facit;

non sine causâ dicitur, iis, qui pluribus naturalibus frui possint, esse in vitâ manendum.

XIX. Pertinere autem ad rem arbitrantur, intelligi naturâ fieri, ut liberi a parentibus amentur: a quo initio profectam communem humani generis societatem persequimur. Quod primum intelligi debet figurâ membrisque corporum, quæ ipsa declarant procreandi a naturâ habitam esse rationem. Neque vero hæc inter se congruere possent, ut natura et procreari vellet, et diligi procreatos non curaret. Atque etiam in bestiis vis naturæ inspici potest; quarum, in fetu et in educatione, laborem cum cernimus, naturæ ipsius vocem videmur audire. Quare, ut perspicuum est, naturâ nos a dolore abhorrere; sic apparet, a naturâ ipsâ, ut eos, quos genuerimus, amemus, impelli.

Ex hoc nascitur, ut etiam communis hominum inter homines naturalis sit commendatio, ut oporteat hominem ab homine, ob id ipsum quod homo sit, non alienum videri. Ut enim, in membris, alia sunt tamquam sibi nata, ut oculi, ut aures; aliqua etiam cæterorum membrorum usum adjuvant, ut crura, ut manus; sic immanes quædam bestiæ sibi solum natæ sunt: at illa, quæ in conchâ patulâ pinna dicitur, isque qui enat e conchâ, (qui, quod eam custodiat, pinnoteres vocatur, in eamque cum se recipit, includitur; ut videatur monuisse, ut caveret) itemque formicæ, apes, ciconiæ, aliorum etiam causâ quædam faciunt. Multo magis hæc conjunctio est hominis: itaque naturâ sumus apti ad cœtus, concilia, civitates.

Mundum autem censent regi numine Deorum, eumque esse quasi communem urbem et civitatem hominum et Deorum; et unumquemque nostrûm ejus mundi esse partem; ex quo illud naturâ consequi, ut communem utilitatem nostræ anteponamus. Ut enim leges omnium salutem singulorum saluti anteponunt; sic vir bonus et sapiens, et legibus pa-

rens, et civilis officii non ignarus, utilitati omnium plus, quam unius alicujus, aut suæ, consulit. Nec magis vituperandus est proditor patriæ, quam communis utilitatis aut salutis desertor, propter suam utilitatem aut salutem. Ex quo fit, ut laudandus sit is, qui mortem oppetat pro republicâ, quod deceat cariorem esse patriam nobis, quam nosmetipsos. Quoniamque illa vox inhumana et scelerata ducitur eorum, qui negant se recusare, quominus, ipsis mortuis, terrarum omnium deflagratio consequatur (quod vulgari quodam versu Græco pronuntiari solet), certe verum est, etiam iis, qui aliquando futuri sint, esse propter ipsos consulendum.

XX. Ex hac animorum affectione, testamenta, commendationesque morientium natæ sunt. Quodque nemo in solitudine vitam agere velit, ne cum infinitâ quidem voluptatum abundantiâ; facile intelligitur, nos ad conjunctionem congregationemque hominum, et ad naturalem communitatem, esse natos. Impellimur autem naturâ, ut prodesse velimus quamplurimis, in primisque docendo, rationibusque prudentiæ tradendis. Itaque non facile est invenire, qui, quod sciat ipse, non tradat alteri. Ita non solum ad discendum propensi sumus, verum etiam ad docendum. Atque, ut tauris naturâ datum est, ut pro vitulis contra leones summâ vi impetuque contendant; sic ii, qui valent opibus, atque id facere possunt, (ut de Hercule et de Libero accepimus) ad servandum genus hominum naturâ incitantur. Atque etiam, Jovem cum Optimum et Maximum dicimus, cumque eumdem Salutarem, Hospitalem, Statorem; hoc intelligi volumus, salutem hominum in ejus esse tutelâ. Minime autem convenit, cum ipsi inter nos abjecti neglectique simus, postulare, ut Diis immortalibus cari simus, et ab his diligamur. Quemadmodum igitur membris utimur prius, quam didicimus, cujus ea utilitatis causâ habeamus; sic inter nos naturâ ad civilem communitatem conjuncti et consociati sumus:

quod ni ita se haberet, nec justitiæ ullus esset nec bonitati locus.

Et quo modo hominum inter homines juris esse vincula putant, sic homini nihil juris esse cum bestiis. Præclare enim Chrysippus, cætera nata esse hominum causâ et Deorum; eos autem, communitatis et societatis suæ; ut bestiis homines uti ad utilitatem suam possint sine injuriâ. Quoniamque ea natura esset hominis, ut ei cum genere humano quasi civile jus intercederet; qui id conservaret, eum justum; qui migraret, injustum fore. Sed, quemadmodum, theatrum cum commune sit, recte tamen dici potest, ejus esse eum locum quem quisque occupârit; sic, in urbe mundove communi, non adversatur jus, quominus suum quidque cujusque sit.

Cum autem ad tuendos conservandosque homines hominem natum esse videamus, consentaneum est huic naturæ, ut sapiens velit gerere et administrare rempublicam; atque, ut e naturâ vivat, uxorem adjungere, et velle ex eâ liberos procreare. Ne amores quidem sanctos a sapiente alienos esse arbitrantur. Cynicorum autem rationem atque vitam alii cadere in sapientem dicunt, si quis ejusmodi forte casus inciderit, ut id faciendum sit: alii, nullo modo.

XXI. Ut vero conservetur omnis homini erga hominem societas, conjunctio, caritas; et emolumenta, et detrimenta, (quæ ωφεληματα, et βλαμματα, appellant) communia esse voluerunt; quorum altera prosunt, nocent altera. Nec solum ea communia, verum etiam paria, esse dixerunt. Incommoda autem, et commoda, (ita ευχρηστηματα et δυσχρηστηματα appello) communia esse voluerunt, paria noluerunt. Illa enim, quæ prosunt aut quæ nocent, aut bona sunt aut mala; quæ sint paria necesse est: commoda autem, aut incommoda, in eo genere sunt, quæ præposita, et rejecta, dicimus. Ea possunt paria non esse: sed emolumenta communia esse dicuntur: recte autem facta, et peccata, non habentur communia. Amici-

tiam autem adhibendam esse censent, quia sit ex eo genere, quæ prosint. Quamquam autem in amicitiâ alii dicant, æque caram esse sapienti rationem amici, ac suam; alii autem sibi cuique cariorem suam; tamen hi quoque posteriores fatentur, alienum esse a justitiâ, ad quam nati esse videamur, detrahere quid de aliquo, quod sibi assumat. Minime vero probatur huic disciplinæ, de quâ loquor, aut amicitiam aut justitiam propter utilitates adscisci aut probari. Eædem enim utilitates poterunt eas labefactare, atque pervertere. Etenim nec justitia nec amicitia esse omnino poterunt, nisi ipsæ per se expetantur. Jus autem, quod ita dici appellarique possit, id esse naturâ: alienumque esse a sapiente non modo injuriam cui facere, verum etiam nocere. Nec vero rectum est cum amicis aut bene meritis consociare aut conjungere injuriam: gravissimeque et verissime defenditur, nunquam æquitatem ab utilitate posse sejungi: et, quidquid æquum justumque esset, id etiam honestum; vicissimque, quidquid esset honestum, id justum etiam atque æquum fore.

Ad easque virtutes, de quibus disputatum est, dialecticam etiam adjungunt, et physicam; easque ambas virtutum nomine appellant: alteram, quod habeat rationem, ne cui falso assentiamur, neve unquam captiosâ probabilitate fallamur, eaque, quæ de bonis et malis diceremus, ut tenere tuerique possimus. Nam, sine hac arte, quemvis arbitrantur a vero abduci, fallique, posse. Recte igitur, si omnibus in rebus temeritas ignoratioque vitiosa est, ab his ea, quæ tollit hæc, virtus nominata est.

XXII. Physicæ quoque non sine causâ tributus idem est honos; propterea quod, qui convenienter naturæ victurus sit, ei et proficiscendum est ab omni mundo, et ab ejus procuratione. Nec vero potest quisquam de bonis et de malis vere judicare, nisi omni cognitâ ratione naturæ, et vitæ etiam Deorum; et utrum conveniat, necne, natura hominis cum uni-

versâ. Quæque sunt vetera præcepta sapientium, qui jubent "tempori parere," et "sequi Deum," et "se noscere," et "nihil nimis;" hæc, sine physicis, quam vim habeant, (et habent maximam) videre nemo potest. Atque etiam ad justitiam colendam, ad tuendas amicitias et reliquas caritates, quid natura valeat, hæc una cognitio potest tradere. Nec vero pietas adversus Deos, nec quanta his gratia debeatur, sine explicatione naturæ intelligi potest.

Sed jam sentio me esse longius provectum, quam proposita ratio postularet. Verum admirabilis compositio disciplinæ, incredibilisque rerum traxit ordo: quæ (per Deos immortales!) nonne miraris? Quid enim aut in naturâ (quâ nihil est aptius, nihil descriptius), aut in operibus manu factis, tam compositum, tamque compactum et coagmentatum, inveniri potest? quid posterius priori non convenit? quid sequitur, quod non respondeat superiori? quid non sic aliud ex alio nectitur, ut non, si unam literam moveris, labent omnia? Nec tamen quidquam est, quod moveri possit. Quam gravis vero, quam magnifica, quam constans, conficitur persona sapientis! qui, cum ratio docuerit, quod honestum esset, id esse solum bonum, semper sit, necesse est, beatus, vereque omnia ista nomina possideat, quæ irrideri ab imperitis solent. Rectius enim appellabitur rex, quam Tarquinius, qui nec se nec suos regere potuit: rectius magister populi (is enim est dictator), quam Sulla, qui trium pestiferorum vitiorum, luxuriæ, avaritiæ, crudelitatis, magister fuit: rectius dives, quam Crassus, qui, nisi eguisset, nunquam Euphraten nullâ belli causâ transire voluisset. Recte ejus omnia dicentur, qui scit uti solus omnibus. Recte etiam pulcher appellabitur; animi enim lineamenta sunt pulchriora, quam corporis: recte solus liber, nec dominationi cujusquam parens, neque obediens cupiditati: recte invictus, cujus etiam si corpus constringatur, animo tamen vincula

injici nulla possint: neque exspectet ultimum tempus ætatis, ut tum denique judicetur, beatusne fuerit, cum extremum vitæ diem morte confecerit; quod ille, unus e septem sapientibus, non sapienter Crœsum monuit. Nam, si beatus unquam fuisset, beatam vitam usque ad illum a Cyro exstructum rogum pertulisset. Quod si ita est, ut neque quisquam, nisi bonus vir, et omnes boni beati sint; quid philosophiâ magis colendum, aut quid est virtute divinius?

M. TULLII CICERONIS,

DE

FINIBUS BONORUM ET MALORUM,

AD

BRUTUM,

LIBER QUARTUS.

I. QUÆ cum dixisset, finem ille. Ego autem, Næ tu, inquam, Cato, ista exposuisti tam multa memoriter, tam obscura dilucide. Itaque aut omittamus contra omnino velle aliquid, aut spatium sumamus ad cogitandum; tam enim diligenter, et, si minus vere (nam nondum id quidem audeo dicere), sed tamen accurate non modo fundatam, verum etiam exstructam disciplinam non est facile perdiscere.

Tum ille, Ai'n' tandem? inquit: cum ego te hac novâ lege videam eodem die accusatori respondere, et tribus horis perorare, in hac me causâ tempus dilaturum putas? quæ tamen a te agetur non melior, quam illæ sunt, quas interdum obtines. Quare istam quoque aggredere, tractatam præsertim et ab aliis, et a te ipso sæpe, ut tibi deesse non possit oratio.

Tum ego, Non, mehercule, soleo temere contra Stoïcos; non quo illis admodum assentiar: sed pudore impedior; ita multa dicunt, quæ vix intelligam. Obscura, inquit, quædam esse confiteor: nec tamen ab illis ita dicuntur de industriâ; sed inest in rebus ipsis obscuritas. Cur igitur, easdem res, inquam, Peripateticis dicentibus, verbum nullum est, quod non intelligatur? Easdemne res? inquit: an parum disserui, non verbis Stoïcos a Peripateticis, sed universâ re, et totâ sententiâ, dissidere? Atqui, inquam, Cato, si istud obtinueris, traducas me ad te totum, licebit. Putabam equidem satis, inquit, me dixisse: quare ad ea primum, si videtur. Sin aliud quid voles, postea. Immo, isto quidem, inquam, loco, nisi iniquum postulo, responde arbitratu meo. Ut placet, inquit: etsi enim illud erat aptius, æquum cuique concedere.

II. Existimo igitur, inquam, Cato, veteres illos Platonis auditores, Speusippum, Aristotelem, Xenocratem, deinde eorum, Polemonem, Theophrastum, satis et copiose et eleganter habuisse constitutam disciplinam, ut non esset causa Zenoni, cum Polemonem audîsset, cur et ab eo ipso et a superioribus dissideret, quorum fuit hæc institutio. In quâ animadvertas, velim, quid putes mutandum; nec exspectes, dum ad omnia dicam, quæ a te dicta sunt. Universâ enim illorum ratione cum totâ vestrâ confligendum puto. Qui cum viderent, ita nos esse natos, ut et communiter ad eas virtutes apti essemus, quæ notæ illustresque sunt, justitiam dico, temperantiam, cæterasque generis ejusdem; quæ omnes, similes artium reliquarum, materiâ tantum ad meliorem partem, et tractatione, differunt; easque ipsas virtutes viderent nos magnificentius appetere et ardentius; habere etiam insitam quamdam, vel potius innatam, cupiditatem scientiæ, natosque esse ad congregationem hominum, et ad societatem communitatemque generis humani, eaque in maximis ingeniis maxime elucere; totam philoso-

phiam tres in partes diviserunt: quam partitionem a Zenone retentam esse videmus. Quarum cum una sit, quâ mores conformari putantur, differo eam partem, quæ quasi stirps est hujus quæstionis. Qui sit enim finis bonorum, mox: hoc loco tantum dico, a veteribus Peripateticis, Academicisque, qui, re consentientes, vocabulis differebant, eum locum, quem civilem recte appellaturi videmur, Græci πολιτικον, graviter, et copiose esse tractatum.

III. Quam multa illi de republicâ scripserunt! quam multa de legibus! quam multa, non solum præcepta in artibus, sed etiam exempla in orationibus bene dicendi, reliquerunt! Primum enim ipsa illa, quæ subtiliter disserenda erant, polite apteque dixerunt, cum definientes, tum partientes; ut vestri etiam: sed vos squalidius; illorum, vides, quam niteat oratio. Deinde ea, quæ requirebant orationem ornatam et gravem, quam magnifice sunt dicta ab illis! quam splendide! de justitiâ, de fortitudine, de amicitiâ, de ætate degendâ, de philosophiâ, de capessendâ republicâ, de temperantiâ, de fortitudine, hominum * * de spinas vellentium, ut Stoïci, nec ossa nudantium, sed eorum, qui grandia ornate vellent, enucleate minora, dicere. Itaque quæ sunt eorum consolationes? quæ cohortationes? quæ etiam monita et consilia, scripta ad summos viros? Erat enim apud eos, ut est rerum ipsarum natura, sic dicendi exercitatio, duplex. Nam quidquid quæritur, id habet aut generis ipsius sine personis temporibusque, aut, iis adjunctis, facti aut juris aut nominis, controversiam. Ergo in utroque exercebantur: eaque disciplina effecit tantam illorum utroque in genere dicendi copiam.

Totum genus hoc et Zeno, et ab eo qui sunt, aut non potuerunt aut noluerunt, certe reliquerunt: quamquam scripsit artem rhetoricam Cleanthes, Chrysippus etiam, sed sic, ut, si quis obmutescere concupierit, nihil aliud legere debeat. Itaque vides,

quo modo loquantur. Nova verba fingunt; deserunt usitata. At quanta conantur! mundum hunc omnem oppidum esse nostrum. Incendit igitur eos, qui audiunt. Vides, quantam rem agat? ut, Circeiis qui habitet, totum hunc mundum suum municipium esse existimet! Quid? ille incendat? restinguet citius, si ardentem acceperit. Ista ipsa, quæ tu breviter, regem, dictatorem, divitem, solum esse sapientem, a te quidem apte ac rotunde: quippe; habes enim a rhetoribus. Illorum vero ista ipsa quam exilia de virtutis vi! quam tantam volunt esse, ut beatum per se efficere possit. Pungunt, quasi aculeis, interrogatiunculis angustis, quibus etiam qui assentiuntur, nihil commutantur animo, et iidem abeunt, qui venerant: res enim, fortasse veræ, certe graves, non ita tractantur, ut debent, sed aliquanto minutius.

IV. Sequitur disserendi ratio, cognitioque naturæ. Nam de summo bono mox (ut dixi) videbimus; et, ad id explicandum, disputationem omnem conferemus. In iis igitur partibus duabus nihil erat, quod Zeno commutare gestiret: res enim præclare se habent, et quidem in utrâque parte. Quid enim ab antiquis ex eo genere, quod ad disserendum valet, prætermissum est? qui et definierunt plurima, et definiendi artes reliquerunt: quodque est definitioni adjunctum, ut res in partes dividatur, id et fit ab illis, et, quemadmodum fieri oporteat, traditur. Item de contrariis, a quibus ad genera, formasque generum, devenerunt. Jam argumenti, ratione conclusi, caput esse faciunt ea, quæ perspicua dicunt: deinde ordinem sequuntur: tum, quid verum sit in singulis, extrema conclusio est.

Quanta autem ab illis varietas argumentorum, ratione concludentium, eorumque cum captiosis interrogationibus dissimilitudo! Quid, quod pluribus locis quasi denuntiant, ut neque sensuum fidem sine ratione, nec [rationis] sine sensibus, exquiramus; atque ut eorum alterum ab altero separemus? Quid?

ea, quæ dialectici nunc tradunt et docent, nonne ab illis instituta sunt et inventa? De quibus etsi a Chrysippo maxime est elaboratum, tamen a Zenone minus multo, quam ab antiquis. Ab hoc autem quædam non melius [quam veteres;] quædam omnino relicta.

Cumque duæ sint artes, quibus perfecte ratio et oratio compleatur, una inveniendi, altera disserendi; hanc posteriorem et Stoïci et Peripatetici, priorem autem illi egregie tradiderunt; hi omnino ne attigerunt quidem. Nam, e quibus locis, quasi thesauris, argumenta depromerentur, vestri ne suspicati quidem sunt; superiores autem artificio et viâ tradiderunt. Quæ quidem res efficit, ne necesse sit, iisdem de rebus semper quasi dictata decantare, neque a commentariolis suis discedere. Nam, qui sciet, ubi quidque positum sit, quâque eo veniat, is, etiam si quid obrutum erit, poterit eruere, semperque esse in disputando suus. Quod etsi ingeniis magnis præditi quidam dicendi copiam sine ratione consequuntur; ars tamen est dux certior, quam natura. Aliud est enim poëtarum more verba fundere; aliud ea, quæ dicas, ratione et arte distinguere.

V. Similia dici possunt de explicatione naturæ, quâ hi utuntur, et vestri; neque vero ob duas modo causas (quod Epicuro videtur), ut pellatur mortis et religionis metus; sed etiam modestiam quamdam cognitio rerum cœlestium affert iis qui videant, quanta sit etiam apud Deos moderatio, quantus ordo; et magnitudinem animi, Deorum opera et facta cernentibus; justitiam etiam, cum cognitum habeas, quod sit summi rectoris et domini numen, quod consilium, quæ voluntas: cujus ad naturam apta ratio, vera illa et summa lex a philosophis dicitur.

Inest, in eâdem explicatione naturæ, insatiabilis quædam e cognoscendis rebus voluptas; in quâ unâ, confectis rebus necessariis, vacui negotiis, honeste ac liberaliter possumus vivere. Ergo in hac ratione totâ

de maximis fere rebus Stoïci illos secuti sunt, ut et Deos esse, et quatuor ex rebus omnia constare, dicerent. Cum autem quæreretur res admodum difficilis, num quinta quædam natura videretur esse, ex quâ ratio et intelligentia oriretur (in quo etiam de animis, cujus generis essent, quæreretur), Zeno id dixit esse ignem: nonnulla deinde aliter; sed ea pauca. De maximâ autem re, eodem modo, divinâ mente atque naturâ mundum universum atque ejus maximas partes administrari. Materiam vero rerum et copiam apud hos exilem, apud illos uberrimam, reperiemus.

Quam multa ab his conquisita et collecta sunt de omnium animantium genere, ortu, membris, ætatibus! quam multa de rebus iis quæ gignuntur e terrâ! quam multæ, quamque de rebus variis, et causæ cur quidque fiat, et demonstrationes quemadmodum quæque fiant! quâ ex omni copiâ, plurima et certissima argumenta sumuntur ad cujusque rei naturam explicandam. Ergo adhuc, quantum equidem intelligo, causa non videtur fuisse mutandi nominis. Non enim, si omnia non sequebatur, idcirco non erat ortus illinc. Equidem etiam Epicurum, in physicis quidem, Democritum puto: pauca mutet, vel plura sane: at cum de plurimis eadem dicit, tum certe de maximis. Quod idem cum vestri faciant, non satis magnam tribuunt inventoribus gratiam.

VI. Sed hæc hactenus. Nunc, videamus, quæso, de summo bono, quod continet philosophiam, ecquid tandem attulerit, quamobrem ab inventoribus, tamquam a parentibus, dissentiret. Hoc igitur loco, quamquam a te, Cato, diligenter est explicatus finis hic bonorum, [qui continet philosophiam,] et quis a Stoïcis, et quemadmodum diceretur; tamen ego quoque exponam, ut perspiciamus, si poterimus, quidnam a Zenone novi sit allatum. Cum enim superiores, e quibus planissime Polemo, secundum naturam vivere, summum bonum esse dixissent; his verbis tria significari Stoïci dicunt: unum ejusmodi:

Vivere, adhibentem scientiam earum rerum quæ naturâ evenirent. Hunc ipsum Zenonis aiunt finem esse, declarantem illud, quod a te dictum est, convenienter naturæ vivere. Alterum significare idem, ut si diceretur, officia omnia media aut pleraque servantem, vivere. Hoc, sic expositum, dissimile est superiori. Illud enim rectum est, quod κατοϱθωμα dicebas, contingitque sapienti soli: hoc autem inchoati cujusdam officii est, non perfecti; quod cadere in nonnullos insipientes potest. Tertium autem, omnibus aut maximis rebus iis, quæ secundum naturam sint, fruentem, vivere: hoc non est positum in nostrâ actione: completur enim et ex eo genere vitæ, quod virtute finitur, et ex iis rebus quæ secundum naturam sunt, neque sunt in nostrâ potestate. Sed hoc summum bonum, quod tertiâ significatione intelligitur, eaque vita, quæ ex summo bono degitur, quia conjuncta ei virtus est, in sapientem solum cadit: isque finis bonorum, ut ab ipsis Stoïcis scriptum videmus, a Xenocrate atque ab Aristotele constitutus est.

VII. Itaque ab his constitutio illa prima naturæ, a quâ tu quoque ordiebare, his prope verbis exponitur. "Omnis natura vult esse conservatrix sui, ut et salva sit, et in genere conservetur suo." Ad hanc rem aiunt artes quoque requisitas, quæ naturam adjuvarent; in quibus ea numeretur in primis, quæ est vivendi ars, ut tueatur quod a naturâ datum sit; quod desit, acquirat; iidemque diviserunt naturam hominis in animum et corpus. Cumque eorum unumquodque per se expetendum esse dixissent, virtutes quoque utriusque eorum per se expetendas esse dicebant; [et,] cum animum quâdam infinitâ laude anteponerent corpori, virtutes quoque animi bonis corporis anteponebant. Sed cum sapientiam totius hominis custodem et procuratricem esse vellent, quæ esset naturæ comes et adjutrix; hoc sapientiæ munus esse dicebant, ut eum tueretur, qui constaret ex animo et corpore; in utroque juvaret eum, atque contineret. Atque ita re

primo simpliciter collocatâ, reliqua subtilius persequentes, corporis bona facilem quamdam rationem habere censebant. De animi bonis accuratius exquirebant; in primisque reperiebant, in his inesse justitiæ semina: primique ex omnibus philosophis a naturâ tributum esse docuerunt, ut ii, qui procreati essent, a procreatoribus amarentur, et (id, quod temporum ordine antiquius est) ut conjugia virorum et uxorum naturâ conjuncta esse dicerent; quâ ex stirpe orirentur amicitiæ cognationum. Atque ab his initiis profecti, omnium virtutum et originem et progressionem persecuti sunt: ex quo magnitudo quoque animi exsistebat, quâ facile posset repugnari obsistique fortunæ, quod maximæ res essent in potestate sapientis. Varietates autem injuriasque fortunæ facile veterum philosophorum præceptis instituta vita superabat.

Principiis autem a naturâ datis, amplitudines quædam bonorum excitabantur, partim profectæ a contemplatione rerum occultiorum, quod erat insitus menti cognitionis amor, ex quo etiam rationis explicandæ disserendique cupiditas consequebatur: quodque hoc solum animal natum est pudoris ac verecundiæ particeps, appetensque conjunctionem hominum ac societatem, animadvertensque, in omnibus rebus quas ageret aut diceret, nequid ab eo fieret, nisi honeste et decore; his initiis, ut ante dixi, tamquam seminibus, a naturâ datis, temperantia, modestia, justitia, et omnis honestas, perfecte absoluta est.

VIII. Habes, inquam, Cato, formam eorum, de quibus loquor, philosophorum: quâ expositâ, scire cupio, quæ causa sit, cur Zeno ab hac antiquâ institutione desciverit; quidnam horum ab eo non sit probatum. Quodne omnem naturam conservatricem sui dixerint? an quod omne animal ipsum sibi commendatum, ut se et salvum in suo genere, incolumeque, vellet? an, cum omnium artium finis is esset, quid natura maxime quæreret, idem statui debere de

totius arte vitæ? an quod, cum animo constaremus et corpore, et hæc ipsa, et eorum virtutes per se esse sumendas? an vero displicuit ea, quæ tributa est animi virtutibus tanta præstantia? an quæ de prudentiâ, de cognitione rerum, de conjunctione generis humani, quæque ab eisdem de temperantiâ, de modestiâ, de magnitudine animi, de omni honestate dicuntur? Fatebuntur Stoïci, hæc omnia dicta esse præclare; neque eam causam Zenoni desciscendi fuisse: alia quædam dicent.

Credo magna antiquorum esse peccata, quæ ille, veri investigandi cupidus, nullo modo ferre potuerit. Quid enim perversius, quid intolerabilius, quid stultius, quam bonam valetudinem, quam dolorum omnium vacuitatem, quam integritatem oculorum reliquorumque sensuum, ponere in bonis potius, quam dicere, nihil omnino inter eas res, iisque contrarias, interesse? Ea enim omnia, quæ illi bona dicerent, præposita esse, non bona: itemque illa, quæ in corpore excellerent, stulte antiquos dixisse per se esse expetenda: et sumenda potius, quam expetenda: eademque de omni vitâ, quæ in unâ virtute consisteret: illam vitam, quæ etiam cæteris rebus, quæ essent secundum naturam, abundaret, magis expetendam non esse, sed magis sumendam: cumque ipsa virtus efficiat ita beatam vitam, ut beatior esse non possit, tamen quædam deesse sapientibus, tum, cum sint beatissimi: itaque eos id agere, ut a se dolores, morbos, debilitates repellant.

IX. O magnam vim ingenii, causamque justam, cur nova exsisteret disciplina! Perge porro: sequentur enim, quæ tu scientissime complexus es, omnem insipientiam et injustitiam, alia vitia similia esse; omniaque peccata esse paria; eosque, qui naturâ doctrinâque longe ad virtutem processissent, nisi eam plene consecuti essent, summe esse miseros; neque inter eorum vitam, et improbissimorum, quidquam omnino interesse; ut Plato, tantus ille vir, si sapiens non fuerit,

nihilo melius quam quivis improbissimus, nec beatius, vixerit. Hæc videlicet est correctio philosophiæ veteris, et emendatio: quæ omnino aditum habere nullum potest in urbem, in forum, in curiam. Quis enim ferre posset ita loquentem eum, qui se auctorem vitæ graviter et sapienter agendæ profiteretur, nomina rerum commutantem; cumque idem sentiret, quod omnes, quibus rebus eamdem vim tribueret, alia nomina imponentem, verba modo mutantem, de opinionibus nihil detrahentem?

Patronusne causæ, in epilogo pro reo dicens, negaret esse malum exsilium, publicationem bonorum? hæc rejicienda esse, non fugienda? nec misericordem judicem esse oportere? In concione autem si loqueretur, si Hannibal ad portas venisset, murumque jaculo trajecisset, negaret esse in malis capi, venire, interfici, patriam amittere? An senatus, cum triumphum Africano decerneret "quod ejus virtute," aut "felicitate," posset dicere, si neque virtus in ullo nisi in sapiente, nec felicitas, vere dici potest? Quæ est igitur ista philosophia, quæ communi more in foro loquitur, in libello, suo? præsertim cum, quod illi verbis suis significent, in eo nihil novetur, de ipsis rebus [nihil mutetur,] eædem res maneant alio modo.

Quid enim interest, divitias, opes, valetudinem, bona dicas, anne præposita, cum ille, qui ista bona dicit, nihilo plus his tribuat, quam tu, qui eadem illa præposita nominas? Itaque homo in primis ingenuus et gravis, dignus illâ familiaritate Scipionis et Lælii, Panætius, cum ad Q. Tuberonem de dolore patiendo scriberet; quod esse caput debebat, si probari posset, nusquam posuit, non esse malum dolorem; sed, quid esset, et quale, quantumque in eo inesset alieni, deinde quæ ratio esset perferendi: cujus quidem (quoniam Stoïcus fuit) sententiâ, condemnata mihi videtur esse immanitas ista verborum.

X. Sed, ut propius ad ea, Cato, accedam, quæ a

te dicta sunt, pressius agamus; eaque, quæ modo dixisti, cum iis conferamus, quæ tuis antepono. Quæ sunt igitur communia vobis cum antiquis, his sic utamur, quasi concessis: quæ in controversiam veniunt, de iis, si placet, disseramus.

Mihi vero, inquit, placet agi subtilius, et, ut ipse dixisti, pressius. Quæ enim adhuc protulisti, popularia sunt: ego autem a te elegantiora desidero.

A mene tu? inquam: sed tamen enitar; et, si minus mihi multa occurrent, non fugiam ista popularia. Sed primum positum sit, nosmetipsos commendatos esse nobis, primamque ex naturâ hanc habere appetitionem, ut conservemus nosmetipsos. Hoc convenit: sequitur illud, ut animadvertamus, qui simus ipsi, ut nos, quales oportet esse, servemus. Sumus igitur homines: ex animo constamus et corpore; quæ sunt cujusdammodi; nosque oportet, ut prima appetitio naturalis postulat, hæc diligere, constituereque ex his finem illum summi boni atque ultimi: quem, si prima vera sint, ita constitui necesse est, Earum rerum, quæ sint secundum naturam, quam plurima et quam maxima adipisci. Hunc igitur finem illi tenuerunt: quodque ego pluribus verbis, illi brevius, Secundum naturam vivere; hoc his bonorum videtur extremum.

XI. Age nunc, isti doceant, vel tu potius, (quis enim ista melius?) quonam modo, ab iisdem principiis profecti, efficiatis, ut honeste vivere, (id est enim vel ex virtute, vel naturæ congruenter, vivere) summum bonum sit; et quonam modo, aut quo loco, corpus subito deserueritis, omniaque ea, quæ, cum secundum naturam sint, absint a nostrâ potestate; ipsum denique officium. Quæro igitur, quo modo hæ tantæ commendationes, a naturâ profectæ, subito a sapientiâ relictæ sint.

Quod si non hominis summum bonum quæreremus, sed cujusdam animantis; is autem esset nihil, nisi animus (liceat enim fingere aliquid ejusmodi,

quo verum facilius reperiamus); tamen illi animo non esset hic vester finis. Desideraret enim valetudinem, vacuitatem doloris: appeteret etiam conservationem sui, earumque rerum custodiam: finemque sibi constitueret, secundum naturam vivere; quod est, ut dixi, habere ea, quæ secundum naturam sint, vel omnia, vel plurima, et maxima. Cujuscumque enim modi animal constitueris, necesse est, etiam si id sine corpore sit, ut fingimus, tamen esse in animo quædam similia eorum, quæ sint in corpore; ut nullo modo, nisi ut exposui, constitui possit finis bonorum. Chrysippus autem, exponens differentias animantium, ait alias earum corpore excellere, alias autem animo, nonnullas valere utrâque re. Deinde disputat, quod cujusque generis animantis statui deceat extremum. Cum autem hominem in eo genere posuisset, ut ei tribueret animi excellentiam, summum bonum id constituit, non ut excellere animo, sed uti nihil esse præter animum, videretur.

XII. Uno autem modo in virtute solâ summum bonum recte poneretur, si quod esset animal, quod totum ex mente constaret; idipsum tamen sic, ut ea mens nihil haberet in se, quod esset secundum naturam; ut valetudo est. Sed id ne cogitari quidem potest, quale sit, ut non repugnet ipsum sibi. Sin dicit obscurari quædam, nec apparere, quia valde parva sint, nos quoque concedimus; quod dicit Epicurus de voluptate, quæ minimæ sint voluptates, eas obscurari sæpe, et obrui. Sed non sunt in eo genere tantæ commoditates corporis, tamque productæ temporibus, tamque multæ. Itaque, in quibus, propter earum exiguitatem, obscuratio consequitur, sæpe accidit, ut nihil interesse nostrâ fateamur, sint illa, necne sint; ut in sole (quod a te dicebatur) lucernam adhibere nihil interest, aut teruncium addere Crœsi pecuniæ.

Quibus autem in rebus obscuratio tanta non sit, fieri tamen potest, ut id ipsum, quod interest, non

sit magnum: ut ei, qui jucunde vixerit annos decem, si æque vita jucunda menstrua addatur; quia momentum aliquod habeat ad jucundum accessio, bonum sit: sin autem id non concedatur, non continuo vita beata tollitur. Bona autem corporis huic sunt (quod posterius posui) similiora: habent enim accessionem dignam, in quâ elaboretur: ut mihi in hoc Stoïci jocari videantur interdum, cum ita dicant, si, ad illam vitam quæ cum virtute degatur, ampulla aut strigilis accedat, sumturum sapientem eam vitam potius, quo hæc adjecta sint, nec beatiorem tamen ob eam causam fore. Hoc simile tandem est non risu potius quam oratione ejiciendum? ampulla enim sit, necne sit, quis non jure optimo irrideatur, si laboret? At vero gravitate membrorum et cruciatu dolorum si quis quem levet, magnam ineat gratiam: nec, si ille sapiens ad tortoris equuleum a tyranno ire cogatur, similem habeat vultum, ac si ampullam perdidisset: sed, ut magnum et difficile certamen iniens, cum sibi cum capitali adversario, dolore, depugnandum videret, excitaret omnes rationes fortitudinis ac patientiæ, quarum præsidio iniret illud difficile (ut dixi) magnumque prœlium. Deinde non quæremus, quid obscuretur aut intereat, quia sit admodum parvum; sed quid tale sit, ut expleat summam. Una voluptas e multis obscuratur in illâ vitâ voluptariâ; sed tamen ea, quamvis parva sit, pars est ejus vitæ, quæ posita est in voluptate. Nummus in Crœsi divitiis obscuratur: pars est tamen divitiarum. Quare obscurentur etiam hæc, quæ secundum naturam esse dicimus, in vitâ beatâ: sint modo partes beatæ vitæ.

XIII. Atqui, si (ut convenire debet inter nos) est quædam appetitio naturalis, ea, quæ secundum naturam sunt, appetens; eorum omnium est aliqua summa facienda. Quo constituto, tum licebit otiose ista quærere, de magnitudine rerum, de excellentiâ, quanta in quoque sit ad beate vivendum, de istis

ipsis obscurationibus, quæ, propter exiguitatem, vix aut ne vix quidem appareant.

Quid, de quo nulla dissensio est? Nemo enim est, qui aliter dixerit, quin omnium naturarum simile esset id, ad quod omnia referuntur; quod est ultimum rerum appetendarum. Omnis enim est natura diligens sui: quæ est enim, quæ se unquam deserat, aut partem aliquam sui, aut ejus partis habitum aut vim, aut ullius earum rerum, quæ secundum naturam sint, aut motum aut statum? Quæ autem natura suæ primæ institutionis oblita est? Nulla profecto, quin suam vim retineat a primo ad extremum.

Quomodo igitur evenit, ut hominis natura sola esset, quæ hominem relinqueret, quæ oblivisceretur corporis, quæ summum bonum non in toto homine, sed in parte hominis, poneret? Quo modo autem, quod ipsi etiam fatentur, constatque inter omnes, conservabitur, ut simile sit omnium naturale illud ultimum, de quo quæritur? Tum enim esset simile, si in cæteris quoque naturis id cuique esset ultimum, quod in quâque excelleret; tale enim visum esset ultimum Stoïcorum.

Quid dubitas igitur mutare principia naturæ? Quid enim dicis, omne animal, simul atque sit ortum, applicatum esse ad se diligendum, esseque in se conservando occupatum? Quin potius ita dicis, omne animal applicatum esse ad id quod in eo sit optimum, et in ejus unius occupatum esse custodiâ; reliquasque naturas nihil aliud agere, nisi ut id conservent, quod in quâque optimum sit? Quo modo autem optimum, si bonum præterea nullum est? Si autem reliqua appetenda sunt, cur, quod est ultimum rerum appetendarum, id non aut ex omnium earum, aut ex plurimarum et maximarum, appetitione concluditur? Ut Phidias potest a primo instituere signum, idque perficere; potest ab alio inchoatum accipere, et absolvere. Huic est sapientia similis: non

enim ipsa genuit hominem, sed accepit a naturâ inchoatum. Hanc intuens, debet institutum illud quasi signum absolvere. Qualem igitur natura hominem inchoavit? et quod est munus, quod opus sapientiæ? Quid est, quod ab eâ absolvi et perfici debeat? Si nihil in eo perficiendum est, præter motum ingenii quemdam, id est, rationem; necesse est, huic ultimum esse, ex virtute vitam fingere: rationis enim perfectio est virtus: sin nihil, nisi corpus; summa erunt illa, valetudo, vacuitas doloris, pulchritudo, et cætera. Nunc de hominis summo bono quæritur.

XIV. Quid ergo dubitamus, in totâ ejus naturâ, quærere, quid sit effectum? Cum enim constet inter omnes, omne officium munusque sapientiæ in hominis cultu esse occupatum; alii (ne me existimes contra Stoïcos solum dicere) eas sententias afferunt, ut summum bonum in eo genere ponant, quod sit extra nostram potestatem, tamquam de animali aliquo loquantur: alii contra, quasi nullum corpus sit hominis, ita, præter animum, nihil curant; cum præsertim ipse quoque animus non inane nescio quid sit (neque enim id possum intelligere), sed in quodam genere corporis; ut ne is quidem virtute unâ contentus sit, sed appetat vacuitatem doloris. Quamobrem utrique idem faciunt, ut si lævam partem negligerent, dexteram tuerentur; aut ipsius animi (ut fecit Herillus) cognitionem amplexarentur, actionem relinquerent. Eorum enim omnium, multa prætermittentium, dum eligant aliquid, quod sequantur, quasi curta sententia. At vero illa perfecta atque plena eorum, qui, cum de hominis summo bono quærerent, nullam in eo neque animi neque corporis partem vacuam tutelâ reliquerunt.

Vos autem, Cato, quia virtus (ut omnes fatemur) altissimum locum in homine et maxime excellentem tenet, et quod eos, qui sapientes sunt, absolutos et perfectos putamus; aciem animorum nostrorum virtutis splendore præstringitis. In omni enim animante

est summum aliquid atque optimum, ut in equis, in canibus; quibus tamen et dolore vacare opus est, et valere. Sic igitur in homine perfectio ista, in eo potissimum quod est optimum, id est, in virtute, laudatur. Itaque mihi non satis videmini considerare, quod iter sit naturæ, quæque progressio. Non enim, quod facit in frugibus, ut, cum ad spicam perduxerit ab herbâ, relinquat et pro nihilo habeat herbam, idem facit in homine, cum eum ad rationis habitum perduxerit. Semper enim ita assumit aliquid, ut ea, quæ prima dederit, ne deserat.

Itaque sensibus rationem adjungit; et, ratione effectâ, sensus non relinquit. Ut si cultura vitium, cujus hoc munus est, ut efficiat, ut vitis cum partibus suis omnibus quam optime se habeat (sed sic intelligamus; licet enim, ut vos quoque soletis, fingere aliquid docendi causâ): si igitur illa cultura vitium in vite insit, ipsa cætera (credo) velit, quæ ad colendam vitem attinebunt, sicut antea; se autem omnibus vitis partibus præferat, statuatque nihil esse melius in vite, quam se: similiter sensus, cum accessit ad naturam, tuetur illam quidem, sed etiam tuetur se: cum autem assumta ratio est, tanto in dominatu locatur, ut omnia illa prima naturæ hujus tutelæ subjiciantur.

Itaque non discedit ab eorum curatione, quibus præposita vitam omnem debet gubernare: ut mirari satis eorum inconstantiam non possimus. Naturalem enim appetitionem (quam vocant ὁρμην), itemque officium, ipsam etiam virtutem, tuentem esse volunt earum rerum, quæ secundum naturam sunt: cum autem ad summum bonum volunt pervenire, transiliunt omnia; et duo nobis opera pro uno relinquunt, ut alia sumamus, alia appetamus, potius quam uno fine utrumque concludant.

XV. At enim jam dicitis, virtutem non posse constitui, si ea, quæ extra virtutem sint, ad beate vivendum pertineant; quod totum contra est. In-

troduci enim virtus nullo modo potest, nisi omnia, quæ leget, quæque rejiciet, unam referantur ad summam. Nam, si omnino nos negligimus, in Aristonea vitia et peccata incidemus; obliviscemurque, quæ virtuti ipsi principia dederimus. Sin ea non negligemus, neque tamen ad finem summi boni referemus, non multum ab Herilli levitate aberrabimus. Duarum enim vitarum nobis erunt instituta capienda: facit enim ille duo sejuncta ultima bonorum; quæ, ut essent vera, conjungi debuerunt: nunc ita separantur, ut disjuncta sint: quo nihil potest esse perversius.

Itaque contra est, ac dicitis; nam constitui virtus nullo modo potest, nisi ea, quæ sint prima naturæ, ut ad summam pertinentia, tenebit. Quæsita enim virtus est, non quæ relinqueret naturam, sed quæ tueretur. At illa, ut vobis placet, partem quamdam tuetur; reliquam deserit. Atque ipsa institutio hominis si loqueretur, hæc diceret: Primos suos quasi cœptus appetendi fuisse, ut se conservaret in eâ naturâ, in quâ ortus esset. Nondum autem explanatum satis erat, quid maxime natura vellet. Explanetur igitur. Quid ergo aliud intelligetur, nisi ut ne qua pars naturæ negligatur? in quâ si nihil est præter rationem, sit in unâ virtute finis bonorum. Sin est etiam corpus, ista explanatio naturæ nempe hoc effecerit, ut ea, quæ ante explanationem tenebamus, relinquamus. Ergo id est convenienter naturæ vivere, a naturâ discedere! Ut quidam philosophi, cum, a sensibus profecti, majora quædam ac diviniora vidissent, sensus reliquerunt; sic isti, cum, ex appetitione rerum, virtutis pulchritudinem adspexissent, omnia, quæ præter virtutem ipsam viderant, abjecerunt, obliti, naturam omnem appetendarum rerum ita late patere, ut a principiis permanaret ad fines: neque intelligunt, se rerum illarum pulchrarum atque admirabilium fundamenta subducere.

XVI. Itaque mihi videntur omnes quidem illi

errâsse, qui finem bonorum esse dixerunt, honeste vivere: sed alius alio magis: Pyrrho scilicet maxime, qui, virtute constitutâ, nihil omnino, quod appetendum sit, relinquat: deinde Aristo, qui nihil relinquere non est ausus: introduxit autem, quibus commotus sapiens appeteret [aliquid] quodcumque in mentem incideret, et quodcumque tamquam occurreret. Is hoc melior quam Pyrrho, quod vel aliquod genus appetendi dedit; deterior quam cæteri, quod penitus a naturâ recessit. Stoïci autem, quod finem bonorum in unâ virtute ponunt, similes sunt illorum: quod autem principium officii quærunt, melius quam Pyrrho: quod ea non occurrentia fingunt, vincunt Aristonem: quod autem ea, quæ ad naturam accommodata, et per se assumenda esse dicunt, non adjungunt ad finem bonorum, desciscunt a naturâ, et quodam modo sunt non dissimiles Aristonis. Ille enim occurrentia nescio quæ comminiscebatur: hi autem ponunt illi quidem prima naturæ, sed ea sejungunt a finibus, et a summâ bonorum: quæ cum proponunt, ut sit aliqua rerum selectio; naturam videntur sequi: cum autem negant ea quidquam ad beatam vitam pertinere, rursus naturam relinquunt.

Atque adhuc [ea] dixi, cur causa Zenoni non fuisset, quamobrem a superiorum auctoritate discederet. Nunc reliqua videamus; nisi aut ad hæc, Cato, dicere aliquid vis, aut nos jam longiores sumus. Neutrum vero, inquit ille: nam et a te perfici istam disputationem volo; nec tua mihi oratio longa videri potest. Optime, inquam: quid enim mihi potest esse optatius, quam cum Catone, omnium virtutum auctore, de virtutibus disputare?

Sed primum illud vide, gravissimam illam vestram sententiam, quæ familiam ducit, "honestum quod sit, id esse solum bonum; honesteque vivere, bonorum finem," communem fore vobis cum omnibus, qui in unâ virtute constituunt finem bonorum. Quodque dicitis, informari non posse virtutem, si quid-

piam, nisi quod honestum sit, numeretur; idem dicetur ab illis, quos modo nominavi. Mihi autem æquius videbatur, Zenonem cum Polemone disceptantem, (a quo, quæ essent principia naturæ, acceperat) a communibus initiis progredientem, videre, ubi primum insisteret, et unde causa controversiæ nasceretur; non, stantem cum iis qui ne dicerent quidem sua summa bona esse a naturâ profecta, uti iisdem argumentis, quibus illi uterentur, iisdemque sententiis.

XVII. Minime vero illud probo, quod, cum docuistis, (ut vobis videmini) solum bonum esse quod honestum sit, tum rursum dicitis, initia proponi necesse esse apta et accommodata naturæ, quorum ex selectione virtus possit exsistere. Non enim in selectione virtus ponenda erat, ut id ipsum, quod erat bonorum ultimum, aliud aliquid acquireret. Nam omnia, quæ sumenda, quæque legenda aut optanda sunt, inesse debent in summâ bonorum, ut is, qui eam adeptus sit, nihil præterea desideret. Videsne, ut, quibus summa est in voluptate, perspicuum sit, quid iis faciendum sit, aut non faciendum? ut nemo dubitet, eorum omnia officia quo spectare, quid sequi, quid fugere, debeant. Sit hoc ultimum bonorum, quod nunc a me defenditur: apparet statim, quæ sint officia, quæ actiones. Vos autem, quibus nihil est aliud propositum, nisi rectum atque honestum, unde officii, unde agendi, principium nascatur, non reperietis.

Hoc igitur quæretis omnes, et ii, qui, quodcumque in mentem veniat, aut quodcumque occurrat, se sequi dicent: et vos [qui] ad naturam revertemini. Quibus natura jure responderit, non esse verum, aliunde finem beate vivendi, a se principia rei gerendæ, peti: esse enim unam rationem, quâ et principia rerum agendarum, et ultima bonorum, continerentur: atque, ut Aristonis esset explosa sententia, dicentis, nihil differre aliud ab alio, nec esse res ullas,

præter virtutes et vitia, inter quas quidquam omnino interesset, sic errare Zenonem, qui, nullâ in re, nisi in virtute, [aut vitio], propensionem, ne minimi quidem momenti, ad summum bonum adipiscendum esse diceret: et, cum ad beatam vitam nullum momentum ea res haberet, ad appetitionem autem rerum, esse in his momenta diceret: quasi vero hæc appetitio non ad summi boni adeptionem pertineret. Quid autem minus consentaneum est, quam, quod aiunt, cognito summo bono, reverti se ad naturam, ut ab eâ petant agendi principium, id est, officii? Non enim actionis aut officii ratio impellit ad ea, quæ secundum naturam sunt, appetenda: sed ab his et appetitio et actio commovetur.

XVIII. Nunc venio ad illa tua brevia, quæ consectaria esse dicebas; et primum illud, quo nihil potest esse brevius: "Bonum omne, laudabile; laudabile autem omne, honestum; igitur omne bonum, honestum." O plumbeum pugionem! Quis enim tibi illud primum concesserit? quo quidem concesso, nihil opus est secundo: si enim omne bonum laudabile est, omne laudabile honestum est. Quis tibi ergo istud dabit, præter Pyrrhonem, Aristonem, eorumve similes? quos tu non probas. Aristoteles, Xenocrates, tota illa familia, non dabit; quippe qui valetudinem, vires, divitias, gloriam, multa alia, bona esse dicant, laudabilia non dicant. Et hi quidem ita non solâ virtute finem bonorum contineri putant, ut rebus tamen omnibus virtutem anteponant. Quid censes eos esse facturos, qui omnino virtutem a bonorum fine segregaverunt, Epicurum, Hieronymum, illos etiam, si qui Carneadeum finem tueri volunt? Jam aut Callipho, aut Diodorus, quomodo poterunt tibi istud concedere, qui ad honestatem aliud adjungant, quod ex eodem genere non sit?

Placet igitur tibi, Cato, cum res sumseris non concessas, ex illis efficere, quod velis? Jam ille sorites, quo nihil putatis esse [vitiosius,] Quod bonum sit, id

esse optabile: quod optabile, id esse expetendum: quod expetendum, laudabile: deinde reliqui gradus. Sed ego in hoc resisto: eodem enim modo tibi nemo dabit, quod expetendum sit, id esse laudabile. Illud vero minime consectarium, sed in primis hebes illorum, gloriatione dignam esse beatam vitam; quod non possit sine honestate contingere, ut jure quisquam glorietur.

Dabit hoc Zenoni Polemon: etiam magister ejus, et tota illa gens, et reliqui, qui, virtutem omnibus rebus multo anteponentes, adjungunt ei tamen aliquid summo in bono finiendo. Si enim virtus digna est gloriatione, ut est, tantumque præstat cæteris rebus, ut dici vix possit; et beatus esse poterit virtute unâ præditus, carens cæteris; nec tamen illud tibi concedet, præter virtutem, nihil in bonis esse ducendum. Illi autem, quibus summum bonum sine virtute est, non dabunt fortasse, vitam beatam habere, in quo jure possit gloriari: etsi illi quidem etiam voluptates faciunt interdum gloriosas. Vides igitur, te aut ea sumere, quæ non concedantur, aut ea, quæ, etiam concessa, te nihil juvent.

XIX. Equidem, in omnibus istis conclusionibus, hoc putarem philosophiâ nobisque dignum, et maxime cum summum bonum quæreremus, vitam nostram, consilia, voluntates, non verba, corrigi. Quis enim potest, istis (quæ te, ut ais, delectant) brevibus et acutis, auditis, de sententiâ decedere? Nam, cum ea spectant, et avent audire, cur dolor malum non sit; dicunt illi, asperum esse dolere, molestum, odiosum, contra naturam, difficile toleratu; sed, quia nulla sit in dolore nec fraus, nec improbitas, nec malitia, nec culpa, nec turpitudo, non esse illud malum. Hæc qui audierit, ut ridere non curet, discedet tamen nihilo firmior ad dolorem ferendum, quam venerat. Tu autem negas fortem esse quemquam posse, qui dolorem malum putet. Cur fortior sit, si (illud, quod tute concedis) asperum, et vix ferendum,

putabit? Ex rebus enim timiditas, non ex vocabulis, nascitur. Et ais, si una litera commota sit, fore, tota ut labet disciplina. Utrum igitur tibi literam videor, an totas paginas, commovere? Ut enim sit apud illos (id, quod est a te laudatum) ordo rerum conservatus, et omnia inter se apta et connexa (sic enim aiebas), tamen persequi non debemus, si a falsis principiis profecta congruunt ipsa sibi, et a proposito non aberrant.

In primâ igitur constitutione, Zeno tuus a naturâ recessit; cumque summum bonum posuisset in ingenii præstantiâ, quam virtutem vocamus, nec quidquam aliud bonum esse dixisset, nisi quod esset honestum, nec virtutem posse constare, si in cæteris rebus esset quidquam, quod aliud alio melius esset aut pejus: his propositis, tenuit prorsus consequentia. Recte dicis. Negare enim non possum. Sed ita falsa sunt ea quæ consequuntur, ut illa, e quibus hæc nata sunt, vera esse non possint. Docent enim nos (ut scis) dialectici, si ea, quæ rem aliquam sequantur, falsa sint, falsam illam ipsam esse, quam sequantur. Ita fit illa conclusio non solum vera, sed ita perspicua, ut dialectici ne rationem quidem reddi putent oportere: "Si illud, hoc: non autem hoc; igitur ne illud quidem." Sic, consequentibus vestris sublatis, prima tolluntur. Quæ sequuntur igitur? Omnes, qui non sint sapientes, æque miseros esse: Sapientes omnes summe beatos esse: Recte facta omnia æqualia: Omnia peccata paria. Quæ cum magnifice primo dici videntur, considerata minus probantur. Sensus enim cujusque, et natura rerum, atque ipsa veritas clamat quodam modo, non posse adduci, ut, inter eas res quas Zeno exæquaret, nihil interesset.

XX. Postea tuus ille Pœnulus, (scis enim Citiæos, clientes tuos, e Phœniciâ profectos) homo igitur acutus, causam non obtinens, repugnante naturâ, verba versare cœpit: et primum rebus iis, quas nos bonas ducimus, concessit, ut haberentur aptæ, ha-

biles, et ad naturam accommodatæ: faterique cœpit, sapienti, hoc est, summe beato, commodius tamen esse, si ea quoque habeat, quæ bona non audet appellare; naturâ ipsâ accommodata esse concedit: negatque, Platonem, si sapiens non sit, eâdem esse in causâ, quâ tyrannum Dionysium. Huic mori optimum esse, propter desperationem sapientiæ; illi, propter spem, vivere: peccata autem partim esse tolerabilia, partim nullo modo, propterea quod alia peccata plures, alia pauciores, quasi numeros officii præterirent. Jam insipientes alios ita esse, ut nullo modo ad sapientiam possent pervenire; alios, qui possent, si id egissent, sapientiam consequi.

Hic loquebatur aliter, atque omnes; sentiebat idem, quod cæteri. Nec vero minoris æstimanda ducebat ea, quæ ipse bona negaret esse, quam illi qui ea bona esse dicebant. Quid igitur voluit sibi, qui illa mutaverit? Saltem aliquid de pondere detraxisset, et paulo minoris æstimavisset ea, quam Peripatetici, ut sentire quoque aliud, non solum dicere, videretur. Quid? de ipsâ beatâ vitâ, ad quam omnia referuntur, quæ dicitis? Negatis eam esse, quæ expleta sit omnibus iis rebus quas natura desideret; totamque eam in unâ virtute ponitis: cumque omnis controversia aut de re soleat aut de nomine esse; utraque earum nascitur, si aut res ignoratur, aut erratur in nomine. Quorum si neutrum est, opera danda est, ut verbis utamur quam usitatissimis, et quam maxime aptis, id est, rem declarantibus. Num igitur dubium est, quin, si in re ipsâ nihil peccatur a superioribus, verbis illi commodius utantur?

XXI. Videamus igitur sententias eorum: tum ad verba redeamus. Dicunt appetitionem animi moveri, cum aliquid ei secundum naturam esse videatur; omniaque, quæ secundum naturam sint, æstimatione aliquâ digna: eaque, pro eo, quantum in quoque sit ponderis, esse æstimanda: quæque secundum natu-

ram sint, partim nihil habere in sese ejus appetitionis, de quâ sæpe jam diximus, quæ nec honesta nec laudabilia dicantur: partim, quæ voluptatem habeant in omni animante, sed in homine rationem etiam: ex iis quæ sint apta, ea honesta, ea pulchra, ea laudabilia: illa autem superiora, naturalia nominantur; quæ conjuncta cum honestis, vitam beatam perficiunt, et absolvunt.

Omnium autem eorum commodorum (quibus non illi plus tribuunt qui illa bona esse dicunt, quam Zeno, qui negat) longe præstantissimum esse, quod honestum esset, atque laudabile: sed, si duo honesta proposita sint, alterum cum valetudine, alterum cum morbo, non esse dubium, ad utrum eorum natura nos ipsa deductura sit. Sed tamen tantam vim honestatis esse, tantumque eam rebus omnibus præstare et excellere, ut nullis nec suppliciis nec præmiis demoveri possit ex eo quod rectum esse decreverit: omniaque, quæ dura, difficilia, adversa videantur, ea virtutibus iis, quibus a naturâ essemus ornati, obteri posse, [non facilia illa quidem, nec contemnenda] (quid enim esset in virtute tantum?) sed ut hoc judicaremus, non esse in his partem maximam positam aut beate aut secus vivendi. Ad summam, ea, quæ Zeno æstimanda et sumenda et apta naturæ esse dixit, eadem illi bona appellant: vitam autem beatam illi eam, quæ constaret ex iis rebus, quas dixi, aut plurimis, aut gravissimis. Zeno autem, quod suam, quod propriam speciem habeat, cur appetendum sit, id solum bonum appellat: beatam autem vitam eam solam, quæ cum virtute degatur.

XXII. Si de re disceptari oportet, nulla mihi tecum, Cato, potest esse dissensio. Nihil est enim, de quo aliter tu sentias, atque ego; modo commutatis verbis ipsas res conferamus. Nec hoc ille non vidit: sed verborum magnificentiâ est et gloriâ delectatus; qui si ea, quæ dicit, ita sentiret, ut verba significant, quid inter eum, et vel Pyrrhonem vel Aristonem,

interesset? Sin autem eos non probabat, quid attinuit, cum iis, quibuscum re concinebat, verbis discrepare? Quid si reviviscant Platonici illi, et deinceps qui eorum auditores fuerunt, et tecum ita loquantur? "Nos, cum te, M. Cato, studiosissimum philosophiæ, justissimum virum, optimum judicem, religiosissimum testem audiremus, admirati sumus, quid esset, cur nobis Stoïcos anteferres, qui de rebus bonis et malis sentirent ea, quæ ab hoc Polemone Zeno cognoverat; nominibus uterentur iis, quæ primâ specie admirationem, re explicatâ risum, moverent. Tu autem, si tibi illa probabantur, cur non propriis verbis illa tenebas? Sin te auctoritas commovebat, nobisne omnibus, et Platoni ipsi, nescio quem illum anteponebas? præsertim cum in republicâ princeps esse velles, ad eamque tuendam, cum summâ tuâ dignitate, maxime a nobis ornari atque instrui posses? Nobis enim ista quæsita, a nobis descripta, notata, præcepta sunt: omniumque rerumpublicarum rectiones, genera, status, mutationes, leges etiam, et instituta, ac mores civitatum, perscripsimus. Eloquentiæ vero, quæ et principibus maximo ornamento est, et quâ te audivimus valere plurimum, quantum tibi ex monimentis nostris addidisses!"

Ea cum dixissent, quid tandem talibus viris responderes? Rogarem te, inquit, ut diceres pro me tu idem, qui illis orationem dictavisses, vel potius paulum loci mihi, ut his responderem, dares, nisi et te audire nunc mallem, et istis tamen alio tempore responsurus essem, tum scilicet, cum tibi.

XXIII. Atqui, si verum respondere velles, Cato, hæc erant dicenda, Non eos tibi non probatos, tantis ingeniis homines, tantâque auctoritate; sed te animadvertisse, quas res illi propter antiquitatem parum vidissent, eas a Stoïcis esse perspectas; eisdemque de rebus hos tum acutius disseruisse, tum sensisse gravius et fortius, quippe qui primum valetudinem bo-

nam expetendam negent esse, eligendam dicant, non quia sit bonum valere, sed quia sit non nihilo æstimandum; neque tamen pluris, quam illis videatur, qui illud non dubitent bonum dicere. Hoc vero te ferre non potuisse, quod antiqui illi, quasi barbati, ut nos de nostris solemus dicere, crediderint, ejus, qui honeste viveret, si idem et bene valeret, bene audiret, copiosus esset, optabiliorem fore vitam, melioremque et magis expetendam, quam illius, qui, æque vir bonus, multis modis esset, ut Ennii Alcmæo,

"Circumventus morbo, exsilio, atque inopiâ."

Illi igitur antiqui non tam acute optabiliorem illam vitam putant, præstantiorem, beatiorem. Stoïci autem tantummodo præponendam in seligendo, non quo beatior hæc vita sit, sed quod ad naturam accommodatior; et, qui sapientes non sint, omnes æque miseros esse. Stoïci hæc videlicet viderunt, (illos autem id fugerat superiores) qui arbitrabantur, homines sceleribus et parricidiis inquinatos nihilo miseriores esse, quam eos, qui, cum caste et integre viverent, nondum perfectam illam sapientiam essent consecuti.

Atque hoc loco similitudines eas, quibus illi uti solent, dissimillimas proferebas. Quis enim ignorat, si plures ex alto emergere velint, propius fore eos quidem ad respirandum, qui ad summam jam aquam appropinquant, sed nihilo magis respirare posse, quam eos qui sunt in profundo? Nihil ergo adjuvat procedere, et progredi in virtute, quo minus miserrimus sis, antequam ad eam perveneris, quoniam in aquâ nihil adjuvat; et quoniam catuli, qui jam dispecturi sunt, cæci æque et ii qui modo nati; Platonem quoque necesse est, quoniam nondum videbat sapientiam, æque cæcum animo ac Phalarim fuisse.

XXIV. Ista similia non sunt, Cato; in quibus quamvis multum processeris, tamen illud in eâdem causâ est, a quo abesse velis, donec evaseris. Nec

enim ille respirat, ante quam emersit; et catuli æque cæci priusquam dispexerunt, ac si ita futuri semper essent. Illa sunt similia: hebes acies est cuipiam oculorum: corpore alius languescit: hi, curatione adhibitâ, levantur in dies: alter valet plus quotidie: alter videt. Hi similes sunt omnibus, qui virtuti student; levantur vitiis, levantur erroribus: nisi forte censes Ti. Gracchum patrem non beatiorem fuisse, quam filium, cum alter stabilire rempublicam studuerit, alter evertere. Nec tamen ille erat sapiens: quis enim hoc? aut quando? aut ubi? aut unde? sed, quia studebat laudi et dignitati, multum in virtute processerat. Conferam autem avum tuum, Drusum, cum C. Graccho ejus fere æquali. Quæ hic reipublicæ vulnera imponebat, eadem ille sanabat. Sed nihil est, quod tam miseros faciat, quam impietas et scelus. Ut jam omnes insipientes sint miseri (quod profecto sunt), non est tamen æque miser, qui patriæ consulit, et is qui illam exstinctam cupit. Levatio igitur vitiorum magna fit iis, qui habent ad virtutem progressionis aliquantum.

Vestri autem progressionem ad virtutem fieri aiunt; levationem vitiorum fieri negant. At, quo nitantur homines acuti argumento ad probandum, operæ pretium est considerare. Quarum, inquit, artium summa crescere potest, earum etiam contrariarum summa poterit augeri: ad virtutis autem summam accedere nihil potest: ne vitia quidem igitur crescere poterunt, quæ sunt virtutum contraria. Utrum igitur tandem perspicuis dubia aperiuntur, an dubiis perspicua tolluntur? Atqui hoc perspicuum est, vitia alia in aliis esse majora: illud dubium, ad id, quod summum bonum dicitis, ecquænam fieri possit accessio. Vos autem, cum perspicuis dubia debeatis illustrare, dubiis perspicua conamini tollere.

Itaque eâdem ratione, quâ sum paulo ante usus, hærebitis. Si enim propterea vitia alia aliis majora non sunt, quia ne ad finem quidem bonorum eum,

quem vos facitis, quidquam potest accedere; quoniam perspicuum est, vitia non esse omnium paria, finis bonorum vobis mutandus est. Teneamus enim illud necesse est, cum consequens aliquod falsum sit, illud, cujus id consequens sit, non posse esse verum.

XXV. Quæ est igitur causa istarum angustiarum? Gloriosa ostentatio in constituendo summo bono. Cum enim, quod honestum sit, id solum bonum esse confirmatur, tollitur cura valetudinis, diligentia rei familiaris, administratio reipublicæ, ordo gerendorum negotiorum, officia vitæ: ipsum denique illud honestum, in quo uno vultis esse omnia, deserendum est: quæ diligentissime contra Aristonem dicuntur a Chrysippo. Ex eâ difficultate illæ fallaciloquæ (ut ait Accius) malitiæ natæ sunt. Quod enim sapientia, ubi pedem poneret, non habebat, sublatis officiis omnibus; officia autem tollebantur, delectu omni et discrimine remoto (quæ enim esse poterant, rebus omnibus sic exæquatis, ut inter eas nihil interesset?) ex his angustiis ista evaserunt deteriora, quam Aristonis. Illa tamen simplicia: vestra versuta. Roges enim Aristonem, bonane ei videantur hæc, vacuitas doloris, divitiæ, valetudo? neget. Quid, quæ contraria sunt his, malane? nihilo magis. Zenonem roges: respondeat totidem verbis. Admirantes quæramus ab utroque, quonam modo vitam agere possimus, si nihil interesse nostrâ putemus, valeamus, ægrine simus; vacemus, an cruciemur dolore; frigus, famem propulsare possimus, necne possimus? Vives, inquit Aristo, magnifice, atque præclare: quod erit cumque visum, agens, nunquam angêre, nunquam cupies, nunquam timebis. Quid Zeno? Portenta hæc esse dicit, nec eâ ratione ullo modo posse vivi; sed differre inter honestum et turpe, nimium quantum, nescio quid immensum: inter cæteras res nihil omnino interesse. Idem adhuc: (audi reliqua, et risum contine, si potes.) Media illa, inquit, inter quæ nihil interest, tamen ejusmodi sunt,

ut eorum alia eligenda sint, alia rejicienda, alia omnino negligenda: hoc est, ut eorum alia velis, alia nolis, alia non cures. At modo dixeras, nihil in his rebus esse, quod interesset. Et nunc idem dico, inquies, sed ad virtutes et ad vitia nihil interesse.

XXVI. Quis istuc, quæso, nesciebat? Verum audiamus. Ista, inquit, quæ dixisti, valere, locupletem esse, non dolere, bona non dico, sed dicam Græce προηγμενα, Latine autem producta: (sed præposita, aut præcipua malo: sic tolerabilius, et mollius.) Illa autem, egestatem, morbum, dolorem, non appello mala, sed, si libet, rejectanea. Itaque illa non dico me expetere, sed legere: nec optare, sed sumere: contraria autem non fugere, sed quasi secernere. Quid ait Aristoteles, reliquique Platonis alumni? Se omnia, quæ secundum naturam sint, bona appellare; quæ autem contra, mala. Videsne igitur, Zenonem tuum cum Aristone verbis consistere, re dissidere; cum Aristotele et illis re consentire, verbis discrepare? Cur igitur, cum de re conveniat, non malimus usitate loqui? Aut doceat, paratiorem me ad contemnendam pecuniam fore, si illam in rebus præpositis, quam si in bonis, duxero: fortioremque in patiendo dolore, si eum asperum et difficilem perpessu, et contra naturam esse, quam si malum dixero.

Facete M. Piso, familiaris noster, et alia multa, et hoc loco Stoïcos irridebat. Quid enim? aiebat: bonum negas esse divitias, præpositum esse dicis. Quid adjuvas? avaritiamne minuis? quod si verbum sequimur, primum longius verbum, *præpositum*, quam *bonum*. Nihil ad rem. Ne sit sane: at certe gravius: nam, bonum ex quo appellatum sit, nescio: præpositum, ex eo (credo) quod præponatur aliis. Id mihi magnum videtur. Itaque dicebat plus tribui divitiis a Zenone, qui eas in præpositis poneret, quam ab Aristotele, qui bonum esse divitias fateretur; sed nec magnum bonum, et præ rectis honestis-

que contemnendum ac despiciendum, nec magnopere expetendum. Omninoque de omnibus istis verbis a Zenone mutatis, ita disputabat; et quæ bona negarentur esse ab eo, et quæ mala, illa lætioribus nominibus ab eo appellari, quam a nobis, hæc tristioribus.

XXVII. Piso igitur hoc modo, vir optimus, tuique (ut scis) amantissimus. Nos, paucis ad hæc additis, finem faciamus aliquando: longum est enim ad omnia respondere, quæ a te dicta sunt. Nam, ex iisdem verborum præstigiis, et regna nata vobis sunt, et imperia, et divitiæ, et tantæ quidem, ut omnia, quæ ubique sint, sapientis esse dicatis. Solum præterea formosum, solum liberum, solum civem: stultorum omnia contraria, quos etiam insanos esse vultis. Hæc παραδοξα illi, nos admirabilia dicamus. Quid autem habent admirationis, cum prope accesseris? Conferam tecum, quam cuique verbo rem subjicias: nulla erit controversia. Omnia peccata paria dicitis. Non ego tecum jam ita loquar, ut iisdem his de rebus, cum L. Murænam, te accusante, defenderem. Apud imperitos tum illa dicta sunt: aliquid etiam coronæ datum: nunc agendum est subtilius. Peccata paria, quonam modo? Quia nec honesto quidquam honestius, nec turpi turpius. Perge porro: nam de isto magna dissensio est. Illa argumenta propria videamus, cur omnia peccata sint paria. Ut, inquit, in fidibus plurimis, si nulla earum ita contenta numeris sit, ut concentum servare possit, omnes æque incontentæ sunt; sic peccata, quia discrepant, æque discrepant: paria sunt igitur. Hîc ambiguo ludimur. Æque enim contingit omnibus fidibus, ut incontentæ sint: illud non continuo, ut æque incontentæ. Collatio igitur ista te nihil juvat: nec enim, omnes avaritias si æque avaritias esse dixerimus, sequitur etiam ut æquas esse dicamus.

Ecce aliud simile dissimile. Ut enim, inquit, gubernator æque peccat, si palearum navem evertit, et si

auri; item æque peccat, qui parentem, et qui servum, injuriâ verberat. Hîc non vidêre, cujus generis onus navis vehat, ad gubernatoris artem nihil pertinere; ita-que, aurum paleamve portet, ad bene aut ad male gubernandum, nihil interesse? At quid inter parentem et servulum intersit, intelligi et potest et debet. Ergo in gubernando nihil, in officio plurimum interest, quo in genere peccetur: et, si, in ipsâ gubernatione, negligentiâ est navis eversa, majus est peccatum in auro quam in paleâ. Omnibus enim artibus volumus attributam esse eam, quæ communis appellatur prudentia; quam omnes, qui cuique artificio præsunt, debent habere. Ita ne hoc modo paria quidem peccata sunt.

XXVIII. Urgent tamen, et nihil remittunt. Quoniam, inquiunt, omne peccatum imbecillitatis et inconstantiæ est, hæc autem vitia in omnibus stultis æque magna sunt; necesse est paria esse peccata. Quasi vero aut concedatur, in omnibus stultis æque magna esse vitia, et eâdem imbecillitate et inconstantiâ L. Tubulum fuisse, quâ illum, cujus is condemnatus est rogatione, P. Scævolam; et quasi nihil inter res quoque ipsas, in quibus peccatur, intersit; ut, quo hæ majores minoresve sint, eo, quæ peccentur in his rebus, aut majora sint aut minora.

Itaque (jam enim concludatur oratio) hoc uno vitio maxime mihi premi videntur tui Stoïci, quod se posse putant duas contrarias sententias obtinere. Quid enim est tam repugnans, quam eumdem dicere, quod honestum sit, solum id bonum esse, qui dicat, appetitionem rerum ad vivendum accommodatarum a naturâ profectam? Ita, cum ea volunt retinere quæ superiori sententiæ conveniunt, in Aristonem incidunt: cum id fugiunt; re eadem defendunt, quæ Peripatetici; verba tenent mordicus, quæ rursus dum sibi evelli ex ore nolunt, horridiores evadunt, asperiores, duriores, et oratione et moribus.

Quam illorum tristitiam atque asperitatem fu-

giens Panætius, nec acerbitatem sententiarum, nec disserendi spinas, probavit: fuitque in altero genere mitior, in altero illustrior; semperque habuit in ore Platonem, Aristotelem, Xenocratem, Theophrastum, Dicæarchum, ut ipsius scripta declarant: quos quidem tibi studiose et diligenter tractandos magnopere censeo. Sed, quoniam advesperascit, et mihi ad villam revertendum est, nunc quidem hactenus: verum hoc idem sæpe faciamus. Nos vero, inquit ille: nam quid possumus facere melius? et hanc quidem primam exigam a te operam, ut audias me, quæ a te dicta sunt, refellentem. Sed memento, te, quæ nos sentiamus, omnia probare, ni quod verbis aliter utamur: mihi autem vestrorum nihil probari. Scrupulum, inquam, abeunti: sed videbimus. Quæ cum essent dicta, discessimus.

M. TULLII CICERONIS,

DE

FINIBUS BONORUM

ET MALORUM,

AD

BRUTUM,

LIBER QUINTUS.

I. Cum audivissem Antiochum, Brute, ut solebat, cum M. Pisone, in eo gymnasio, quod Ptolemæum vocatur, unâque nobiscum Q. frater, et T. Pomponius, et L. Cicero, frater noster, cognatione patruelis, amore germanus; constituimus inter nos, ut ambulationem postmeridianam conficeremus in Academiâ, maxime quod is locus ab omni turbâ id temporis vacuus esset. Itaque ad tempus ad Pisonem omnes. Inde vario sermone sex illa a Dipylo stadia confecimus. Cum autem venissemus in Academiæ non sine causâ nobilitata spatia, solitudo erat ea, quam volueramus.

Tum Piso, Naturâne nobis hoc, inquit, datum dicam, an errore quodam, ut, cum ea loca videamus, in quibus memoriâ dignos viros acceperimus multum esse versatos, magis moveamur, quam siquando eo-

rum ipsorum aut facta audiamus, aut scriptum aliquod legamus? velut ego nunc moveor. Venit enim mihi Platonis in mentem, quem accepimus primum hîc disputare solitum; cujus etiam illi hortuli propinqui non memoriam solum mihi afferunt, sed ipsum videntur in conspectu meo ponere. Hîc Speusippus, hîc Xenocrates, hîc ejus auditor Polemo, cujus illa ipsa sessio fuit, quam videmus. Equidem etiam curiam nostram,(Hostiliam dico, non hanc novam, quæ mihi minor esse videtur, posteaquam est major) solebam, intuens, Scipionem, Catonem, Lælium, nostrum vero in primis avum, cogitare. Tanta vis admonitionis inest in locis, ut non sine causâ ex his memoriæ ducta sit disciplina.

Tum Quintus, Est plane, Piso, ut dicis, inquit: nam me ipsum huc modo venientem convertebat ad sese Coloneus ille locus, cujus incola Sophocles ob oculos versabatur; quem scis quam admirer, quamque eo delecter. Me quidem ad altiorem memoriam Œdipodis huc venientis, et illo mollissimo carmine, quænam essent ipsa hæc loca, requirentis, species quædam commovit, inanis scilicet, sed commovit tamen.

Tum Pomponius, At ego, quem vos, ut deditum Epicuro, insectari soletis, sum multum equidem cum Phædro, quem unice diligo, ut scitis, in Epicuri hortis, quos modo præteribamus: sed, veteris proverbii admonitu, vivorum memini: nec tamen Epicuri licet oblivisci, si cupiam; cujus imaginem non modo in tabulis nostri familiares, sed etiam in poculis et in annulis, habent.

II. Hîc ego, Pomponius quidem, inquam, noster jocari videtur, et fortasse suo jure. Ita enim Athenis se collocavit, ut sit pæne unus ex Atticis, ut id etiam cognomen videatur habiturus. Ego autem tibi, Piso, assentior, usu hoc evenire, ut acrius aliquanto et attentius de claris viris, locorum admonitu, cogitemus.

Scis enim me quodam tempore Metapontum venisse tecum, nec ad hospitem ante divertisse, quam Pythagoræ ipsum illum locum, ubi vitam ediderat, sedemque, viderim. Hoc autem tempore, etsi multa in omni parte Athenarum sunt in ipsis locis indicia summorum virorum; tamen ego illâ moveor exedrâ. Modo enim fuit Charmadas, quem videre videor (est enim nota imago): a sedeque ipsâ, tanti ingenii magnitudine orbatâ, desiderari illam vocem puto.

Tum Piso, Quoniam igitur aliquid omnes, quid Lucius noster, inquit? an eum locum libenter invisit, ubi Demosthenes et Æschines inter se decertare soliti sunt? suo enim quisque studio maxime ducitur. Et ille, cum erubuisset, Noli, inquit, ex me quærere, qui in Phalericum etiam descenderim; quo in loco ad fluctum aiunt declamare solitum Demosthenem, ut fremitum assuesceret voce vincere. Modo etiam paulum ad dextram de viâ declinavi, ut ad Periclis sepulcrum accederem: quamquam id quidem infinitum est in hac urbe: quâcumque enim ingredimur, in aliquam historiam vestigium ponimus.

Tum Piso, Atqui, Cicero, inquit, ista studia, si ad imitandos summos viros spectant, ingeniosorum sunt: sin tantummodo ad indicia veteris memoriæ cognoscenda, curiosorum. Te autem hortamur omnes (currentem quidem, ut spero), ut eos, quos novisse vis, etiam imitari velis. Hîc ego, Etsi facit hic quidem, inquam, Piso, (ut vides) ea quæ præcipis; tamen mihi grata est hortatio tua. Tum ille amicissime, ut solebat, Nos vero, inquit, omnes omnia ad hujus adolescentiam conferamus, in primisque ut aliquid suorum studiorum philosophiæ quoque impertiat, vel ut te imitetur, quem amat; vel ut illud ipsum, quod studet, facere possit ornatius. Sed utrum hortandus es nobis, Luci, inquit, an etiam tuâ sponte propensus es? Mihi quidem Antiochum, quem audis, satis belle videris attendere. Tum ille timide, vel potius verecunde, Facio, inquit, equidem:

sed audîstine modo de Charmadâ? Rapior illuc: revocat autem Antiochus: nec est præterea, quem audiamus.

III. Tum Piso, Etsi hoc, inquit, fortasse non poterit sic abire, cum hic adsit, (me autem dicebat) tamen audebo te ab hac Academiâ novâ ad veterem illam vocare; in quâ, ut dicere Antiochum audiebas, non ii soli numerantur, qui Academici vocantur, Speusippus, Xenocrates, Polemo, Crantor, cæterique, sed etiam Peripatetici veteres, quorum princeps Aristoteles, quem, excepto Platone, haud scio an recte dixerim principem philosophorum. Ad eos igitur converte te, quæso. Ex eorum enim scriptis et institutis, cum omnis doctrina liberalis, omnis historia, omnis sermo elegans sumi potest, tum varietas est tanta artium, ut nemo, sine eo instrumento, ad ullam rem illustriorem satis ornatus possit accedere. Ab his oratores, ab his imperatores, ac rerumpublicarum principes, exstiterunt. Ut ad minora veniam, mathematici, poëtæ, musici, medici denique ex hac, tamquam ex omnium artium officinâ, profecti sunt.

Ad quæ ego, Scis me, inquam, istud idem sentire, Piso: sed a te opportune facta mentio est: studet enim meus audire Cicero, quænam sit istius veteris, quam commemoras, Academiæ de finibus bonorum, Peripateticorumque sententia. Censemus autem te facillime id explanare posse, quod et Staseam Neapolitanum multos annos habueris apud te, et complures jam menses Athenis hæc ipsa te ex Antiocho videmus exquirere. Et ille ridens, Age, age, inquit, (satis enim scite me nostri sermonis principium esse voluisti) exponamus adolescenti, si qua forte possumus. Dat enim id nobis solitudo, quod si quis Deus diceret, nunquam putarem, me in Academiâ, tamquam philosophum, disputaturum. Sed ne, dum huic obsequor, vobis molestus sim. Mihi, inquam, qui te id ipsum rogavi? Tum Quintus et Pomponius cum idem se velle dixissent, Piso exorsus est. Cujus

oratio, attende, quæso, Brute, satisne videatur Antiochi complexa esse sententiam; quam tibi, qui fratrem ejus Aristum frequenter audieris, maxime probatam existimo. Sic est igitur locutus.

IV. Quantus ornatus in Peripateticorum disciplinâ sit, satis est a me, ut brevissime potui, paulo ante dictum. Sed est forma ejus disciplinæ, sicut fere cæterarum, triplex. Una pars est naturæ; disserendi altera; vivendi tertia. Natura sic ab iis investigata est, ut nulla pars cœlo, mari, terrâ, (ut poëtice loquar) prætermissa sit. Quinetiam, cum de rerum initiis omnique mundo locuti essent, ut multa non modo probabili argumentatione, sed etiam necessariâ mathematicorum ratione, concluderent; maximam materiam, ex rebus per se investigatis, ad rerum occultarum cognitionem attulerunt.

Persecutus est Aristoteles animantium omnium ortus, victus, figuras; Theophrastus autem stirpium naturas, omniumque fere rerum, quæ e terrâ gignerentur, causas atque rationes; quâ ex cognitione facilior facta est investigatio rerum occultissimarum. Disserendique ab iisdem non dialectice solum, sed etiam oratorie, præcepta sunt tradita: ab Aristoteleque principe de singulis rebus in utramque partem dicendi exercitatio est instituta, ut non contra omnia semper, sicut Arcesilas, diceret, et tamen, ut in omnibus rebus, quidquid ex utrâque parte dici posset, expromeret.

Cum autem tertia pars bene vivendi præcepta quæreret, ea quoque est ab iisdem, non solum ad privatæ vitæ rationem, sed etiam ad rerumpublicarum rectionem, relata. Omnium fere civitatum, non Græciæ solum, sed etiam Barbariæ, ab Aristotele, mores, instituta, disciplinas; a Theophrasto leges etiam, cognovimus. Cumque uterque eorum docuisset, qualem in republicâ principem esse conveniret, pluribus præterea cum scripsisset, qui esset optimus reipublicæ status; hoc amplius Theophrastus, quæ

essent in republicâ inclinationes rerum, et momenta temporum, quibus esset moderandum, utcumque res postularet. Vitæ autem degendæ ratio maxime quidem illis placuit quieta, in contemplatione et cognitione posita rerum: quæ quia Deorum erat vitæ simillima, sapiente visa est dignissima; atque his de rebus et splendida est eorum et illustris oratio.

V. De summo autem bono, quia duo genera librorum sunt, unum populariter scriptum, quod εξωτερικον appellabant; alterum limatius, quod in commentariis reliquerunt; non semper idem dicere videntur: nec in summâ tamen ipsâ aut varietas est ulla, apud hos quidem, quos nominavi, aut inter ipsos dissensio. Sed cum beata vita quæratur, idque sit unum, quod philosophia spectare et sequi debeat; sitne ea tota sita in potestate sapientis, an possit aut labefactari aut eripi rebus adversis; in eo nonnunquam variari inter eos et dubitari videtur. Quod maxime efficit Theophrasti de beatâ vitâ liber, in quo multum admodum fortunæ datur. Quod si ita se habeat, non possit beatam præstare vitam sapientia. Hæc mihi videtur delicatior, ut ita dicam, molliorque ratio, quam virtutis vis gravitasque postulat: quare teneamus Aristotelem, et ejus filium Nicomachum, cujus accurate scripti de moribus libri dicuntur illi quidem esse Aristotelis: sed non video, cur non potuerit patri similis esse filius. Theophrastum tamen adhibeamus ad pleraque, dummodo plus in virtute teneamus, quam ille tenuit, firmitatis et roboris.

Simus igitur contenti his: namque horum posteri, meliores illi quidem, meâ sententiâ, quam reliquarum philosophi disciplinarum; sed ita degenerant, ut ipsi ex se nati esse videantur. Primum Theophrasti Strato physicum se voluit: in quo etsi est magnus, tamen nova pleraque, et perpauca de moribus. Hujus Lysias et oratione locuples, rebus ipsis jejunior. Concinnus deinde et elegans hujus Aristo:

sed ea, quæ desideratur a magno philosopho, gravitas in eo non fuit: scripta sane et multa et polita: sed, nescio quo pacto, auctoritatem oratio non habet.

Prætereo multos, in his doctum hominem et suavem, Hieronymum, quem jam cur Peripateticum appellem, nescio. Summum enim bonum exposuit, vacuitatem doloris: qui autem de summo bono dissentit, de totâ philosophiæ ratione dissentit. Critoläus imitari antiquos voluit; et quidem est gravitate proximus, et redundat oratio. Attamen is quidem in patriis institutis manet. Diodorus, ejus auditor, adjungit ad honestatem, vacuitatem doloris. Hic quoque suus est: de summoque bono dissentiens, dici vere Peripateticus non potest. Antiquorum autem sententiam Antiochus noster mihi videtur persequi diligentissime: quam eamdem Aristotelis fuisse et Polemonis docet.

VI. Facit igitur Lucius noster prudenter, qui audire de summo bono potissimum velit. Hoc enim constituto in philosophiâ, constituta sunt omnia. Nam, cæteris in rebus, sive prætermissum sive ignoratum est quidpiam, non plus incommodi est, quam quanti quæque earum rerum est, in quibus neglectum est aliquid. Summum autem bonum si ignoretur, vivendi rationem ignorari necesse est: ex quo tantus error consequitur, ut, quem in portum se recipiant, scire non possint. Cognitis autem rerum finibus, cum intelligitur, quid sit et bonorum extremum et malorum, inventa vitæ via est, conformatioque omnium officiorum.

Est igitur, quo quidque referatur: ex quo (id quod omnes expetunt) beate vivendi ratio inveniri et comparari potest. Quod quoniam in quo sit, magna dissensio est; Carneadea nobis adhibenda divisio est, quâ noster Antiochus libenter uti solet. Ille igitur vidit, non modo quot fuissent adhuc philosophorum de summo bono, sed quot omnino esse possent, sen-

tentiæ. Negabat igitur ullam esse artem, quæ ipsa a se proficisceretur. Etenim semper illud extra est, quod arte comprehenditur. Nihil opus est exemplis hoc facere longius: est enim perspicuum, nullam artem in se versari, sed esse aliud artem ipsam, aliud quod propositum sit arti. Quoniam igitur, ut medicina valetudinis, navigationis gubernatio, sic vivendi ars est prudentia; necesse est, eam quoque ab aliâ re esse constitutam et profectam.

Constitit autem fere inter omnes, id, in quo prudentia versaretur, et quod assequi vellet, aptum et accommodatum naturæ esse oportere, et tale, ut ipsum per se invitaret et alliceret appetitum animi, quem ὁρμὴν Græci vocant. Quid autem sit, quod ita moveat, ita-que a naturâ in primo ortu appetatur, non constat; deque eo est inter philosophos, cum summum bonum exquiritur, omnis dissensio. Totius enim quæstionis ejus, quæ habetur de finibus bonorum et malorum, cum quæritur, in his quid sit extremum et ultimum, fons reperiendus est, in quo sint prima invitamenta naturæ. Quo invento, omnis ab eo, quasi capite, de summo bono et malo disputatio ducitur.

VII. Voluptatis alii primum appetitum putant, et primam depulsionem doloris: alii censent primum adscitum, doloris vacuitatem, et primum declinatum, dolorem. Ab his alii, quæ prima secundum naturam nominant, proficiscuntur; in quibus numerant incolumitatem, conservationemque omnium partium, valetudinem, sensus integros, [doloris vacuitatem,] vires, pulchritudinem, cæteraque generis ejusdem; quorum similia sunt prima in animis, quasi virtutum igniculi et semina. Ex his tribus cum unum aliquod sit, quo primum natura moveatur vel ad appetendum vel ad repellendum, nec quidquam omnino, præter hæc tria, possit esse; necesse est omnino, officium aut fugiendi, aut sequendi, ad eorum aliquid

referri; ut illa prudentia, quam artem vitæ esse diximus, in earum trium rerum aliquâ versetur, a quâ totius vitæ ducat exordium.

Ex eo autem, quod statuerit esse, quo primum natura moveatur, exsistet etiam recti ratio atque honesti, quæ cum uno aliquo ex tribus illis congruere possit; ut [aut id] honestum sit, facere omnia aut voluptatis causâ, etiam si eam non consequare; aut non dolendi, etiam si id assequi nequeas; aut eorum, quæ secundum naturam, adipiscendi. Ita fit, ut, quanta differentia est in principiis naturalibus, tanta sit in finibus bonorum malorumque dissimilitudo. Alii rursus, iisdem a principiis, omne officium referunt aut ad voluptatem, aut ad non dolendum, aut ad prima illa secundum naturam obtinenda.

Expositis jam igitur sex de summo bono sententiis, trium proximarum hi principes; voluptatis, Aristippus; non dolendi, Hieronymus; fruendi rebus iis, quas primas secundum naturam esse diximus, Carneades, non ille quidem auctor, sed defensor, disserendi causâ, fuit. Superiores tres erant, quæ esse possent: quarum est una sola defensa, eaque vehementer. Nam voluptatis causâ facere omnia, cum, etiam si nihil consequamur, tamen ipsum illud consilium ita faciendi, per se expetendum, et honestum, et solum bonum sit, nemo dicit. Ne vitationem quidem doloris ipsam per se quisquam in rebus expetendis putavit, ne si etiam evitare posset. At vero facere omnia, ut adipiscamur quæ secundum naturam sint, etiam si ea non assequamur, id esse et honestum, et solum per se expetendum, et solum bonum, Stoïci dicunt.

VIII. Sex igitur hæ sunt simplices de summâ bonorum malorumque sententiæ; duæ sine patrono, quatuor defensæ. Junctæ autem et duplices expositiones summi boni tres omnino fuerunt: nec vero plures, si penitus rerum naturam videas, esse potuerunt. Nam aut voluptas adjungi potest ad honesta-

tem, ut Calliphoni Dinomachoque placuit; aut doloris vacuitas, ut Diodoro; aut prima naturæ, ut antiquis: quos eosdem Academicos et Peripateticos nominamus. Sed, quoniam non possunt omnia simul dici, hæc in præsentia nota esse debebunt, voluptatem semovendam esse; quando ad majora quædam, ut jam apparebit, nati sumus. De vacuitate doloris eadem fere dici solent, quæ de voluptate. Quoniam igitur et de voluptate cum Torquato, et de honestate (in quâ unâ omne bonum poneretur) cum Catone est disputatum; primum, quæ contra voluptatem dicta sunt, eadem fere cadunt contra vacuitatem doloris.

Nec vero alia sunt quærenda contra Carneadeam illam sententiam. Quocumque enim modo summum bonum sic exponitur, ut id vacet honestate, nec officia nec virtutes in eâ ratione, nec amicitiæ, constare possunt. Conjunctio autem cum honestate vel voluptatis vel non dolendi, id ipsum honestum, quod amplecti vult, efficit turpe. Ad eas enim res referre quæ agas, quarum una, si quis malo careat, in summo eum bono dicat esse; altera versetur in levissimâ parte naturæ; obscurantis est omnem splendorem honestatis, ne dicam inquinantis.

Restant Stoïci, qui, cum a Peripateticis et Academicis omnia transtulissent, nominibus aliis easdem res secuti sunt. Hos contra singulos dici est melius: sed nunc, quod agimus: de illis, cum volemus.

Democriti autem securitas (quæ est animi tamquam tranquillitas, quam appellant ευθυμιαν) eo separanda fuit ab hac disputatione, quia ista animi tranquillitas ea ipsa est beata vita. Quærimus autem, non quæ sit, sed unde sit. Jam explosæ ejectæque sententiæ Pyrrhonis, Aristonis, Herilli, quod in hunc orbem, quem circumscripsimus, incidere non possunt, adhibendæ omnino non fuerunt. Nam, cum omnis hæc quæstio de finibus, et quasi de extremis bonorum et malorum, ab eo proficiscatur, quod dicimus naturæ

esse aptum et accommodatum, quodque ipsum per se primum appetatur; hoc totum et ii tollunt, qui, in rebus iis, in quibus nihil aut honestum aut turpe sit, negant esse ullam causam, cur aliud alii anteponatur, nec inter eas res quidquam omnino putant interesse: et Herillus, si ita sensit, nihil esse bonum, præter scientiam, omnem consilii capiendi causam, inventionemque officii, sustulit. Sic, exclusis sententiis reliquorum, cum præterea nulla esse possit, hæc antiquorum valeat, necesse est.

IX. Ergo, instituto veterum, quo etiam Stoïci utuntur, hinc capiamus exordium. Omne animal se ipsum diligit, ac, simul ut ortum est, id agit, ut se conservet, quod hic ei primus ad omnem vitam tuendam appetitus a naturâ datur, se ut conservet, [atque ita sit affectum, ut optime secundum naturam affectum esse possit.] Hanc initio constitutionem confusam habet et incertam, ut tantummodo se tueatur, qualecumque sit. Sed, nec quid sit, nec quid possit, nec quid ipsius natura sit, intelligit. Cum autem processit paulum, et quâtenus quidquid se attingat, ad seque pertineat, perspicere cœpit, tum sensim incipit progredi, seseque agnoscere, et intelligere, quam ob causam habeat eum, quem diximus, animi appetitum: cœptatque et ea, quæ naturæ apta sentit, appetere, et propulsare contraria. Ergo omni animali illud, quod appetit, positum est in eo quod naturæ est accommodatum. Ita finis bonorum exsistit, secundum naturam vivere, sic affectum, ut optime affici possit, ad naturamque accommodatissime.

Quoniam autem sua cujusque animantis natura est, necesse est quoque, finem omnium hunc esse, ut natura expleatur. Nihil enim prohibet, quædam esse et inter se animalibus reliquis, et cum bestiis homini, communia, quoniam omnium est natura communis. Sed extrema illa et summa, quæ quærimus, inter animalium genera distincta et dispertita sunt, et sua cuique propria, et ad id apta, quod cujusque natura desiderat.

Quare, cum dicimus, omnibus animalibus extremum esse, secundum naturam vivere; non ita accipiendum est, quasi dicamus, unum esse omnium extremum: sed, ut omnium artium recte dici potest commune esse, ut in aliquâ scientiâ versentur, scientiam autem suam cujusque artis esse; sic commune animalium omnium secundum naturam vivere, sed naturas esse diversas, ut aliud equo sit natura, aliud bovi, aliud homini, et tamen in omnibus summa communis; et quidem non solum in animalibus, sed etiam in rebus omnibus iis quas natura alit, auget, et tuetur; in quibus videmus, ea, quæ gignuntur e terrâ, multa quodam modo efficere ipsa sibi per se, quæ ad vivendum crescendumque valeant, et suo genere perveniant ad extremum: ut jam liceat unâ comprehensione omnia complecti; non dubitemque dicere, omnem naturam esse conservatricem sui, idque habere propositum quasi finem et extremum, se ut custodiat quam in optimo sui generis statu: ut necesse sit, omnium rerum, quæ naturâ vigeant, similem esse finem, non eumdem. Ex quo intelligi debet, homini id esse in bonis ultimum, secundum naturam vivere: quod ita interpretemur, vivere ex hominis naturâ undique perfectâ, et nihil requirente. Hæc igitur nobis explicanda sunt: sed, si enodatius, vos ignoscetis: hujus enim ætati, et huic, nunc hoc primum fortasse audienti, servire debemus. Ita prorsus, inquam. Etsi ea quidem, quæ adhuc dixisti, quamvis ad ætatem recte isto modo dicerentur.

X. Expositâ igitur, inquit, terminatione rerum expetendarum, cur ista se res ita habeat, ut dixi, deinceps demonstrandum est. Quamobrem ordiamur ab eo, quod primum posui, quod idem reapse primum est, ut intelligamus, omne animal se ipsum diligere. Quod quamquam dubitationem non habet (est enim infixum in ipsâ naturâ, comprehenditur suis cujusque sensibus, sic, ut, contra si quis dicere velit, non audiatur), tamen, ne quid prætermittamus, rationes quoque, cur hoc ita sit, afferendas puto. Etsi quî

potest intelligi aut cogitari, esse aliquod animal, quod se oderit? Res enim concurrent contrariæ. Nam, cum appetitus ille animi aliquid ad se trahere cœperit consulto, quod sibi obsit, quia sit sibi inimicus: cum id suâ causâ faciet; et oderit se, et simul diliget: quod fieri non potest. Necesse est quidem, si quis sibi ipse inimicus est, eum, quæ bona sunt, mala putare; bona contra, quæ mala: et quæ appetenda, fugere; et quæ fugienda, appetere: quæ sine dubio vitæ sunt eversio. Neque enim, si nonnulli reperiuntur, qui aut laqueos aut alia exitia quærant, aut, ut ille apud Terentium, qui decrevit "tantisper se minus injuriæ suo gnato facere," (ut ait ipse) "dum fiat miser," inimicus ipse sibi putandus est.

Sed alii dolore moventur, alii cupiditate: iracundiâ etiam multi efferuntur; et, cum in mala scientes irruunt, tamen se optime sibi consulere arbitrantur: itaque dicunt, nec dubitant:

"Mihi sic usus est: tibi ut opus est facto, face."

Velut, qui ipsi sibi bellum indixissent, cruciari dies, noctes torqueri vellent: nec vero sese ipsi accusarent ob eam causam, quod sese male rebus suis consuluisse dicerent. Eorum enim hæc est querela, qui sibi cari sunt, seseque diligunt. Quare, quotiescumque dicetur male de se quis mereri, sibique esse inimicus atque hostis, vitam denique fugere; intelligatur aliquam subesse ejusmodi causam, ut ex eo ipso possit intelligi, sibi quemque esse carum. Nec vero id satis est, neminem esse, qui ipse se oderit: sed illud quoque intelligendum est, neminem esse, qui, quo modo se habeat, nihil suâ censeat interesse. Tolletur enim appetitus animi, si, ut in iis rebus inter quas nihil interest, neutram in partem propensiores sumus, item in nobismetipsis, quemadmodum affecti simus, nihil nostrâ arbitrabimur interesse.

XI. Atque etiam illud, si quis dicere velit, perabsurdum sit: ita diligi a sese quemque, ut ea vis di-

ligendi ad aliam rem quampiam referatur, non ad eum ipsum, qui sese diligat. Hoc cum in amicitiis, cum in officiis, cum in virtutibus dicitur, quomodocumque dicitur, intelligi tamen, quid dicatur, potest: in nobis autem ipsis ne intelligi quidem, ut propter aliam quampiam rem, (verbi gratiâ, propter voluptatem) nos amemus. Propter nos enim illam, non propter eam nosmetipsos, diligimus.

Quamquam quid est, quod magis perspicuum sit, non modo carum sibi quemque, verum etiam vehementer carum esse? quis est enim, aut quotus quisque, cui mors cum appropinquet,

> "Non refugiat timido sanguen, atque exalbescat metu?"

etsi hoc quidem est in vitio, dissolutionem naturæ tam valde perhorrescere: quod item est reprehendendum in dolore. Sed, quia fere sic afficiuntur omnes, satis argumenti est, ab interitu naturam abhorrere: idque quo magis quidam ita faciunt, ut jure etiam reprehendantur, hoc magis intelligendum est, hæc ipsa nimia in quibusdam futura non fuisse, nisi quædam essent modica naturâ. Nec vero dico eorum metum mortis, qui, quia privari se vitæ bonis arbitrentur, aut quia quasdam post mortem formidines extimescant, aut si metuant, ne cum dolore moriantur, idcirco mortem fugiant: in parvis enim sæpe, qui nihil eorum cogitant, si quando his ludentes minamur præcipitaturos alicunde, extimescunt. Quinetiam feræ, inquit Pacuvius,

> "Quibus abest ad præcavendum intelligendi astutia,"

sibi injecto terrore mortis horrescunt. Quis autem de ipso sapiente aliter existimat, quin, etiam cum decreverit esse moriendum, tamen discessu a suis, atque ipsâ relinquendâ luce, moveatur? Maxime autem in hoc quidem genere vis est perspicua naturæ, cum et

mendicitatem multi perpetiantur, ut vivant; et angantur appropinquatione mortis confecti homines senectute; et ea perferant, quæ Philoctetam videmus in fabulis; qui, cum cruciaretur non ferendis doloribus, propagabat tamen vitam aucupio sagittarum:

"Configebat tardus celeres, stans volantes,"

ut apud Attium est,

"Pinnarumque contextu corporis tegumenta faciebat."

De hominum genere, aut omnino de animalium, loquor; cum arborum et stirpium eadem pæne natura sit: sive (ut doctissimis viris visum est) major aliqua causa atque divinior hanc vim ingenuit; sive hoc ita fit fortuito. Videamus ea, quæ terra gignit, corticibus et radicibus valida servari; quod contingit animalibus sensuum distributione, et quâdam compactione membrorum. Quâ quidem de re, quamquam assentior iis qui hæc omnia regi naturâ putant, quæ si natura negligat, ipsa esse non possint; tamen concedo, ut, qui de hoc dissentiunt, existiment quod velint, ac vel hoc intelligant, si quando naturam hominis dicam, hominem dicere me: nihil enim hoc differt: nam prius poterit a se quisque discedere, quam appetitum earum rerum, quæ sibi conducant, amittere. Jure igitur gravissimi philosophi initium summi boni a naturâ petiverunt; et illum appetitum rerum ad naturam accommodatarum ingeneratum putaverunt omnibus qui continentur eâ commendatione naturæ, quâ se ipsi diligunt.

XII. Deinceps videndum est, quoniam satis apertum est, sibi quemque naturâ esse carum, quæ sit hominis natura: id est enim, de quo quærimus. Atqui perspicuum est, hominem e corpore animoque constare, cum primæ sint animi partes, secundæ corporis. Deinde id quoque videmus, et ita figuratum corpus, ut excellat aliis, animumque ita consti-

tutum, ut et sensibus instructus sit, et habeat præstantiam mentis, cui tota hominis natura pareat, in quâ sit mirabilis quædam vis rationis, et cognitionis, et scientiæ, virtutumque omnium. Nam quæ corporis sunt, ea nec auctoritatem cum animi partibus comparandam, et cognitionem habent faciliorem. Itaque ab his ordiamur.

Corporis igitur nostri partes, totaque figura et forma et statura, quam apta ad naturam sit, apparet: neque est dubium, quin frons, oculi, aures, et reliquæ partes, quales propriæ sunt hominis, intelligatur. Sed certe opus est ea valere, et vigere, et naturales motus ususque habere, ut nec absit quid eorum, nec ægrum debilitatumve sit: id enim natura desiderat. Est etiam actio quædam corporis, quæ motus et status naturæ congruentes tenet; in quibus si peccetur distortione et depravatione quâdam, aut motu statuve deformi, ut, si aut manibus ingrediatur quis, aut non ante, sed retro; fugere plane se ipse, et, hominem ex homine exuens, naturam odisse videatur. Quamobrem etiam sessiones quædam, et flexi fractique motus, quales protervorum hominum aut mollium esse solent, contra naturam sunt: ut, etiam si animi vitio id eveniat, tamen in corpore immutari hominis natura videatur. Itaque, e contrario, moderati æquabilesque habitus, affectiones, ususque corporis, apta esse ad naturam videntur.

Jam vero animus non esse solum, sed etiam cujusdam modi debet esse, ut et omnes partes habeat incolumes, et de virtutibus nulla desit. Atqui in sensibus est sua cujusque virtus, ut ne quid impediat, quominus suo sensus quisque munere fungatur in iis rebus celeriter expediteque percipiendis, quæ subjectæ sunt sensibus.

XIII. Animi autem, et ejus animi partis quæ princeps est, quæque mens nominatur, plures sunt virtutes, sed duo prima genera; unum earum, quæ ingenerantur suâpte naturâ, appellanturque non vo-

luntariæ; alterum earum, quæ, in voluntate positæ, magis proprio nomine appellari solent; quarum est excellens in animorum laude præstantia. Prioris generis est docilitas, memoria; quæ fere omnia appellantur uno ingenii nomine: easque virtutes qui habent, ingeniosi vocantur. Alterum autem genus est magnarum verarumque virtutum, quas appellamus voluntarias, ut prudentiam, temperantiam, fortitudinem, justitiam, et reliquas ejusdem generis.

Et summatim quidem hæc erant de corpore animoque dicenda; quibus quasi informatum est, quod hominis natura postulet. Ex quo perspicuum est, quoniam ipsi a nobis diligamur, omniaque et in animo et in corpore perfecta velimus esse, ea nobis ipsa cara esse propter se, et in iis esse ad bene vivendum momenta maxima. Nam, cui proposita sit conservatio sui, necesse est huic partes quoque sui caras esse, carioresque, quo perfectiores sint, et magis in suo genere laudabiles. Ea enim vita expetitur, quæ sit animi corporisque expleta virtutibus: in eoque summum bonum poni necesse est, quandoquidem id tale esse debet, ut rerum expetendarum sit extremum. Quo cognito, dubitari non potest, quin, cum ipsi homines sibi sint per se et suâ sponte cari, partes quoque et corporis et animi, et earum rerum quæ sunt in utriusque motu et statu, suâ caritate colantur, et per se ipsæ appetantur.

Quibus expositis, facilis est conjectura, ea maxime esse expetenda ex nostris, quæ plurimum habent dignitatis: ut optimæ cujusque partis, quæ per se expetatur, virtus sit expetenda maxime. Ita fiet, ut animi virtus corporis virtuti anteponatur, animique virtutes non voluntarias vincant virtutes voluntariæ; quæ quidem proprie virtutes appellantur, multumque excellunt, propterea quod ex ratione gignuntur, quâ nihil est in homine divinius. Etenim omnium rerum, quas et creat natura et tuetur, quæ aut sine animo sunt, aut non multo secus, earum summum

bonum in corpore est; ut non inscite illud dictum videatur in sue, animam illi pecudi datam pro sale, ne putisceret.

XIV. Sunt autem bestiæ quædam, in quibus inest aliquid simile virtutis, ut in leonibus, ut in canibus, ut in equis; in quibus non corporum solum (ut in suibus), sed etiam animorum aliquâ ex parte motus quosdam videmus. In homine autem summa omnis animi est, et in animo, rationis; ex quâ virtus est, quæ rationis absolutio definitur; quam etiam atque etiam explicandam putant.

Earum etiam rerum, quas terra gignit, educatio quædam et perfectio est, non dissimilis animantium. Itaque et vivere vitem, et mori, dicimus; arboremque et novellam, et vetulam, et vivere, et senescere. Ex quo non est alienum, ut animantibus, sic illis et apta quædam ad naturam [aptare,] et aliena; earumque augendarum et alendarum quamdam cultricem esse, quæ sit scientia atque ars agricolarum, quæ circumcidat, amputet, erigat, extollat, adminiculetur, ut, quo natura feret, eo possint ire; ut ipsæ vites, si loqui possint, ita se tractandas tuendasque esse fateantur. Et nunc quidem, quod eam tuetur, ut de vite potissimum loquar, est id extrinsecus: in ipsâ enim parum magna vis est, ut quam optime se habere possit, si nulla cultura adhibeatur.

At vero si ad vitem sensus accesserit, ut appetitum quemdam habeat, et per se ipsa moveatur, quid facturam putas? an ea, quæ per vinitorem antea consequebatur, et per se ipsa curabit? Sed videsne accessuram ei curam, ut sensus quoque suos, eorumque omnium appetitum, et, si qua sint ei membra adjuncta, tueatur? Sic, ad illa quæ semper habuit, junget ea quæ postea accesserint: nec eumdem finem habebit, quem cultor ejus habebat: sed volet secundum eam naturam, quæ postea ei adjuncta sit, vivere. Ita similis erit finis boni, atque antea fuerat, nec idem tamen: non enim jam stirpis bonum quæ-

ret, sed animalis. Quod si non sensus modo ei sit datus, verum etiam animus hominis, non necesse est et illa pristina manere, ut tuenda? et, inter hæc, multo esse cariora, quæ accesserint? animique optimam quamque partem carissimam? in eâque expletione naturæ summi boni finem consistere, cum longe multumque præstet mens atque ratio? Sic et extremum omnium appetendorum, [atque] ductum a primâ commendatione naturæ, multis gradibus adscendit, ut ad summum perveniret; quod cumulatur ex integritate corporis, et ex mentis ratione perfectâ.

XV. Cum igitur ea sit, quam exposui, forma naturæ; si, (ut initio dixi) simul atque ortus esset, se quisque cognosceret, judicareque posset, quæ vis et totius esset naturæ et partium singularum, continuo videret, quid esset hoc, quod quærimus, omnium rerum, quas expetimus, summum et ultimum; nec ullâ in re peccare posset. Nunc vero a primo quidem mirabiliter occulta natura est; nec perspici nec cognosci potest. Progredientibus autem ætatibus, sensim, tardeve potius quasi nosmet ipsi cognoscimus. Itaque illa prima commendatio, quæ a naturâ nostri facta est, nobis obscura et incerta est: primusque appetitus ille animi tantum agit, ut salvi atque integri esse possimus. Cum autem dispicere cœpimus, et sentire, quid simus, et quid animantibus cæteris differamus, tum ea sequi incipimus, ad quæ nati sumus.

Quam similitudinem videmus in bestiis, quæ primo, in quo loco natæ sunt, ex eo se non commovent: deinde suo quæque appetitu movetur. Serpere anguiculos, nare anaticulas, evolare merulas, cornibus uti videmus boves, nepas aculeis: suam denique cuique naturam esse ad vivendum ducem. Quæ similitudo in genere etiam humano apparet. Parvi enim primo ortu sic jacent, tamquam omnino sine animo sint. Cum autem paulum firmitatis accesserit, et animo utuntur et sensibus: connituntur que, ut sese erigant, et manibus utantur; et eos agnoscunt, a quibus edu-

cantur: deinde æqualibus delectantur, libenterque se cum his congregant, dantque se ad ludendum: fabellarumque auditione ducuntur: deque eo, quod ipsis superat, aliis gratificari volunt: animadvertuntque ea, quæ domi fiunt, curiosius; incipiuntque commentari aliquid, et discere: et eorum, quos vident, volunt non ignorare nomina: quibusque rebus cum æqualibus decertant, si vincunt, efferunt se lætitiâ; victi debilitantur, animosque demittunt. Quorum, sine causâ, fieri nihil putandum est.

Est enim naturâ sic generata vis hominis, ut ad omnem virtutem percipiendam facta videatur: ob eamque causam parvi virtutum simulacris, quarum in se habent semina, sine doctrinâ, moventur. Sunt enim prima elementa naturæ; quibus auctis, virtutis quasi carmen efficitur. Nam, cum ita nati factique simus, ut et agendi aliquid, et diligendi aliquos, et liberalitatis, et referendæ gratiæ, principia in nobis contineremus, atque ad scientiam, prudentiam, fortitudinemque aptos animos haberemus, a contrariisque rebus alienos; non sine causâ eas, quas dixi, in pueris virtutum quasi scintillulas videmus, e quibus accendi philosophi ratio debet, ut eam, quasi Deum, ducem subsequens, ad naturæ perveniat extremum. Nam (ut sæpe jam dixi) in infirmâ ætate, imbecillâque mente, vis naturæ per caliginem cernitur. Cum autem progrediens confirmatur animus, agnoscit ille quidem naturæ vim, sed ita, ut progredi possit longius, per se sit tamen inchoata.

XVI. Intrandum est igitur in rerum naturam, et penitus, quid ea postulet, pervidendum. Aliter enim nosmetipsos nôsse non possumus; quod præceptum, quia majus erat quam ut ab homine videretur, idcirco assignatum est Deo. Jubet igitur nos Pythius Apollo "noscere nosmetipsos." Cognitio autem hæc est una, ut vim nostri corporis animique nôrimus, sequamurque eam vitam, quæ rebus ipsis perfruatur. Quoniam autem is animi appetitus a principio fuit,

ut ea, quæ dixi, quam perfectissima a naturâ haberemus; confitendum est, cum id adepti simus quod appetitum sit, in eo quasi ultimo consistere naturam, atque id esse summum bonum; quod certe universum suâ sponte ipsum expeti, et propter se, necesse est, quoniam ante demonstratum est, etiam singulas ejus partes esse per se expetendas.

In enumerandis autem corporis commodis, siquis prætermissam a nobis voluptatem putabit, in aliud tempus quæstio differatur. Utrum enim sit voluptas in iis rebus quas primas secundum naturam esse diximus, necne sit, ad id quod agimus, nihil interest. Si enim (ut mihi quidem videtur) non explet bona naturæ voluptas, jure prætermissa est. Sin est in eâ (quod quidam volunt), nihil impedit nostram hanc comprehensionem summi boni. Quæ enim constituta sunt prima naturæ, ad ea si voluptas accesserit, unum aliquod accesserit commodum corporis; neque eam constitutionem summi boni, quæ est proposita, mutaverit.

XVII. Et adhuc quidem ita nobis progressa ratio est, ut ea duceretur omnis a primâ commendatione naturæ. Nunc autem aliud jam argumentandi sequamur genus, ut non solum quia nos diligamus, sed quia cujusque partis naturæ et in corpore et in animo sua [quæque] vis sit, idcirco in his rebus [summa,] nostrâ sponte moveamur. Atque, ut a corpore ordiar, videsne, ut, si qua in membris prava aut debilitata aut imminuta sint, occultent homines? ut etiam contendant, et elaborent, si efficere possint, ut aut non appareat corporis vitium, aut quam minimum appareat? multosque etiam dolores, curationis causâ, perferant? ut, si ipse usus membrorum non modo non major, verum etiam minor futurus sit, eorum tamen species ad naturam revertatur. Etenim, cum omnes naturâ totos se expetendos putent, nec id ob aliam rem, sed propter ipsos; necesse est ejus

etiam partes propter se expeti, quod universum propter se expetatur.

Quid? in motu et in statu corporis nihilne est, quod animadvertendum esse ipsa natura judicet? quemadmodum quis ambulet, sedeat, qui ductus oris, qui vultus in quoque sit: nihilne est in his rebus, quod dignum libero, aut indignum, esse ducamus? Nonne odio dignos multos putamus, qui quodam motu aut statu videntur naturæ legem et modum contemsisse? Et, quoniam hæc deducuntur de corpore, quid est, cur non recte pulchritudo etiam ipsa propter se expetenda ducatur? Nam si pravitatem imminutionemque corporis, propter se fugiendam putamus, cur non etiam, ac fortasse magis, propter se formæ dignitatem sequamur? Et, si turpitudinem fugimus in statu et motu corporis, quid est, cur pulchritudinem non sequamur? Atque etiam valetudinem, vires, vacuitatem doloris, non propter utilitatem solum, sed etiam ipsas propter se expetemus. Quoniam enim natura suis omnibus expleri partibus vult, hunc statum corporis per se ipsum expetit, qui est maxime e naturâ; quæ tota perturbatur, si aut ægrum corpus est, aut dolet, aut caret viribus.

XVIII. Videamus animi partes, quarum est adspectus illustrior; quæ quo sunt excelsiores, eo dant clariora indicia naturæ. Tantus est igitur innatus in nobis cognitionis amor et scientiæ, ut nemo dubitare possit, quin ad eas res hominum natura, nullo emolumento invitata, rapiatur. Videmusne, ut pueri ne verberibus quidem a contemplandis rebus perquirendisque deterreantur? ut pulsi requirant, et aliquid scire se gaudeant? ut aliis narrare gestiant? ut pompâ, ludis, atque ejusmodi spectaculis teneantur, ob eamque rem vel famem et sitim perferant? Quid vero? qui ingenuis studiis atque artibus delectantur, nonne videmus eos nec valetudi-

nis nec rei familiaris habere rationem? omniaque perpeti, ipsâ cognitione et scientiâ captos? et cum maximis curis et laboribus compensare eam, quam ex discendo capiant, voluptatem?

Mihi quidem Homerus hujusmodi quiddam vidisse videtur in iis quæ de Sirenum cantibus finxerit: neque enim vocum suavitate videntur, aut novitate quâdam et varietate cantandi, revocare eos solitæ, qui prætervehebantur, sed quia multa se scire profitebantur; ut homines ad earum saxa discendi cupiditate adhærescerent. Ita enim invitant Ulyssem: (nam verti, ut quædam Homeri, sic istum ipsum locum.)

"O decus Argolicum! quin puppim flectis, Ulysse,
Auribus ut nostros possis agnoscere cantus?
Nam nemo hæc unquam est transvectus cœrula cursu,
Quin prius adstiterit, vocum dulcedine captus;
Post, variis avido satiatus pectore musis,
Doctior ad patrias lapsus pervenerit oras.
Nos grave certamen belli, clademque tenemus,
Græcia quam Trojæ divino numine vexit;
Omniaque e latis rerum vestigia terris."

Vidit Homerus, probari fabulam non posse, si cantiunculis tantus vir irretitus teneretur. Scientiam pollicentur, quam non erat mirum sapientiæ cupido patriâ esse cariorem. Atque omnia quidem scire, cujuscumque modi sint, cupere, curiosorum; duci vero majorum rerum contemplatione ad cupiditatem scientiæ, summorum virorum est putandum.

XIX. Quem enim ardorem studii censetis fuisse in Archimede, qui, dum in pulvere quædam describit attentius, ne patriam quidem captam esse senserit? quantum Aristoxeni ingenium consumtum videmus in musicis? quo studio Aristophanem putamus ætatem in literis duxisse? Quid de Pythagorâ,

quid de Platone aut Democrito, loquar, a quibus, propter discendi cupiditatem, videmus ultimas terras esse peragratas ? quæ qui non vident, nihil unquam [magnâ] cognitione dignum amaverunt. Atque hoc loco, qui propter animi voluptates coli dicunt ea studia, quæ dixi, non intelligunt, idcirco esse ea propter se expetenda, quod, nullâ utilitate objectâ, delectentur animi, atque ipsâ scientiâ, etiam si incommoda datura sit, gaudeant.

Sed quid attinet de rebus tam apertis plura requirere ? Ipsi enim quæramus a nobis, stellarum motus, contemplationesque rerum cœlestium, eorumque omnium, quæ naturæ obscuritate occultantur, cognitiones, quemadmodum nos moveant : et quid historia delectet, quam solemus persequi usque ad extremum : prætermissa repetimus ; inchoata persequimur. Nec vero sum inscius, esse utilitatem in historiâ, non modo voluptatem. Quid ? cum fictas fabulas, e quibus utilitas nulla duci potest, cum voluptate legimus. Quid ? cum volumus nomina eorum, qui quid gesserint, nota nobis esse, parentes, patriam, multa præterea minime necessaria. Quid ? quod homines infimâ fortunâ, nullâ spe rerum gerendarum, opifices denique, delectantur historiâ : maximeque eos videre possumus res gestas audire et legere velle, qui a spe gerendi absunt, confecti senectute. Quocirca intelligi necesse est, in ipsis rebus, quæ discuntur et cognoscuntur, invitamenta inesse, quibus ad discendum cognoscendumque moveamur.

Ac veteres quidem philosophi, in beatorum insulis, fingunt, qualis naturâ sit vita sapientium, quos, curâ omni liberatos, nullum necessarium vitæ cultum aut paratum requirentes, nihil aliud esse acturos putant, nisi ut omne tempus in quærendo ac discendo, in naturæ cognitione, consumant. Nos autem non solum beatæ vitæ istam oblectationem videmus, sed etiam levamentum miseriarum. Itaque multi,

cum in potestate essent hostium aut tyrannorum, multi in custodiâ, multi in exsilio, dolorem suum doctrinæ studiis levaverunt.

Princeps hujus civitatis Phalereus Demetrius, cum patriâ pulsus esset injuriâ, ad Ptolemæum se regem Alexandriam contulit: qui, cum in hac ipsâ philosophiâ, ad quam te hortamur, excelleret, Theophrastique esset auditor, multa præclara in illo calamitoso otio scripsit, non ad usum aliquem suum, quo erat orbatus: sed animi cultus ille erat ei quasi quidam humanitatis cibus. Equidem e Cn. Aufidio, prætorio, erudito homine, oculis capto, sæpe audiebam, cum se lucis magis quam utilitatis desiderio moveri diceret. Somnum denique nobis, nisi requietem corporibus, et medicinam quamdam laboris afferret, contra naturam putaremus datum. Aufert enim sensus, actionemque tollit omnem. Itaque, si aut requietem natura non quæreret, aut eam posset aliâ quâdam ratione consequi, facile pateremur; qui etiam nunc, agendi aliquid discendique causâ, prope contra naturam, vigilias suscipere soleamus.

XX. Sunt autem clariora, vel plane perspicua, nec dubitanda indicia naturæ, maxime scilicet in homine, sed in omni animali, ut appetat animus aliquid agere semper, neque ullâ conditione quietem sempiternam possit pati. Facile est hæc cernere in primis puerorum ætatulis. Quamquam enim vereor, ne nimius in hoc genere videar; tamen omnes veteres philosophi, maxime nostri, ad incunabula accedunt, quod in pueritiâ facillime se arbitrentur naturæ voluntatem posse cognoscere. Videmus igitur, ut conquiescere ne infantes quidem possint: cum vero paulum processerint, lusionibus vel laboriosis delectentur, ut ne verberibus quidem deterreri possint: eaque cupiditas agendi aliquid adolescit unâ cum ætatibus. Itaque, ne si jucundissimis quidem nos somniis usuros putemus, Endymionis somnum nobis

velimus dari: idque si accidat, mortis instar putemus.

Quin etiam inertissimos homines, nescio quâ singulari nequitiâ præditos, videmus tamen et animo et corpore moveri semper, et, cum re nullâ impediantur necessariâ, aut alveolum poscere, aut quærere quempiam ludum, aut sermonem aliquem requirere; cumque non habeant ingenuas ex doctrinâ oblectationes, circulos aliquos et sessiunculas consectari. Ne bestiæ quidem, quas delectationis causâ concludimus, cum copiosius alantur quam si essent liberæ, facile patiuntur sese contineri: motusque solutos et vagos, a naturâ sibi tributos, requirunt.

Itaque, ut quisque optime natus institutusque est, esse omnino nolit in vitâ, si, gerendis negotiis orbatus, possit paratissimis vesci voluptatibus. Nam aut privatim aliquid gerere malunt; aut, qui altiore animo sunt, capessunt rempublicam honoribus imperiisque adipiscendis, aut totos se ad studia doctrinæ conferunt. Quâ in vitâ, tantum abest, ut voluptates consectentur; etiam curas, sollicitudines, vigilias perferunt: optimâque parte hominis, quæ in nobis divina ducenda est, ingenii et mentis acie fruuntur, nec voluptatem requirentes, nec fugientes laborem. Nec vero intermittunt aut admirationem earum rerum quæ sunt ab antiquis repertæ, aut investigationem novarum: quo studio cum satiari non possint, omnium cæterarum rerum obliti, nihil abjectum, nihil humile, cogitant: tantaque est vis talibus in studiis, ut eos etiam, qui sibi alios proposuerunt fines bonorum, quos utilitate aut voluptate dirigunt, tamen in rebus quærendis, explicandisque naturis, ætates conterere videamus.

XXI. Ergo hoc quidem apparet, nos ad agendum esse natos. Actionum autem genera plura, ut obscurentur etiam minora majoribus. Maximæ autem sunt, primum (ut mihi quidem videtur, et iis quo-

rum nunc in ratione versamur) consideratio cognitioque rerum cœlestium, et earum, quas, a naturâ occultatas et latentes, indagare ratio potest: deinde rerumpublicarum administratio, aut administrandi sciendique prudens, temperata, fortis, et justa ratio, reliquæque virtutes, et actiones virtutibus congruentes; quæ, uno verbo complexi omnia, *honesta* dicimus: ad quorum etiam cognitionem et usum, jam corroborati, naturâ ipsâ præeunte, deducimur. Omnium enim rerum principia parva sunt; sed suis progressionibus usa augentur; nec sine causâ. In primo enim ortu inest teneritas et mollities quædam, ut nec res videre optimas, nec agere possint. Virtutis enim, beatæque vitæ, quæ duo maxime expetenda sunt, serius lumen apparet: multo etiam serius, ut plane, qualia sint, intelligantur. Præclare enim Plato: "Beatum, cui etiam in senectute contigerit, ut sapientiam verasque opiniones assequi possit."

Quare, quoniam de primis naturæ commodis satis dictum est, nunc de majoribus consequentibusque videamus. Natura igitur corpus quidem hominis sic et genuit et formavit, ut alia in primo ortu perficeret, alia progrediente ætate fingeret; neque sane multum adjumentis externis et adventiciis uteretur. Animum autem reliquis rebus ita perfecit, ut corpus. Sensibus enim ornavit ad res percipiendas idoneis, ut nihil aut non multum adjumento ullo ad suam conformationem indigeret. Quod autem in homine præstantissimum atque optimum est, id deseruit: etsi dedit talem mentem, quæ omnem virtutem accipere posset, ingenuitque sine doctrinâ notitias parvas rerum maximarum, et quasi instituit docere, et induxit in ea, quæ inerant, tamquam elementa virtutis. Sed virtutem ipsam inchoavit; nihil amplius.

Itaque nostrum est (quod nostrum dico, artis est) ad ea principia, quæ accepimus, consequentia exquirere, quoad sit id, quod volumus, effectum: quod quidem pluris sit haud paulo, magisque ipsum prop-

ter se expetendum, quam aut sensus, aut corporis ea, quæ diximus: quibus tantum præstat mentis excellens perfectio, ut vix cogitari possit, quid intersit. Itaque omnis honos, omnis admiratio, omne studium, ad virtutem, et ad eas actiones quæ virtuti sunt consentaneæ, refertur: eaque omnia, quæ aut ita in animis sunt, aut ita geruntur, uno nomine honesta dicuntur. Quorum omnium quæ sint notitiæ, [quæque significentur rerum] vocabulis, quæque cujusque vis et natura sit, mox videbimus.

XXII. Hoc autem loco tantum explicemus, hæc, honesta quæ dico, præterquam quod nosmetipsos diligamus, præterea suâpte naturâ per se, esse expetenda. Indicant pueri, in quibus, ut in speculis, natura cernitur. Quanta studia decertantium sunt! quanta ipsa certamina! ut illi efferuntur lætitiâ, cum vicerint! ut pudet victos! ut se accusari nolunt! quam cupiunt laudari! quos illi labores non perferunt, ut æqualium principes sint! quæ memoria est in his bene merentium! quæ referendæ gratiæ cupiditas! atque in optimâ quâque indole maxime apparent; in quâ hæc honesta, quæ intelligimus, a naturâ tamquam adumbrantur. Sed hæc in pueris [expressa.]

In iis vero ætatibus quæ jam confirmatæ sunt, quis est tam dissimilis homini, qui non moveatur et offensione turpitudinis, et comprobatione honestatis? Quis est, qui non oderit libidinosam, protervam adolescentiam? Quis contra in illâ ætate pudorem, constantiam, etiam si suâ nihil intersit, non tamen diligat? Quis Pullum Numitorium, Fregellarum proditorem, quamquam reipublicæ nostræ profuit, non odit? Quis urbis conservatorem Codrum, quis Erechthei filias, non maxime laudat? Cui Tubuli nomen odio non est? Quis Aristidem non mortuum diligit?

An obliviscimur, quantopere in audiendo, in legendoque, moveamur, cum pie, cum amice, cum

magno animo, aliquid factum cognoscimus? Quid loquar de nobis, qui ad laudem et ad decus nati, suscepti, instituti sumus? Qui clamores vulgi atque imperitorum excitantur in theatris, cum illa dicuntur!

"Ego sum Orestes:"

contraque ab altero,

"Immo enimvero ego sum, inquam, Orestes."

Cum autem etiam exitus ab utroque datur conturbato errantique regi; [ambo ergo unâ vivere precamur.] Quoties hoc agitur, quandove, nisi admirationibus maximis? Nemo est igitur, qui non hanc affectionem animi probet atque laudet; quâ non modo utilitas nulla quæritur, sed, contra utilitatem etiam, conservatur fides.

Talibus exemplis non fictæ solum fabulæ, verum etiam historiæ, refertæ sunt, et quidem maxime nostræ. Nos enim, ad sacra Idæa accipienda, optimum virum delegimus: nos tutores misimus regibus: nostri imperatores pro salute patriæ sua capita voverunt: nostri consules regem inimicissimum, mœnibus jam appropinquantem, monuerunt, a veneno ut caveret: nostrâ in republicâ, et, quæ per vim oblatum stuprum voluntariâ morte lueret, inventa est; et qui interficeret filiam, ne stupraretur: quæ quidem omnia, et innumerabilia præterea, quis est, qui non intelligat, et eos qui fecerunt, dignitatis splendore ductos, immemores fuisse utilitatum suarum, nosque, cum ea laudemus, nullâ aliâ re, nisi honestate, duci?

XXIII. Quibus rebus breviter expositis (nec enim sum copiam, quam potui, quia dubitatio in re nulla erat, persecutus); sed his rebus concluditur profecto, et virtutes omnes, et honestum illud, quod ex his virtutibus exoritur, et in his hæret, esse per se expetendum. In omni autem honesto, de quo loquimur,

nihil est tam illustre, nec quod latius pateat, quam conjunctio inter homines hominum, et quasi quædam societas et communicatio utilitatum, et ipsa caritas generis humani; quæ, nata a primo satu, quo a procreatoribus nati diliguntur, et tota domus conjugio et stirpe conjungitur, serpit sensim foras, cognationibus primum, tum affinitatibus, deinde amicitiis, post vicinitatibus; tum civibus, et iis qui publice socii atque amici sunt; deinde totius complexu gentis humanæ: quæ animi affectio, suum cuique tribuens, atque hanc, quam dico, societatem conjunctionis humanæ munifice et æque tuens, justitia dicitur: cui adjunctæ sunt pietas, bonitas, liberalitas, benignitas, comitas, quæque sunt generis ejusdem.

Ataque hæc ita justitiæ propria sunt, ut sint virtutum reliquarum communia. Nam, cum sic hominis natura generata sit, ut habeat quiddam innatum quasi civile atque populare (quod Græci πολιτικον vocant), quidquid aget quæque virtus, id a communitate, et eâ, quam exposui, caritate atque societate humanâ, non abhorrebit: vicissimque justitia, ut ipsa se fundet usu in cæteras virtutes, sic illas expetet: servari enim justitia, nisi a forti viro, nisi a sapiente, non potest. Qualis est igitur omnis hæc, quam dico, conspiratio, consensusque virtutum, tale est illud ipsum honestum; quandoquidem honestum aut ipsa virtus est, aut res gesta virtute. Quibus in rebus vita consentiens, virtutibusque respondens, recta et honesta et constans, et naturæ congruens, existimari potest.

Atque hæc conjunctio confusioque virtutum tamen a philosophis ratione quâdam distinguitur. Nam, cum ita copulatæ connexæque sunt, ut omnes omnium participes sint, nec alia ab aliâ possit separari; tamen proprium suum cujusque munus est, ut fortitudo in laboribus periculisque cernatur, temperantia in prætermittendis voluptatibus, prudentia in delectu

bonorum et malorum, justitia in suo cuique tribuendo. Quando igitur inest in omni virtute cura quædam quasi foras spectans, aliosque appetens atque complectens, exsistit illud, ut amici, ut fratres, ut propinqui, ut affines, ut cives, ut omnes denique, (quando unam societatem hominum esse volumus) propter se expetendi sint.

Atque eorum nihil est ejus generis, ut sit in fine atque extremo bonorum. Ita fit, ut duo genera propter se expetendorum reperiantur; unum, quod est in iis, in quibus completur illud extremum; quæ sunt aut animi, aut corporis. Hæc autem, quæ sunt extrinsecus, id est, quæ neque in animo sunt neque in corpore, ut amici, ut parentes, ut liberi, ut propinqui, ut ipsa patria, sunt illa quidem suâ sponte cara; sed eodem in genere, quo illa, non sunt: nec vero quisquam summum bonum assequi unquam posset, si omnia illa, quæ sunt extra, quamquam expetenda, summo bono continerentur.

XXIV. Quo modo igitur, inquies, verum esse poterit, omnia referri ad summum bonum, si amicitiæ, si propinquitates, si reliqua externa, summo bono non continentur? Hac videlicet ratione, quod ea, quæ externa sunt, iis tuemur officiis quæ oriuntur a suo cujusque genere virtutis. Nam et amici cultus, et parentis, et qui officio fungitur, in eo ipso prodest, quod, ita fungi officio, in recte factis est; quæ sunt orta virtutibus. Quæ quidem sapientes sequuntur, utentes tamquam duce naturâ.

Non perfecti autem homines, et tamen ingeniis excellentibus præditi, excitantur sæpe gloriâ, quæ habet formam honestatis, et similitudinem. Quod si ipsam honestatem undique perfectam et absolutam, rem unam præclarissimam omnium, maximeque laudandam, penitus viderent; quonam gaudio complerentur, cum tantopere ejus adumbratâ opinione lætentur?

Quem enim, deditum voluptatibus, cupiditatum

incendiis inflammatum, in iis potiendis quæ acerrime concupivisset, tantâ lætitiâ perfundi arbitramur, quantâ aut superiorem Africanum Hannibale victo, aut posteriorem Carthagine eversâ? Quem Tiberina decursio, festo ille die, tanto gaudio affecit, quanto L. Paulum, cum regem Persen captum adduceret, eodem flumine invectum?

Age nunc, Luci noster, exstrue animo altitudinem excellentiamque virtutum: jam non dubitabis, quin earum compotes homines, magno animo erectoque viventes, semper sint beati: qui omnes motus fortunæ, mutationesque rerum et temporum, leves et imbecilles fore intelligant, si in virtutis certamen venerint. Illa enim, quæ sunt a nobis bona corporis numerata, complent ea quidem beatissimam vitam, sed ita, ut sine illis possit beata vita exsistere. Ita enim parvæ et exiguæ sunt istæ accessiones bonorum, ut, quemadmodum stellæ in radio solis, sic istæ in virtutum splendore ne cernantur quidem.

Atque hoc ut vere dicitur, parva esse ad beate vivendum momenta ista corporis commodorum; sic nimis violentum est, nulla esse dicere. Qui enim sic disputant, obliti mihi videntur, quæ ipsi [fecerint] principia naturæ. Tribuendum igitur est his aliquid, dummodo, quantum tribuendum sit, intelligas. Est tamen philosophi, non tam gloriosa quam vera quærentis, nec pro nihilo putare ea, quæ secundum naturam illi ipsi gloriosi esse fatebantur, et videre tantam vim virtutis, tantamque (ut ita dicam) auctoritatem honestatis, ut reliqua non illa quidem nulla, sed ita parva sint, ut nulla esse videantur. Hæc est nec omnia spernentis præter virtutem, et virtutem ipsam suis laudibus amplificantis, oratio. Denique hæc est undique completa et perfecta explicatio summi boni. Hinc cæteri particulas arripere conati, suam quisque videri voluit afferre sententiam.

XXV. Sæpe ab Aristotele, a Theophrasto, mirabiliter est laudata per se ipsa rerum scientia. Hoc

uno captus, Herillus scientiam summum bonum esse defendit, nec rem ullam aliam per se expetendam. Multa sunt dicta ab antiquis de contemnendis ac despiciendis rebus humanis. Hoc unum Aristo tenuit: præter vitia atque virtutes, negavit rem esse ullam aut fugiendam aut expetendam. Positum est a nostris, in iis rebus quæ secundum naturam essent, non dolere. Hoc Hieronymus summum bonum esse dixit. At vero Callipho, et post eum Diodorus, cum alter voluptatem adamavisset, alter vacuitatem doloris, neuter honestate carere potuit, quæ est a nostris laudata maxime.

Quinetiam ipsi voluptarii diverticula quærunt, et virtutes habent in ore totos dies, voluptatemque primo duntaxat expeti dicunt; deinde, consuetudine, quasi alteram naturam effici, quâ impulsi multa faciant, nullam quærentes voluptatem. Stoïci restant: hi quidem non unam aliquam aut alteram a nobis, sed totam ad se nostram philosophiam transtulerunt. Atque, ut reliqui fures, earum rerum, quas ceperunt, signa commutant; sic illi, ut sententiis nostris pro suis uterentur, nomina, tamquam rerum notas, mutaverunt. Ita relinquitur sola hæc disciplina digna studiosis ingenuarum artium, digna eruditis, digna claris viris, digna principibus, digna regibus.

Quæ cum dixisset, paulumque institisset, Quid est, inquit? satisne vobis videor pro meo jure in vestris auribus commentatus? Et ego, Tu vero, inquam, Piso, ut sæpe alias, sic hodie ita ista nôsse visus es, ut, si tui copia nobis semper fieret, non multum Græcis supplicandum putarem. Quod quidem eo probavi magis, quia memini, Staseam Neapolitanum, doctorem illum tuum, nobilem sane Peripateticum, aliquanto ista secus dicere solitum, assentientem iis, qui multum in fortunâ secundâ aut adversâ, multum in bonis aut malis corporis, ponerent. Est, ut dicis, inquit: sed hæc ab Antiocho, nostro familiari, dicuntur multo melius et fortius,

quam a Staseâ dicebantur: quamquam ego non quæro, quid tibi a me probatum sit, sed huic Ciceroni nostro, quem discipulum cupio a te abducere.

XXVI. Tum Lucius, Mihi vero ista valde probata sunt; quod item fratri puto. Tum mihi Piso, Quid ergo? inquit: dasne adolescenti veniam? an eum discere ea mavis, quæ cum præclare didicerit, nihil sciat? Ego vero isti, inquam, permitto. Sed nonne meministi, mihi licere probare ista, quæ sunt a te dicta? quis enim potest ea, quæ probabilia videantur ei, non probare? An vero, inquit, quisquam potest probare, quod perceptum, quod comprehensum, quod cognitum non habet? Non est ista, inquam, Piso, magna dissensio. Nihil est enim aliud, quamobrem nihil percipi mihi posse videatur, nisi quod percipiendi vis ita definitur a Stoïcis, ut negent quidquam posse percipi, nisi tale verum, quale falsum esse non possit. Itaque hæc cum illis est dissensio, cum Peripateticis nulla sane. Sed hæc omittamus; habent enim et bene longam et satis litigiosam disputationem.

Illud mihi a te nimium festinanter dictum videtur, sapientes omnes esse semper beatos; (nescio quo modo prætervolavit oratio) quod nisi ita efficitur, quæ Theophrastus de fortunâ, de dolore, de cruciatu corporis dixit, cum quibus conjungi beatam vitam nullo modo posse putavit, vereor ne vera sint. Nam illud vehementer repugnat, eumdem et beatum esse, et multis malis oppressum. Hæc quo modo conveniant, non sane intelligo. Utrum igitur tibi non placet, inquit, virtutis tantam vim esse, ut ad beate vivendum se ipsâ contenta sit? an, si id probas, ita fieri posse negas, ut ii qui virtutis compotes sint, etiam malis quibusdam affecti, beati sint? Ego vero volo in virtute vim esse quam maximam: sed, quanta sit, alias: nunc tantum, possitne esse tanta, si quidquam extra virtutem habeatur in bonis.

Atqui, inquit, si Stoïcis concedis, ut virtus sola,

si adsit, vitam efficiat beatam, concedis etiam Peripateticis. Quæ enim mala illi non audent appellare, aspera autem, et incommoda, et rejicienda, et aliena naturæ esse concedunt, ea nos mala dicimus, sed exigua, et porro minima. Quare, si potest esse beatus is qui est in asperis rejiciendisque rebus, potest is quoque esse, qui est in parvis malis. Et ego, Piso, inquam, si est quisquam, qui acute in causis videre soleat, quæ res agatur, is es profecto tu. Quare attende, quæso: nam adhuc, meo fortasse vitio, quid ego quæram, non perspicis. Istic sum, inquit; exspectoque, quid ad id, quod quæram, respondeas.

XXVII. Respondebo, me non quærere, inquam, hoc tempore, quid virtus possit efficere, sed quid constanter dicatur, quid ipsum a se dissentiat. Quo igitur, inquit, modo? Quia, cum a Zenone, inquam, hoc magnifice, tamquam ex oraculo, editur, "Virtus ad beate vivendum se ipsâ contenta est;" [Quare? inquit.] Respondet: "Quia, nisi quod honestum est, nullum est aliud bonum." Non quæro jam, verumne sit: illud dico, ea, quæ dicat, præclare inter se cohærere.

Dixerit hoc idem Epicurus, Semper beatum esse sapientem, (quod quidem solet ebullire nonnunquam) quem quidem, cum summis doloribus conficiatur, ait dicturum, "Quam suave est! quam nihil curo!" non pugnem cum homine, cur tantum habeat in naturâ boni: illud urgeam, non intelligere eum, quid sibi dicendum sit, cum dolorem summum malum esse dixerit. Eadem nunc mea adversum te oratio est. Dicis eadem omnia et bona et mala, quæ quidem dicunt, qui nunquam philosophum pictum (ut dicitur) viderunt, valetudinem, vires, staturam, formam, integritatem unguiculorum omnium, bona: deformitatem, morbum, debilitatem, mala.

Jam illa externa parce tu quidem; sed [hæc] cum corporis bona sint, eorum conficientia certe in bonis numerabis, amicos, liberos, propinquos, divi-

tias, honores, opes. Contra hæc attende me nihil dicere: si ista mala sunt, in quæ potest incidere sapiens, sapientem esse, non [esse] ad beate vivendum satis. Immo vero, inquit, ad beatissime vivendum, parum est; ad beate vero, satis. Animadverti, inquam, te isto modo paulo ante ponere; et scio, ab Antiocho nostro dici sic solere. Sed quid minus probandum, quam esse aliquem beatum, nec satis beatum? Quod autem satis est, eo quidquid accesserit, nimium est: et nemo nimium beatus est, et nemo beato beatior.

Ergo, inquit, tibi Q. Metellus, qui tres filios consules vidit, e quibus unum etiam et censorem et triumphantem, quartum autem prætorem, eosque salvos reliquit, et tres filias nuptas, cum ipse consul, censor etiam, augurque fuisset, et triumphâsset, ut sapiens fuerit, nonne beatior, quam, ut item sapiens fuerit, qui, in potestate hostium, vigiliis et inediâ necatus est, Regulus?

XXVIII. Quid me istud rogas? inquam. Stoïcos roga. Quid igitur, inquit, eos responsuros putas? Nihilo beatiorem esse Metellum quam Regulum. Inde igitur, inquit, audiendum est. Tamen a proposito, inquam, aberravimus: non enim, inquam, quæro, quid verum, sed quid cuique dicendum sit. Utinam quidem dicerent alium alio beatiorem! jam ruinas videres. In virtute enim solâ, et in ipso honesto, cum sit bonum positum, cumque nec virtus (ut placet illis) nec honestum crescat, idque bonum solum sit, quo qui potiatur, necesse est beatus sit; cum id augeri non possit, in quo uno positum est beatum esse, quî potest esse quisquam alius alio beatior? Videsne, ut hæc concinant? Et, hercule, (fatendum est enim, quod sentio) mirabilis est apud illos contextus rerum: respondent extrema primis, media utrisque, omnia omnibus: quid sequatur, quid repugnet, vident. In geometriâ, prima si dederis, danda sunt omnia. Concede nihil esse bonum, nisi

quod honestum sit: concedendum est, in virtute solâ positam esse beatam vitam. Vide rursus retro. Dato hoc, dandum erit illud: quod vestri non item.

Tria genera bonorum. Proclivius currit oratio: venit ad extremum: hæret in salebrâ: cupit enim dicere, Nihil posse ad beatam vitam deesse sapienti. Honesta oratio, Socratica, Platonis etiam. Audeo dicere, inquit. Non potest, nisi retexueris illa. Paupertas si malum est, mendicus beatus esse nemo potest, quamvis sit sapiens. At Zeno eum non beatum modo, sed etiam divitem, dicere ausus est. Dolere, malum: in crucem qui agitur, beatus esse non potest. Bonum liberi; miserum orbitas. Bonum patria, miserum exsilium. Bonum valetudo, miserum morbus. Bonum integritas corporis, miserum debilitas. Bonum incolumis acies, miserum cæcitas: quæ si potest singula consolando levare, universa quo modo sustinebit? Sit enim idem cæcus, debilis, morbo gravissimo affectus, exsul, orbus, egens, torqueatur equuleo: quem hunc appellas, Zeno? Beatum, inquit. Etiam beatissimum? Quippe, inquiet, cum tam docuerim gradus istam rem non habere, quam virtutem, in quâ sit etiam ipsum beatum.

Tibi hoc incredibile, quia beatissimum. Quid tuum? credibile? Si enim ad populum me vocas; eum, qui ita sit affectus, beatum nunquam probabis. Si ad prudentes, alterum fortasse dubitabunt, sitne tantum in virtute, ut, eâ præditi, vel in Phalaridis tauro beati sint: alterum non dubitabunt, quin et Stoïci convenientia sibi dicant, et vos repugnantia. Theophrasti igitur, inquit, tibi liber ille placet de Beatâ Vitâ? Tamen aberramus a proposito: et, ne longius, prorsus, inquam, Piso, si ista mala sunt, placet. Nonne igitur tibi videntur, inquit, mala? Id [quæris,] inquam, in quo, utrum respondero, verses te huc atque illuc necesse est. Quo tandem modo? inquit. Quia, si mala sunt, is, qui erit in his, beatus non erit: si mala non sunt, jacet omnis ratio

Peripateticorum. Et ille ridens, Video, inquit, quid agas: ne discipulum abducam, times. Tu vero, inquam, ducas licet, si sequatur: erit enim mecum, si tecum erit.

XXIX. Audi igitur, inquit, Luci: tecum enim mihi instituenda oratio est. Omnis auctoritas philosophiæ (ut ait Theophrastus) consistit in beatâ vitâ comparandâ: beate enim vivendi cupiditate incensi omnes sumus. Hoc mihi cum tuo fratre convenit. Quare hoc videndum est, possitne nobis hoc ratio philosophorum dare. Pollicetur certe: nisi enim id faceret, cur Plato Ægyptum peragravit, ut a sacerdotibus barbaris numeros et cœlestia acciperet? cur, post, Tarentum, ad Archytam? cur ad cæteros Pythagoreos, Echecratem, Timæum, Acrionem Locros, ut, cum Socratem expressisset, adjungeret Pythagoreorum disciplinam, eaque, quæ Socrates repudiabat, addisceret? Cur ipse Pythagoras et Ægyptum lustravit, et Persarum magos adiit? cur tantas regiones barbarorum pedibus obiit, tot maria transmisit? Cur hæc eadem Democritus? qui (vere, falsone, quæreremus) dicitur oculis se privâsse: certe, ut quam minime animus a cogitationibus abduceretur, patrimonium neglexit; agros deseruit incultos; quid quærens aliud, nisi beatam vitam? quam si etiam in rerum cognitione ponebat, tamen ex illâ investigatione naturæ consequi volebat, ut esset bono animo: id enim ille summum bonum, ευθυμιαν, et sæpe αθαμβιαν, appellat, id est, animum terrore liberum.

Sed hæc etsi præclare, nondum tamen et perpolita: pauca enim, neque ea ipsa enucleate, ab hoc, de virtute quidem, dicta. Post enim hæc in hac urbe primum a Socrate quæri cœpta; deinde in hunc locum delata sunt. Nec dubitatum, quin in virtute omnis, ut bene, sic etiam beate, vivendi spes poneretur. Quæ cum Zeno didicisset a nostris; ut in actionibus præscribi solet, de re eâdem alio modo. Hoc tu nunc in illo probas. Scilicet vocabulis rerum mu-

tatis, inconstantiæ crimen ille effugit; nos effugere non possumus? Ille Metelli vitam negat beatiorem quam Reguli, præponendam tamen; nec magis expetendam, sed magis sumendam; et, si optio esset, eligendam Metelli, rejiciendam Reguli. Ego, quam ille præponendam et magis eligendam, beatiorem hanc appello; nec ullo minimo momento plus ei vitæ tribuo, quam Stoïci.

Quid interest, nisi quod ego res notas notis verbis appello, illi nomina nova quærunt, quibus idem dicant? Ita, quemadmodum in senatu semper est aliquis qui interpretem postulet, sic isti nobis cum interprete audiendi sunt. Bonum appello, quidquid secundum naturam est; quod contra, malum: Nec ego solus; sed tu etiam, Chrysippe, in foro, domi: in scholâ definis. Quid ergo? aliter homines, aliter philosophos, loqui putes oportere, [quanti quidque sit]? aliter doctos, et indoctos? Sed cum constiterit inter doctos, quanti res quæque sit, [si homines essent, usitate loquerentur]. Dum res maneant, verba fingant arbitratu suo.

XXX. Sed venio ad inconstantiæ crimen, (ne sæpius dicas, me aberrare) quam tu ponis in verbis; ego positam in re putabam. Si satis erit hoc perceptum (in quo adjutores Stoïcos optimos habemus), tantam vim esse virtutis, ut omnia, si ex alterâ parte ponantur, ne appareant quidem; cum omnia, quæ illi commoda certe dicunt esse, et sumenda, et eligenda, et præposita, quæ ita definiunt, ut satis magno æstimanda sint; hæc igitur cum ego, tot nominibus a Stoïcis appellata, partim novis et commenticiis, ut ista *producta* et *reducta*, partim idem significantibus (quid enim interest, expetas an eligas? mihi quidem etiam lautius videtur, quod eligitur, et ad quod delectus adhibetur); sed, cum ego ista bona omnia dixero, tantum refert, quam magna dicam; cum expetenda, quam valde. Sin autem nec expetenda ego magis, quam tu eligenda, nec illa pluris

æstimanda ego, qui bona, quam tu, qui producta appellas; omnia ista necesse est obscurari, nec apparere, et in virtutis, tamquam in solis, radios incurrere.

At enim, quâ in vitâ est aliquid mali, ea esse beata non potest. Ne seges quidem igitur spicis uberibus et crebris, si avenam uspiam videris; nec mercatura quæstuosa, si, in maximis lucris, parum aliquid damni contraxerit. An hoc usquequaque aliter in vitâ? et non ex maximâ parte de totâ judicabis? An dubium est, quin virtus ita maximam partem obtineat in rebus humanis, ut reliquas obruat? Audebo igitur cætera, quæ secundum naturam sunt, bona appellare, nec fraudare suo veteri nomine, potius quam aliquid novum exquirere; virtutis autem amplitudinem quasi in alterâ libræ lance ponere. Terram, mihi crede, ea lanx, et maria deprimet: semper enim ex eo, quod maximas partes continet, latissimeque funditur, tota res appellatur. Dicimus aliquem hilare vivere. Igitur, si semel tristior effectus est, hilara vita amissa est? At hoc in eo M. Crasso, quem semel ait in vitâ risisse Lucilius, non contigit, ut eâ re minus αγελαστος (ut ait idem) vocaretur. Polycratem Samium felicem appellant. Nihil acciderat ei, quod nollet, nisi quod annulum, quo delectabatur, in mare abjecerat. Ergo infelix unâ molestiâ? felix rursus, cum is ipse annulus in præcordiis piscis inventus est? Ille vero, si insipiens, (quod certe, quoniam tyrannus) nunquam beatus: si sapiens, ne tum quidem miser, cum ab Orœte prætore Darei in crucem actus est. At multis malis affectus. Quis negat? sed ea mala virtutis magnitudine obruebantur.

XXXI. An ne hoc quidem Peripateticis concedis, ut dicant, omnium virorum bonorum (id est, sapientûm, omnibusque virtutibus ornatorum) vitam omnibus partibus plus habere semper boni, quam mali? Quis hoc dicit? [Stoïci scilicet.] Minime. Sed isti

ipsi, qui voluptate et dolore omnia metiuntur, nonne clamant, sapienti plus semper adesse, quod velit, quam quod nolit? Cum tantum igitur in virtute ponant ii, qui se fatentur, virtutis causâ, nisi ea voluptatem acciret, ne manum quidem versuros fuisse; quid facere nos oportet, qui quamvis minimam animi præstantiam omnibus bonis corporis anteire dicamus, ut ea ne in conspectu quidem relinquantur? Quis enim est, qui hoc cadere in sapientem dicere audeat, ut, si fieri possit, virtutem in perpetuum abjiciat, ut dolore omni liberetur? Quis nostrûm dixerit (quos non pudet ea, quæ Stoïci aspera dicunt, mala dicere) melius esse turpiter aliquid facere cum voluptate, quam honeste cum dolore?

Nobis Heracleotes ille Dionysius flagitiose descivisse videtur a Stoïcis propter oculorum dolorem. Quasi vero hoc didicisset a Zenone, non dolere, cum doleret? Illud audierat; nec tamen didicerat, malum illud non esse, quia turpe non esset, et esse ferendum viro. Hic si Peripateticus fuisset, permansisset, credo, in sententiâ, quoniam dolorem dicunt malum esse. De asperitate autem ejus fortiter ferendâ, præcipiunt eadem, quæ Stoïci: et quidem Arcesilas tuus, etsi fuit in disserendo pertinacior, tamen noster fuit: erat enim Polemonis. Is cum arderet podagræ doloribus, visitâssetque hominem Carneades, Epicuri perfamiliaris, et tristis exiret; "Mane, quæso," inquit, "Carneade noster: nihil illinc huc pervenit." Ostendit pedes, et pectus. Attamen hic mallet non dolere.

XXXII. Hæc igitur est nostra ratio, quæ tibi videtur inconstans: cum, propter virtutis cœlestem quamdam, et divinam, tantamque præstantiam, ut, ubi virtus sit, resque magnæ, [sumendæ laudabilesque] virtute gestæ, ibi esse miseria et ærumna non possit, tamen labor possit, et molestia; non dubitem dicere, omnes sapientes semper beatos esse, sed tamen fieri posse, ut sit alius alio beatior.

Atqui iste locus est, Piso, tibi etiam atque etiam confirmandus, inquam: quem si tenueris, non modo meum Ciceronem, sed etiam me ipsum, abducas licebit. Tum Quintus, Mihi quidem, inquit, satis hoc confirmatum videtur. Lætor quidem, philosophiam, cujus antea supellectilem pluris æstimabam, quam possessiones reliquorum (ita mihi dives videbatur, ut ab eâ petere possem, quidquid in studiis nostris concupîssem); hanc igitur lætor etiam acutiorem repertam, quam cæteras; quod quidam ei deesse dicebant. Non quam nostram quidem, inquit Pomponius jocans. Sed, mehercule, pergrata mihi oratio tua. Quæ enim dici Latine posse non arbitrabar, ea dicta sunt a te, nec minus plane quam dicuntur a Græcis, verbis aptis. Sed tempus est, si videtur: et rectâ quidem ad me. Quod cum ille dixisset, et satis disputatum videretur, in oppidum ad Pomponium perreximus omnes.

M. TULLII CICERONIS

TUSCULANARUM

QUÆSTIONUM,

AD M. BRUTUM,

LIBER PRIMUS.

De contemnendâ Morte.

I. Cum defensionum laboribus, senatoriisque muneribus, aut omnino aut magnâ ex parte essem aliquando liberatus, retuli me, Brute, te hortante maxime, ad ea studia, quæ, retenta animo, remissa temporibus, longo intervallo intermissa, revocavi: et, cum omnium artium, quæ ad rectam vivendi viam pertinerent, ratio et disciplina studio sapientiæ, quæ philosophia dicitur, contineretur; hoc mihi Latinis literis illustrandum putavi: non, quia philosophia Græcis et literis et doctoribus percipi non posset: sed meum semper judicium fuit, omnia nostros aut invenisse per se sapientius quam Græcos, aut, accepta ab illis, fecisse meliora, quæ quidem digna statuissent, in quibus elaborarent. Nam mores et instituta vitæ, resque domesticas ac familiares, nos

profecto et melius tuemur et lautius: rem vero publicam nostri majores certe melioribus temperaverunt et institutis et legibus. Quid loquar de re militari? in quâ cum virtute nostri multum valuerunt, tum plus etiam disciplinâ. Jam illa, quæ naturâ, non literis, assecuti sunt, neque cum Græciâ neque ullâ cum gente sunt conferenda. Quæ enim tanta gravitas, quæ tanta constantia, magnitudo animi, probitas, fides, quæ tam excellens in omni genere virtus in ullis fuit, ut sit cum majoribus nostris comparanda? Doctrinâ Græcia nos, et omni literarum genere, superabat: in quo erat facile vincere non repugnantes. Nam, cum apud Græcos antiquissimum sit e doctis genus poëtarum, siquidem Homerus fuit, et Hesiodus, ante Romam conditam, Archilochus regnante Romulo; serius poëticam nos accepimus: annis enim fere DX post Romam conditam, Livius fabulam dedit, C. Claudio, Cæci filio, M. Tuditano, consulibus, anno ante natum Ennium, qui fuit major natu, quam Plautus et Nævius.

II. Sero igitur a nostris poëtæ vel cogniti vel recepti. Quamquam est in "Originibus," solitos esse in epulis canere convivas ad tibicinem de clarorum hominum virtutibus; honorem tamen huic generi non fuisse, declarat oratio Catonis, in quâ objecit, ut probrum, M. Nobiliori, quod is in provinciam poëtas duxisset. Duxerat autem consul ille in Ætoliam, ut scimus, Ennium. Quo minus igitur honoris erat poëtis, eo minora studia fuerunt. Nec tamen, siqui magnis ingeniis in eo genere exstiterunt, non satis Græcorum gloriæ responderunt. An censemus, si Fabio, nobilissimo homini, laudi datum esset, quod pingeret, non multos etiam apud nos futuros Polycletos et Parrhasios fuisse? Honos alit artes, omnesque incenduntur ad studia gloriâ: jacentque ea semper, quæ apud quosque improbantur. Summam eruditionem Græci sitam censebant in nervorum vocumque cantibus. Igitur et Epaminondas, princeps

(meo judicio) Græciæ, fidibus præclare cecinisse dicitur: Themistoclesque, aliquot ante annos, cum in epulis recusâsset lyram, habitus est indoctior. Ergo in Græciâ musici floruerunt; discebantque id omnes; nec, qui nesciebat, satis excultus doctrinâ putabatur. In summo apud illos honore geometria fuit: itaque nihil mathematicis illustrius. At nos, metiendi ratiocinandique utilitate, hujus artis terminavimus modum.

III. At, contra, oratorem celeriter complexi sumus; nec eum primo eruditum, aptum tamen ad dicendum; post autem eruditum. Nam Galbam, Africanum, Lælium, doctos fuisse traditum est; studiosum autem eum, qui iis ætate anteibat, Catonem; post vero Lepidum, Carbonem, Gracchos; deinde ita magnos nostram ad ætatem, ut non multum, aut nihil omnino, Græcis cederetur. Philosophia jacuit usque ad hanc ætatem, nec ullum habuit lumen literarum Latinarum; quæ illustranda et excitanda nobis est, ut, si occupati profuimus aliquid civibus nostris, prosimus etiam, si possumus, otiosi.

In quo eo magis nobis est elaborandum, quod multi jam esse Latini libri dicuntur scripti inconsiderate, ab optimis illis quidem viris, sed non satis eruditis. Fieri autem potest, ut recte quis sentiat, et id, quod sentit, polite eloqui non possit. Sed mandare quemquam literis cogitationes suas, qui eas nec disponere nec illustrare possit, nec delectatione aliquâ allicere lectorem, hominis est intemperanter abutentis et otio et literis. Itaque suos libros ipsi legunt cum suis; nec quisquam attingit, præter eos qui eamdem licentiam scribendi sibi permitti volunt. Quare, si aliquid oratoriæ [laudis] nostrâ attulimus industriâ, multo studiosius philosophiæ fontes aperiemus, e quibus etiam illa manabant.

IV. Sed, ut Aristoteles, vir summo ingenio, scientiâ, copiâ, cum motus esset Isocratis rhetoris gloriâ, docere etiam cœpit adolescentes dicere, et pruden-

tiam cum eloquentiâ jungere; sic nobis placet nec pristinum dicendi studium deponere, et in hac majore et uberiore arte versari. Hanc enim perfectam philosophiam semper judicavi, quæ de maximis quæstionibus copiose posset, ornateque dicere: in quam exercitationem ita nos studiose [operam] dedimus, ut jam etiam scholas, Græcorum more, habere auderemus: ut nuper, tuum post discessum, in Tusculano, cum essent plures mecum familiares, tentavi, quid in eo genere possem. Ut enim antea declamitabam causas, quod nemo me diutius fecit; sic hæc nunc mihi senilis est declamatio. Ponere jubebam, de quo quis audire vellet: ad id aut sedens aut ambulans disputabam.

Itaque dierum quinque *scholas*, ut Græci appellant, in totidem libros contuli. Fiebat autem ita, ut, cum is, qui audire vellet, dixisset quid sibi videretur, tum ego contra dicerem: hæc est enim (ut scis) vetus et Socratica ratio contra alterius opinionem disserendi. Nam ita facillime, quid verisimillimum esset, inveniri posse Socrates arbitrabatur. Sed, quo commodius disputationes nostræ explicentur, sic eas exponam, quasi agatur res, non quasi narretur. Ergo ita nascetur exordium.

V. *Auditor.* Malum mihi videtur esse mors. *Marcus.* Iisne qui mortui sunt, an iis quibus moriendum est? *Auditor.* Utrisque. *Marcus.* Est miserum igitur, quoniam malum. *Auditor.* Certe. *Marcus.* Ergo et ii quibus evenit jam ut morerentur, et ii quibus eventurum est, miseri. *Auditor.* Mihi ita videtur. *Marcus.* Nemo ergo non miser? *Auditor.* Prorsus nemo. *Marcus.* Et quidem, si tibi constare vis, omnes, quicumque nati sunt eruntve, non solum miseri, sed etiam semper miseri. Nam, si solos eos diceres miseros, quibus moriendum esset, neminem tu quidem eorum, qui viverent, exciperes: moriendum est enim omnibus: esset tamen miseriæ finis in morte. Quoniam autem etiam mortui miseri

sunt, in miseriam nascimur sempiternam. Necesse est enim, miseros esse eos qui centum millibus annorum ante occiderunt, vel potius omnes, quicumque nati sunt. *Auditor.* Ita prorsus existimo. *Marcus.* Dic, quæso, num te illa terrent, triceps apud inferos Cerberus, Cocyti fremitus, transvectio Acherontis, mento summam aquam attingens siti enectus Tantalus? num illud, quod

> " Sisyphu' versat
> Saxum sudans nitendo, neque proficit hilum?"

Fortasse etiam inexorabiles judices, Minos et Rhadamanthus; apud quos nec te L. Crassus defendet, nec M. Antonius, nec (quoniam apud Græcos judices res agetur) poteris adhibere Demosthenem: tibi ipsi pro te erit maximâ coronâ causa dicenda. Hæc fortasse metuis, et idcirco mortem censes esse sempiternum malum.

VI. *Auditor.* Adeone me delirare censes, ut ista esse credam? *Marcus.* An tu hæc non credis? *Auditor.* Minime vero. *Marcus.* Male, hercule, narras. *Auditor.* Cur? quæso. *Marcus.* Quia disertus esse possem, si contra ista dicerem. *Auditor.* Quis enim non in ejusmodi causâ? aut quid negotii est, hæc poëtarum et pictorum portenta convincere? *Marcus.* Atqui pleni sunt libri contra ista ipsa philosophorum disserentium. *Auditor.* Inepte sane: quis est enim tam excors, quem ista moveant? *Marcus.* Si ergo apud inferos miseri non sunt, ne sunt quidem apud inferos ulli. *Auditor.* Ita prorsus existimo. *Marcus.* Ubi ergo sunt ii, quos miseros dicis? aut quem locum incolunt? Si enim sunt, nusquam esse non possunt. *Auditor.* Ego vero nusquam esse illos puto. *Marcus.* Igitur ne esse quidem. *Auditor.* Prorsus isto modo; et tamen miseros ob id ipsum quidem, quia nulli sunt.

Marcus. Jam mallem Cerberum metueres, quam ista tam inconsiderate diceres. *Auditor.* Quî tan-

dem? *Marcus.* Quem esse negas, eumdem esse dicis. Ubi est acumen tuum? cum enim miserum esse dicis, tum eum, qui non sit, dicis esse. *Auditor.* Non sum ita hebes, ut istuc dicam. *Marcus.* Quid dicis igitur? *Auditor.* Miserum esse (verbi causâ) M. Crassum, qui illas fortunas morte dimiserit; miserum Cn. Pompeium, qui tantâ gloriâ sit orbatus; omnes denique miseros, qui hac luce careant. *Marcus.* Revolveris eodem. Sint enim, oportet, si miseri sunt: tu autem modo negabas eos esse, qui mortui essent. Si igitur non sunt, nihil possunt esse; ita ne miseri quidem sunt. *Auditor.* Non dico fortasse etiam, quod sentio: nam istuc ipsum, non esse, cum fueris, miserrimum puto. *Marcus.* Quid? miserius, quam omnino nunquam fuisse? Ita, qui nondum nati sunt, miseri jam sunt, quia non sunt: et nos ipsi, si post mortem miseri futuri sumus, miseri fuimus, antequam nati. Ego autem non commemini, antequam sum natus, me miserum. Tu si meliore memoriâ es, velim scire, ecquid de te recordere.

VII. *Auditor.* Ita jocaris, quasi ego dicam eos miseros qui nati non sunt, et non eos qui mortui sunt. *Marcus.* Esse ergo eos dicis. *Auditor.* Immo, quia non sunt, cum fuerint, eo miseros esse. *Marcus.* Pugnantia te loqui non vides? Quid enim tam pugnat, quam non modo miserum, sed omnino quidquam esse, qui non sit? An tu, egressus portâ Capenâ, cum Calatini, Scipionum, Serviliorum, Metellorum, sepulcra vides, miseros putas illos? *Auditor.* Quoniam me verbo premis, posthac non ita dicam miseros esse, sed tantum, miseros ob id ipsum, quia non sunt. *Marcus.* Non dicis igitur, "Miser est M. Crassus," sed tantum, "Miser M. Crassus." *Auditor.* Ita plane. *Marcus.* Quasi non necesse sit, quidquid isto modo pronunties, id aut esse aut non esse. An tu dialecticis ne imbutus quidem es? In primis enim hoc traditur: Omne pronuntiatum (sic enim mihi in præsentia occurrit, ut appellarem

ἀξίωμα: utar post alio, si invenero melius) id ergo est pronuntiatum, quod est verum aut falsum. Cum dicis igitur, "Miser M. Crassus," aut hoc dicis, "Miser est M. Crassus," ut possit judicari, verum id falsumne sit; aut nihil dicis omnino.

Auditor. Age, jam concedo, non esse miseros, qui mortui sunt, quoniam extorsisti, ut faterer, qui omnino non essent, eos ne miseros quidem esse posse. Quid? qui vivimus, cum moriendum sit, nonne miseri sumus? Quæ enim potest in vitâ esse jucunditas, cum dies et noctes cogitandum sit, jam jamque esse moriendum?

VIII. *Marcus.* Ecquî ergo intelligis, quantum mali de humanâ conditione dejeceris? *Auditor.* Quonam modo? *Marcus.* Quia, si mori etiam mortuis miserum esset, infinitum quoddam et sempiternum malum haberemus in vitâ. Nunc video calcem, ad quam cum sit decursum, nihil sit præterea extimescendum. Sed tu mihi videris Epicharmi (acuti, nec insulsi hominis, ut Siculi) sententiam sequi. *Auditor.* Quam? non enim novi. *Marcus.* Dicam, si potero, Latine: scis enim me Græce loqui in Latino sermone non plus solere, quam in Græco Latine. *Auditor.* Et recte quidem. Sed quæ tandem est Epicharmi ista sententia? *Marcus.*

"Emori nolo: sed me esse mortuum nihil æstimo."

Auditor. Jam agnosco Græcum: et quoniam coëgisti, ut concederem, qui mortui essent, eos miseros non esse, perfice, si potes, ut ne moriendum quidem esse, miserum putem. *Marcus.* Jam istuc quidem nihil negotii est: sed etiam majora molior. *Auditor.* Quo modo hoc nihil negotii est? aut quæ sunt tandem ista majora? *Marcus.* Quoniam, si post mortem nihil est mali, ne mors quidem est malum; cui proximum tempus est post mortem, in quo mali nihil esse concedis. Ita ne moriendum qui-

dem esse, malum est. Id est enim, perveniendum esse ad id, quod non esse malum confitemur. *Auditor.* Uberius ista, quæso. Hæc enim spinosiora, prius ut confitear, me cogunt, quam ut assentiar. Sed quæ sunt ea, quæ dicis te majora moliri? *Marcus.* Ut doceam, si possim, non modo malum non esse, sed bonum etiam esse, mortem. *Auditor.* Non postulo id quidem; aveo tamen audire. Ut enim non efficias quod vis, tamen, mors ut malum non sit, efficies. Sed nihil te interpellabo. Continentem orationem audire malo. *Marcus.* Quid? si te rogavero aliquid, non respondebis? *Auditor.* Superbum id quidem [esset:] sed, nisi quid necesse erit, malo ne roges.

IX. *Marcus.* Geram tibi morem; et ea, quæ vis, ut potero, explicabo; nec tamen quasi Pythius Apollo, certa ut sint et fixa, quæ dixero; sed ut homunculus unus e multis, probabilia conjecturâ sequens. Ultra enim quo progrediar, quam ut veri videam similia, non habeo. Certa dicent ii, qui et percipi ea posse dicunt, et se sapientes esse profitentur. *Auditor.* Tu, ut videtur: nos ad audiendum parati sumus.

Marcus. Mors igitur ipsa, quæ videtur notissima res esse, quid sit, primum est videndum. Sunt enim, qui discessum animi a corpore putent esse mortem. Sunt, qui nullum censeant fieri discessum, sed unâ animum et corpus occidere, animumque cum corpore exstingui. Qui discedere animum censent, alii statim dissipari, alii diu permanere, alii semper. Quid sit porro ipse animus, aut ubi, aut unde, magna dissensio est. Aliis cor ipsum animus videtur; ex quo excordes, vecordes, concordesque dicuntur: et Nasica ille prudens, bis consul, Corculum, et

"Egregie cordatus homo, catus Æliu' Sextus."

Empedocles animum esse censet cordi suffusum sanguinem. Aliis pars quædam cerebri visa est animi

principatum tenere. Aliis, nec cor ipsum, placet, nec cerebri quamdam partem, esse animum: sed alii in corde, alii in cerebro, dixerunt animi esse sedem et locum. Animum autem alii animam, ut fere nostri [declarant nomen:] nam et agere animam, et efflare dicimus, et animosos, et bene animatos, et ex animi sententiâ: ipse autem *animus* ab *animâ* dictus est. Zenoni Stoïco animus ignis videtur.

X. Sed hæc quidem, quæ dixi, cor, cerebrum, animam, ignem, vulgo; reliqua fere singuli, ut multi ante veteres. Proxime autem Aristoxenus, musicus, idemque philosophus, ipsius corporis intentionem quamdam, velut in cantu et fidibus, quæ harmonia dicitur; sic ex corporis totius naturâ et figurâ, varios motus cieri, tamquam in cantu sonos. Hic ab artificio suo non recessit, et tamen dixit aliquid, quod ipsum quale esset, erat multo ante et dictum et explanatum a Platone. Xenocrates animi figuram, et quasi corpus, negavit esse; verum numerum dixit esse, cujus vis (ut jam antea Pythagoræ visum erat) in naturâ maxima esset: ejus doctor Plato triplicem finxit animam; cujus principatum, id est rationem, in capite, sicut in arce, posuit: et duas partes parere voluit, iram et cupiditatem, quas locis disclusit; iram in pectore, cupiditatem subter præcordia, locavit.

Dicæarchus autem, in eo sermone, quem Corinthi habitum tribus libris exponit, doctorum hominum disputantium, primo libro multos loquentes facit: duobus Pherecratem quemdam Phthiotam senem, quem ait a Deucalione ortum, disserentem inducit, nihil esse omnino animum, et hoc esse nomen totum inane: frustraque animalia et animantes appellari; neque in homine inesse animum vel animam, nec in bestiâ: vimque omnem eam, quâ vel agamus quid vel sentiamus, in omnibus corporibus vivis æquabiliter esse fusam, nec separabilem a corpore esse, quippe quæ nulla sit, nec sit quidquam, nisi corpus

unum et simplex, ita figuratum, ut temperatione naturæ vigeat et sentiat.

Aristoteles, longe omnibus (Platonem semper excipio) præstans et ingenio et diligentiâ, cum quatuor illa genera principiorum esset complexus, e quibus omnia orirentur, quintam quamdam naturam censet esse, e quâ sit mens. Cogitare enim, et providere, et discere, et docere, et invenire aliquid, et tam multa alia, meminisse, amare, odisse, cupere, timere, angi, lætari; hæc, et similia eorum, in horum quatuor generum nullo inesse putat. Quintum genus adhibet, vacans nomine: et sic ipsum animum εντελεχειαν appellat novo nomine, quasi quamdam continuatam motionem et perennem.

XI. Nisi quæ me forte fugiunt, hæ sunt fere omnium de animo sententiæ. Democritum enim, magnum quidem illum virum, sed lævibus et rotundis corpusculis efficientem animum concursu quodam fortuito, omittamus: nihil est enim apud istos, quod non atomorum turba conficiat. Harum sententiarum quæ vera sit, Deus aliquis viderit: quæ verisimillima, magna quæstio est. Utrum igitur inter has sententias dijudicare malumus, an ad propositum redire? *Auditor.* Cuperem equidem utrumque, si posset: sed est difficile confundere. Quare, si, ut ista non disserantur, liberari mortis metu possumus, id agamus. Sin id non potest, nisi hac quæstione animorum explicatâ, nunc, si videtur, hoc: illud alias. *Marcus.* Quod malle te intelligo, id puto esse commodius. Efficiet enim ratio, ut quæcumque vera sit earum sententiarum quas exposui, mors aut malum non sit, aut sit bonum potius. Nam, si cor, aut sanguis, aut cerebrum, est animus, certe, quoniam est corpus, interibit cum reliquo corpore. Si anima est, fortasse dissipabitur: si ignis, exstinguetur: si est Aristoxeni harmonia, dissolvetur. Quid de Dicæarcho dicam, qui nihil omnino animum dicat esse?

His sententiis omnibus, nihil post mortem pertinere ad quemquam potest: pariter enim cum vitâ sensus amittitur. Non sentientis autem, nihil est, ullam in partem quod intersit. Reliquorum sententiæ spem afferunt, si te forte hoc delectat, posse animos, cum e corporibus excesserint, in cœlum, quasi in domicilium suum, pervenire.

Auditor. Me vero delectat: idque, primum, ita esse velim: deinde, etiam si non sit, mihi tamen persuaderi velim. *Marcus.* Quid tibi ergo operâ nostrâ opus est? Num eloquentiâ Platonem superare possumus? Evolve diligenter ejus eum librum, qui est de animo: amplius quod desideres, nihil erit. *Auditor.* Feci, mehercule, et quidem sæpius: sed, nescio quo modo, dum lego, assentior: cum posui librum, et mecum ipse de immortalitate animorum cœpi cogitare, assensio omnis illa elabitur. *Marcus.* Quid hoc? dasne aut manere animos post mortem, aut morte ipsâ interire? *Auditor.* Do vero. *Marcus.* Quid, si maneant? *Auditor.* Beatos esse concedo. *Marcus.* Si intereant? *Auditor.* Non esse miseros, quoniam ne sint quidem. Jam istuc, coacti a te, paulo ante concessimus. *Marcus.* Quo modo igitur, aut cur, mortem malum tibi videri dicis, quæ aut beatos nos efficiet, animis manentibus, aut non miseros, sensu carentes?

XII. *Auditor.* Expone igitur, nisi molestum est, primum, animos, si potes, remanere post mortem: tum, si minus id obtinebis (est enim arduum), docebis, carere omni malo mortem. Ego enim istuc ipsum vereor, ne malum sit, non dico carere sensu, sed carendum esse. *Marcus.* Auctoribus quidem ad istam sententiam, quam vis obtineri, uti optimis possumus (quod in omnibus causis et debet et solet valere plurimum), et primum quidem omni antiquitate; quæ, quo propius aberat ab ortu et divinâ progenie, hoc melius ea fortasse, quæ erant vera, cernebat.

Itaque unum illud erat insitum priscis illis, quos

cascos appellat Ennius, esse in morte sensum, neque excessu vitæ sic deleri hominem, ut funditus interiret: idque cum multis aliis rebus, tum e pontificio jure, et cærimoniis sepulcrorum, intelligi licet; quas maximis ingeniis præditi nec tantâ curâ coluissent, nec violatas tam inexpiabili religione sanxissent, nisi hæsisset in eorum mentibus, mortem non interitum esse omnia tollentem atque delentem, sed quamdam quasi migrationem, commutationemque vitæ, quæ, in claris viris et feminis, dux in cœlum soleret esse; in cæteris humi retineretur, et permaneret tamen. Ex hoc, et nostrorum opinione,

"Romulus in cœlo cum Dîs agit ævum,"

ut, famæ assentiens, dixit Ennius: et apud Græcos, indeque perlapsus ad nos, et usque ad Oceanum, Hercules, tantus et tam præsens habetur Deus. Hinc Liber Deus, Semele natus, eâdemque famæ celebritate Tyndaridæ fratres, qui non modo adjutores in prœliis victoriæ populi Romani, sed etiam nuntii, fuisse perhibentur. Quid? Ino, Cadmi filia, nonne, Leucothea nominata a Græcis, Matuta habetur a nostris? Quid? totum prope cœlum (ne plures persequar) nonne humano genere completum est?

XIII. Si vero scrutari vetera, et ex his ea, quæ scriptores Græci prodiderunt, eruere coner; ipsi illi, majorum gentium Dii qui habentur, hinc a nobis profecti in cœlum reperientur. Quære, quorum demonstrantur sepulcra in Græciâ: reminiscere, quoniam es initiatus, quæ traduntur mysteriis: tum denique, quam hoc late pateat, intelliges. Sed, qui nondum ea, quæ multis post annis tractari cœpissent, physica didicissent, tantum sibi persuaserant, quantum naturâ admonente cognoverant; rationes et causas rerum non tenebant. Visis quibusdam sæpe movebantur, hisque maxime nocturnis, ut viderentur ii, qui vitâ excesserant, vivere.

Ut porro firmissimum, hoc afferri videtur, cur

Deos esse credamus, quod nulla gens tam fera, nemo omnium tam sit immanis, cujus mentem non imbuerit Deorum opinio. Multi de Diis prava sentiunt; id enim vitioso more effici solet: omnes tamen esse vim et naturam divinam arbitrantur. Nec vero id collocutio hominum aut consensus effecit: non institutis opinio est confirmata, non legibus. Omni autem in re, consensio omnium gentium lex naturæ putanda est. Quis est igitur, qui suorum mortem primum non eo lugeat, quod eos orbatos vitæ commodis arbitretur? Tolle hanc opinionem: luctum sustuleris: nemo enim mœret suo incommodo. Dolent fortasse, et anguntur: sed illa lugubris lamentatio, fletusque mœrens, ex eo est, quod eum, quem diliximus, vitæ commodis privatum arbitramur, idque sentire. Atque hæc ita sentimus naturâ duce, nullâ ratione, nullâque doctrinâ.

XIV. Maximum vero argumentum est, naturam ipsam de immortalitate animorum tacitam judicare, quod omnibus curæ sunt, et maxime quidem, quæ post mortem futura sint. "Serit arbores, quæ alteri sæculo prosint" (ut ait Statius in Synephebis), quid spectans, nisi etiam postera sæcula ad se pertinere? Ergo arbores seret diligens agricola, quarum adspiciet baccam ipse nunquam; vir magnus leges, instituta, rempublicam, non seret? Quid procreatio liberorum, quid propagatio nominis, quid adoptiones filiorum, quid testamentorum diligentia, quid ipsa sepulcrorum monimenta, quid elogia significant, nisi nos futura etiam cogitare? Quid illud? num dubitas, quin specimen naturæ capi debeat ex optimâ quâque naturâ? Quæ est igitur melior in hominum genere natura, quam eorum qui se natos ad homines juvandos, tutandos, conservandos, arbitrantur? Abiit ad Deos Hercules: nunquam abiisset, nisi, cum inter homines esset, eam sibi viam munivisset. Vetera jam ista, et religione omnium consecrata.

XV. Quid, in hac republicâ, tot tantosque viros,

ob rempublicam interfectos, cogitâsse arbitramur? iisdemne ut finibus nomen suum, quibus vita, terminaretur? Nemo unquam, sine magnâ spe immortalitatis, se pro patriâ offerret ad mortem. Licuit esse otioso Themistocli, licuit Epaminondæ; licuit (ne et vetera et externa quæram) mihi: sed, nescio quomodo, inhæret in mentibus quasi sæculorum quoddam augurium futurorum: idque in maximis ingeniis, altissimisque animis, et exsistit maxime, et apparet facillime. Quo quidem demto, quis tam esset amens, qui semper in laboribus et periculis viveret? Loquor de principibus. Quid poëtæ? nonne post mortem nobilitari volunt? unde ergo illud?

"Adspicite, o cives, senis Ennii imagini' formam.
Hic vestrûm panxit maxima facta patrum."

Mercedem gloriæ flagitat ab iis, quorum patres affecerat gloriâ. Idemque,

"Nemo me lacrymis decoret, nec funera fletu
Faxit. Cur? volito vivu' per ora virûm."

Sed quid poëtas? Opifices post mortem nobilitari volunt. Quid enim Phidias sui similem speciem inclusit in clypeo Minervæ, cum inscribere non liceret? quid nostri philosophi? Nonne, in his ipsis libris quos scribunt de contemnendâ gloriâ, sua nomina inscribunt?

Quod si omnium consensus naturæ vox est; omnesque, qui ubique sunt, consentiunt esse aliquid, quod ad eos pertineat qui vitâ cesserint; nobis quoque idem existimandum est. Et, si, quorum aut ingenio aut virtute animus excellit, eos arbitramur (quia naturâ optimâ sunt) cernere naturæ vim maxime; verisimile est, cum optimus quisque maxime posteritati serviat, esse aliquid, cujus is post mortem sensum sit habiturus.

XVI. Sed, ut Deos esse naturâ opinamur, qualesque sint, ratione cognoscimus; sic permanere ani-

mos arbitramur consensu nationum omnium: quâ in sede maneant, qualesque sint, ratione discendum est. Cujus ignoratio finxit inferos, easque formidines, quas tu contemnere non sine causâ videbare: in terram enim cadentibus corporibus, hisque humo tectis (e quo dictum est *humari*), sub terrâ censebant reliquam vitam agi mortuorum. Quam eorum opinionem magni errores consecuti sunt; quos auxerunt poëtæ. Frequens enim consessus theatri, in quo sunt mulierculæ et pueri, movetur, audiens tam grande carmen:

"Adsum, atque advenio Acheronte, vix, viâ altâ atque arduâ,
Per speluncas saxis structas asperis, pendentibus,
Maximis: ubi rigida constat crassa caligo inferûm."

Tantumque valuit error (qui mihi quidem jam sublatus videtur), ut, corpora cremata cum scirent, tamen ea fieri apud inferos fingerent, quæ sine corporibus nec fieri possent, nec intelligi. Animos enim per se ipsos viventes non poterant mente complecti: formam aliquam figuramque quærebant: inde Homeri tota νεκυια: inde ea, quæ meus amicus Appius νεκρομαντεια faciebat: inde in viciniâ nostrâ Averni lacus,

"Unde animæ excitantur obscurâ umbrâ, aperto ostio
Alti Acherontis, [salso] sanguine, imagines mortuorum."

Has tamen imagines loqui volunt: quod fieri nec sine linguâ, nec sine palato, nec sine faucium laterumve et pulmonum vi et figurâ potest. Nihil enim animo videre poterant: ad oculos omnia referebant. Magni autem est ingenii, sevocare mentem a sensibus, et cogitationem a consuetudine abducere. Itaque credo equidem etiam alios tot sæculis [disputâsse

de animis:] sed, quod literis exstet proditum, Pherecydes Syrius primum dixit, animos hominum esse sempiternos: antiquus sane; fuit enim, meo regnante gentili. Hanc opinionem discipulus ejus Pythagoras maxime confirmavit; qui cum, Superbo regnante, in Italiam venisset, tenuit Magnam illam Græciam cum honore disciplinæ, tum etiam auctoritate: multaque sæcula postea sic viguit Pythagoreorum nomen, ut nulli alii docti viderentur.

XVII. Sed redeo ad antiquos. Rationem illi sententiæ suæ non fere reddebant, nisi quid erat numeris aut descriptionibus explicandum. Platonem ferunt, ut Pythagoreos cognosceret, in Italiam venisse, et didicisse Pythagorea omnia; primumque de animorum æternitate non solum sensisse idem, quod Pythagoram, sed rationem etiam attulisse: quam, nisi quid dicis, prætermittamus; et hanc totam spem immortalitatis relinquamus.

Auditor. An tu, cum me in summam exspectationem adduxeris, deseris? Errare, mehercule, malo cum Platone (quem tu quanti facias, scio, et quem ex tuo ore admiror), quam cum istis vera sentire. *Marcus.* Macte virtute. Ego enim ipse cum eodem ipso non invitus erraverim. Num igitur dubitamus, [an], sicut pleraque, sic et hoc? quamquam hoc quidem minime: persuadent enim mathematici, terram, in medio mundo sitam ad universi cœli complexum, quasi puncti instar obtinere, quod κεντρον illi vocant: eam porro naturam esse quatuor omnia gignentium corporum, ut quasi partita habeant inter se et divisa momenta: terrena et humida, suopte nutu et suo pondere, ad pares angulos in terram et in mare ferantur; reliquæ duæ partes, una ignea, altera animalis, ut illæ superiores in medium locum mundi gravitate ferantur et pondere, sic hæ rursum rectis lineis in cœlestem locum subvolent; sive ipsâ naturâ superiora appetente, sive quod a gravioribus leviora naturâ repellantur. Quæ cum constent, per-

spicuum debet esse, animos, cum e corpore excesserint, sive illi sint animales (id est, spirabiles), sive ignei, in sublime ferri. Si vero aut numerus quidam sit animus (quod subtiliter magis quam dilucide dicitur), aut quinta illa, non nominata magis quam non intellecta, natura; multo etiam integriora ac puriora sunt, ut a terrâ longissime se efferant. Horum igitur aliquid animus est, nec tam vegeta mens aut in corde cerebrove, aut in Empedocleo sanguine, demersa jaceat.

XVIII. Dicæarchum vero, cum Aristoxeno æquali et condiscipulo suo, doctos sane homines, omittamus; quorum alter ne condoluisse quidem unquam videtur, qui animum se habere non sentiat; alter ita delectatur suis cantibus, ut eos etiam ad hæc transferre conetur. Harmoniam autem ex intervallis sonorum nôsse possumus, quorum varia compositio etiam harmonias efficit plures: membrorum vero situs, et figura corporis, vacans animo, quam possit harmoniam efficere, non video. Sed hic quidem, quamvis eruditus sit, sicut est, hæc magistro concedat Aristoteli: canere ipse doceat: bene enim illo proverbio Græcorum præcipitur,

"Quam quisque nôrit artem, in hac se exerceat."

Illam vero funditus ejiciamus individuorum corporum lævium et rotundorum concursionem fortuitam; quam tamen Democritus concalefactam et spirabilem (id est, animalem) esse voluit. Is autem animus, qui, si est horum quatuor generum, ex quibus omnia constare dicuntur, ex inflammatâ animâ constat (ut potissimum videri video Panætio), superiora capessat, necesse est. Nihil enim habent hæc duo genera proni; et supera semper petunt. Ita, sive dissipantur, procul a terris id evenit: sive permanent, et conservant habitum suum, hoc etiam magis necesse est ferantur ad cœlum, et ab his perrumpatur et dividatur crassus hic et concretus aër, qui est terræ

proximus. Calidior est enim, vel potius ardentior, animus, quam est hic aër, quem modo dixi crassum atque concretum: quod ex eo sciri potest, quia corpora nostra, terreno principiorum genere confecta, ardore animi concalescunt.

XIX. Accedit, ut eo facilius animus evadat ex hoc aëre, quem sæpe jam appello crassum, eumque perrumpat, quod nihil est animo velocius; nulla est celeritas, quæ possit cum animi celeritate contendere. Qui si permanet incorruptus, suique similis, necesse est ita feratur, ut penetret et dividat omne cœlum hoc, in quo nubes, imbres, ventique coguntur; quod et humidum et caliginosum est, propter exhalationes terræ. Quam regionem cum superavit animus, naturamque sui similem contigit, et agnovit; junctis ex animâ tenui, et ex ardore solis temperato, ignibus insistit, et finem altius se efferendi facit. Cum enim sui similem et levitatem et calorem adeptus est, tamquam paribus examinatus ponderibus, nullam in partem movetur; eaque ei demum naturalis est sedes, cum ad sui similem penetravit, in quo, nullâ re egens, aletur et sustentabitur iisdem rebus, quibus astra sustentantur et aluntur.

Cumque corporis facibus inflammari soleamus ad omnes fere cupiditates, eoque magis incendi, quod iis æmulemur, qui ea habeant quæ nos habere cupiamus; profecto beati erimus, cum, corporibus relictis, et cupiditatum et æmulationum erimus expertes. Quodque nunc facimus, cum laxati curis sumus, ut spectare aliquid velimus et visere, id multo tum faciemus liberius; totosque nos in contemplandis rebus perspiciendisque ponemus, propterea quod et naturâ inest mentibus nostris insatiabilis quædam cupiditas veri videndi; et oræ ipsæ locorum illorum, quo pervenerimus, quo faciliorem nobis cognitionem rerum cœlestium, eo majorem cognoscendi cupiditatem, dabunt. Hæc enim pulchritudo etiam in terris patriam illam et avitam (ut ait Theophrastus) philo-

sophiam, cognitionis cupiditate incensam, excitavit. Præcipue vero fruentur eâ, qui tum etiam, cum, has terras incolentes, circumfusi erant caligine, tamen acie mentis dispicere cupiebant.

XX. Etenim, si nunc aliquid assequi se putant, qui ostium Ponti viderunt, et eas angustias, per quas penetravit ea, quæ est nominata

"Argo, quia Argivi in eâ, delecti viri,
Vecti, petebant pellem inauratam arietis;"

aut ii, qui Oceani freta illa viderunt,

"Europam Libyamque rapax ubi dividit unda;"

quod tandem spectaculum fore putamus, cum totam terram contueri licebit, ejusque cum situm, formam, circumscriptionem, tum et habitabiles regiones, et rursum omni cultu, propter vim frigoris aut caloris, vacantes?

Nos enim ne nunc quidem oculis cernimus ea, quæ videmus: neque enim est ullus sensus in corpore; sed (ut non solum physici docent, verum etiam medici, qui ista aperta et patefacta viderunt) viæ quasi quædam sunt ad oculos, ad aures, ad nares, a sede animi perforatæ. Itaque sæpe, aut cogitatione aut aliquâ vi morbi impediti, apertis atque integris et oculis et auribus, nec videmus, nec audimus: ut facile intelligi possit, animum et videre et audire, non eas partes, quæ quasi fenestræ sunt animi; quibus tamen sentire nihil queat mens, nisi id agat, et adsit. Quid, quod eâdem mente res dissimillimas comprehendimus, ut colorem, saporem, calorem, odorem, sonum? quæ nunquam quinque nuntiis animus cognosceret, nisi ad eum omnia referrentur, et is omnium judex solus esset. Atque ea profecto tum multo puriora et dilucidiora cernentur, cum, quo natura fert, liber animus pervenerit. Nam nunc quidem, quamquam foramina illa, quæ patent ad animum a corpore, callidissimo artificio natura fa-

bricata est, tamen terrenis concretisque corporibus sunt intersepta quodammodo. Cum autem nihil erit præter animum, nulla res objecta impediet, quominus percipiat, quale quidque sit.

XXI. Quamvis copiose hæc, diceremus, si res postularet, quam multa, quam varia, quanta spectacula animus in locis cœlestibus esset habiturus. Quæ quidem cogitans, soleo sæpe mirari nonnullorum insolentiam philosophorum, qui naturæ cognitionem admirantur, ejusque inventori et principi gratias exsultantes agunt, eumque venerantur, ut Deum: liberatos enim se per eum dicunt gravissimis dominis, terrore sempiterno, et diurno ac nocturno metu. Quo terrore? quo metu? Quæ est anus tam delira, quæ timeat ista, quæ vos videlicet, si physica non didicissetis, timeretis?

"Acherusia templa, alta Orci, pallida
Leti, obnubila, obsita tenebris loca."

Non pudet philosophum in eo gloriari, quod hæc non timeat, et quod falsa esse cognoverit? ex quo intelligi potest, quam acuti naturâ sint, qui hæc sine doctrinâ credituri fuerint. Præclarum autem nescio quid adepti sunt, quod didicerunt, se, cum tempus mortis venisset, totos esse perituros. Quod ut ita sit, (nihil enim pugno) quid habet ista res aut lætabile aut gloriosum? nec tamen mihi sane quidquam occurrit, cur non Pythagoræ sit et Platonis vera sententia. Ut enim rationem Plato nullam afferret, (vide, quid homini tribuam) ipsâ auctoritate me frangeret. Tot autem rationes attulit, ut velle cæteris, sibi certe persuasisse videatur.

XXII. Sed plurimi contra nituntur, animosque, quasi capite damnatos, morte multant; neque aliud est quidquam, cur incredibilis his animorum videatur æternitas, nisi quod nequeunt, qualis animus sit vacans corpore, intelligere, et cogitatione comprehendere. Quasi vero intelligant, qualis sit in ipso cor-

pore; quæ conformatio, quæ magnitudo, qui locus: ut, si jam possent in homine uno cerni omnia quæ nunc tecta sunt, casurusne in conspectum videatur animus; an tanta sit ejus tenuitas, ut fugiat aciem.

Hæc reputent isti, qui negant, animum sine corpore se intelligere posse. Videbunt, quem in ipso corpore intelligant. Mihi quidem, naturam animi intuenti, multo difficilior occurrit cogitatio, multoque obscurior, qualis animus in corpore sit, tamquam alienæ domi, quam qualis, cum exierit, et in liberum cœlum, quasi domum suam, venerit. [Si] enim, quod nunquam vidimus, id quale sit, intelligere non possumus, certe et Deum ipsum, et divinum animum corpore liberatum, cogitatione complecti non possumus. Dicæarchus quidem, et Aristoxenus, quia difficilis erat animi, quid aut qualis esset, intelligentia, nullum omnino animum esse dixerunt.

Est illud quidem vel maximum, animo ipso animum videre: et nimirum hanc habet vim præceptum Apollinis, quo monet, ut se quisque noscat. Non enim, credo, id præcipit, ut membra nostra, aut staturam figuramve, noscamus: neque nos corpora sumus; neque ego, tibi dicens hoc, corpori tuo dico. Cum igitur, "Nosce te," dicit, hoc dicit, "Nosce animum tuum:" nam corpus quidem quasi vas est, aut aliquod animi receptaculum. Ab animo tuo quidquid agitur, id agitur a te. Hunc igitur nôsse, nisi divinum esset, non esset hoc acrioris cujusdam animi præceptum, sic, ut tributum Deo sit: [hoc est, se ipsum posse cognoscere].

Sed si, qualis sit animus, ipse animus nesciet; dic, quæso, ne esse quidem se sciet? ne moveri quidem se? Ex quo illa ratio nata est Platonis, quæ a Socrate est in Phædro explicata, a me autem posita est in sexto libro "De Republicâ."

XXIII. "Quod semper movetur, æternum est. Quod autem motum affert alicui, quodque ipsum agitatur aliunde, quando finem habet motûs, vivendi

finem habeat, necesse est. Solum igitur, quod se ipsum movet, quia nunquam deseritur a se, nunquam ne moveri quidem desinit. Quinetiam cæteris, quæ moventur, hic fons, hoc principium est movendi. Principii autem nulla est origo: nam e principio oriuntur omnia: ipsum autem nullâ ex re aliâ nasci potest: nec enim esset principium, quod gigneretur aliunde. Quod si nunquam oritur, ne occidit quidem unquam. Nam principium exstinctum nec ipsum ab alio renascetur, nec a se aliud creabit; siquidem necesse est a principio oriri omnia. Ita fit, ut motûs principium ex eo sit, quod ipsum a se movetur. Id autem nec nasci potest, nec mori: vel concidat omne cœlum, omnisque terra consistat, necesse est; nec vim ullam nanciscatur, quâ, ut primo, impulsa moveatur. Cum pateat igitur, æternum id esse quod se ipsum moveat, quis est, qui hanc naturam animis esse tributam neget? Inanimum est enim omne, quod pulsu agitatur externo: quod autem est animal, id motu cietur interiore, et suo: nam hæc est propria natura animi atque vis: quæ si est una ex omnibus, quæ se ipsa semper moveat; neque nata certe est, et æterna est."

Licet concurrant plebeii omnes philosophi, (sic enim ii, qui a Platone et Socrate, et ab eâ familiâ, dissident, appellandi videntur) non modo nihil unquam tam eleganter explicabunt, sed ne hoc quidem ipsum, quam subtiliter conclusum sit, intelligent. Sentit igitur animus se moveri: quod cum sentit, illud unâ sentit, se vi suâ, non alienâ, moveri: nec accidere posse, ut ipse unquam a se deseratur: ex quo efficitur æternitas; nisi quid habes ad hæc. *Auditor.* Ego vero facile sum passus, ne in mentem quidem mihi aliquid contra venire: ita isti faveo sententiæ.

XXIV. *Marcus.* Quid illa tandem? num leviora censes, quæ declarant inesse in animis hominum divina quædam? quæ si cernerem quemadmodum

nasci possent, etiam, quemadmodum interirent, viderem. Nam sanguinem, bilem, pituitam, ossa, nervos, venas, omnem denique membrorum et totius corporis figuram, videor posse dicere, unde concreta, et quo modo facta sint. [Per] animum ipsum, si nihil esset in eo, nisi id, ut per eum viveremus, tam naturâ putarem hominis vitam sustentari, quam vitis, quam arboris: hæc enim etiam dicimus vivere. Item, si nihil haberet animus hominis, nisi ut appeteret aut refugeret, id quoque esset ei commune cum bestiis.

Habet primum memoriam, et eam infinitam, rerum innumerabilium: quam quidem Plato recordationem esse vult superioris vitæ: nam in illo libro, qui inscribitur "Menon," pusionem quemdam Socrates interrogat quædam geometrica de dimensione quadrati. Ad ea sic ille respondet, ut puer: et tamen ita faciles interrogationes sunt, ut, gradatim respondens, eodem perveniat, quo si geometrica didicisset. Ex quo effici vult Socrates, ut discere, nihil aliud sit, nisi recordari. Quem locum multo etiam accuratius explicat in eo sermone, quem habuit eo ipso die, quo excessit e vitâ. Docet enim, quemvis, qui omnium rerum rudis esse videatur, bene interroganti respondentem, declarare, se non tum illa discere, sed reminiscendo recognoscere: nec vero fieri ullo modo posse, ut, a pueris, tot rerum atque tantarum insitas et quasi consignatas in animis notiones (quas εννοιας vocant) haberemus, nisi animus, antequam in corpus intravisset, in rerum cognitione viguisset.

Cumque nihil *esset*, ut omnibus locis a Platone disseritur, (nihil enim ille putat *esse*, quod oriatur et intereat; idque solum *esse*, quod semper tale sit, qualem *ideam* appellat ille, nos *speciem*) non potuit animus hæc, in corpore inclusus, agnoscere: cognita attulit: ex quo tam multarum rerum cognitionis admiratio tollitur. Neque ea plane videt animus, cum tam repente in insolitum tamque perturbatum

domicilium immigravit: sed, cum se collegit atque recreavit, tum agnoscit illa reminiscendo. Ita nihil aliud est discere, nisi recordari.

Ego autem majore etiam quodam modo memoriam admiror. Quid est enim illud, quo meminimus? aut quam habet vim? aut unde natam? Non quæro, quantâ memoriâ Simonides fuisse dicatur, quantâ Theodectes, quantâ is, qui a Pyrrho legatus ad senatum est missus, Cineas, quantâ nuper Charmadas, quantâ, qui modo fuit, Scepsius Metrodorus, quantâ noster Hortensius: de communi hominum memoriâ loquor, et eorum maxime, qui in aliquo majore studio et arte versantur; quorum quanta mens sit, difficile est existimare: ita multa meminerunt.

XXV. Quorsum igitur hæc spectat oratio? quæ sit illa vis, et unde, intelligendum puto. Non est certe nec cordis, nec sanguinis, nec cerebri, nec atomorum. Anima sit animus, ignisve, nescio: nec me pudet, ut istos, fateri nescire, quod nesciam. Illud, si ullâ aliâ de re obscurâ affirmare possem, sive anima sive ignis sit animus, eum jurarem esse divinum. Quid enim? obsecro te, terrâne tibi, aut hoc nebuloso et caliginoso cœlo, aut sata aut concreta videtur tanta vis memoriæ? Si, quid sit hoc, non vides, at, quale sit, vides: si ne id quidem, at, quantum sit, profecto vides. Quid igitur? utrum capacitatem aliquam in animo putamus esse, quo, tamquam in aliquod vas, ea, quæ meminimus, infundantur? Absurdum id quidem: qui enim fundus, aut quæ talis animi figura, intelligi potest? aut quæ tanta omnino capacitas? An imprimi, quasi ceram, animum putamus, et memoriam esse signatarum rerum in mente vestigia? quæ possunt verborum, quæ rerum ipsarum, esse vestigia? quæ porro tam immensa magnitudo, quæ illa tam multa possit effingere?

Quid? illa vis, quæ tandem est, quæ investigat occulta, quæ inventio atque excogitatio dicitur? ex

hacne tibi terrenâ mortalique naturâ et caducâ concreta ea videtur? aut qui primus (quod summæ sapientiæ Pythagoræ visum est) omnibus rebus imposuit nomina? aut qui dissipatos homines congregavit, et ad societatem vitæ convocavit? aut qui sonos vocis, qui infiniti videbantur, paucis literarum notis terminavit? aut qui errantium stellarum cursus, regressiones, institiones, notavit? Omnes magni: etiam superiores, qui fruges, qui vestitum, qui tecta, qui cultum vitæ, qui præsidia contra feras, invenerunt; a quibus mansuefacti et exculti, a necessariis artificiis ad elegantiora defluximus. Nam et auribus oblectatio magna parta est, inventâ et temperatâ varietate et naturâ sonorum: et astra suspeximus, tum ea, quæ sunt infixa certis locis, tum illa non re, sed vocabulo, errantia: quorum conversiones omnesque motus qui animus vidit, is docuit, similem animum suum ejus esse, qui ea fabricatus esset in cœlo. Nam, cum Archimedes lunæ, solis, quinque errantium, motus in sphæram illigavit, effecit idem, quod ille, qui in Timæo mundum ædificavit, Platonis Deus, ut tarditate et celeritate dissimillimos motus una regeret conversio. Quod si in hoc mundo fieri sine Deo non potest, ne in sphærâ quidem eosdem motus Archimedes sine divino ingenio potuisset imitari.

XXVI. Mihi vero ne hæc quidem notiora et illustriora carere vi divinâ videntur, ut ego aut poëtam grave plenumque carmen sine cœlesti aliquo mentis instinctu putem fundere, aut eloquentiam sine quâdam vi majore fluere, abundantem sonantibus verbis, uberibusque sententiis. Philosophia vero, omnium mater artium, quid est aliud, nisi, ut Plato ait, donum, ut ego, inventum Deorum? Hæc nos primum ad illorum cultum, deinde ad jus hominum, quod situm est in generis humani societate, tum ad modestiam, magnitudinemque animi, erudivit: eademque ab animo, tamquam ab oculis, caliginem dispu-

lit, ut omnia supera, infera, prima, ultima, media, videremus.

Prorsus hæc divina mihi videtur vis, quæ tot res efficiat, et tantas. Quid est enim memoria rerum et verborum? quid porro inventio? profecto id, quo nec in Deo quidquam majus intelligi potest. Non enim ambrosiâ Deos, aut nectare, aut Juventate pocula ministrante, lætari arbitror: nec Homerum audio, qui Ganymedem a Diis raptum ait propter formam, ut Jovi bibere ministraret. Non justa causa, cur Laomedonti tanta fieret injuria. Fingebat hæc Homerus; et humana ad Deos transferebat. Divina mallem ad nos. Quæ autem divina? Vigere, sapere, invenire, meminisse. Ergo animus, [qui,] ut ego dico, divinus est, ut Euripides audet dicere, Deus: et quidem, si Deus aut anima aut ignis est, idem est animus hominis. Nam, ut illa natura cœlestis et terrâ vacat et humore, sic utriusque harum rerum humanus animus est expers. Sin autem est quinta quædam natura ab Aristotele inducta, [primum] hæc et Deorum est et animorum.

XXVII. Hanc nos sententiam secuti, his ipsis verbis in "Consolatione" hæc expressimus: "Animorum nulla in terris origo inveniri potest: nihil enim est in animis mixtum atque concretum, aut quod ex terrâ natum atque fictum esse videatur; nihil ne aut humidum quidem, aut flabile, aut igneum. His enim in naturis nihil inest, quod vim memoriæ, mentis, cogitationis, habeat; quod et præterita teneat, et futura provideat, et complecti possit præsentia; quæ sola divina sunt. Nec invenietur unquam, unde ad hominem venire possint, nisi a Deo. Singularis est igitur quædam natura atque vis animi, sejuncta ab his usitatis notisque naturis. Ita, quidquid est illud, quod sentit, quod sapit, quod vivit, quod viget, cœleste et divinum est; ob eamque rem, æternum sit, necesse est. Nec vero Deus ipse,

qui intelligitur a nobis, alio modo intelligi potest, nisi mens soluta quædam et libera, segregata ab omni concretione mortali, omniaque sentiens et movens, ipsaque prædita motu sempiterno." Hoc e genere, atque eâdem e naturâ, est humana mens.

XXVIII. *Auditor.* Ubi igitur, aut qualis, est ista mens? *Marcus.* Ubi tua, aut qualis? potesne dicere? An, si omnia ad intelligendum non habeo, quæ habere vellem, ne iis quidem, quæ habeo, mihi per te uti licebit? Non valet tantum animus, ut se ipse videat: at, ut oculus, sic animus, se non videns, alia cernit. Non videt autem, quod minimum est, formam suam. Fortasse; quamquam id quoque: sed relinquamus: vim certe, sagacitatem, memoriam, motum, celeritatem videt. Hæc magna, hæc divina, hæc sempiterna sunt. Quâ facie quidem sit, aut ubi habitet, ne quærendum quidem est.

Ut, cum videmus speciem primum, candoremque cœli; deinde conversionis celeritatem tantam, quantam cogitare non possumus; tum vicissitudines dierum atque noctium, commutationesque temporum quadripertitas, ad maturitatem frugum et ad temperationem corporum aptas, eorumque omnium moderatorem et ducem solem; lunamque, accretione et diminutione luminis, quasi fastorum notis signantem dies; tum in eodem orbe in XII. partes distributo, quinque stellas ferri, eosdem cursus constantissime servantes, disparibus inter se motibus, nocturnamque cœli formam undique sideribus ornatam; tum globum terræ eminentem e mari, fixum, in medio mundi universi loco; duabus oris distantibus habitabilem, et cultum; quarum altera, quam nos incolimus, sub axe posita ad stellas septem, unde

> "Horrifer Aquilonis stridor gelidas molitur nives;"

altera Australis, ignota nobis (quam vocant Græci αντιχθονα); cæteras partes incultas, quod aut frigore

rigeant, aut urantur calore; hîc autem, ubi habitamus, non intermittit, suo tempore,

"Cœlum mitescere, arbores frondescere,
Vites lætificæ pampinis pubescere,
Rami baccarum ubertate incurvescere,
Segetes largiri fruges, florere omnia,
Fontes scatere, herbis prata convestirier;"

tum multitudinem pecudum, partim ad vescendum, partim ad cultus agrorum, partim ad vehendum, partim ad corpora vestienda; hominemque ipsum quasi contemplatorem cœli ac Deorum, ipsorumque cultorem; atque hominis utilitati agros omnes et maria parentia;

XXIX. hæc igitur, et alia innumerabilia, cum cernimus, possumusne dubitare, quin his præsit aliquis vel effector, si hæc nata sunt (ut Platoni videtur), vel, si semper fuerint (ut Aristoteli placet), moderator tanti operis et muneris? Sic mentem hominis, quamvis eam non videas, ut Deum non vides; tamen ut Deum agnoscis ex operibus ejus, sic, ex memoriâ rerum, et inventione, et celeritate motûs, omnique pulchritudine virtutis, vim divinam mentis agnoscito.

In quo igitur loco est? Credo equidem in capite: et, cur credam, afferre possum: sed alias: nunc ubi ubi sit animus, certe quidem in te est. Quæ est ei natura? Propria (puto), et sua: sed fac igneam, fac spirabilem; nihil ad id, de quo agimus. Illud modo videto, ut Deum nôris, etsi ignores et locum et faciem, sic animum tibi tuum notum esse oportere, etiam si ejus ignores et locum et formam. In animi autem cognitione, dubitare non possumus, nisi plane in physicis plumbei sumus, quin nihil sit animis admixtum, nihil concretum, nihil copulatum, nihil coagmentatum, nihil duplex. Quod cum ita sit, certe nec secerni, nec dividi, nec discerpi, nec distrahi, potest; nec interire igitur: est enim interitus quasi

discessus, et secretio ac diremtus earum partium, quæ, ante interitum, junctione aliquâ tenebantur.

His et talibus rationibus adductus, Socrates nec patronum quæsivit ad judicium capitis, nec judicibus supplex fuit: adhibuitque liberam contumaciam, a magnitudine animi ductam, non a superbiâ: et supremo vitæ die, de hoc ipso multa disseruit; et paucis ante diebus, cum facile posset educi e custodiâ, noluit: et cum pæne in manu jam mortiferum illud teneret poculum, locutus ita est, ut non ad mortem trudi, verum in cœlum videretur adscendere.

XXX. Ita enim censebat, ita-que disseruit, duas esse vias, duplicesque cursus animorum a corpore excedentium: nam, qui se humanis vitiis contaminavissent, et se totos libidinibus dedidissent, quibus cæcati, vel domesticis vitiis atque flagitiis se inquinavissent, vel republicâ violandâ fraudes inexpiabiles concepissent, iis devium quoddam iter esse, seclusum a concilio Deorum: qui autem se integros castosque servavissent, quibusque fuisset minima cum corporibus contagio, seseque ab his semper sevocâssent, essentque in corporibus humanis vitam imitati Deorum; his ad illos, a quibus essent profecti, reditum facilem patere. Itaque commemorat, ut cycnis, (qui non sine causâ Apollini dicati sint, sed quod ab eo divinationem habere videantur, quâ providentes quid in morte boni sit, cum cantu et voluptate moriantur) sic omnibus et bonis et doctis esse faciendum. Nec vero de hoc quisquam dubitare posset, nisi idem nobis accideret, diligenter de animo cogitantibus, quod iis sæpe usu venit, qui cum acriter oculis deficientem solem intuerentur, ut adspectum omnino amitterent; sic mentis acies, seipsam intuens, nonnunquam hebescit; ob eamque causam contemplandi diligentiam amittimus. Itaque dubitans, circumspectans, hæsitans, multa adversa [revertens,] tamquam [ratis] in mari immenso, nostra vehitur oratio.

Sed hæc et vetera, et a Græcis. Cato autem sic abiit e vitâ, ut causam moriendi nactum se esse gauderet. Vetat enim dominans ille in nobis Deus, injussu hinc nos suo demigrare. Cum vero causam justam Deus ipse dederit, ut tunc Socrati, nunc Catoni, sæpe multis ; næ ille, medius fidius, vir sapiens, lætus ex his tenebris in lucem illam excesserit. Nec tamen illa vincla carceris ruperit : leges enim vetant. Sed, tamquam a magistratu aut ab aliquâ potestate legitimâ, sic a Deo evocatus atque emissus, exierit. Tota enim philosophorum vita, ut ait idem, commentatio mortis est.

XXXI. Nam quid aliud agimus, cum a voluptate, id est, a corpore, cum a re familiari, quæ est ministra et famula corporis, cum a republicâ, cum a negotio omni, sevocamus animum ? quid, inquam, tum agimus, nisi animum ad seipsum advocamus, secum esse cogimus, maximeque a corpore abducimus ? Secĕrnere autem a corpore animum, nec quidquam aliud est, quam emori discere. Quare hoc commentemur, mihi crede ; disjungamusque nos a corporibus ; id est, consuescamus mori. Hoc et, dum erimus in terris, erit illi cœlesti vitæ simile : et, cum illuc ex his vinculis emissi feremur, minus tardabitur cursus animorum : (nam qui in compedibus corporis semper fuerunt, etiam cum soluti sunt, tardius ingrediuntur, ut ii, qui ferro vincti multos annos fuerunt) quo cum venerimus, tum denique vivemus. Nam hæc quidem vita mors est : quam lamentari possem, si liberet.

Auditor. Satis quidem tu in "Consolatione" es lamentatus : quam cum lego, nihil malo, quam has res relinquere ; his vero modo auditis, multo magis. *Marcus.* Veniet tempus, et quidem celeriter, et sive retractabis, sive properabis. Volat enim ætas. Tantum autem abest [ab eo], ut malum mors sit (quod tibi dudum videbatur), ut verear, ne homini nihil sit

non malum aliud certe, sed nihil bonum aliud potius: si quidem vel Dii ipsi, vel cum Diis, futuri sumus.

Auditor. Quid refert? adsunt enim, qui hæc non probent. *Marcus.* Ego autem nunquam ita te ex hoc sermone dimittam, ullâ uti ratione mors tibi videri malum possit.

Auditor. Quî potest, cum ista cognoverim? *Marcus.* Quî possit, rogas? Catervæ veniunt contra dicentium, non solum Epicureorum, quos equidem non despicio; sed, nescio quo modo, doctissimus quisque contemnit. Acerrime autem, deliciæ meæ, Dicæarchus contra hanc immortalitatem disseruit. Is enim tres libros scripsit, qui Lesbiaci vocantur, quod Mitylenis sermo habetur; in quibus vult efficere, animos esse mortales. Stoïci autem usuram nobis largiuntur, tamquam cornicibus: diu mansuros aiunt animos; semper, negant.

XXXII. Num vis igitur audire, cur, etiam si ita sit, mors tamen non sit in malis? *Auditor.* Ut videtur: sed me nemo de immortalitate depellet. *Marcus.* Laudo id quidem: etsi nihil [nimis] oportet confidere: movemur enim sæpe aliquo acute concluso: labamus, mutamusque sententiam, clarioribus etiam in rebus. In his est enim aliqua obscuritas. Id igitur si acciderit, simus armati. *Auditor.* Sane quidem: Sed, ne accidat, providebo.

Marcus. Num quid igitur est causæ, quin amicos nostros Stoïcos dimittamus; eos dico, qui aiunt animos manere, e corpore cum excesserint, sed non semper? *Auditor.* Istos vero: qui, quod totâ in hac causâ difficillimum est, suscipiant, posse animum manere corpore vacantem: illud autem, quod non modo facile ad credendum est, sed, eo concesso quod volunt, consequens, id certe non dant, ut, cum diu permanserit, ne intereat. *Marcus.* Bene reprehendis: et se isto modo res habet. Credamus igitur Panætio, a Platone suo dissentienti? Quem enim

omnibus locis divinum, quem sapientissimum, quem sanctissimum, quem Homerum philosophorum appellat, hujus hanc unam sententiam de immortalitate animorum non probat. Vult enim, (quod nemo negat) quidquid natum sit, interire: nasci autem animos, quod declaret eorum similitudo qui procreantur; quæ etiam in ingeniis, non solum in corporibus, appareat. Alteram autem affert rationem: nihil esse, quod doleat, quin id ægrum esse quoque possit: quod autem in morbum cadat, id etiam interiturum: dolere autem animos: ergo etiam interire.

XXXIII. Hæc refelli possunt. Sunt enim ignorantis, cum de æternitate animorum dicatur, de mente dici, quæ omni turbido motu semper vacet, non de partibus iis, in quibus ægritudines, iræ, libidinesque, versentur; quas is, contra quem hæc dicuntur, semotas a mente, et disclusas putat. Jam similitudo magis apparet in bestiis, quarum animi sunt rationis expertes. Hominum autem similitudo in corporum figurâ magis exstat: et ipsi animi, magni refert, quali in corpore locati sint. Multa enim e corpore exsistunt, quæ acuant mentem; multa, quæ obtundant. Aristoteles quidem ait, omnes ingeniosos melancholicos esse: ut ego me tardiorem esse non moleste feram. Enumerat multos: idque quasi constet, rationem, cur ita fiat, affert. Quod si tanta vis est ad habitum mentis in iis quæ gignuntur in corpore (ea sunt autem, quæcumque sunt, quæ similitudinem faciant), nihil necessitatis affert, cur nascatur animi similitudo.

Omitto dissimilitudines. Vellem, adesse posset Panætius. Vixit cum Africano. Quærerem ex eo, cujus suorum similis fuisset Africani fratris nepos? facie, patris, vitâ, omnium perditorum ita similis, ut esset facile deterrimus. Cujus etiam similis, P. Crassi, et sapientis et eloquentis et primi hominis, nepos, multorumque aliorum virorum clarorum, quos nihil attinet nominare, nepotes et filii? Sed quid

agimus? Oblitine sumus, hoc nunc nobis esse propositum, cum satis de æternitate dixissemus, ne, si interirent quidem animi, quidquam mali esse in morte? *Auditor.* Ego vero memineram: sed te de æternitate dicentem aberrare a proposito facile patiebar.

XXXIV. *Marcus.* Video te alte spectare, et velle in cœlum migrare. *Auditor.* Spero fore, ut contingat id nobis. Sed fac, ut isti volunt, animos non remanere post mortem: video nos, si ita sit, privari spe beatioris vitæ. *Marcus.* Mali vero quid affert ista sententia? Fac enim sic animum interire, ut corpus: num igitur aliquis dolor, aut omnino post mortem sensus, in corpore est? Nemo id quidem dicit: etsi Democritum insimulat Epicurus, Democritici negant. Ne in animo quidem igitur sensus remanet: ipse enim nusquam est. Ubi igitur malum est? quoniam nihil tertium est: an, quoniam ipse animi discessus a corpore non fit sine dolore? Ut credam ita esse, quam est id exiguum! et falsum esse arbitror: et fit plerumque sine sensu; nonnunquam etiam cum voluptate: totumque hoc leve est, qualecumque est. Fit enim ad punctum temporis.

Auditor. Illud angit, vel potius excruciat, discessus ab omnibus iis quæ sunt bona in vitâ. *Marcus.* Vide, ne a malis dici verius possit. Quid ego nunc lugeam vitam hominum? Vere et jure possum: sed quid necesse est, cum id agam, ne post mortem miseros nos putemus fore, etiam vitam efficere deplorando miseriorem? Fecimus hoc in eo libro, in quo nosmetipsos, quantum potuimus, consolati sumus. A malis igitur mors abducit, non a bonis, verum si quærimus. Hoc quidem a Cyrenaïco Hegesiâ sic copiose disputatur, ut is a rege Ptolemæo prohibitus esse dicatur illa in scholis dicere, quod multi, his auditis, mortem sibi ipsi consciscerent. Callimachi quidem epigramma in Ambraciotam Cleombrotum est, quem ait, cum nihil ei accidisset adversi, e muro se

in mare abjecisse, lecto Platonis libro. Ejus autem, quem dixi, Hegesiæ liber est, Αποκαρτερων, quod a vitâ quidam per inediam discedens, revocatur ab amicis: quibus respondens, vitæ humanæ enumerat incommoda. Possem id facere, etsi minus quam ille, qui omnino vivere expedire nemini putat. Mitto alios: etiamne nobis expedit, qui, et domesticis et forensibus solatiis ornamentisque privati, certe, si ante occidissemus, mors nos a malis, non a bonis, abstraxisset?

XXXV. Sit igitur aliquis, qui nihil mali habeat, nullum a fortunâ vulnus acceperit. Metellus ille honoratis quatuor filiis: at quinquaginta Priamus; e quibus, septem et decem justâ uxore natis. In utroque eamdem habuit fortuna potestatem; sed usa in altero est. Metellum enim multi filii, filiæ, nepotes, neptes, in rogum imposuerunt: Priamum, tantâ progenie orbatum, cum in aram confugisset, hostilis manus interemit. Hic si, vivis filiis, incolumi regno, occidisset,

"Adstante ope barbaricâ,
Tectis cælatis, laqueatis;"

utrum tandem a bonis an a malis discessisset? Tum profecto videretur a bonis. At certe ei melius evenisset; nec tam flebiliter illa canerentur,

"Hæc omnia vidi inflammari,
Priamo vi vitam evitari,
Jovis aram sanguíne turpari."

Quasi vero istâ vi quidquam tum potuerit ei melius accidere. Quod si ante occidisset, tamen [eventum] omnino amisisset: hoc autem tempore sensum malorum amisit. Pompeio nostro familiari, cum graviter ægrotâsset Neapoli, melius est factum? Coronati Neapolitani fuerunt; nimirum etiam Puteolani; vulgo ex oppidis publice gratulabantur. Ineptum sane negotium, et Græculum, sed tamen fortunatum.

Utrum igitur, si tum esset exstinctus, a bonis rebus an a malis discessisset? Certe a miseris. Non enim cum socero bellum gessisset; non imparatus arma sumsisset; non domum reliquisset; non ex Italiâ fugisset; non, exercitu amisso, nudus in servorum ferrum et manus incidisset: non liberi defleti; non fortunæ omnes a victoribus possiderentur. Qui, si mortem tum obîsset, in amplissimis fortunis occidisset, is, propagatione vitæ, quot, quantas, quam incredibiles, hausit calamitates!

XXXVI. Hæc morte effugiuntur, etiam si non evenerint, tamen quia possunt evenire. Sed homines ea sibi accidere posse non cogitant. Metelli sperat sibi quisque fortunam, perinde quasi aut plures fortunati sint quam infelices; aut certi quidquam sit in rebus humanis; aut sperare sit prudentius, quam timere.

Sed hoc ipsum concedatur, bonis rebus homines morte privari: ergo etiam carere mortuos vitæ commodis, idque esse miserum. Certe, ita dicant, necesse est. An potest is, qui non est, re ullâ carere? triste enim est nomen ipsum carendi, quia subjicitur hæc vis: habuit, non habet: desiderat, requirit, indiget. Opinor, hæc incommoda sunt carentis. Caret oculis, odiosa cæcitas; liberis, orbitas. Valet hoc in vivis: mortuorum autem, non modo vitæ commodis, sed ne vitâ quidem ipsâ, quisquam caret. De mortuis loquor, qui nulli sunt. Nos, qui sumus, num, si aut cornibus caremus aut pennis, sit, qui id dixerit? Certe nemo. Quid ita? Quia, cum id non habeas, quod tibi nec usu nec naturâ sit aptum, non careas, etiam si sentias te non habere. Hoc premendum etiam atque etiam est argumentum, confirmato illo, de quo, si mortales animi sunt, dubitare non possumus, quin tantus interitus in morte sit, ut ne minima quidem suspicio sensûs relinquatur. Hoc igitur probe stabilito et fixo, illud excutiendum est, ut sciatur, quid sit carere, ne relinquatur aliquid erroris in verbo.

Carere igitur hoc significat, egere eo, quod habere velis. Inest enim velle in carendo, nisi cum sic, tamquam in febri, dicitur, aliâ quâdam notione verbi. Dicitur enim alio modo etiam carere, cum aliquid non habeas, et non habere te sentias, etiam si id facile patiare. Carere autem malo, id non dicitur: nec enim esset dolendum. Dicitur illud, bono carere; quod est malum. Sed ne vivus quidem bono caret, si eo non indiget: sed in vivo intelligi tamen potest, regno carere: dici autem hoc in te satis subtiliter non potest: potuisset in Tarquinio, cum regno esset expulsus. At in mortuo ne intelligi quidem potest. Carere enim, sentientis est; nec sensus in mortuo: ne carere quidem igitur in mortuo est. Quamquam quid opus est in hoc philosophari, cum rem non magnopere philosophiâ egere videamus?

XXXVII. Quoties non modo ductores nostri, sed universi etiam exercitus, ad non dubiam mortem concurrerunt! quæ quidem si timeretur, non L. Brutus, arcens eum reditu tyrannum quem ipse expulerat, in prœlio concidisset: non cum Latinis decertans pater Decius, cum Etruscis filius, cum Pyrrho nepos, se hostium telis objecissent: non uno bello pro patriâ cadentes Scipiones Hispania vidisset, Paulum et Geminum Cannæ, Venusia Marcellum, Latini Albinum, Lucani Gracchum. Num quis horum miser hodie? Ne tum quidem post spiritum extremum: nec enim potest esse miser quisquam, sensu peremto. At id ipsum odiosum est, sine sensu esse. Odiosum, si id esset carere. Cum vero perspicuum sit, nihil posse in eo esse qui ipse non sit; quid potest esse in eo odiosum, qui nec careat nec sentiat? Quamquam hoc quidem nimis sæpe; sed eo, quod in hoc inest omnis animi contractio ex metu mortis. Qui enim satis viderit (id, quod est luce clarius), animo et corpore consumto, totoque animante deleto, et facto interitu universo, illud, animal quod fuerit, factum esse nihil, is plane perspiciet, inter Hippo-

centaurum, qui nunquam fuerit, et regem Agamemnonem, nihil interesse: nec pluris nunc facere M. Camillum hoc civile bellum, quam ego, illo vivo, fecerim Romam captam.

Cur igitur et Camillus doleret, si hæc, post trecentos et quinquaginta fere annos, eventura putaret, et ego doleam, si, ad decem millia annorum, gentem aliquam urbe nostrâ potituram putem? Quia tanta caritas patriæ est, ut eam, non sensu nostro, sed salute ipsius, metiamur.

XXXVIII. Itaque non deterret sapientem mors, (quæ propter incertos casus quotidie imminet, propter brevitatem vitæ nunquam longe potest abesse), quominus, in omne tempus, reipublicæ suisque consulat, et posteritatem ipsam, cujus sensum habiturus non sit, ad se putet pertinere. Quare licet, etiam mortalem esse animum judicantem æterna moliri, non gloriæ cupiditate, quam sensurus non sis, sed virtutis, quam necessario gloria, etiam si tu id non agas, consequatur. Natura vero sic se habet, ut, quo modo initium nobis rerum omnium ortus noster afferat, sic exitum mors. Ut nihil pertinuit ad nos ante ortum, sic nihil post mortem pertinebit. In quo quid potest esse mali, cum mors nec ad vivos pertineat nec ad mortuos? Alteri nulli sunt, alteros non attingit. Quam qui leviorem faciunt, somni simillimam volunt esse: quasi vero quisquam ita nonaginta annos velit vivere, ut, cum sexaginta confecerit, reliquos dormiat. Ne sues quidem id velint, non modo ipse. Endymion vero, si fabulas audire volumus, nescio quando, in Latmo obdormivit, qui est mons Cariæ. Nondum, opinor, est experrectus. Num igitur eum curare censes, cum Luna laboret, a quâ consopitus putatur, ut eum dormientem oscularetur? Quid curet autem, qui ne sentit quidem? Habes somnum imaginem mortis, eamque quotidie induis. Et dubitas, quin sensus in morte nullus sit, cum in ejus simulacro videas esse nullum sensum?

XXXIX. Pellantur ergo istæ ineptiæ pæne aniles, ante tempus mori, miserum esse. Quod tandem tempus? Naturæne? At ea quidem dedit usuram vitæ, tamquam pecuniæ, nullâ præstitutâ die. Quid est igitur, quod querare, si repetit, cum vult? eâ enim conditione acceperas. Iidem, si puer parvus occidit, æquo animo ferendum putant: si vero in cunis, ne querendum quidem. Atqui ab hoc acerbius exegit natura, quod dederat. Nondum gustaverat, inquiunt, vitæ suavitatem: hic autem jam sperabat magna, quibus frui cœperat. At id quidem ipsum in cæteris rebus melius putatur, aliquam partem, quam nullam, attingere: cur in vitâ secus? Quamquam non male ait Callimachus, multo sæpius lacrymâsse Priamum, quam Troïlum. Eorum autem, qui exactâ ætate moriuntur, fortuna laudatur. Cur? nam, reor, nullis, si vita longior daretur, posset esse jucundior. Nihil est enim profecto homini prudentiâ dulcius, quam, ut cætera auferat, affert certe senectus. Quæ vero ætas longa est? aut quid omnino homini longum? Nonne modo pueros, modo adolescentes, in cursu, a tergo insequens, nec opinantes assecuta est senectus? Sed, quia ultra nihil habemus, hoc longum ducimus. Omnia ista, perinde ut cuique data sunt, pro ratâ parte, [a vitâ,] aut longa aut brevia dicuntur. Apud Hypanim fluvium, qui ab Europæ parte in Pontum influit, Aristoteles ait bestiolas quasdam nasci, quæ unum diem vivant. Ex his igitur, horâ octavâ quæ mortua est, provecta ætate mortua est: quæ vero occidente sole, decrepita; eo magis, si etiam solstitiali die. Confer nostram longissimam ætatem cum æternitate; in eâdem propemodum brevitate, quâ illæ bestiolæ, reperiemur.

XL. Contemnamus igitur omnes ineptias: (quod enim levius huic levitati nomen imponam?) totamque vim bene vivendi in animi robore ac magnitudine, et in omnium rerum humanarum contemtione

ac despicientiâ, et in omni virtute, ponamus. Nam nunc quidem cogitationibus [molestissimis effeminamur,] ut, si ante mors adventet quam Chaldæorum promissa consecuti sumus, spoliati magnis quibusdam bonis, illusi, destitutique, videamur. Quod si exspectando et desiderando pendemus animis, cruciamur, angimur. Pro, Dii immortales! quam iter illud jucundum esse debet, quo confecto, nulla reliqua cura, nulla sollicitudo futura sit! Quam me delectat Theramenes! quam elato animo est! Etsi enim flemus, cum legimus, tamen non miserabiliter vir clarus emoritur; qui cum, conjectus in carcerem triginta jussu tyrannorum, venenum, ut sitiens, obduxisset, reliquum sic e poculo ejecit, ut id resonaret; quo sonitu reddito, arridens, "Propino," inquit, "hoc pulchro Critiæ," qui in eum fuerat teterrimus. Græci enim in conviviis solent nominare, cui poculum tradituri sint. Lusit vir egregius extremo spiritu, cum jam præcordiis conceptam mortem contineret: vereque ei, cui venenum præbiberat, mortem est eam auguratus, quæ brevi consecuta est. Quis hanc animi maximi æquitatem in ipsâ morte laudaret, si mortem malum judicaret? Vadit in eumdem carcerem, atque in eumdem paucis post annis scyphum, Socrates, eodem scelere judicum, quo tyrannorum, Theramenes. Quæ est igitur ejus oratio, quâ facit eum Plato usum apud judices, jam morte multatum?

XLI. "Magna me," inquit, "spes tenet, judices, bene mihi evenire, quod mittar ad mortem. Necesse est enim, sit alterum de duobus; ut aut sensus omnino omnes mors auferat, aut in alium quemdam locum ex his locis morte migretur. Quamobrem, sive sensus exstinguitur, morsque ei somno similis est, qui nonnunquam, etiam sine visis somniorum, placatissimam quietem affert; Dii boni! quid lucri est mori! aut quam multi dies reperiri possunt, qui tali nocti anteponantur! cui si similis futura est

perpetuitas omnis consequentis temporis, quis me beatior? Sin vera sunt, quæ dicuntur, migrationem esse mortem in eas oras, quas, qui e vitâ excesserint, incolunt; id multo jam beatius est, te, cum ab iis, qui se judicum numero haberi velint, evaseris, ad eos venire, qui vere judices appellentur, Minöem, Rhadamanthum, Æacum, Triptolemum; convenireque eos, qui juste et cum fide vixerint. Hæc peregrinatio mediocris vobis videri potest? Ut vero colloqui cum Orpheo, Musæo, Homero, Hesiodo, liceat, quanti tandem æstimatis? Equidem sæpe emori, si fieri posset, vellem, ut ea, quæ dico, mihi liceret invenire. Quantâ delectatione autem afficerer, cum Palamedem, cum Ajacem, cum alios, judicio iniquo circumventos, convenirem! tentarem etiam summi regis, qui maximas copias duxit ad Trojam, et Ulyssi, Sisyphique prudentiam: nec ob eam rem, cum hæc exquirerem, sicut hîc faciebam, capite damnarer. Ne vos quidem, judices, ii, qui me absolvistis, mortem timueritis. Nec enim cuiquam bono mali quidquam evenire potest, nec vivo, nec mortuo: nec unquam ejus res a Diis immortalibus negligentur. Nec mihi ipsi hoc accidit fortuito. Nec vero ego iis, a quibus accusatus sum, aut a quibus condemnatus, habeo quod succenseam, nisi quod mihi nocere se crediderunt." Et hæc quidem hoc modo: nihil autem melius extremo: "Sed tempus est," inquit, "jam hinc abire me, ut moriar; vos, ut vitam agatis. Utrum autem sit melius, Dii immortales sciunt: hominem quidem scire arbitror neminem."

XLII. Næ ego haud paulo hunc animum malim, quam eorum omnium fortunas, qui de hoc judicaverunt. Etsi quod (præter Deos) negat scire quemquam, id scit ipse, utrum melius sit: nam dixit ante: sed suum illud, nihil ut affirmet, tenet ad extremum. Nos autem teneamus, ut nihil censeamus esse malum, quod sit a naturâ datum omnibus: intelligamusque, si mors malum sit, esse sempiternum ma-

lum. Nam vitæ miseræ mors finis esse videtur: mortis, si est misera, finis esse nullus potest. Sed quid ego Socratem aut Theramenem, præstantes viros virtutis et sapientiæ gloriâ, commemoro, cum Lacedæmonius quidam, cujus ne nomen quidem proditum est, mortem tantopere contemserit, ut, cum ad eam duceretur, damnatus ab Ephoris, et esset vultu hilari atque læto, dixissetque ei quidam inimicus, "Contemnisne leges Lycurgi?" responderit, "Ego vero illi maximam gratiam habeo, qui me eâ pœnâ multaverit, quam, sine mutuatione et sine versurâ, possem dissolvere." O virum Spartâ dignum! ut mihi quidem, qui tam magno animo fuerit, innocens damnatus esse videatur.

Tales innumerabiles nostra civitas tulit. Sed quid duces et principes nominem, cum legiones scribat Cato sæpe alacres in eum locum profectas, unde redituras se non arbitrarentur? Pari animo Lacedæmonii in Thermopylis occiderunt, in quos Simonides:

"Dic, hospes, Spartæ, nos te hîc vidisse jacentes,
Dum sanctis patriæ legibus obsequimur."

Quid ille dux Leonidas dicit? "Pergite animo forti, Lacedæmonii: hodie apud inferos fortasse cœnabimus." Fuit hæc gens fortis, dum Lycurgi leges vigebant: e quibus unus, cum Perses hostis in colloquio dixisset glorians, "Solem, præ jaculorum multitudine et sagittarum, non videbitis." "In umbrâ," inquit, "igitur pugnabimus." Viros commemoro: qualis tandem Lacæna? quæ cum filium in prœlium misisset, et interfectum audîsset, "Idcirco," inquit, "genueram, ut esset, qui pro patriâ mortem non dubitaret occumbere."

XLIII. Esto: fortes et duri Spartiatæ: magnam habet vim reipublicæ disciplina. Quid? Cyrenæum Theodorum, philosophum non ignobilem, nonne miramur? cui cum Lysimachus rex crucem minaretur,

"Istis, quæso," inquit, "ista horribilia minitare purpuratis tuis: Theodori quidem nihil interest, humine an sublime putrescat."

Cujus hoc dicto admoneor, ut aliquid etiam de humatione et sepulturâ dicendum existimem: rem non difficilem, iis præsertim cognitis, quæ [de nihil sentiendo] paulo ante dicta sunt. De quâ Socrates quidem quid senserit, apparet in eo libro, in quo moritur; de quo jam tam multa diximus. Cum enim de immortalitate animorum disputavisset, et jam moriendi tempus urgeret, rogatus a Critone, quemadmodum sepeliri vellet, "Multam vero," inquit, "operam, amici, frustra consumsi. Critoni enim nostro non persuasi, me hinc avolaturum, neque quidquam mei relicturum. Verumtamen, Crito, si me assequi potueris, aut sicubi nactus eris, ut tibi videbitur, sepelito. Sed, mihi crede, nemo me vestrûm, cum hinc excessero, consequetur." Præclare id quidem, qui et amico permiserit, et se ostenderit de hoc toto genere nihil laborare. Durior Diogenes, et id quidem sentiens, sed, ut Cynicus, asperius, projici se jussit inhumatum. Tum amici, "Volucribusne, et feris?" "Minime vero," inquit: "sed bacillum propter me, quo abigam, ponitote." "Quî poteris?" illi: "non enim senties." "Quid igitur mihi ferarum laniatus oberit, nihil sentienti?" Præclare Anaxagoras, qui cum Lampsaci moreretur, quærentibus amicis, velletne Clazomenas in patriam, si quid ei accidisset, auferri; "Nihil necesse est," inquit: "undique enim ad inferos tantumdem viæ est." Totâque de ratione humationis unum tenendum est, ad corpus illam pertinere, sive occiderit animus, sive vigeat. In corpore autem, perspicuum est, vel exstincto animo vel elapso, nullum residere sensum.

XLIV. Sed plena errorum sunt omnia. Trahit Hectorem, ad currum religatum, Achilles: lacerari

eum, et sentire, (credo) putat. Ergo hic ulciscitur, ut quidem sibi videtur. At illa, sicut acerbissimam rem, mœret:

"Vidi, videre quod me passa ægerrime,
Hectorem quadrijugo curru raptarier."

Quem Hectorem? aut quamdiu ille erit Hector? Melius Accius, et aliquando sapiens Achilles:

"Immo enimvero corpus Priamo reddidi: Hectorem abstuli."

Non igitur Hectora traxisti, sed corpus, quod fuerat Hectoris. Ecce alius exoritur e terrâ, qui matrem dormire non sinat:

"Mater, te appello, quæ curam somno suspensam levas,
Neque te mei miseret: surge, et sepeli natum."

Hæc cum pressis et flebilibus modis, qui totis theatris mœstitiam inferant, concinuntur; difficile est, non eos, qui inhumati sint, miseros judicare:

"prius quam feræ, volucresque"......

Metuit, ne laceratis membris minus bene utatur: ne combustis, non extimescit.

"Heu! relliquias semiassi regis, denudatis ossibus,
Per terram, sanie delibutas, fœde divexarier!"

Non intelligo, quid metuat, cum tam bonos septenarios fundat ad tibiam. Tenendum est igitur, nihil curandum esse post mortem, cum multi inimicos etiam mortuos pœniantur. Exsecratur, luculentis sane versibus, apud Ennium Thyestes, primum ut naufragio pereat Atreus. Durum hoc sane: talis enim interitus non est sine gravi sensu. Illa inania:

"Ipse summis saxis fixus asperis, evisceratus,
Latere pendens, saxa spargens tabo, sanie et sanguine atro."

Non ipsa saxa magis sensu omni vacabunt, quam ille, latere pendens, cui se hic cruciatum censet optare. Quæ essent dura, si sentiret, nulla sine sensu sunt. Illud vero perquam inane:

> "Neque sepulcrum, quo recipiatur, habeat, portum corporis:
> Ubi, remissâ humanâ vitâ, corpus requiescat a malis."

Vides, quanto hæc in errore versentur? Portum esse corporis, et requiescere in sepulcro putat mortuum. Magna culpa Pelopis, qui non erudierit filium, nec docuerit, quâtenus esset quidque curandum.

XLV. Sed quid singulorum opiniones animadvertam, nationum varios errores perspicere cum liceat? Condiunt Ægyptii mortuos, et eos domi servant: Persæ etiam cerâ circumlitos condunt, ut quam maxime permaneant diuturna corpora. Magorum mos est, non humare corpora suorum, nisi a feris sint ante laniata. In Hyrcaniâ plebs publicos alit canes; optimates, domesticos: nobile autem genus canum illud scimus esse: sed pro suâ quisque facultate parat, a quibus lanietur: eamque optimam illi esse censent sepulturam. Permulta alia colligit Chrysippus, ut est in omni historiâ curiosus: sed ita tetra sunt quædam, ut ea fugiat et reformidet oratio. Totus igitur hic locus est contemnendus in nobis, non negligendus in nostris; ita tamen, ut mortuorum corpora nihil sentire sentiamus. Quantum autem consuetudini famæque dandum sit, id curent vivi, sed ita, ut intelligant, nihil ad mortuos pertinere.

Sed profecto mors tum æquissimo animo oppetitur, cum suis se laudibus vita occidens consolari potest. Nemo parum diu vixit, qui virtutis perfectæ perfecto functus est munere. Multa mihi ipsi ad mortem tempestiva fuerunt: quam utinam potuissem obire! Nihil enim jam acquirebatur: cumulata erant officia vitæ: cum fortunâ bella restabant.

Quare, si ipsa ratio minus perficiet, ut mortem negligere possimus; at vita acta perficiat, ut satis superque vixisse videamur. Quamquam enim sensus abierit, tamen summis et propriis bonis et laudis et gloriæ, quamvis non sentiant, mortui non carent. Etsi enim nihil in se habeat gloria, cur expetatur, tamen virtutem, tamquam umbra, sequitur. Verum multitudinis judicium de bonis, si quando est, magis laudandum est, quam illi ob eam rem beati.

XLVI. Non possum autem dicere, (quoquo modo hoc accipiatur) Lycurgum, Solonem, legum et publicæ disciplinæ carere gloriâ; Themistoclem, Epaminondam, bellicæ virtutis. Ante enim Salaminam ipsam Neptunus obruet, quam Salaminii tropæi memoriam; priusque Bœotia Leuctra tollentur, quam pugnæ Leuctricæ gloria. Multo autem tardius fama deseret Curium, Fabricium, Calatinum, duo Scipiones, duo Africanos, Maximum, Marcellum, Paulum, Catonem, Lælium, innumerabiles alios; quorum similitudinem aliquam qui arripuerit, non eam famâ populari, sed verâ bonorum laude metiens, fidenti animo, si ita res fert, gradietur ad mortem; in quâ aut summum bonum, aut nullum malum, esse cognovimus: secundis vero suis rebus volet etiam mori: non enim tam cumulus bonorum jucundus esse potest, quam molesta decessio.

Hanc sententiam significare videtur Laconis illa vox, qui, cum Rhodius Diagoras, Olympionices nobilis, uno die duo filios victores Olympiæ vidisset, accessit ad senem, et gratulatus, "Morere, Diagora," inquit: "non enim in cœlum adscensurus es." Magna hæc et nimium fortasse Græci putant, vel tum potius putabant; isque, qui hoc Diagoræ dixit, permagnum existimans, tres Olympionicas unâ e domo prodire, cunctari illum diutius in vitâ, fortunæ objectum, inutile putabat ipsi.

Ego autem, tibi quidem quod satis esset, paucis verbis ut mihi videbar, responderam: concesseras

enim, nullo in malo mortuos esse. Sed ob eam causam contendi, ut plura dicerem, quod in desiderio et luctu hæc est consolatio maxima. Nostrum enim, et nostrâ causâ susceptum, dolorem modice ferre debemus, ne nosmetipsi amare videamur. Illa suspicio intolerabili dolore cruciat, si opinamur eos, quibus orbati sumus, esse cum aliquo sensu in iis malis, quibus vulgo opinantur. Hanc excutere opinionem mihimet volui radicitus; eoque fui fortasse longior.

XLVII. *Auditor.* Tu longior? non mihi quidem: prior enim pars orationis tuæ faciebat, ut mori cuperem: posterior, ut modo non nollem, modo non laborarem. Omni autem oratione illud certe perfectum est, ut mortem non ducerem in malis.

Marcus. Num igitur etiam rhetorum epilogum desideramus? an jam hanc artem plane relinquimus? *Auditor.* Tu vero istam ne reliqueris, quam semper ornâsti; et quidem jure: illa enim te (verum si loqui volumus) ornaverat. Sed quinam est iste epilogus? aveo enim audire, quidquid est.

Marcus. Deorum immortalium judicia solent in scholis proferre de morte, nec vero ea fingere ipsi, sed Herodoto auctore, aliisque pluribus. Primum Argiæ sacerdotis Cleobis et Biton filii prædicantur. Nota fabula est: cum enim illam ad sollenne et statum sacrificium curru vehi jus esset, satis longe ab oppido ad fanum, morarenturque jumenta; tunc juvenes ii, quos modo nominavi, veste positâ, corpora oleo perunxerunt: ad jugum accesserunt. Ita sacerdos advecta in fanum, cum currus esset ductus a filiis, precata a Deâ dicitur, ut illis præmium daret pro pietate, quod maximum homini dari posset a Deo: post epulatos cum matre adolescentes somno se dedisse, mane inventos esse mortuos.

Simili precatione Trophonius et Agamedes usi dicuntur; qui, cum Apollini Delphis templum exædificavissent, venerantes Deum, petierunt mercedem non parvam quidem operis et laboris sui, nihil certi,

sed quod esset optimum homini. Quibus Apollo se id daturum ostendit post ejus diei diem tertium: qui ut illuxit, mortui sunt reperti. Judicavisse Deum dicunt, et eum quidem Deum, cui reliqui Dii concessissent, ut præter cæteros divinaret.

XLVIII. Affertur etiam de Sileno fabella quædam; qui cum a Midâ captus esset, hoc ei muneris pro suâ missione dedisse scribitur; docuisse regem, non nasci homini longe optimum esse; proximum autem, quam primum mori. Quâ est sententiâ in Cresphonte usus Euripides:

"Nam nos decebat, [cœtu celebrantes] domum,
Lugere, ubi esset aliquis in lucem editus,
Humanæ vitæ varia reputantes mala;
At, qui labores morte finîsset graves,
Hunc omni amicos laude et lætitiâ exsequi."

Simile quiddam est in "Consolatione" Crantoris: ait enim, Terinæum quemdam Elisium, cum graviter filii mortem mœreret, venisse in Psychomantium, quærentem, quæ fuisset tantæ calamitatis causa: huic in tabellis tres hujusmodi versiculos datos:

"Ignaris homines in vitâ mentibus errant.
Euthynous potitur fatorum munere, leto.
Sic fuit utilius finiri ipsique, tibique."

His et talibus auctoribus usi, confirmant, causam rebus a Diis immortalibus judicatam. Alcidamas quidam, rhetor antiquus, in primis nobilis, scripsit etiam laudationem mortis, quæ constat ex enumeratione humanorum malorum. Cui rationes eæ, quæ exquisitius a philosophis colliguntur, defuerunt, ubertas orationis non defuit. Claræ vero mortes pro patriâ oppetitæ, non solum gloriosæ rhetoribus, sed etiam beatæ, videri solent. Repetunt ab Erechtheo, cujus etiam filiæ cupide mortem expetiverunt pro vitâ civium: Codrum, qui se in medios immisit hostes, veste famulari, ne posset agnosci, si esset

ornatu regio; quod oraculum erat datum, si rex interfectus esset, victrices Athenas fore. Menœceus vero non prætermittitur, qui, oraculo edito, largitus est patriæ suum sanguinem. Iphigenia Aulide duci se immolandam jubet, ut hostium sanguis eliciatur suo. Veniunt inde ad propiora.

XLIX. Harmodius in ore, et Aristogiton, Lacedæmonius Leonidas, Thebanus Epaminondas, vigent. Nostros non nôrunt; quos enumerare longum est; ita sunt multi, quibus videmus optabiles mortes fuisse cum gloriâ.

Quæ cum ita sint, magnâ tamen eloquentiâ est utendum, atque ita, velut superiore e loco, concionandum, ut homines mortem vel optare incipiant, vel certe timere desistant. Nam, si supremus ille dies non exstinctionem, sed commutationem affert loci, quid optabilius? Sin autem perimit ac delet omnino, quid melius, quam in mediis vitæ laboribus obdormiscere, et ita conniventem somno consopiri sempiterno? Quod si fiat, melior Ennii, quam Solonis oratio. Hic enim noster:

> "Nemo me lacrymis decoret," (inquit) "nec funera fletu
> Faxit."

At vero sapiens ille:

> "Mors mea ne careat lacrymis: linquamus amicis
> Mœrorem, ut celebrent funera cum gemitu."

Nos vero, si quid tale acciderit, ut a Deo denuntiatum videatur ut exeamus e vitâ, læti, et agentes gratias, pareamus; emittique nos e custodiâ, et levari vinculis, arbitremur, ut aut in æternam et plane in nostram domum remigremus, aut omni sensu molestiâque careamus. Sin autem nihil denuntiabitur, eo tamen simus animo, ut horribilem illum diem aliis, nobis faustum putemus; nihilque in malis ducamus, quod sit vel a Diis immortalibus, vel a naturâ,

parente omnium, constitutum. Non enim temere nec fortuito sati et creati sumus: sed profecto fuit quædam vis, quæ generi consuleret humano: nec id gigneret aut aleret, quod, cum exantlavisset omnes labores, tum incideret in mortis malum sempiternum. Portum potius paratum nobis et perfugium putemus. Quo utinam velis passis pervehi liceat! sin reflantibus ventis rejiciemur, tamen eodem paulo tardius referamur, necesse est. Quod autem omnibus necesse est, idne miserum esse uni potest? Habes epilogum, nequid prætermissum aut relictum putes. *Auditor.* Ego vero: et quidem fecit etiam iste me epilogus firmiorem. *Marcus.* Optime, inquam. Sed nunc quidem valetudini tribuamus aliquid. Cras autem, et quot dies erimus in Tusculano, agamus hæc, et ea potissimum, quæ levationem habeant ægritudinum, formidinum, cupiditatum: qui omni e philosophiâ est fructus uberrimus.

M. TULLII CICERONIS TUSCULANARUM QUÆSTIONUM, AD M. BRUTUM,

LIBER SECUNDUS.

De tolerando Dolore.

I. Neoptolemus quidem, apud Ennium, philosophari sibi ait necesse esse, sed paucis; nam omnino haud placere. Ego autem, Brute, necesse mihi quidem esse arbitror philosophari: nam quid possum, præsertim nihil agens, agere melius? sed non paucis, ut ille. Difficile est enim, in philosophiâ pauca esse ei nota, cui non sint aut pleraque, aut omnia. Nam nec pauca, nisi e multis, eligi possunt; nec, qui pauca perceperit, non idem reliqua eodem studio persequetur. Sed, in vitâ tamen occupatâ, atque, ut Neoptolemi tum erat, militari, pauca ipsa multum sæpe prosunt; et ferunt fructus, si non tantos, quanti ex universâ philosophiâ percipi possunt, tamen eos, quibus, aliquâ ex parte, interdum aut cupiditate aut ægritudine aut metu liberemur: velut ex eâ disputatione, quæ mihi nuper habita est

in Tusculano, magna videbatur mortis effecta contemtio; quæ non minimum valet ad animum metu liberandum. Nam qui id, quod vitari non potest, metuit, is vivere animo quieto nullo modo potest: sed qui, non modo quia necesse est mori, verum etiam quia nihil habet mors quod sit horrendum, mortem non timet, magnum is sibi præsidium ad beatam vitam comparat.

Quamquam non sumus ignari, multos studiose contra esse dicturos; quod vitare nullo modo potuimus, nisi nihil omnino scriberemus. Etenim, si orationes, quas nos multitudinis judicio probari volebamus (popularis est enim illa facultas; et effectus eloquentiæ est audientium approbatio) sed si reperiebantur nonnulli, qui nihil laudarent, nisi quod se imitari posse confiderent, quemque sperandi sibi, eumdem et bene dicendi finem proponerent; et, cum obruerentur copiâ sententiarum atque verborum, jejunitatem et famem se malle, quam ubertatem et copiam, dicerent (unde erat exortum genus Atticorum, iis ipsis, qui id sequi se profitebantur, ignotum; qui jam conticuêre, pæne ab ipso foro irrisi); quid futurum putamus, cum, adjutore populo, quo utebamur antea, nunc minime nos uti posse videamus? Est enim philosophia paucis contenta judicibus, multitudinem consulto ipsa fugiens, eique ipsi et suspecta et invisa: ut vel, si quis universam velit vituperare, secundo id populo facere possit; vel, si in eam, quam nos maxime sequimur, conetur invadere, magna habere possit auxilia a reliquorum philosophorum disciplinis.

II. Nos autem universæ philosophiæ vituperatoribus respondimus in Hortensio: pro Academiâ autem quæ dicenda essent, satis accurate in Academicis quatuor libris explicata arbitramur. Sed tamen tantum abest, ut scribi contra nos nolimus, ut id etiam maxime optemus. In ipsâ enim Græciâ philosophia

tanto in honore nunquam fuisset, nisi doctissimorum contentionibus dissensionibusque viguisset.

Quamobrem hortor omnes, qui facere id possunt, ut hujus quoque generis laudem jam languenti Græciæ eripiant, et perferant in hanc urbem, sicut reliquas omnes, quæ quidem erant expetendæ, studio atque industriâ suâ majores nostri transtulerunt. Atque oratorum quidem laus, ita ducta ab humili, venit ad summum, ut jam (quod natura fert in omnibus fere rebus) senescat, brevique tempore ad nihilum ventura videatur. Philosophia nascatur Latinis quidem literis ex his temporibus; eamque nos adjuvemus; nosque ipsos redargui refellique patiamur: quod ii ferunt animo iniquo, qui certis quibusdam destinatisque sententiis quasi addicti et consecrati sunt, eâque necessitate constricti, ut, etiam quæ non probare soleant, ea cogantur, constantiæ causâ, defendere. Nos, qui sequimur probabilia, nec, ultra id quod verisimile occurrerit, progredi possumus, et refellere sine pertinaciâ, et refelli sine iracundiâ, parati sumus.

Quod si hæc studia traducta erunt ad nostros, ne bibliothecis quidem Græcis egebimus, in quibus multitudo infinita librorum est, propter eorum multitudinem qui scripserunt; eadem enim dicuntur a multis; ex quo libris omnia referserunt: quod accidet etiam nostris, si ad hæc studia plures confluxerint: sed eos, si possumus, excitemus, qui, liberaliter eruditi, adhibitâ etiam disserendi elegantiâ, ratione et viâ philosophantur.

III. Est enim quoddam genus eorum, qui se philosophos appellari volunt, quorum dicuntur esse Latini sane multi libri; quos non contemno equidem, quippe quos nunquam legerim; sed, quia profitentur ipsi illi qui eos scribunt, se neque distincte neque distribute neque eleganter neque ornate scribere; lectionem sine ullâ delectatione negligo. Quid enim

dicant et quid sentiant ii qui sunt ab eâ disciplinâ, nemo mediocriter quidem doctus ignorat. Quamobrem, quoniam, quemadmodum dicant, ipsi non laborant; cur legendi sint, nisi ipsis inter se qui idem sentiunt, non intelligo. Nam, ut Platonem reliquosque Socraticos, et deinceps eos qui ab his profecti sunt, legunt omnes, etiam qui illa aut non approbant, aut non studiosissime consectantur; Epicurum autem, et Metrodorum, non fere præter suos quisquam in manus sumit; sic hos Latinos ii soli legant, qui illa recte dici putant. Nobis autem videtur, quidquid literis mandetur, id commendari omnium eruditorum lectioni decere: nec, si ipsi minus consequi possumus, idcirco minus id ita faciendum esse sentimus.

Itaque mihi semper Peripateticorum Academiæque consuetudo, de omnibus rebus in contrarias partes disserendi, non ob eam causam solum placuit, quod aliter non posset, quid in unâquâque re verisimile esset, inveniri: sed etiam quod esset ea maxima dicendi exercitatio; quâ princeps usus est Aristoteles, deinde eum qui secuti sunt. Nostrâ autem memoriâ Philo, quem nos frequenter audivimus, instituit alio tempore rhetorum præcepta tradere, alio philosophorum. Ad quam nos consuetudinem a familiaribus nostris adducti, in Tusculano, quod datûm est temporis nobis, in eo consumsimus. Itaque, cum ante meridiem dictioni operam dedissemus (sicut pridie feceramus), post meridiem in Academiam descendimus: in quâ disputationem habitam, non quasi narrantes, exponimus, sed eisdem fere verbis, ut actum disputatumque est.

IV. Est igitur ambulantibus ad hunc modum sermo ille nobis institutus, et a tali quodam inductus exordio. *Auditor.* Dici non potest, quam sim hesternâ disputatione tuâ delectatus, vel potius adjutus. Etsi enim mihi sum conscius, nunquam me nimis

cupidum fuisse vitæ; tamen objiciebatur interdum animo metus quidam et dolor, cogitanti, fore aliquando finem hujus lucis, et amissionem omnium vitæ commodorum. Hoc genere molestiæ sic (mihi crede) sum liberatus, ut nihil minus curandum putem.

Marcus. Minime mirum id quidem. Nam efficit hoc philosophia: medetur animis, inanes sollicitudines detrahit, cupiditatibus liberat, pellit timores. Sed hæc ejus vis non idem potest apud omnes: tamen valet multum, cum est idoneam complexa naturam. Fortes enim non modo fortuna adjuvat, ut est in vetere proverbio, sed multo magis ratio, quæ quibusdam quasi præceptis confirmat vim fortitudinis. Te natura excelsum quemdam videlicet, et altum, et humana despicientem, genuit: itaque facile in animo forti contra mortem habita insedit oratio. Sed hæc eadem num censes apud eos ipsos valere, nisi admodum paucos, a quibus inventa, disputata, conscripta sunt? Quotus enim quisque philosophorum invenitur, qui sit ita moratus, ita animo ac vitâ constitutus, ut ratio postulat? qui disciplinam suam, non ostentationem scientiæ, sed legem vitæ, putet? qui obtemperet ipse sibi, et decretis suis pareat? Videre licet alios tantâ levitate et jactatione, iis ut fuerit non didicisse melius; alios pecuniæ cupidos, gloriæ nonnullos, multos libidinum servos; ut cum eorum vitâ mirabiliter pugnet oratio: quod quidem mihi videtur esse turpissimum. Ut enim, si, grammaticum se professus, quispiam barbare loquatur, aut si absurde canat is, qui se haberi velit musicum, hoc turpior sit, quod in eo ipso peccet, cujus profiteatur scientiam; sic philosophus, in ratione vitæ peccans, hoc turpior est, quod in officio, cujus magister esse vult, labitur, artemque vitæ professus, delinquit in vitâ. *Auditor.* Nonne verendum igitur, si est ita, ut dicis, ne philosophiam falsâ gloriâ exornes?

Quod est enim majus argumentum, nihil eam prodesse, quam quosdam perfectos philosophos turpiter vivere?

Marcus. Nullum vero id quidem argumentum est. Nam, ut agri non omnes frugiferi sunt, qui coluntur, (falsumque illud [ac improbe,]

"Etsi in segetem sunt deteriorem datæ
Fruges, tamen ipsæ suâpte naturâ enitent")

sic animi non omnes culti fructum ferunt. Atque, (ut in eodem simili verser) ut ager, quamvis fertilis, sine culturâ fructuosus esse non potest; sic sine doctrinâ animus: ita est utraque res sine alterâ debilis. Cultura autem animi philosophia est. Hæc extrahit vitia radicitus, et præparat animos ad satus accipiendos; eaque mandat his, et, ut ita dicam, serit, quæ adulta fructus uberrimos ferant. Agamus igitur, ut cœpimus: dic, si vis, de quo disputari velis.

V. *Auditor.* Dolorem existimo maximum malorum omnium. *Marcus.* Etiamne majus, quam dedecus? *Auditor.* Non audeo id dicere quidem; et me pudet tam cito de sententiâ esse dejectum. *Marcus.* Magis esset pudendum, si in sententiâ permaneres. Quid enim minus est dignum, quam tibi pejus quidquam videri dedecore, flagitio, turpitudine? quæ ut effugias, quis est, non modo non recusandus, sed non ultro appetendus, subeundus, excipiendus dolor? *Auditor.* Ita prorsus existimo: quare, ne sit sane summum malum dolor: malum certe est. *Marcus.* Videsne igitur, quantum, breviter admonitus, de doloris terrore dejeceris? *Auditor.* Video plane: sed plus desidero. *Marcus.* Experiar equidem: sed magna res est; animoque mihi opus est non repugnante. *Auditor.* Habebis id quidem. Ut enim heri feci, sic nunc rationem, quo ea me cumque ducet, sequar.

VI. *Marcus.* Primum igitur de imbecillitate multorum, et de variis disciplinis philosophorum,

loquar; quorum princeps et auctoritate et antiquitate, Socraticus Aristippus, non dubitavit summum malum dolorem dicere. Deinde, ad hanc enervatam muliebremque sententiam, satis docilem se Epicurus præbuit. Hunc post, Rhodius Hieronymus, dolore vacare, summum bonum dixit: tantum in dolore duxit mali. Cæteri, præter Zenonem, Aristonem, Pyrrhonem, idem fere, quod modo tu: malum illud quidem, sed alia pejora.

Ergo, id quod natura ipsa et quædam generosa virtus statim respuit, ne dolorem summum malum diceres, oppositoque dedecore sententiâ depellerere, in eo magistra vitæ philosophia tot sæcula permanet. Quod huic officium, quæ laus, quod decus erit tanti, quod adipisci cum dolore corporis velit, qui dolorem summum malum sibi esse persuaserit? Quam porro quis ignominiam, quam turpitudinem non pertulerit, ut effugiat dolorem, si id summum malum esse decreverit? Quis autem non miser, non modo tunc, cum premetur summis doloribus, si in his est summum malum, sed etiam cum sciet id sibi posse evenire? et quis est, cui non possit? Ita fit, ut omnino nemo esse possit beatus. Metrodorus quidem eum perfecte putat beatum, cui corpus bene constitutum sit, et exploratum, ita semper fore. Quis autem est iste, cui id exploratum possit esse?

VII. Epicurus vero ea dicit, ut mihi quidem risus captare videatur: affirmat enim quodam loco, "Si uratur sapiens, si crucietur ......" exspectas fortasse, dum dicat, "Patietur, perferet, non succumbet." Magna, mehercule, laus, et eo ipso, per quem juravi, Hercule digna; sed Epicuro, homini aspero et duro, non est hoc satis. In Phalaridis tauro si erit, dicet, "Quam suave est hoc! quam hoc non curo!" Suave etiam? an parum est, si non amarum? At id quidem illi ipsi, qui dolorem malum esse negant, non solent dicere, cuiquam suave esse cruciari. Asperum, difficile, odiosum, contrà naturam, dicunt, nec ta-

men malum. Hic, qui non solum hoc malum dicit, sed malorum omnium extremum, sapientem censet id suave dicturum! Ego a te non postulo, ut dolorem eisdem verbis afficias, quibus Epicurus voluptatem, homo (ut scis) voluptarius. Ille dixerit sane idem in Phalaridis tauro, quod, si esset in lectulo: ego tantam vim non tribuo sapienti contra dolorem. Sit fortis in perferendo; officio satis est: ut lætetur etiam, non postulo. Tristis enim res est sine dubio, aspera, amara, inimica naturæ, ad patiendum tolerandumque difficilis. Adspice Philoctetam, cui concedendum est gementi: ipsum enim Herculem viderat in Œtâ magnitudine dolorum ejulantem. Nihil igitur hunc virum sagittæ, quas ab Hercule acceperat, tum consolantur; cum

"E viperino morsu, venæ viscerum,
Veneno imbutæ, tetros cruciatus cient."

Itaque exclamat, auxilium expetens, mori cupiens:

"Heu! quis salsis fluctibu' mandet
Me ex sublimi vertice saxi?
Jamjam absumor; conficit animam
[Vis] vulneris, ulceris æstus.

Difficile dictu videtur, cum non in malo esse, et magno quidem, qui ita clamare cogatur.

VIII. Sed videamus Herculem ipsum, qui tum dolore frangebatur, cum immortalitatem ipsâ morte quærebat. Quas hic voces, apud Sophoclem in Trachiniis, edit? cui cum Deïanira sanguine centauri tinctam tunicam induisset, inhæsissetque ea visceribus, ait ille:

"O multa dictu gravia, perpessu aspera,
Quæ corpore exantlavi, atque animo pertuli!
Nec mihi Junonis terror implacabilis,
Nec tantum invexit tristis Eurystheus mali,
Quantum una vecors, Œnei partu edita.
Hæc me irretivit veste furiali inscium,
Quæ, lateri inhærens, morsu lacerat viscera,

Urgensque graviter pulmonum haurit spiritus.
Jam decolorem sanguinem omnem exsorbuit:
Sic corpus clade horribili absumtum extabuit.
Ipse illigatus peste interimor texili.
Hos non hostilis dextra, non terrâ edita
Moles gigantûm, non biformato impetu
Centaurus ictus corpori infixit meo,
Non Graia vis, non barbara ulla immanitas,
Non sæva terris gens relegata ultimis,
Quas peragrans, undique omnem hinc feritatem
expuli:
Sed femineâ vi, femineâ interimor manu.
O nate! vere hoc nomen usurpa patri,
Nec me occidentem matris superet caritas.
Huc arripe ad me manibus abstractam piis.
Jam cernam, mene an illam potiorem putes.
Perge, aude, nate, illacryma patris pestibus:
Miserere. Gentes nostras flebunt miserias.
Heu! virginalem me ore ploratum edere,
Quem vidit nemo ulli ingemiscentem malo?
Sic feminata virtus afflicta occidit.

IX. Accede, nate, assiste: miserandum adspice
Evisceratum corpus lacerati patris.
Videte cuncti: tuque, cœlestûm sator,
Jace, obsecro, in me vim coruscam fulminis.
Nunc, nunc dolorum anxiferi torquent vertices:
Nunc serpit ardor. O ante victrices manus!
O pectora! o terga! o lacertorum tori!
Vestrone pressu quondam Nemeeus leo
Frendens afflavit graviter extremum halitum?
Hæc dextra Lernam tetram, mactatâ excetrâ,
Placavit: hæc bicorporem afflixit manum:
Erymanthiam hæc vastificam abjecit belluam:
Hæc a Tartareâ tenebricâ abstractum plagâ
Tricipitem eduxit Hydrâ generatum canem;
Hæc interemit tortu multiplicabili
Draconem, auriferam obtutu observantem arbo-
rem.

Multa alia victrix nostra lustravit manus ;
Nec quisquam e nostris spolia cepit laudibus."

Possumusne nos contemnere dolorem, cum ipsum Herculem tam intoleranter dolere videamus ?

X. Veniat Æschylus, non poëta solum, sed etiam Pythagoreus : sic enim accepimus. Quo modo fert apud eum Prometheus dolorem, quem excipit ob furtum Lemnium ?

[" Unde ignem cluet mortalibus,
Clam divis,] doctu' Prometheus
Clepsisse dolo, pœnasque Jovi
Fato expendisse supremo."

Has igitur pœnas pendens, affixus ad Caucasum, hæc dicit,

" Titanum soboles, socia nostri sanguinis,
Generata cœlo, adspicite religatum asperis
Vinctumque saxis, navem ut horrisono freto,
Noctem paventes, timidi annectunt navitæ.
Saturnius me sic infixit Jupiter,
Jovisque numen Mulcibri adscivit manus.
Hos ille cuneos fabricâ crudeli inserens,
Perrupit artus : quâ miser sollertiâ
Transverberatus, castrum hoc Furiarum incolo.
Jam tertio me quoque funesto die,
Tristi advolatu, aduncis lacerans unguibus,
Jovis satelles pastu dilaniat fero.
Tum jecore opimo farta et satiata affatim,
Clangorem fundit vastum, et sublime avolans,
Pinnatâ caudâ nostrum adulat sanguinem.
Cum vero adesum inflatu renovatum est jecur,
Tum rursus tetros avida se ad pastus refert.
Sic hanc custodem mœsti cruciatûs alo :
Quæ me perenni vivum fœdat miseriâ.
Namque, ut videtis, vinclis constrictus Jovis,
Arcere nequeo diram volucrem a pectore.
Sic, me ipse viduus, pestes excipio anxias,

Amore mortis terminum anquirens mali.
Sed longe a leto numine aspellor Jovis.
Atque hæc vetusta, sæclis glomerata horridis,
Luctifica clades nostro infixa est corpori:
E quo liquatæ solis ardore excidunt
Guttæ, quæ saxa assidue instillant Caucasi."

XI. Vix igitur posse videmur ita affectum non miserum dicere; et, si hunc miserum, certe dolorem, malum. *Auditor.* Tu quidem adhuc meam causam agis: sed hoc mox videro. Interea unde isti versus? non enim agnosco. *Marcus.* Dicam, hercule: etenim recte requiris. Videsne abundare me otio? *Auditor.* Quid tum? *Marcus.* Fuisti sæpe, credo, cum Athenis esses, in scholis philosophorum. *Auditor.* Vero, ac libenter quidem. *Marcus.* Animadvertebas igitur, etsi tum nemo erat admodum copiosus, verumtamen versus ab his admisceri orationi. *Auditor.* Ac multos quidem a Dionysio Stoïco. *Marcus.* Probe dicis: sed is quasi dictata, nullo delectu, nullâ elegantia. Philo noster [et proprium numerum], et lecta poëmata, et loco adjungebat. Itaque, postquam adamavi hanc quasi senilem declamationem, studiose equidem utor nostris poëtis: sed, sicubi illi defecerunt, verti [ipse] multa de Græcis, nequo ornamento, in hoc genere disputationis, careret Latina oratio.

Sed videsne, poëtæ quid mali afferant? Lamentantes inducunt fortissimos viros: molliunt animos nostros: ita sunt deinde dulces, ut non legantur modo, sed etiam ediscantur. Sic, ad malam domesticam disciplinam, vitamque umbratilem et delicatam, cum accesserunt etiam poëtæ, nervos omnis virtutis elidunt. Recte igitur a Platone [educuntur] ex eâ civitate, quam finxit ille, cum mores optimos, et optimum reipublicæ statum, exquireret. At vero nos, docti scilicet a Græciâ, hæc et a pueritiâ legimus et discimus: hanc eruditionem liberalem et doctrinam putamus.

XII. Sed quid poëtis irascimur? Virtutis magistri, philosophi inventi sunt, qui summum malum dolorem dicerent. At tu adolescens, cum id tibi paulo ante dixisses videri, rogatus a me, etiamne majus quam dedecus, verbo de sententiâ destitisti. Roga hoc idem Epicurum: majus dicet esse malum mediocrem dolorem, quam maximum dedecus: in ipso enim dedecore mali nihil esse, nisi sequantur dolores. Quis igitur Epicurum sequitur dolor, cum hoc ipsum dicit, summum malum esse dolorem, quo dedecus majus a philosopho nullum exspecto? Quare satis mihi dedisti, cum respondisti, majus tibi videri malum dedecus, quam dolorem. Hoc ipsum enim si tenebis, intelliges, quam sit obsistendum dolori. Nec tam quærendum est, dolor malumne sit, quam firmandus animus ad dolorem ferendum.

Concludunt ratiunculas Stoïci, cur non sit malum: quasi de verbo, non de re, laboretur. Quid me decipis, Zeno? nam cum id, quod mihi horribile videtur, tu omnino malum esse negas, capior; et scire cupio, quo modo id, quod ego miserrimum existimem, ne malum quidem sit. Nihil est, inquit, malum, nisi quod turpe atque vitiosum est. Ad ineptias redis. Illud enim, quod me angebat, non eximis. Scio dolorem non esse nequitiam: desine id me docere: hoc doce, doleam, necne, nihil interesse. Nunquam quidquam, inquit, ad beate quidem vivendum, quod est in unâ virtute positum: sed est tamen rejiciendum. Cur? Asperum est, contra naturam, difficile perpessu, triste, durum.

XIII. Hæc est copia verborum, quod omnes uno verbo malum appellamus, id tot modis posse dicere. Definis tu mihi, non tollis, dolorem, cum dicis asperum, contra naturam, vix quod ferri tolerarique possit: nec mentiris; sed re succumbere non oportebat, verbis gloriantem, dum nihil bonum, nisi quod honestum; nihil malum, nisi quod turpe. Optare hoc quidem est, non docere. Illud et melius et verius:

omnia, quæ natura adspernetur, in malis esse; quæ adsciscat, in bonis. Hoc posito, et verborum concertatione sublatâ, tantum tamen excellet illud, quod recte amplexantur isti, quod honestum, quod rectum, quod decorum appellamus, quod idem interdum virtutis nomine amplectimur, ut omnia præterea, quæ bona corporis et fortunæ putantur, perexigua et minuta videantur: ne malum quidem ullum, nec, si in unum locum collata omnia sint, cum turpitudinis malo comparanda.

Quare, si, ut initio concessisti, turpitudo pejus est quam dolor, nihil est plane dolor: nam, dum tibi turpe nec dignum viro videbitur, gemere, ejulare, lamentari, frangi, debilitari dolore; tum honestas, tum dignitas, tum decus aderit: tuque, in ea intuens, te continebis. Cedet profecto virtuti dolor, et animi inductione languescet: aut enim nulla virtus est, aut contemnendus omnis dolor. Prudentiamne vis esse, sine quâ ne intelligi quidem ulla virtus potest? Quid ergo ea? Patieturne te quidquam facere, nihil proficientem, et laborantem? An temperantia sinet te immoderate facere quidquam? An coli justitia poterit ab homine propter vim doloris enuntiante commissa, prodente conscios, multa officia relinquente? Quid? fortitudini, comitibusque ejus, magnitudini animi, gravitati, patientiæ, rerum humanarum despicientiæ, quo modo respondebis? Afflictusne, et jacens, et lamentabili voce deplorans, audies, "O virum fortem?" Te vero ita affectum ne virum quidem dixerit quisquam. Amittenda igitur fortitudo est, aut sepeliendus dolor.

XIV. Ecquid scis igitur, si quid de Corinthiis tuis amiseris, posse habere te reliquam supellectilem salvam; virtutem autem si unam amiseris, (etsi amitti non potest virtus) sed si unam confessus fueris te non habere, nullam te esse habiturum? Num igitur fortem virum, num magno animo, num patientem, num gravem, num humana contemnentem,

potes dicere aut Prometheum aut Philoctetam illum? a te enim malo discedere. Sed ille certe non fortis, qui jacet

.... " in [lecto] humido,
Quod ejulatu, questu, gemitu, fremitibus,
Resonando, mutum, flebiles voces refert."

Non ego dolorem dolorem esse nego: cur enim fortitudo desideraretur? Sed eum opprimi dico patientiâ, si modo est aliqua patientia. Si nulla est, quid exornamus philosophiam? aut quid ejus nomine gloriosi sumus? Pungit dolor. Vel fodiat, sane. Si nudus es, da jugulum: sin tectus Vulcaniis armis, id est, fortitudine, resiste. Hæc enim te, nisi ita facies, custos dignitatis, relinquet et deseret.

Cretum quidem leges (quas sive Jupiter, sive Minos sanxit, de Jovis quidem sententiâ, ut poëtæ ferunt), itemque Lycurgi, laboribus erudiunt juventutem, venando, currendo, esuriendo, sitiendo, algendo, æstuando. Spartæ vero pueri ad aram sic verberibus accipiuntur, ut multus e visceribus sanguis exeat; nonnunquam etiam (ut, cum ibi essem, audiebam) ad necem: quorum non modo nemo exclamavit unquam, sed ne ingemuit quidem. Quid ergo? Hoc pueri possunt, viri non poterunt? et mos valet, ratio non valebit?

XV. Interest aliquid inter laborem et dolorem. Sunt finitima omnino; sed tamen differt aliquid. Labor est functio quædam, vel animi vel corporis, gravioris operis et muneris; dolor autem, motus asper in corpore, alienus a sensibus. Hæc duo Græci illi, quorum copiosior est lingua quam nostra, uno nomine appellant [πονον.] Itaque industrios homines, illi studiosos, vel potius amantes, doloris appellant, nos, commodius, laboriosos. Aliud est enin laborare, aliud dolere. O verborum inops interdum, quibus abundare te semper putas, Græcia! Aliud, inquam, est dolere, aliud laborare. Cum varices secabantur

C. Mario, dolebat: cum æstu magno ducebat agmen, laborabat: est inter hæc tamen quædam similitudo: consuetudo enim laborum perpessionem dolorum efficit faciliorem. Itaque illi, qui Græciæ formam rerum publicarum dederunt, corpora juvenum firmari labore voluerunt: quod Spartiatæ etiam in feminas transtulerunt; quæ, cæteris in urbibus, mollissimo cultu, parietum umbris occuluntur. Illi autem voluerunt

> "Nihil horum simile esse apud Lacænas virgines;
> Quibu' magi' palæstra, Eurotas, sol, pulvis, labos,
> Militia studio est, quam [fertilitas] barbara."

Ergo his laboriosis exercitationibus et dolor intercurrit nonnunquam. Impelluntur, feriuntur, abjiciuntur, cadunt: et ipse labor quasi callum quoddam obducit dolori.

XVI. Militiæ vero (nostram dico, non Spartiatarum, quorum procedit Mora ad tibiam, nec adhibetur ulla sine anapæstis pedibus hortatio) nostri exercitus primum unde nomen habeant, vides: deinde qui labor, et quantus agminis; ferre plus dimidiati mensis cibaria; ferre, si quid ad usum velint; ferre vallum: nam scutum, gladium, galeam, in onere nostri milites non plus numerant, quam humeros, lacertos, manus. Arma enim membra militis esse dicunt: quæ quidem ita geruntur apte, ut, si usus ferat, abjectis oneribus, expeditis armis, ut membris, pugnare possint. Quid exercitatio legionum? quid? ille cursus, concursus, clamor, quanti laboris est! Ex hoc ille animus in prœliis paratus ad vulnera. Adduc pari animo inexercitatum militem: mulier videbitur: cur? Tantum interest inter novum et veterem exercitum, quantum experti sumus. Ætas tironum plerumque melior: sed ferre laborem, contemnere vulnus, consuetudo docet. Quinetiam videmus ex acie efferri sæpe saucios; et quidem rudem

illum et inexercitatum, quamvis levi ictu, ploratus turpissimos edere: at vero ille exercitatus et vetus, ob eamque rem fortior, medicum modo requirens, a quo obligetur,

"O Patrocle, (inquit) ad vos adveniens, auxilium et vestras manus peto,
Priusquam oppetam malam pestem, mandatam hostili manu:
Neque sanguis ullo potis est pacto profluens consistere:
Si quâ sapientiâ magis vestrâ devitari mors potest.
Namque Æsclapii liberorum saucii opplent porticus:
Non potest accedi."

XVII. Certe Eurypylus hic quidem est: hominem exercitatum! [ubi tantum luctus continuatur?] Vide, quam non flebiliter respondeat; rationem etiam afferat, cur æquo animo sibi ferendum sit:

.... "Qui alteri exitium parat,
Eum scire oportet sibi paratam pestem, ut participet parem."

Abducet Patrocles, (credo) ut collocet in cubili, ut vulnus obliget, si quidem homo esset. [Sed] nihil [vidi] minus; quærit enim, quid actum sit.

"Eloquere, res Argivûm prœlio ut se sustinet."

Non potest effari tantum dictis, quantum factis suppetit laboris.

"Quiesce igitur, et vulnus alliga."

Etiam si Eurypylus posset, non posset Æsopus.

.... "ubi fortuna Hectoris
Nostram acrem aciem inclinatam"......

et cætera explicat in dolore. Sic est enim intemperans militaris in forti viro gloria. Ergo hæc veteranus

miles facere poterit; doctus vir sapiensque non poterit? Ille vero melius, ac non paulo quidem.

Sed de consuetudine adhuc exercitationis loquor; nondum de ratione et sapientiâ. Aniculæ sæpe inediam biduum aut triduum ferunt: subduc cibum unum diem athletæ: Jovem Olympium, eum ipsum, cui se exercebit, implorabit: ferre non posse clamabit. Consuetudinis magna vis est. Pernoctant venatores in nive: in montibus uri se patiuntur. Inde pugiles, cæstibus contusi, ne ingemiscunt quidem. Sed quid hos, quibus Olympiorum victoria consulatus ille antiquus videtur? Gladiatores, aut perditi homines aut barbari, quas plagas perferunt? Quo modo illi, qui bene instituti sunt, accipere plagam malunt, quam turpiter vitare? quam sæpe apparet, nihil eos malle, quam vel domino satisfacere, vel populo? Mittunt etiam, vulneribus confecti, ad dominos, qui quærant, quid velint: si satisfactum iis non sit, se velle decumbere. Quis mediocris gladiator ingemuit? quis vultum mutavit unquam? quis non modo stetit, verum etiam decubuit, turpiter? Quis, cum decubuisset, ferrum recipere jussus, collum contraxit? Tantum exercitatio, meditatio, consuetudo valet. Ergo hoc poterit

> "Samnis, spurcus homo, vitâ illâ dignu' locoque;"

vir natus ad gloriam, ullam partem animi tam mollem habebit, quam non meditatione et ratione corroboret? Crudele gladiatorum spectaculum, et inhumanum, nonnullis videri solet: et haud scio an ita sit, ut nunc fit. Cum vero sontes ferro depugnabant, auribus fortasse multæ, oculis quidem nulla poterat esse fortior contra dolorem et mortem disciplina.

XVIII. De exercitatione, et consuetudine, et commentatione dixi. Agesis, nunc de ratione videamus; nisi quid vis ad hæc. *Auditor.* Egone ut te

interpellem? ne hoc quidem vellem: ita me ad credendum tua ducit oratio. *Marcus.* Sitne igitur malum dolere, necne, Stoïci viderint, qui contortulis quibusdam ac minutis conclusiunculis, nec ad sensus permanantibus, effici volunt, non esse malum dolorem. Ego illud, quidquid sit, tantum esse, quantum videatur, non puto: falsâque ejus visione et specie moveri homines dico vehementius, doloremque [ejus] omnem esse tolerabilem. Unde igitur ordiar? An eadem breviter attingam, quæ modo dixi, quo facilius oratio progredi possit longius?

Inter omnes igitur hoc constat, nec doctos homines solum, sed etiam indoctos, virorum esse fortium, et magnanimorum, et patientium, et humana vincentium, toleranter dolorem pati. Nec vero quisquam fuit, qui eum, qui ita pateretur, non laudandum putaret. Quod ergo et postulatur a fortibus, et laudatur cum fit, id aut extimescere veniens, aut non ferre præsens, nonne turpe est? Atqui vide, ne, cum omnes rectæ animi affectiones *virtutes* appellentur, non sit hoc proprium nomen omnium: sed ab eâ, quæ una cæteris excellebat, omnes nominatæ sint. Appellata est enim ex *viro virtus:* viri autem propria maxime est fortitudo: cujus munera duo sunt maxima, mortis dolorisque contemtio. Utendum est igitur his, si virtutis compotes, vel potius si viri, volumus esse, quoniam a viris virtus nomen est mutuata.

XIX. Quæres fortasse, quo modo: et recte: talem enim medicinam philosophia profitetur. Venit Epicurus, homo minime malus, vel potius vir optimus: tantum monet, quantum intelligit: "Neglige," inquit, "dolorem." Quis hoc dicit? Idem, qui dolorem summum malum. Vix satis constanter. Audiamus. "Si summus dolor est," inquit, "necesse est brevem esse." Iterandum eadem ista mihi: non enim satis intelligo, quid summum dicas esse, quid breve. "Summum, quo nihil sit superius: breve,

quo nihil brevius." Contemno magnitudinem doloris, a quâ me brevitas temporis vindicabit ante pæne, quam venerit: sed, si est tantus dolor, quantus Philoctetæ? Bene sane: magnus mihi quidem videtur, sed tamen non summus: nihil enim dolet, nisi pes. Possunt oculi: potest caput, latera, pulmones: possunt omnia. Longe igitur abest a summo dolore. "Ergo," inquit, "dolor diuturnus habet lætitiæ plus, quam molestiæ."

Nunc ego non possum, tantum hominem nihil sapere dicere: sed nos ab eo derideri puto. Ego summum dolorem (summum autem dico, etiam si decem atomis est major alius) non continuo dico esse brevem: multosque possum bonos viros nominare, qui complures annos doloribus podagræ crucientur maximis. Sed homo catus nunquam terminat nec magnitudinis nec diuturnitatis modum, ut sciam, quid summum dicat in dolore, quid breve in tempore. Omittamus hunc igitur, nihil prorsus dicentem: cogamusque confiteri, non esse ab eo doloris remedia quærenda, qui dolorem malorum omnium maximum dixerit; quamvis idem forticulum se, in torminibus, et in stranguriâ suâ, præbeat. Aliunde igitur est quærenda medicina, et maxime quidem (si, quid maxime consentaneum sit, quærimus) ab iis, quibus, quod honestum sit, summum bonum; quod turpe, summum videtur malum. His tu præsentibus gemere, et te jactare, non audebis profecto: loquetur enim eorum voce virtus ipsa tecum.

XX. Tune, cum pueros Lacedæmone, adolescentes Olympiæ, barbaros in arenâ, videris excipientes gravissimas plagas, et ferentes silentio, si te forte dolor aliquis pervellerit, exclamabis, ut mulier? non constanter et sedate feres? Fieri non potest: natura non patitur. Audio. Pueri ferunt, gloriâ ducti; ferunt pudore alii, multi metu; et tamen veremur, ut hoc, quod a tam multis, et quod tot locis perferatur, natura patiatur? Illa vero non modo patitur, verum

etiam postulat. Nihil enim habet præstantius, nihil quod magis expetat, quam honestum, quam laudem, quam dignitatem, quam decus. Hisce ego pluribus nominibus unam rem declarari volo; sed utor, ut quam maxime significem, pluribus. Volo autem dicere, illud homini longe optimum esse, quod ipsum sit optandum per se, a virtute profectum, vel in ipsâ virtute situm, suâ sponte laudabile: quod quidem citius dixerim solum, quam non summum bonum. Atque, ut hæc de honesto, sic de turpi contraria: nihil tam tetrum, nihil tam adspernandum, nihil homine indignius.

Quod si tibi persuasum est, (principio enim dixisti, plus in dedecore mali tibi videri, quam in dolore) reliquum est, ut tute tibi imperes: quamquam hoc nescio quo modo dicatur, quasi duo simus, ut alter imperet, alter pareat: non inscite tamen dicitur.

XXI. Est enim animus in partes tributus duas, quarum altera rationis est particeps, altera expers. Cum igitur præcipitur, ut nobismetipsi imperemus, hoc præcipitur, ut ratio coërceat temeritatem. Est in animis omnium fere naturâ molle quiddam, demissum, humile, enervatum quodammodo, et languidum, [senile.] Si nihil aliud, nihil esset homine deformius. Sed præsto est domina omnium et regina, ratio, quæ, connixa per se, et progressa longius, fit perfecta virtus. Hæc ut imperet illi parti animi quæ obedire debet, id videndum est viro. Quonam modo? inquies. Velut dominus servo, velut imperator militi, velut parens filio. Si turpissime se illa pars animi geret, quam dixi esse mollem, si se lamentis muliebriter, lacrymisque dedet, vinciatur et constringatur amicorum propinquorumque custodiis. Sæpe enim vidimus fractos pudore, qui ratione nullâ vincerentur. Ergo hos quidem, ut famulos, vinclis prope ac custodiâ coërceamus. Qui autem erunt firmiores, nec tamen robustissimi, hos admonitu oportebit, ut

bonos milites, revocatos, dignitatem tueri. Non nimis in Niptris ille sapientissimus Græciæ saucius lamentatur, vel modice potius:

> "Pedetentim" (inquit) "ite, et sedato nisu, ne
> succussu arripiat major dolor."

Pacuvius hæc melius, quam Sophocles. Apud illum enim perquam flebiliter Ulysses lamentatur in vulnere: tamen huic leviter gementi, illi ipsi, qui ferunt saucium, personæ gravitatem intuentes, non dubitârunt dicere:

> "Tu quoque, Ulysses, quamquam graviter cernimus ictum,
> Nimis pæne animo es molli; qui, consuetus in armis ævum agere"......

Intelligit poëta prudens, ferendi doloris consuetudinem esse non contemnendam magistram. Atque ille non immoderate magno in dolore:

> "Retinete, tenete, opprimite,
> Ulcus nudate. Heu miserum me! excrucior."

Incipit labi: deinde illico desinit,

> "Operite, abscedite, jamjam mittite.
> Nam attrectatu et quassu sævum amplificatis dolorem."

Videsne, ut obmutuerit, non sedatus corporis, sed castigatus animi, dolor? Itaque in extremis Niptris alios quoque objurgat, idque moriens:

> "Conqueri fortunam adversam, non lamentari, decet.
> Id viri est officium: fletus muliebri ingenio additus."

Hujus animi pars illa mollior rationi sic paruit, ut severo imperatori miles pudens.

XXII. In quo vero erit perfecta sapientia (quem

adhuc nos quidem vidimus neminem: sed philosophorum sententiis, qualis futurus sit, si modo aliquando fuerit, exponitur) is igitur, si ea ratio, quæ erit in eo perfecta atque absoluta, sic illi parti imperabit inferiori, ut justus parens probis filiis; nutu, quod volet, conficiet, nullo labore, nullâ molestiâ. Eriget ipse se, suscitabit, instruet, armabit; ut, tamquam hosti, sic obsistat dolori. Quæ sunt ista arma? Contentio, confirmatio, sermoque intimus, cum ipse secum, "Cave turpe quidquam, languidum, non virile."

Obversentur species honestæ animo: Zeno proponatur Eleates, qui perpessus est omnia potius, quam conscios delendæ tyrannidis indicaret. De Anaxarcho Democritico cogitetur, qui, cum Cypri in manus Nicocreontis regis incidisset, nullum genus supplicii deprecatus est, neque recusavit. Calanus Indus, indoctus ac barbarus, in radicibus Caucasi natus, suâ voluntate vivus combustus est. Nos, si pes condoluit, si dens, si tactum dolore corpus, ferre non possumus. Opinio est enim quædam effeminata ac levis, nec in dolore magis quam in voluptate; quâ cum liquescimus, fluimusque mollitiâ, apis aculeum sine clamore ferre non possumus.

At vero C. Marius, rusticanus vir, sed plane vir, cum secaretur, ut supra dixi, principio vetuit se alligari: nec quisquam ante Marium solutus dicitur esse sectus. Cur ergo postea alii? Valuit auctoritas. Videsne igitur, opinionis esse, non naturæ, malum? Et tamen fuisse acrem morsum doloris, idem Marius ostendit: crus enim alterum non præbuit. Ita et tulit dolorem, ut vir, et, ut homo, majorem ferre sine causâ necessariâ noluit. Totum igitur in eo est, ut tibi imperes. Ostendi autem, quod esset imperandi genus; atque hæc cogitatio, quid patientiâ, quid fortitudine, quid magnitudine animi dignissimum sit, non solum animum comprimit, sed ipsum etiam dolorem, nescio quo pacto, mitiorem facit.

XXIII. Ut enim fit in prœlio, ut ignavus miles ac timidus, simul ac viderit hostem, abjecto scuto fugiat, quantum possit, ob eamque causam pereat nonnunquam, etiam integro corpore, cum ei, qui steterit, nihil tale evenerit; sic, qui doloris speciem ferre non possunt, abjiciunt se, atque ita afflicti et exanimati jacent: qui autem restiterunt, discedunt sæpissime superiores. Sunt enim quædam animi similitudines cum corpore. Ut onera contentis corporibus facilius feruntur, remissis opprimunt; simillime animus intentione suâ depellit pressum omnem ponderum; remissione autem sic urgetur, ut se nequeat extollere. Et, si verum quærimus, in omnibus officiis persequendis animi est adhibenda contentio. Ea est sola officii tamquam custodia. Sed hoc quidem in dolore maxime est providendum, ne quid abjecte, ne quid timide, ne quid ignave, ne quid serviliter, muliebriterve faciamus. In primisque refutetur ac rejiciatur Philoctetæus ille clamor. Ingemiscere nonnunquam viro concessum est, idque raro: ejulatus ne mulieri quidem: et hic nimirum est lessus, quem duodecim tabulæ in funeribus adhiberi vetuerunt. Nec vero unquam ne ingemiscit quidem vir fortis ac sapiens, nisi forte ut se intendat ad firmitatem, ut in stadio cursores exclamant, quam maxime possunt. Faciunt idem, cum exercentur, athletæ: pugiles vero, etiam cum feriunt adversarium, in jactandis cæstibus ingemiscunt; non, quod doleant, animove succumbant, sed quia profundendâ voce omne corpus intenditur, venitque plaga vehementior.

XXIV. Quid? qui volunt exclamare majus, num satis habent latera, fauces, linguam intendere, e quibus ejici vocem, et fundi videmus? Toto corpore, atque omnibus ungulis, ut dicitur, contentioni vocis asserviunt. Genu, mehercule, M. Antonium vidi, cum contente pro se ipse lege Variâ diceret, terram tangere. Ut enim ballistæ lapidum, et reliqua tormenta telorum, eo graviores emissiones habent, quo

sunt contenta atque adducta vehementius; sic vox, sic cursus, sic plaga, hoc gravior, quo est missa contentius. Cujus contentionis cum tanta vis sit, si gemitus in dolore ad confirmandum animum valebit, utemur. Sin erit ille gemitus lamentabilis, si imbecillus, si abjectus, si flebilis; ei qui se dederit, vix eum virum dixerim. Qui quidem gemitus si levationis aliquid afferret, tamen videremus, quid esset fortis et animosi viri. Cum vero nihil imminuat doloris cur frustra turpes esse volumus? quid est enim fletu muliebri viro turpius?

Atque hoc præceptum, quod de dolore datur, patet latius. Omnibus enim rebus, non solum dolori, simili contentione animi resistendum est. Ira exardescit? libido concitatur? In eamdem arcem confugiendum est: eadem sunt arma sumenda. Sed, quoniam de dolore loquimur, illa omittamus. Ad ferendum igitur dolorem placide et sedate, plurimum proficit, toto pectore (ut dicitur) cogitare, quam id honestum sit. Sumus enim naturâ, ut ante dixi, (dicendum est enim sæpius) studiosissimi, appetentissimique honestatis; cujus si quasi lumen aliquod adspexerimus, nihil est, quod, ut eo potiamur, non parati simus et ferre et perpeti. Ex hoc cursu atque impetu animorum ad veram laudem atque honestatem, illa pericula adeuntur in prœliis. Non sentiunt viri fortes in acie vulnera; vel, si sentiunt, se mori malunt, quam tantillum modo de dignitatis gradu demoveri. Fulgentes gladios hostium videbant Decii, cum in aciem eorum irruebant. His levabat omnem vulnerum metum nobilitas mortis, et gloria. Num tu ingemuisse Epaminondam putas, cum, unâ cum sanguine, vitam effluere sentiret? imperantem enim patriam Lacedæmoniis relinquebat, quam acceperat servientem: hæc sunt solatia, hæc fomenta summorum dolorum.

XXV. Dices, quid in pace? quid domi? quid in lectulo? Ad philosophos me revocas, qui in aciem

non sæpe prodeunt. E quibus homo sane levis Heracleotes Dionysius, cum a Zenone fortis esse didicisset, a dolore deductus est. Nam, cum ex renibus laboraret, ipso in ejulatu clamitabat, falsa esse illa, quæ antea de dolore ipse sensisset. Quem cum Cleanthes condiscipulus rogaret, quænam ratio eum de sententiâ deduxisset, respondit, Quia, cum tantum operæ philosophiæ dedissem, dolorem tamen ferre non possem, satis esset argumenti, malum esse dolorem: plurimos autem annos in philosophiâ consumsi, nec ferre possum: malum est igitur dolor. Tum Cleanthem, cum pede terram percussisset, versum ex Epigonis ferunt dixisse,

"Audisne hæc, Amphiaraë, sub terram abdite?"

Zenonem significabat, a quo illum degenerare dolebat.

At non noster Posidonius; quem et ipse sæpe vidi; et id dicam, quod solebat narrare Pompeius: se, cum Rhodum venisset decedens ex Syriâ, audire voluisse Posidonium: sed, cum audivisset, eum graviter esse ægrum, quod vehementer ejus artus laborarent, voluisse tamen nobilissimum philosophum visere: quem ut vidisset, et salutavisset, honorificisque verbis prosecutus esset, molesteque se dixisset ferre, quod eum non posset audire; at ille, Tu vero, inquit, potes: nec committam, ut dolor corporis efficiat, ut frustra tantus vir ad me venerit. Itaque narrabat, eum graviter et copiose de hoc ipso, Nihil esse bonum, nisi quod honestum esset, cubantem disputavisse: cumque quasi faces ei doloris admoverentur, sæpe dixisse, "Nihil agis, dolor: quamvis sis molestus, nunquam te esse confitebor malum."

Omninoque omnes clari et nobilitati labores contemnendo fiunt etiam tolerabiles.

XXVI. Videmusne, ut apud magistros eorum ludorum, qui Gymnici nominantur, magnus honos sit,

nullum ab iis, qui in id certamen descendant, devitari dolorem?

Apud quos autem venandi et equitandi laus viget, qui hanc petessunt, nullum fugiunt dolorem. Quid de nostris ambitionibus, quid de cupiditate honorum, loquar? Quæ flamma est, per quam non cucurrerint ii, qui hæc olim punctis singulis colligebant? Itaque semper Africanus Socraticum Xenophontem in manibus habebat; cujus in primis laudabat illud, quod diceret, eosdem labores non esse æque graves imperatori et militi, quod ipse honos laborem leviorem faceret imperatorium.

Sed tamen hoc evenit, ut in vulgus insipientium opinio valeat honestatis, cum ipsam videre non possint. Itaque famâ et multitudinis judicio moventur, cum id honestum putent, quod a plerisque laudetur. Te autem, si in oculis sis multitudinis, tamen ejus judicio stare nolim, nec, quod illa putet, idem putare pulcherrimum. Tuo tibi judicio est utendum. Tibi si recta probanti placebis, tum non modo tu te viceris (quod paulo ante præcipiebam), sed omnes, et omnia.

Hoc igitur tibi propone: amplitudinem et quasi quamdam exaggerationem quam altissimam animi, quæ maxime eminet contemnendis et despiciendis doloribus, unam esse omnium rem pulcherrimam, eoque pulchriorem, si vacet populo, neque plausum captans, se tantum ipsa delectet.

Quinetiam mihi quidem laudabiliora videntur omnia, quæ sine venditatione, et sine populo teste, fiunt: non quo fugiendus sit (omnia enim benefacta in luce se collocari volunt): sed tamen nullum theatrum virtuti conscientiâ majus est.

XXVII. Atque in primis meditemur illud, ut hæc patientia dolorum, quam sæpe jam animi intentione dixi esse firmandam, in omni genere se æquabilem præbeat. Sæpe enim multi, qui, aut propter victoriæ cupiditatem, aut propter gloriæ amorem, aut etiam

ut jus suum et libertatem tenerent, vulnera exceperunt fortiter, et tulerunt; iidem, omissâ contentione, dolorem morbi ferre non possunt. Neque enim illum, quem facile tulerant, ratione aut sapientiâ tulerant, sed studio potius, et gloriâ. Itaque barbari quidam et immanes ferro decertare acerrime possunt, ægrotare viriliter non queunt. Græci autem homines, non satis animosi, prudentes, ut est captus hominum, satis, hostem adspicere non possunt; iidem morbos toleranter atque humane ferunt. At Cimbri et Celtiberi in prœliis exsultant; lamentantur in morbo: nihil enim potest esse æquabile, quod non a certâ ratione proficiscatur.

Sed, cum videas, eos, qui aut studio aut opinione ducantur, in eo persequendo atque adipiscendo, dolore non frangi; debeas existimare aut non esse malum dolorem, aut, etiamsi, quidquid asperum alienumque naturâ sit, id appellari placeat malum, tantulum tamen esse, ut a virtute ita obruatur, ut nusquam appareat. Quæ meditare, quæso, dies et noctes. Latius enim manabit hæc ratio; et aliquanto majorem locum, quam de uno dolore, occupabit. Nam, si omnia, fugiendæ turpitudinis adipiscendæque honestatis causâ, faciemus, non modo stimulos doloris, sed etiam fulmina fortunæ, contemnamus licebit, præsertim cum paratum sit illud ex hesternâ disputatione perfugium. Ut enim, si cui naviganti, quem prædones insequantur, Deus quis dixerit, Ejice te de navi: præsto est, qui excipiat, vel delphinus, ut Arionem Methymnæum; vel equi Pelopis illi Neptunii, qui per undas currus suspensos rapuisse dicuntur, excipient te, et, quo velis, perferent; omnem omittat timorem; sic, urgentibus asperis et odiosis doloribus, si tanti sint, ut ferendi non sint, quo sit confugiendum, vides.

Hæc fere hoc tempore putavi esse dicenda. Sed tu fortasse in sententiâ permanes. *Auditor.* Minime vero: meque biduo duarum rerum, quas maxime

timebam, spero liberatum metu. *Marcus.* Cras ergo ad clepsydram: sic enim dicimus: et tibi hoc video non posse deberi. *Auditor.* Ita prorsus: et illud quidem ante meridiem, hoc eodem tempore. *Marcus.* Sic faciemus; tuisque optimis studiis obsequemur.

M. TULLII CICERONIS
TUSCULANARUM
QUÆSTIONUM,
AD M. BRUTUM,
LIBER TERTIUS.

De Ægritudine leniendâ.

I. Quidnam esse, Brute, causæ putem, cur, cum constemus ex animo et corpore, corporis curandi tuendique [causâ] quæsita sit ars, [ejusque utilitas] Deorum immortalium inventioni consecrata; animi autem medicina nec tam desiderata sit, antequam inventa, nec tam culta, posteaquam cognita est, nec tam multis grata et probata, pluribus etiam suspecta et invisa? An, quod corporis gravitatem et dolorem animo judicamus, animi morbum corpore non sentimus? Ita fit, ut animus de se ipse tum judicet, cum id ipsum, quo judicatur, ægrotet.

Quod si tales nos natura genuisset, ut eam ipsam intueri et perspicere, eâdemque optimâ duce cursum vitæ conficere, possemus; haud erat sane, quod quisquam rationem ac doctrinam requireret. Nunc parvulos nobis dedit igniculos, quos celeriter, malis moribus opinionibusque depravati, sic restinguimus, ut

nusquam naturæ lumen appareat. Sunt enim ingeniis nostris semina innata virtutum; quæ si adolescere liceret, ipsa nos ad beatam vitam natura perduceret. Nunc autem, simul atque editi in lucem et suscepti sumus, in omni continuo pravitate et in summâ opinionum perversitate versamur; ut pæne cum lacte nutricis errorem suxisse videamur. Cum vero, parentibus redditi, [demum] magistris traditi sumus, tum ita variis imbuimur erroribus, ut vanitati veritas, et opinioni confirmatæ natura ipsa, cedat.

II. Accedunt etiam poëtæ; qui, cum magnam speciem doctrinæ sapientiæque præ se tulerunt, audiuntur, leguntur, ediscuntur, et inhærescunt penitus in mentibus. Cum vero eodem, quasi maximus quidam magister, populus, atque omnis undique ad vitia consentiens multitudo, tum plane inficimur opinionum pravitate, a naturâque desciscimus; ut nobis optimam naturam invidisse videantur, qui nihil melius homini, nihil magis expetendum, nihil præstantius honoribus, imperiis, populari gloriâ, judicaverunt; ad quam fertur optimus quisque; veramque illam honestatem expetens, quam unam natura maxime inquirit, in summâ inanitate versatur; consectaturque nullam eminentem effigiem [virtutis], sed adumbratam imaginem gloriæ. Est enim gloria solida quædam res et expressa, non adumbrata. Ea est consentiens laus bonorum, incorrupta vox bene judicantium de excellente virtute. Ea virtuti resonat, tamquam imago: quæ, quia recte factorum plerumque comes est, non est bonis viris repudianda.

Illa autem, quæ se ejus imitatricem esse vult, temeraria atque inconsiderata, et plerumque peccatorum vitiorumque laudatrix, fama popularis, simulatione honestatis formam ejus pulchritudinemque corrumpit. Quâ cæcitate homines, cum quædam etiam præclara cuperent, eaque nescirent nec ubi nec qualia essent, funditus alii everterunt suas civitates; alii ipsi occiderunt. Atque hi quidem, optima

petentes, non tam voluntate, quam cursûs errore, falluntur. Quid? qui pecuniæ cupiditate, qui voluptatum libidine, feruntur; quorumque ita perturbantur animi, ut non multum absint ab insaniâ, quod insipientibus contingit omnibus; his nullane est adhibenda curatio? utrum, quod minus noceant animi ægrotationes, quam corporis? an, quod corpora curari possint, animorum medicina nulla sit?

III. At et morbi perniciosiores pluresque sunt animi quam corporis. Hi enim ipsi odiosi sunt, quod ad animum pertinent, eumque sollicitant: animusque æger, ut ait Ennius, "semper errat, neque pati, neque perpeti potest: cupere nunquam desinit." Quibus duobus morbis (ut omittam alios), ægritudine et cupiditate, qui tandem possunt in corpore esse graviores? Quî vero probari potest, ut sibi mederi animus non possit, cum ipsam medicinam corporis animus invenerit, cumque ad corporum sanationem multum ipsa corpora et naturâ valeant, nec omnes, qui curari se passi sunt, continuo etiam convalescant: animi autem, qui sanari voluerint, præceptisque sapientium paruerint, sine ullâ dubitatione sanentur? Est profecto animi medicina, philosophia, cujus auxilium non, ut in corporis morbis, petendum est foris: omnibusque opibus, viribusque, ut nosmetipsi nobis mederi possimus, elaborandum est. Quamquam de universâ philosophiâ, quantopere expetenda esset et colenda, satis (ut arbitror) dictum est in Hortensio. De maximis autem rebus nihil fere intermisimus postea nec disputare nec scribere. His autem libris exposita sunt ea, quæ a nobis cum familiaribus nostris in Tusculano erant disputata. Sed, quoniam, duobus superioribus, de morte et de dolore dictum est, tertius dies disputationis hoc tertium volumen efficiet. Ut enim in Academiam nostram descendimus, inclinato jam in postmeridianum tempus die, poposci eorum aliquem, qui aderant, causam disserendi. Tum res acta sic est.

IV. *Auditor.* Videtur mihi cadere in sapientem ægritudo. *Marcus.* Num reliquæ quoque perturbationes animi, formidines, libidines, iracundiæ? hæc enim fere sunt ejusmodi, quæ Græci παθη appellant; ego poteram *Morbos*; et id verbum esset e verbo: sed in consuetudinem nostram non caderet: nam misereri, invidere, gestire, lætari, hæc omnia *Morbos* Græci appellant, motus animi rationi non obtemperantes: nos autem hos eosdem motus concitati animi, recte, ut opinor, *Perturbationes* dixerimus: morbos autem non satis usitate: nisi quid aliud tibi videtur. *Auditor.* Mihi vero isto modo. *Marcus.* Hæccine igitur cadere in sapientem putas? *Auditor.* Prorsus existimo. *Marcus.* Næ ista gloriosa sapientia non magno æstimanda est, siquidem non multum differt ab insaniâ? *Auditor.* Quid? tibi omnisne animi commotio videtur insania? *Marcus.* Non mihi quidem soli: sed (id, quod admirari sæpe soleo) majoribus quoque nostris hoc ita visum intelligo multis sæculis ante Socratem, a quo hæc omnis, quæ est de vitâ et de moribus, philosophia manavit. *Auditor.* Quonam tandem modo? *Marcus.* Quia nomen insaniæ significat mentis ægrotationem et morbum, [id est, insanitatem et ægritudinem animi, quam appellârunt insaniam]. Omnes autem perturbationes animi, morbos philosophi appellant; negantque, stultum quemquam his morbis vacare: qui autem in morbo sunt, sani non sunt: [et] omnium insipientium animi in morbo sunt: omnes insipientes igitur insaniunt. Sanitatem enim animorum positam in tranquillitate quâdam constantiâque censebant: his rebus mentem vacuam appellârunt insanam, propterea quod, in perturbato animo, sicut in corpore, sanitas esse non posset.

V. Nec minus illud acute, quod animi affectionem, lumine mentis carentem, nominaverunt amentiam, eamdemque dementiam: ex quo intelligendum est, eos, qui hæc rebus nomina posuerunt, sensisse

hoc idem, quod a Socrate acceptum diligenter Stoïci retinuerunt, omnes insipientes esse non sanos. Qui enim animus est in aliquo morbo, (morbos autem hos perturbatos motus, ut modo dixi, philosophi appellant) non magis est sanus, quam id corpus quod in morbo est. Ita fit, ut sapientia sanitas sit animi; insipientia autem, quasi insanitas quædam [quæ est insania], eademque dementia. Multoque melius hæc notata sunt verbis Latinis, quam Græcis; quod aliis quoque multis locis reperietur. Sed id alias: nunc, quod instat.

Totum igitur id, quod quærimus, quid et quale sit, verbi vis ipsa declarat. Eos enim sanos quoniam intelligi necesse est, quorum mens motu, quasi morbo, perturbata nullo sit; qui contra affecti sunt, hos insanos appellari necesse est. Itaque nihil melius, quam quod est in consuetudine sermonis Latini, cum "exîsse ex potestate" dicimus eos, qui effrenati feruntur aut libidine aut iracundiâ: quamquam ipsa iracundia libidinis est pars: sic enim definitur iracundia, ulciscendi libido. Qui igitur exîsse ex potestate dicuntur, idcirco dicuntur, quia non sunt in potestate mentis, cui regnum totius animi a naturâ tributum est. Græci autem Μανιαν unde appellent, non facile dixerim. Eam tamen ipsam distinguimus nos melius, quam illi. Hanc enim insaniam, quæ, juncta stultitiæ, patet latius, a furore disjungimus. Græci volunt illi quidem; sed parum valent verbo: quem nos furorem, Μελαγχολιαν illi vocant: quasi vero atrâ bili solum mens, ac non sæpe vel iracundiâ graviore, vel timore, vel dolore, moveatur. Quo genere Athamantem, Alcmæonem, Ajacem, Orestem, furere dicimus. Qui ita sit affectus, eum dominum esse rerum suarum vetant duodecim tabulæ: itaque non est scriptum, "si insanus," sed "si furiosus esse incipit." [Insaniam] enim censuerunt (id est, inconstantiam sanitate vacantem) posse tamen tueri mediocritatem officiorum, et vitæ communem cultum

atque usitatum. Furorem autem esse rati sunt mentis ad omnia cæcitatem: quod cum majus esse videatur quam insania, tamen ejusmodi est, ut furor in sapientem cadere possit, non possit insania. Sed hæc alia quæstio est. Nos ad propositum revertamur.

VI. Cadere, opinor, in sapientem ægritudinem tibi dixisti videri. *Auditor.* Et vero ita existimo. *Marcus.* Humanum id quidem, quod ita existimas: non enim silice nati sumus. Sed est naturâ fere in animis tenerum quiddam atque molle, quod ægritudine, quasi tempestate, quatiatur. Nec absurde Crantor ille, qui in nostrâ Academiâ vel in primis fuit nobilis, "Minime," inquit, "assentior iis, qui istam nescio quam indolentiam magnopere laudant, quæ nec potest ulla esse, nec debet. Ne ægrotus sim, inquit: sed, si fuerim, sensus [adsit,] sive secetur quid, sive avellatur a corpore: nam istuc nihil dolere non sine magnâ mercede contingit, immanitatis in animo, stuporis in corpore." Sed videamus, ne hæc oratio sit hominum assentantium nostræ imbecillitati, et indulgentium mollitudini: nos autem audeamus non solum ramos amputare miseriarum, sed omnes radicum fibras evellere. Tamen aliquid relinquetur fortasse: ita sunt altæ stirpes stultitiæ. Sed relinquetur id solum, quod erit necessarium. Illud quidem sic habeto, nisi sanatus animus sit, (quod sine philosophiâ fieri non potest) finem miseriarum nullum fore. Quamobrem, quoniam cœpimus, tradamus nos ei curandos. Sanabimur, si volemus. Et progrediar quidem longius: non enim de ægritudine solum, quamquam id quidem primum, sed de omni animi, ut ego posui, perturbatione, morbo, ut Græci volunt, explicabo. Et primo, si placet, Stoïcorum more agamus, qui breviter adstringere solent argumenta; deinde nostro instituto vagabimur.

VII. Qui fortis est, idem est fidens: (quoniam confidens, malâ consuetudine loquendi, in vitio ponitur, ductum verbum a confidendo, quod laudis est.)

Qui autem est fidens, is profecto non extimescit: discrepat enim a timendo confidere. Atque in quem cadit ægritudo, in eumdem timor: quarum enim rerum præsentiâ sumus in ægritudine, easdem impendentes et venientes timemus. Ita fit, ut fortitudini ægritudo repugnet. Verisimile est igitur, in quem cadat ægritudo, cadere in eumdem timorem, et infractionem quamdam animi, et demissionem. Quæ in quem cadunt, in eumdem cadit, ut serviat, ut victum se quandoque esse fateatur: quæ qui recipit, recipiat idem necesse est timiditatem et ignaviam. Non cadunt autem hæc in virum fortem: igitur ne ægritudo quidem. At nemo sapiens, nisi fortis. Non cadit ergo in sapientem ægritudo.

Præterea necesse est, qui fortis sit, eumdem esse magni animi: qui magni animi sit, invictum; qui invictus sit, eum res humanas despicere, atque infra se positas arbitrari. Despicere autem nemo potest eas res, propter quas ægritudine affici potest. Ex quo efficitur, fortem virum ægritudine nunquam affici. Omnes autem sapientes, fortes: non cadit igitur in sapientem ægritudo. Et, quemadmodum oculus conturbatus non est probe affectus ad suum munus fungendum; et reliquæ partes, totumve corpus statu cum est motum, deest officio suo et muneri; sic conturbatus animus non est aptus ad exsequendum munus suum. Munus autem animi est ratione bene uti: et sapientis animus ita semper affectus est, ut ratione optime utatur: nunquam igitur est perturbatus. At ægritudo perturbatio est animi: semper igitur eâ sapiens vacabit.

VIII. Veri etiam simile illud est, qui sit temperans, quem Græci σωφρονα appellant, eamque virtutem σωφροσυνην vocant, quam soleo equidem tum temperantiam, tum moderationem appellare, nonnunquam etiam modestiam: sed haud scio, an recte ea virtus frugalitas appellari possit, quod angustius apud Græcos valet, qui frugi homines χρησιμους ap-

pellant, id est, tantummodo utiles: at illud est latius. Omnem enim abstinentiam, omnem innocentiam, (quæ apud Græcos usitatum nomen nullum habet, sed habere potest Αβλαβειαν: nam est innocentia affectio talis animi, quæ noceat nemini) reliquas etiam virtutes, frugalitas continet. Quæ nisi tanta esset, et si iis angustiis, quibus plerique putant, teneretur, nunquam esset L. Pisonis cognomen tantopere laudatum. Sed, quia nec qui, propter metum, præsidium reliquit, quod est ignaviæ; nec qui, propter avaritiam, clam depositum non reddidit, quod est injustitiæ; nec qui, propter temeritatem, male rem gessit, quod est stultitiæ, frugi appellari solet; eo tres virtutes, fortitudinem, justitiam, prudentiam, frugalitas est complexa: etsi hoc quidem commune est virtutum. Omnes enim inter se nexæ et jugatæ sunt. Reliquum igitur est, quarta virtus ut sit ipsa frugalitas. Ejus enim videtur esse proprium, motus animi appetentis regere et sedare, semperque adversantem libidini, moderatam in omni re servare constantiam: cui contrarium vitium nequitia dicitur. *Frugalitas*, ut opinor, a *fruge*, quâ nihil melius e terrâ: *nequitia* (etsi hoc erit fortasse durius: sed tentemus: lusisse putemur, si nil sit) ab eo, quod *nequidquam* est in tali homine; ex quo idem, *nihili* dicitur. Qui sit frugi igitur, vel, si mavis, moderatus et temperans, eum necesse est esse constantem; qui autem constans, quietum; qui quietus, perturbatione omni vacuum: ergo etiam ægritudine. Et sunt illa sapientis: aberit igitur a sapiente ægritudo.

IX. Itaque non inscite Heracleotes Dionysius ad ea disputat, quæ apud Homerum Achilles queritur, hoc, ut opinor, modo,

"Corque meum penitus turgescit tristibus iris,
Cum decore atque omni me orbatum laude recordor."

Num manus affecta recte est, cum in tumore est?

aut num aliquodpiam membrum, tumidum ac turgidum, non vitiose se habet? Sic igitur inflatus et tumens animus in vitio est. Sapientis autem animus semper vacat vitio; nunquam turgescit; nunquam tumet. At irati animus ejusmodi est: nunquam igitur sapiens irascitur. Nam si irascitur, etiam concupiscit: proprium est enim irati, cupere, a quo læsus videatur, ei quam maximum dolorem inurere. Qui autem id concupierit, eum necesse est, si id consecutus sit, magnopere lætari. Ex quo fit, ut alieno malo gaudeat: quod quoniam non cadit in sapientem, ne ut irascatur quidem cadit. Sin autem caderet in sapientem ægritudo, caderet etiam iracundia: quâ quoniam vacat, ægritudine etiam vacabit. Etenim, si sapiens in ægritudinem incidere posset, posset etiam in misericordiam; posset in invidentiam. Non dixi *invidiam*, quæ tum est, cum invidetur; ab invidendo autem *invidentia* recte dici potest, ut effugiamus ambiguum nomen invidiæ; quod verbum ductum est a nimis intuendo fortunam alterius, ut est in Menalippo,

"Quisnam florem liberûm invidit meûm?"

Male Latine videtur, sed præclare, Accius: ut enim videre, sic invidere, *florem* rectius, quam *flori*. Nos consuetudine prohibemur: poëta jus suum tenuit, et dixit audacius.

X. Cadit igitur in eumdem et misereri, et invidere: nam qui dolet rebus alicujus adversis, idem alicujus etiam secundis [dolet;] ut Theophrastus, interitum deplorans Callisthenis sodalis sui, rebus Alexandri prosperis angitur: itaque dicit Callisthenem incidisse in hominem summâ potentiâ, summâque fortunâ, sed ignarum, quemadmodum rebus secundis uti conveniret. Atqui, quemadmodum misericordia ægritudo est ex alterius rebus adversis, sic invidentia ægritudo est ex alterius rebus secundis. In quem igitur cadit misereri, in eumdem etiam invidere.

Non cadit autem invidere in sapientem: ergo ne misereri quidem. Quod si ægre ferre sapiens soleret, misereri etiam soleret. Abest ergo a sapiente ægritudo.

Hæc sic dicuntur a Stoïcis, concluduntur que contortius. Sed latius aliquanto dicenda sunt, et diffusius: sententiis tamen utendum eorum potissimum, qui maxime forti, et, ut ita dicam, virili utuntur ratione atque sententiâ. Nam Peripatetici, familiares nostri, (quibus nihil est uberius, nihil eruditius, nihil gravius) mediocritates vel perturbationum vel morborum animi mihi non sane probant. Omne enim malum, etiam mediocre, magnum est. Nos autem id agimus, ut id in sapiente nullum sit omnino. Nam, ut corpus, etiam si mediocriter ægrum est, sanum non est; sic in animo ista mediocritas caret sanitate.

Itaque præclare nostri, ut alia multa, molestiam, sollicitudinem, angorem, propter similitudinem corporum ægrorum, ægritudinem nominaverunt. Hoc propemodum verbo Græci omnem animi perturbationem appellant. Vocant enim πάθος, id est, morbum, quicumque est motus in animo turbidus. Nos melius: ægris enim corporibus simillima est animi ægritudo: at non similis ægrotationis est libido, non immoderata lætitia, quæ est voluptas animi elata et gestiens. Ipse etiam metus non est morbi admodum similis, quamquam ægritudini est finitimus, sed proprie, ut ægrotatio in corpore, sic ægritudo in animo, nomen habet non sejunctum a dolore. Doloris igitur hujus origo nobis explicanda est, id est, causa efficiens ægritudinem in animo, tamquam ægrotationem in corpore. Nam, ut medici, causâ morbi inventâ, curationem esse inventam putant; sic nos, causâ ægritudinis repertâ, medendi facultatem reperiemus.

XI. Est igitur causa omnis in opinione, nec vero ægritudinis solum, sed etiam reliquarum omnium perturbationum; quæ sunt genere quatuor, partibus

plures. Nam, cum omnis perturbatio sit animi motus, vel rationis expers, vel rationem adspernans, vel rationi non obediens, isque motus aut boni aut mali opinione citetur; bifariam quatuor perturbationes æqualiter distributæ sunt. Nam duæ sunt ex opinione boni; quarum altera, voluptas gestiens, id est, præter modum elata lætitia, opinione præsentis magni alicujus boni; altera cupiditas, quæ recte vel libido dici potest; quæ est immoderata appetitio opinati magni boni, rationi non obtemperans. Ergo hæc duo genera, voluptas gestiens, et libido, bonorum opinione turbantur, ut duo reliqua, metus et ægritudo, malorum. Nam et metus opinio est magni mali impendentis; et ægritudo est opinio magni mali præsentis; et quidem recens opinio talis mali, ut in eo rectum videatur esse angi: id autem est, ut is, qui doleat, oportere opinetur se dolere. His autem perturbationibus, quas in vitam hominum stultitia quasi quasdam Furias immittit atque incitat, omnibus viribus atque opibus repugnandum est, si volumus hoc, quod datum est, vitæ, tranquille placideque traducere. Sed cæteras alias; nunc ægritudinem, si possumus, depellamus. Id enim sit propositum; quandoquidem eam tu videri tibi in sapientem cadere dixisti; quod ego nullo modo existimo. Tetra enim res est, misera, detestabilis, omni contentione, velis (ut ita dicam) remisque fugienda.

XII. Qualis enim tibi ille videtur Tantalo prognatus, Pelope natus, qui quondam a socero Œnomao rege Hippodamiam "raptis nactus est nuptiis?" Jovis iste quidem pronepos; tamne ergo abjectus, tamque fractus?

"Nolite," (inquit) "hospites, ad me adire illico istic;
Ne contagio mea bonis, umbrave, obsit:
Tanta vis sceleris in corpore hæret."

Tu te, Thyesta, damnabis, orbabisque luce, propter

vim sceleris alieni? Quid? illum filium Solis nonne patris ipsius luce indignum putas?

"Refugêre oculi: corpus macie extabuit:
Lacrymæ peredêre humore exsangues genas:
Situ nidoris barba pædore horrida,
Atque intonsa, infuscat pectus illuvie scabrum."

Hæc mala, o stultissime Æeta, ipse tibi addidisti; (non inerant in his, quæ tibi casus invexerat) et quidem inveterato malo, cum tumor animi resedisset. [Est autem ægritudo, ut docebo, in opinione mali recentis.] Sed mœres videlicet regni desiderio, non filiæ: illam enim oderas, et jure fortasse: regno non æquo animo carebas. Est autem impudens luctus mœrore se conficientis, quod imperare non liceat liberis. Dionysius quidem tyrannus, Syracusis expulsus, Corinthi pueros docebat: usque eo imperio carere non poterat. Tarquinio vero quid impudentius, qui bellum gereret cum iis, qui ejus non tulerant superbiam? Is, cum restitui in regnum nec Veientium nec Latinorum armis potuisset, Cumas se contulisse dicitur; inque eâ urbe senio et ægritudine esse confectus.

XIII. Hoc tu igitur censes sapienti accidere posse, ut ægritudine opprimatur, id est, miseriâ? Nam, cum omnis perturbatio miseria est, tum carnificina est ægritudo. Habet ardorem libido, levitatem lætitia gestiens, humilitatem metus: sed ægritudo majora quædam, tabem, cruciatum, afflictationem, fœditatem: lacerat, exest animum, planeque conficit. Hanc nisi exuimus sic, ut abjiciamus, miseriâ carere non possumus.

Atque hoc quidem perspicuum est, tum ægritudinem exsistere, cum quid ita visum sit, ut magnum quoddam malum adesse et urgere videatur. Epicuro autem placet, opinionem mali ægritudinem esse naturâ, ut quicumque intueatur in aliquod majus ma-

lum, si id sibi accidisse opinetur, sit continuo in ægritudine. Cyrenaïci non omni malo ægritudinem effici censent, sed insperato et necopinato malo. Est id quidem non mediocre ad ægritudinem augendam: videntur enim omnia repentina graviora. Ex hoc et illa jure laudantur:

"Ego, cum genui, tum moriturum scivi, et ei rei sustuli.
Præterea ad Trojam cum misi ob defendendam Græciam,
Sciebam me in mortiferum bellum, non in epulas, mittere."

XIV. Hæc igitur præmeditatio futurorum malorum lenit eorum adventum, quæ venientia longe ante videris. Itaque apud Euripidem a Theseo dicta laudantur. (Licet enim, ut sæpe facimus, in Latinum illa convertere.)

"Nam, qui hæc audita a docto meminissem viro,
Futuras mecum commentabar miserias.
Aut mortem acerbam, aut exsilii mœstam fugam,
Aut semper aliquam molem meditabar mali;
Ut, siqua invecta diritas casu foret,
Ne me imparatum cura laceraret repens."

Quod autem Theseus a docto se audîsse dicit, id de seipso loquitur Euripides. Fuerat enim auditor Anaxagoræ; quem ferunt, nuntiatâ morte filii, dixisse, "Sciebam me genuisse mortalem." Quæ vox declarat, iis esse hæc acerba, quibus non fuerint cogitata. Ergo id quidem non dubium, quin omnia, quæ mala putentur, sint improvisa graviora. Itaque, quamquam non hæc una res efficit maximam ægritudinem; tamen, quoniam multum potest provisio animi et præparatio ad minuendum dolorem; sint semper omnia homini humana meditata. Et nimirum hæc est illa præstans et divina sapientia, et præceptas penitus et

pertractatas humanas res habere; nihil admirari, cum acciderit; nihil, antequam evenerit, non evenire posse arbitrari.

"Quamobrem omnes, cum secundæ res sunt maxime, tum maxime
Meditari secum oportet, quo pacto advorsam ærumnam ferant.
Pericla, damna, peregre rediens, semper secum cogitet,
Aut filii peccatum, aut uxoris mortem, aut morbum filiæ:
Communia esse hæc; ne quid horum unquam accidat animo novum:
Quidquid præter spem eveniat, omne id deputare esse in lucro."

XV. Ergo hoc Terentius, a philosophiâ sumtum, cum tam commode dixerit, nos, e quorum fontibus id haustum est, non et dicemus hoc melius, et constantius sentiemus? Hic est enim ille vultus semper idem, quem dicitur Xanthippe prædicare solita in viro suo fuisse Socrate; eodem semper se vidisse exeuntem illum domo, et revertentem. Nec vero ea frons erat, quæ M. Crassi illius veteris, quem semel ait in omni vitâ risisse Lucilius; sed tranquilla, et serena: sic enim accepimus. Jure autem erat semper idem vultus, cum mentis, a quâ is fingitur, nulla fieret mutatio. Quare accipio equidem a Cyrenaïcis hæc arma contra casus et eventus, quibus eorum advenientes impetus diuturnâ præmeditatione frangantur: simulque judico, malum illud opinionis esse, non naturæ.

Si enim in re essent, cur fierent provisa leviora? Sed est, iisdem de rebus quod dici possit subtilius, si prius Epicuri sententiam viderimus; qui censet, necesse esse omnes in ægritudine esse, qui se in malis esse arbitrentur, sive illa ante provisa et exspectata sint, sive inveteraverint: nam neque vetustate minui

mala, nec fieri præmeditata leviora: stultamque etiam esse meditationem futuri mali, aut fortasse ne futuri quidem: satis esse odiosum malum omne, cum venisset: qui autem semper cogitavisset accidere posse aliquid adversi, ei fieri illud sempiternum malum: si vero ne futurum quidem sit, frustra suscipi miseriam voluntariam: ita semper angi, aut accipiendo aut cogitando malo. Levationem autem ægritudinis in duabus rebus ponit, avocatione a cogitandâ molestiâ, et revocatione ad contemplandas voluptates. Parere enim censet animum rationi posse, et, quo illa ducat, sequi. Vetat igitur [ratio] intueri molestias: abstrahit ab acerbis cogitationibus [hebetem] aciem ad miserias contemplandas; a quibus cum cecinit receptui, impellit rursum et incitat ad conspiciendas, totâque mente contrectandas, varias voluptates, quibus ille, et præteritarum memoriâ, et spe consequentium, sapientis vitam refertam putat. Hæc nostro more nos diximus: Epicurei dicunt suo. Sed, quæ dicant, videamus; quo modo, negligamus.

XVI. Principio, male reprehendunt præmeditationem rerum futurarum. Nihil est enim, quod tam obtundat levetque ægritudinem, quam perpetua in omni vitâ cogitatio, nihil esse, quod accidere non possit; quam meditatio conditionis humanæ; quam vitæ lex, commentatioque parendi; quæ non hoc affert, ut semper mœreamus, sed ut nunquam. Neque enim, qui rerum naturam, qui vitæ varietatem, qui imbecillitatem generis humani cogitat, mœret cum hæc cogitat; sed tum vel maxime sapientiæ fungitur munere. Utrumque enim consequitur, ut et, considerandis rebus humanis, proprio philosophiæ fungatur officio, et adversis casibus triplici consolatione sanetur: primum, quod posse accidere diu cogitavit; quæ cogitatio una maxime molestias omnes extenuat et diluit; deinde, quod humana ferenda intelligit; postremo, quod videt malum nullum esse, nisi culpam; culpam autem nullam esse, cum id, quod ab

homine non potuerit præstari, evenerit. Nam revocatio illa, quam affers, cum a contuendis nos malis avocas, nulla est. Non est enim in nostrâ potestate, fodicantibus iis rebus quas malas esse opinemur, dissimulatio, vel oblivio. Lacerant; vexant; stimulos admovent; ignes adhibent; respirare non sinunt. Et tu oblivisci jubes, quod contra naturam est? Quod a naturâ datum est, auxilium extorques inveterati doloris? Est enim tarda illa quidem medicina, sed tamen magna, quam affert longinquitas et dies. Jubes me bona cogitare, oblivisci malorum. Diceres aliquid, et magno quidem philosopho dignum, si ea bona sentires esse, quæ essent homine dignissima.

XVII. Pythagoras mihi sic diceret, aut Socrates, aut Plato: Quid jaces? aut quid mœres? aut cur succumbis, cedisque fortunæ? quæ pervellere te forsitan potuerit, et pungere; non poterit certe vires frangere. Magna vis est in virtutibus. Eas excita, si forte dormiunt. Jam tibi aderit princeps fortitudo, quæ te animo tanto esse cogat, ut omnia, quæ possint homini evenire, contemnas, et pro nihilo putes. Aderit temperantia, quæ est eadem moderatio, a me quidem paulo ante appellata frugalitas; quæ te turpiter et nequiter facere nihil patiatur. Quid est autem nequius aut turpius effeminato viro? Ne justitia quidem sinet te ista facere; cui minimum esse videtur in hac causâ loci; quæ tamen ita dicet, dupliciter esse te injustum, cum et alienum appetas, qui, mortalis natus, conditionem postules immortalium, et graviter feras, te, quod utendum acceperis, reddidisse.

Prudentiæ vero quid respondebis, dicenti, virtutem sese esse contentam, quo modo ad bene vivendum, sic et ad beate? quæ si extrinsecus religata pendeat, et non oriatur a se, et rursus ad se revertatur, et, omnia sua complexa, nihil quærat aliunde; non intelligo, cur aut verbis tam vehementer ornanda, aut re tantopere expetenda, videatur. Ad hæc bona me

si revocas, Epicure, pareo; sequor; utor te ipso duce; obliviscor etiam malorum, ut jubes, eoque facilius, quod ea ne in malis quidem ponenda censeo. Sed traducis cogitationes meas ad voluptates. Quas? Corporis, (credo) aut quæ, propter corpus, vel recordatione vel spe cogitentur. Numquid est aliud? Rectene interpretor sententiam tuam? Solent enim isti negare nos intelligere, quid dicat Epicurus. Hoc dicit: et hoc ille acriculus, me audiente, Athenis senex Zeno, istorum acutissimus, contendere, et magnâ voce dicere solebat: eum esse beatum, qui præsentibus voluptatibus frueretur, confideretque se fruiturum aut in omni aut in magnâ parte vitæ, dolore non interveniente: aut, si interveniret, si summus foret, futurum brevem; si productior, plus habiturum jucundi, quam mali: hæc cogitantem fore beatum, præsertim si et ante perceptis bonis contentus esset, nec mortem nec Deos extimesceret.

XVIII. Habes formam Epicuri vitæ beatæ, verbis Zenonis expressam, nihil ut possit negari. Quid ergo? hujusne vitæ propositio et cogitatio aut Thyesten levare poterit, aut Æetam, de quo paulo ante dixi, aut Telamonem, pulsum patriâ, exsulantem, atque egentem? in quo hæc admiratio fiebat:

"Hiccine est Telamo ille, modo quem gloria ad
cœlum extulit?
Quem adspectabant; cujus ob os Graii ora obvertebant sua."

Quod si cui (ut ait idem) simul animus cum re concidit, a gravibus illis antiquis philosophis petenda medicina est, non ab his voluptariis. Quam enim isti bonorum copiam dicunt? Fac sane esse summum bonum, non dolere: (quamquam id non vocatur voluptas: sed non necesse est nunc omnia) idne est, quo traducti luctum levemus? Sit sane summum malum, dolere. In eo igitur qui non est, si malo careat, continuone fruitur summo bono? Quid

tergiversamur, Epicure, nec fatemur eam nos dicere voluptatem, quam tu idem, cum os perfricuisti, soles dicere? Sunt hæc tua verba, necne? In eo quidem libro, qui continet omnem disciplinam tuam (fungar enim jam interpretis munere, ne quis me putet fingere) dicis hæc: "Nec equidem habeo, quod intelligam bonum illud, detrahens eas voluptates, quæ sapore percipiuntur; detrahens eas, quæ auditu et cantibus; detrahens eas etiam, quæ ex formis percipiuntur oculis, suaves motiones, sive quæ aliæ voluptates in toto homine gignuntur quolibet sensu. Nec vero ita dici potest, mentis lætitiam solam esse in bonis. Lætantem enim mentem ita novi, spe eorum omnium quæ supra dixi, fore ut natura, iis potiens, dolore careat." Atque hæc quidem his verbis, quivis ut intelligat, quam voluptatem nôrit Epicurus. Deinde paulo infra, "Sæpe quæsivi," inquit, "ex iis qui appellabantur sapientes, quid haberent, quod in bonis relinquerent, si illa detraxissent, nisi si vellent voces inanes fundere. Nihil ab his potui cognoscere: qui si virtutes ebullire [nolent] et sapientias, nihil aliud dicent, nisi eam viam, quâ efficiantur eæ voluptates, quas supra dixi." Quæ sequuntur, in eâdem sententiâ sunt; totusque liber, qui est de summo bono, refertus et verbis et sententiis talibus. Ad hanccine igitur vitam Telamonem illum revocabis, ut leves ægritudinem? Et, siquem tuorum afflictum mœrore videris, huic acipenserem potius, quam aliquem Socraticum libellum, dabis? hydrauli hortabere ut audiat voces potius, quam Platonis? expones, quæ spectet florida et varia? fasciculum ad nares admovebis? incendes odores? et sertis redimiri jubebis, et rosâ? Si vero aliquid etiam, tum plane luctum omnem absterseris?

XIX. Hæc Epicuro confitenda sunt, aut ea, quæ modo expressa ad verbum dixi, tollenda de libro; vel totus liber potius abjiciendus. Est enim confertus

voluptatibus. Quærendum igitur, quemadmodum ægritudine privemus eum, qui ita dicat:

...... "Pol, mihi fortuna magis nunc defit, quam genus.
Namque regnum suppetebat mihi: ut scias quanto loco,
Quantis opibus, quibus de rebus, lapsa fortuna occidat."

Quid? huic calix mulsi impingendus est, ut plorare desinat, aut aliquid ejusmodi? Ecce tibi ex alterâ parte ab eodem poëtâ:

"Ex opibus summis opis egens, Hector, tuæ."

Hîc subvenire debemus: quærit enim auxilium.

"Quid petam præsidî, aut exsequar? quove nunc auxilio aut fugâ
Freta sim? Arce et urbe orba sum. Quo accedam? Quo applicem?
Cui nec aræ patriæ domi stant; fractæ, et disjectæ jacent:
Fana flammâ deflagrata: tosti alti stant parietes,
Deformati, atque abiete crispâ."

Scitis, quæ sequantur: et illud in primis:

"O pater! o patria! o Priami domus!
Septum altisono cardine templum:
Vidi ego te, adstante ope barbaricâ,
Tectis cælatis, laqueatis,
Auro, ebore instructam regifice."

O poëtam egregium! quamquam ab his cantoribus Euphorionis contemnitur. Sentit, omnia repentina et necopinata esse graviora. Exaggeratis igitur regis opibus, quæ videbantur sempiternæ fore, quid adjungit?

"Hæc omnia vidi inflammari,
Priamo vi vitam evitari,
Jovis aram sanguine turpari."

Præclarum carmen: est enim et rebus, et verbis, et modis lugubre. Eripiamus huic ægritudinem. Quo modo? Collocemus in culcitâ plumeâ: psaltriam adducamus: hedychrum incendamus: demus scutellam dulciculæ potionis: aliquid videamus et cibi. Hæc tandem bona sunt, quibus ægritudines gravissimæ detrahantur? tu enim, paulo ante, ne intelligere te quidem alia ulla dicebas. Revocari igitur oportere a mœrore ad cogitationem bonorum, conveniret mihi cum Epicuro, si, quid esset bonum, conveniret.

XX. Dicet aliquis: Quid ergo? tu Epicurum existimas ista voluisse, aut libidinosas ejus fuisse sententias? Ego vero minime: video enim ab eo dici multa severe, multa præclare. Itaque (ut sæpe dixi) de acumine agitur ejus, non de moribus. Quamvis spernat voluptates eas, quas modo laudavit, ego tamen meminero, quod videatur ei summum bonum. Non enim verbo solum posuit voluptatem, sed explanavit, quid diceret. "Saporem," inquit, "et corporum complexum, et ludos atque cantus, et formas eas, quibus oculi jucunde moveantur." Num fingo? num mentior? Cupio refelli: quid enim laboro, nisi ut veritas in omni quæstione explicetur?

At idem ait, non crescere voluptatem, dolore detracto; summamque voluptatem, nihil dolere. Paucis verbis tria magna peccata: unum, quod secum ipse pugnat: modo enim, ne suspicari quidem se quidquam bonum, nisi sensus quasi titillarentur voluptate; nunc autem, summam voluptatem esse, dolore carere: potestne magis secum ipse pugnare? Alterum peccatum, quod, cum in naturâ tria sint; unum, gaudere; alterum, dolere; tertium, nec gaudere nec dolere; hic primum et tertium putat idem esse, nec distinguit a non dolendo voluptatem. Ter-

tium peccatum commune cum quibusdam, quod, cum virtus maxime expetatur, ejusque adipiscendæ causâ philosophia quæsita sit, ille a virtute summum bonum separavit.

At laudat, et sæpe, virtutem. Et quidem C. Gracchus, cum largitiones maximas fecisset, et effudisset ærarium, verbis tamen defendebat ærarium. Quid verba audiam, cum facta videam? Piso ille Frugi semper contra legem frumentariam dixerat. Is, lege latâ, consularis ad frumentum accipiendum venerat. Animadvertit Gracchus in concione Pisonem stantem. Quærit, audiente populo Romano, quî sibi constet, cum eâ lege frumentum petat, quam dissuaserit? "Nolim," inquit, "mea bona, Gracche, tibi viritim dividere [liceat:] sed, si facias, partem petam." Parumne declaravit vir gravis et sapiens, lege Semproniâ patrimonium publicum dissipari? Lege orationes Gracchi: patronum ærarii esse dices.

Negat Epicurus jucunde posse vivi, nisi cum virtute vivatur. Negat ullam in sapientem vim esse fortunæ: tenuem victum antefert copioso: negat ullum esse tempus, quo sapiens non beatus sit. Omnia philosopho digna, sed cum voluptate pugnantia. Non istam dicit voluptatem. Dicat quamlibet. Nempe eam dicit, in quâ virtutis nulla pars insit. Age, si voluptatem non intelligimus, ne dolorem quidem? Nego igitur ejus esse, qui dolore summum malum metiatur, mentionem facere virtutis.

XXI. Et queruntur quidam Epicurei, viri optimi, (nam nullum genus est minus malitiosum) me studiose dicere contra Epicurum. Ita credo, de honore aut de dignitate contendimus. Mihi summum in animo bonum videtur, illi autem in corpore: mihi in virtute, illi in voluptate. Et illi pugnant; et quidem vicinorum fidem implorant: multi autem sunt, qui statim convolent: ego sum is, qui dicam me non laborare; actum habiturum, quod egerint. Quid enim? de bello Punico agitur? de quo ipso cum aliud

M. Catoni, aliud L. Lentulo videretur, nulla inter eos concertatio unquam fuit. Hi nimis iracunde agunt, præsertim cum ab his non sane animosa defendatur sententia, pro quâ non in senatu, non in concione, non apud exercitum, neque apud censores, dicere audeant. Sed cum istis alias, et eo quidem animo, nullum ut certamen instituam; verum dicentibus facile cedam. Tantum admonebo: si maxime verum sit, ad corpus omnia referre sapientem; sive (ut honestius dicam) nihil facere, nisi quod expediat; sive omnia referre ad utilitatem suam; quoniam hæc plausibilia non sunt, ut in sinu gaudeant, gloriose loqui desinant.

XXII. Cyrenaïcorum restat sententia; qui tum ægritudinem censent exsistere, si necopinato quid evenerit. Est id quidem magnum, ut supra dixi. Etiam Chrysippo ita videri scio, quod provisum ante non sit, id ferire vehementius. Sed non sunt in hoc omnia: quamquam hostium repens adventus magis aliquanto conturbat, quam exspectatus; et maris subita tempestas, quam ante provisa, terret navigantes vehementius: et ejusmodi sunt pleraque. Sed, cum diligenter necopinatorum naturam consideres, nihil aliud reperias, nisi omnia videri subita majora; et quidem ob duas causas: primum, quod, quanta sint quæ accidunt, considerandi spatium non datur: deinde, cum videtur præcaveri potuisse, si provisum esset, quasi culpâ contractum malum ægritudinem acriorem facit.

Quod ita esse dies declarat; quæ procedens ita mitigat, ut, iisdem malis manentibus, non modo leniatur ægritudo, sed in plerisque tollatur. Carthaginienses multi Romæ servierunt, Macedones, rege Perse capto: vidi etiam in Peloponneso, cum essem adolescens, quosdam Corinthios. Hi poterant omnes eadem illa de Andromachâ deplorare,

"Hæc omnia vidi" .....

Sed jam decantaverant fortasse. Eo enim erant vultu, oratione, omni reliquo motu et statu, ut eos Argivos

aut Sicyonios diceres: magisque me moverant Corinthi subito adspectæ parietinæ, quam ipsos Corinthios, quorum animis diuturna cogitatio callum vetustatis obduxerat. Legimus librum Clitomachi, quem ille, eversâ Carthagine, misit, consolandi causâ, ad captivos cives suos. In eo est disputatio scripta Carneadis, quam se ait in commentarium retulisse. Cum ita positum esset, "Videri fore in ægritudine sapientem, patriâ captâ;" quæ Carneades contra dixerit, scripta sunt. Tanta igitur calamitatis præsentis adhibetur a philosopho medicina, quanta in inveteratâ ne desideratur quidem. Nec, si aliquot annis post idem ille liber captivis missus esset, vulneribus mederetur, sed cicatricibus. Sensim enim et pedetentim progrediens extenuatur dolor; non quo ipsa res immutari soleat, aut possit: sed id, quod ratio debuerat, usus docet, minora esse ea, quæ sint visa majora.

XXIII. Quid ergo opus est (dicet aliquis) oratione, aut omnino consolatione ullâ, quâ solemus uti, cum levare dolorem mœrentium volumus? Hoc enim fere tum habemus in promtu, nihil oportere inopinatum videri. Atqui tolerabilius feret incommodum, qui cognoverit, necesse esse homini tale aliquid accidere. Hæc enim oratio de ipsâ summâ mali nihil detrahit: tantummodo affert, nihil evenisse, quod non opinandum fuisset. Neque tamen genus id orationis in consolando non valet: [sed id] haud sciam an plurimum. Ergo ista necopinata non habent tantam vim, ut ægritudo ex his omnis oriatur. Feriunt enim fortasse gravius: [non] id efficiunt, ut ea, quæ accidant, majora videantur. Quia recentia sunt, [videntur,] non quia repentina.

Duplex est igitur ratio veri reperiendi, non in iis solum quæ mala, sed in iis etiam quæ bona videntur. Nam aut, ipsius rei natura qualis et quanta sit, quærimus, ut de paupertate nonnunquam, cujus onus disputando levamus, docentes, quam parva et quam pauca sint, quæ natura desideret; aut a disputandi

subtilitate orationem ad exempla traducimus. Hîc Socrates commemoratur, hîc Diogenes, hîc Cæcilianum illud,

"Sæpe est etiam sub palliolo sordido sapientia."

Cum enim paupertatis una eademque sit vis, quidnam dici potest, quamobrem C. Fabricio tolerabilis ea fuerit, alii negent se ferre posse? Huic igitur alteri generi similis est ea ratio consolandi, quæ docet, humana esse, quæ acciderint. Non enim solum id continet ea disputatio, ut cognitionem afferat generis humani; sed significat, tolerabilia esse, quæ et tulerint et ferant cæteri.

XXIV. De paupertate agitur? multi patientes pauperes commemorantur. De contemnendo honore? multi inhonorati proferuntur, et quidem propter id ipsum beatiores: eorumque, qui privatum otium negotiis publicis antetulerunt, nominatim vita laudatur: nec siletur illud potentissimi regis anapæstum, qui laudat senem, et fortunatum esse dicit, quod, inglorius, sit, atque ignobilis, ad supremum diem perventurus. Similiter, commemorandis exemplis, orbitates quoque liberorum prædicantur; eorumque, qui gravius ferunt, luctus, aliorum exemplis leniuntur. Sic perpessio cæterorum facit, ut ea, quæ acciderint, multo minora, quam quanta sint existimata, videantur. Ita fit sensim cogitantibus, ut, quantum sit ementita opinio, appareat. Atque hoc idem et Telamo ille declarat:

"Ego, cum genui, moriturum scivi;"

et Theseus,

"Futuras mecum commentabar miserias;"

et Anaxagoras, "Sciebam me genuisse mortalem." Hi enim omnes, diu cogitantes de rebus humanis, intelligebant, eas nequâquam pro opinione vulgi esse extimescendas. Et mihi quidem videtur idem fere

accidere iis qui ante meditantur, quod iis quibus medetur dies; nisi quod ratio quidem sanat illos, hos ipsa natura, intellecto eo quod remedium illud continet; malum, quod opinati sint esse maximum, nequâquam esse tantum, ut vitam beatam possit evertere. Hoc igitur efficitur, ut ex illo necopinato plaga major sit; non ut illi putant, ut, cum duobus pares casus evenerint, is modo ægritudine afficiatur, cui ille necopinato casus evenerit. Itaque dicuntur nonnulli in mœrore, cum de hac communi hominum conditione audivissent, eâ lege esse nos natos, ut nemo in perpetuum esse posset expers mali, gravius etiam tulisse.

XXV. Quocirca Carneades (ut video nostrum scribere Antiochum) reprehendere Chrysippum solebat, laudantem Euripideum carmen illud;

"Mortalis nemo est, quem non attingat dolor,
Morbusque. [Multis] sunt humandi liberi,
Rursum creandi: morsque est [finita] omnibus,
Quæ generi humano angorem ne quidquam afferunt.
Reddenda est terræ terra: tum vita omnibus
Metenda, ut fruges. Sic jubet necessitas."

Negabat genus hoc orationis quidquam omnino ad levandam ægritudinem pertinere. Id enim ipsum dolendum esse dicebat, quod in tam crudelem necessitatem incidissemus. Nam illam quidem orationem ex commemoratione alienorum malorum ad malevolos consolandos esse accommodatam. Mihi vero longe videtur secus: nam et necessitas ferendæ conditionis humanæ quasi cum Deo pugnare prohibet, admonetque esse hominem: quæ cogitatio magnopere luctum levat: et enumeratio exemplorum, non ut animum malevolorum oblectet, affertur, sed ut ille, qui mœret, ferendum sibi id censeat, quod videat multos moderate et tranquille tulisse. Omnibus enim modis fulciendi sunt, qui ruunt, nec cohærere possunt propter magnitudinem ægritudinis. Ex quo ipsam ægri-

tudinem λυπην Chrysippus, quasi [λυσιν, id est] solutionem totius hominis, appellatam putat: quæ tota poterit evelli, explicatâ (ut principio dixi) causâ ægritudinis. Est enim nulla alia, nisi opinio et judicium magni præsentis atque urgentis mali. Itaque et dolor corporis, cujus est morsus acerrimus, perfertur, spe propositâ boni: et acta ætas honeste ac splendide tantam affert consolationem, ut eos, qui ita vixerint, aut non tangat ægritudo, aut perleviter pungat animi dolor.

XXVI. Sed ad hanc opinionem magni mali cum illa etiam opinio accesserit, Oportere, rectum esse, ad officium pertinere, ferre illud, ægre quod acciderit; tum denique efficitur illa gravis ægritudinis perturbatio. Ex hac opinione sunt illa varia et detestabilia genera lugendi, pædores, muliebres lacerationes genarum, pectoris, feminum, capitis percussiones. Hinc ille Agamemnon Homericus, et idem Accianus,

"Scindens dolore identidem intonsam comam."

In quo facetum illud Bionis, perinde stultissimum regem in luctu capillum sibi evellere, quasi calvitio mœror levaretur. Sed hæc omnia faciunt, opinantes ita fieri oportere. Itaque et Æschines in Demosthenem invehitur, quod is, septimo die post filiæ mortem, hostias immolâsset. At quam rhetorice! quam copiose! quas sententias colligit! quæ verba contorquet! ut licere quidvis rhetori intelligas. Quæ nemo probaret, nisi insitum illud in animis haberemus, omnes bonos interitu suorum quam gravissime mœrere oportere. Ex hoc evenit, ut, in animi doloribus, alii solitudines captent, ut ait Homerus de Bellerophonte,

"Qui miser in campis mœrens errabat Aleis,
Ipse suum cor edens, hominum vestigia vitans."

Et Nioba fingitur lapidea, propter æternum (credo) in luctu silentium. Hecubam autem putant, propter animi acerbitatem quamdam et rabiem, fingi in ca-

nem esse conversam. Sunt autem alii, quos, in luctu, cum ipsâ solitudine loqui sæpe delectat, ut illa apud Ennium nutrix:

"Cupido cepit miseram nunc me, proloqui
Cœlo atque terræ Medeaï miserias."

XXVII. Hæc omnia, recta, vera, debita putantes, faciunt in dolore: maximeque declaratur, hoc quasi officii judicio fieri, quod, si qui forte, cum se in luctu esse vellent, aliquid fecerunt humanius, aut si hilarius locuti sunt, revocant se rursus ad mœstitiam; peccatique se insimulant, quod dolere intermiserint. Pueros vero matres et magistri castigare etiam solent, nec verbis solum, sed etiam verberibus, si quid, in domestico luctu, hilarius ab iis factum est, aut dictum: plorare cogunt. Quid? ipsa remissio luctûs cum est consecuta, intellectumque nihil profici mœrendo, nonne res declarat, fuisse totum illud voluntarium? Quid ille Terentianus Ἑαυτον τιμωρουμενος, id est, ipse se puniens?

"Decrevi tantisper me minus injuriæ,
Chremes, meo gnato facere, dum fiam miser."

Hic decernit, ut miser sit. Num quis igitur quidquam decernit invitus?

"Malo quidem me quovis dignum deputem."

Malo se dignum deputat, nisi miser sit! Vides ergo opinionis esse, non naturæ, malum. Quid, quod res ipsa lugere prohibet? ut apud Homerum quotidianæ neces, interitusque multorum, sedationem mœrendi afferunt: apud quem ita dicitur:

"Namque nimis multos, atque omni luce, cadentes
Cernimus; ut nemo possit mœrore vacare.
Quo magis est æquum tumulis mandare peremtos
Firmo animo, et luctum lacrymis finire diurnis."

Ergo in potestate est abjicere dolorem, cum velis, tempori servientem. An est ullum tempus, (quoniam quidem res in nostrâ potestate est) cui non, ponendæ curæ et ægritudinis causâ, serviamus? Constabat, eos qui concidentem vulneribus Cn. Pompeium vidissent, cum in illo ipso acerbissimo miserrimoque spectaculo sibi timerent, quod se classe hostium circumfusos viderent, nihil tum aliud egisse, nisi ut remiges hortarentur, et ut salutem adipiscerentur fugâ; posteaquam Tyrum venissent, tum afflictari lamentarique cœpisse. Timor igitur ab iis ægritudinem potuit repellere; ratio ac sapientia vera non poterit?

XXVIII. Quid est autem, quod plus valeat ad ponendum dolorem, quam cum est intellectum, nihil profici, et frustra esse susceptum? Si igitur deponi potest, etiam non suscipi potest. Voluntate igitur et judicio suscipi ægritudinem, confitendum est. Idque indicatur eorum patientiâ, qui, cum multa sint sæpe perpessi, facilius ferunt, quidquid accidit; obduruisseque sese contra fortunam arbitrantur; ut ille apud Euripidem:

"Si mihi nunc tristis primum illuxisset dies,
Nec tam ærumnoso navigavissem salo,
Esset dolendi causa; ut injecto equulei
Freno repente tactu exagitantur novo.
Sed jam subactus miseriis obtorpui."

Defatigatio igitur miseriarum ægritudines cum faciat leniores, intelligi necesse est, non rem ipsam causam atque fontem esse mœroris.

Philosophi summi, neque dum tamen sapientiam consecuti, nonne intelligunt, in summo se malo esse? Sunt enim insipientes; neque insipientiâ ullum majus malum est: neque tamen lugent. Quid ita? Quia huic generi malorum non affingitur illa opinio, rectum esse et æquum, et ad officium pertinere,

ægre ferre, quod sapiens non sis: quod idem affingimus huic ægritudini, in quâ luctus inest; quæ omnium maxima est. Itaque Aristoteles, veteres philosophos accusans, qui existimavissent philosophiam suis ingeniis esse perfectam, ait eos aut stultissimos aut gloriosissimos fuisse: sed se videre, quod paucis annis magna accessio facta esset, brevi tempore philosophiam plane absolutam fore. Theophrastus autem moriens accusâsse naturam dicitur, quod cervis et cornicibus vitam diuturnam, quorum id nihil interesset; hominibus, quorum maxime interfuisset, tam exiguam vitam dedisset: quorum si ætas potuisset esse longinquior, futurum fuisse, ut, omnibus perfectis artibus, omni doctrinâ hominum vita erudiretur. Querebatur igitur, se tum, cum illa videre cœpisset, exstingui.

Quid? ex cæteris philosophis nonne optimus et gravissimus quisque confitetur, multa se ignorare? et multa sibi etiam atque etiam esse discenda? Neque tamen, cum se in mediâ stultitiâ (quâ nihil est pejus) hærere intelligant, ægritudine premuntur. Nulla enim admiscetur opinio officiosi doloris. Quid, qui non putabant lugendum viris? qualis fuit Q. Maximus efferens filium consularem; qualis L. Paulus, duobus paucis diebus amissis filiis; qualis M. Cato, prætore designato, mortuo filio; quales reliqui, quos in "Consolatione" collegimus. Quid hos aliud placavit, nisi quod luctum et mœrorem [esse] non putabant viri? Ergo id, quod alii rectum opinantes, ægritudini se solent dedere, id ii turpe putantes ægritudinem repulerunt: ex quo intelligitur, non in naturâ, sed in opinione, esse ægritudinem.

XXIX. Contra dicuntur hæc. Quis tam demens, ut suâ voluntate mœreat? Natura affert dolorem: cui quidem Crantor, inquiunt, noster cedendum putat: premit enim, atque instat, nec resisti potest. Itaque Oileus ille apud Sophoclem, qui Telamonem

antea de Ajacis morte consolatus esset, is, cum audîsset de suo, fractus est. De cujus commutatâ mente sic dicitur:

"Nec vero tantâ præditus sapientiâ
Quisquam est, qui, aliorum ærumnam dictis allevans,
Non idem, cum fortuna mutata impetum
Convertat, clade subitâ frangatur suâ,
Ut illa ad alios dicta et præcepta excidant."

Hæc cum disputant, hoc student efficere, naturæ obsisti nullo modo posse. Ii tamen fatentur, graviores ægritudines suscipi, quam natura cogat. Quæ est igitur amentia, ut nos quoque idem ab aliis requiramus?

Sed plures sunt causæ suscipiendi doloris: primum illa opinio mali, quo viso atque persuaso, ægritudo insequitur necessario. Deinde etiam gratum mortuis se facere, si graviter eos lugeant, arbitrantur. Accedit superstitio muliebris quædam: existimant enim, Diis immortalibus se facilius satisfacturos, si, eorum plagâ perculsi, afflictos se et stratos esse fateantur. Sed, hæc inter se quam repugnent, plerique non vident. Laudant enim eos, qui æquo animo moriantur; qui alterius mortem æquo animo ferant, eos putant vituperandos: quasi fieri ullo modo possit, (quod in amatorio sermone dici solet) ut quisquam plus alterum diligat, quam se. Præclarum illud est, et, si quæris, rectum quoque et verum, ut eos, qui nobis carissimi esse debeant, æque ac nosmetipsos amemus: ut vero plus, fieri nullo pacto potest. Ne optandum quidem est in amicitiâ, ut me ille plus quam semet, ego illum plus quam me. Perturbatio vitæ, si ita sit, atque officiorum omnium, consequatur. Sed de hoc alias.

XXX. Nunc illud satis est, non attribuere ad amissionem amicorum miseriam nostram, ne illos plus, quam ipsi velint, si sentiant, plus certe, quam

nosmetipsos, diligamus. Nam quod aiunt, plerosque consolationibus nihil levari, adjunguntque, consolatores ipsos confiteri se miseros, cum ad eos impetum suum fortuna converterit; utrumque dissolvitur. Sunt enim ista non naturæ vitia, sed culpæ. Stultitiam autem accusare quamvis copiose licet. Nam et qui non levantur, ipsi ad miseriam invitant; et qui suos casus aliter ferunt, atque [ut] auctores aliis ipsi fuerunt, non sunt vitiosiores, quam fere plerique, qui avari avaros, gloriæ cupidos gloriosi, reprehendunt. Est enim proprium stultitiæ, aliorum vitia cernere, oblivisci suorum. Sed nimirum hoc maximum est experimentum, cum constet ægritudinem vetustate tolli, hanc vim non esse in die positam, sed in cogitatione diuturnâ. Nam, si et eadem res est, et idem est homo; quî potest quidquam de dolore mutari, si neque de eo, propter quod dolet, quidquam est mutatum, neque de eo qui dolet? Cogitatio igitur diuturna, nihil esse in re mali, dolori medetur, non ipsa diuturnitas.

XXXI. Hîc mihi afferunt mediocritates: quæ si naturales sunt, quid opus est consolatione? Natura enim ipsa terminabit modum: sin opinabiles, opinio tota tollatur. Satis dictum esse arbitror, ægritudinem esse opinionem mali præsentis, in quâ opinione illud insit, ut ægritudinem suscipere oporteat.

Additur ad hanc definitionem a Zenone recte, ut illa opinio præsentis mali sit recens. Hoc autem verbum sic interpretatur, ut non tantum illud recens esse velit, quod paulo ante acciderit, sed, quamdiu in illo opinato malo vis quædam insit, et vigeat, et habeat quamdam viriditatem, tamdiu appelletur recens: ut Artemisia illa, Mausoli, Cariæ regis, uxor, quæ nobile illud Halicarnassi fecit sepulcrum, quamdiu vixit, vixit in luctu, eodemque etiam confecta contabuit. Huic erat illa opinio quotidie recens; quæ tum denique non appellatur recens, cum vetustate exaruit.

Hæc igitur officia sunt consolantium, tollere ægritudinem funditus, aut sedare, aut detrahere quam plurimum, aut supprimere, nec pati manare longius, aut ad alia mentem traducere.

Sunt, qui unum officium consolantis putent, docere, malum illud omnino non esse, ut Cleanthi placet. Sunt, qui non magnum malum, ut Peripatetici. Sunt, qui abducant a malis ad bona, ut Epicurus. Sunt, qui satis putent, ostendere, nihil inopinati accidisse, nihil mali. Chrysippus autem caput esse censet in consolando, detrahere illam opinionem mœrenti, si se officio fungi putet justo atque debito. Sunt etiam, qui hæc omnia genera consolandi colligant: alius enim alio modo movetur, ut fere nos omnia in Consolationem unam conjecimus: erat enim in tumore animus, et omnis in eo tentabatur curatio. Sed sumendum tempus est, non minus in animorum morbis, quam in corporum; ut Prometheus ille Æschyli; cui cum dictum esset,

"Atqui, Prometheu, te hoc tenere existimo,
Mederi posse rationem iracundiæ;"

respondit,

"Si quidem qui, tempestivam medicinam admovens,
Non ad gravescens vulnus illidat manus."

XXXII. Erit igitur in consolationibus prima medicina, docere aut nullum malum esse, aut admodum parvum: altera et de communi conditione vitæ, et proprie, si quid sit de ipsius, qui mœreat [disputandum]: tertia, summam esse stultitiam frustra confici mœrore, cum intelligas, nihil posse profici. Nam Cleanthes quidem sapientem consolatur; qui consolatione non eget. Nihil enim esse malum quod turpe non sit, si lugenti persuaseris, non tu illi luctum, sed stultitiam, detraxeris. Alienum autem tempus docendi. Et tamen non satis mihi videtur vidisse hoc

Cleanthes, suscipi aliquando ægritudinem posse ex eo ipso, quod esse summum malum Cleanthes ipse fateatur. Quid enim dicemus? cum Socrates Alcibiadi persuasisset, (ut accepimus) eum nihil hominis esse, nec quidquam inter Alcibiadem summo loco natum, et quemvis bajulum, interesse; cum se Alcibiades afflictaret, lacrymansque Socrati supplex esset, ut sibi virtutem traderet, turpitudinemque depelleret; quid dicemus, Cleanthe? Num in illâ re, quæ ægritudine Alcibiadem afficiebat, mali nihil fuisse? Quid? illa Lyconis, qualia sunt? qui, ægritudinem extenuans, parvis ait eam rebus moveri, fortunæ et corporis incommodis, non animi malis. Quid ergo? illud, quod Alcibiades dolebat, non ex animi malis vitiisque constabat? Ad Epicuri consolationem satis est ante dictum.

XXXIII. Ne illa quidem consolatio firmissima est, quamquam et usitata est, et sæpe prodest: "Non tibi hoc soli." Prodest hæc quidem, ut dixi, sed nec semper, nec omnibus: sunt enim, qui respuant: sed refert, quo modo adhibeatur. Ut enim tulerit quisque eorum qui sapienter tulerunt, non quo quisque incommodo affectus sit, prædicandum est. Chrysippi ratio ad veritatem firmissima est; ad tempus ægritudinis difficilis. Magnum opus est, probare mœrenti, illum suo judicio, et quod se ita putet oportere facere, mœrere. Nimirum igitur, ut in causis non semper utimur eodem statu (sic enim appellamus controversiarum genera), sed ad tempus, ad controversiæ naturam, ad personam, accommodamus; sic, in ægritudine leniendâ, quam quisque curationem recipere possit, videndum est.

Sed, nescio quo pacto, ab eo quod erat a te propositum, aberravit oratio. Tu enim de sapiente quæsieras; cui aut malum videri nullum potest, quod vacet turpitudine; aut ita parvum malum, ut id obruatur sapientiâ, vixque appareat; qui nihil opinione affingat assumatque ad ægritudinem; nec id

putet esse rectum, se quam maxime excruciari, luctuque confici; quo pravius nihil esse possit. Edocuit tamen ratio, ut mihi quidem videtur, cum hoc ipsum proprie non quæreretur hoc tempore, num quod esset malum, nisi quod idem dici turpe posset; tamen ut videremus, quidquid esset in ægritudine mali, id non naturale esse, sed voluntario judicio et opinionis errore contractum.

XXXIV. Tractatum est autem a nobis id genus ægritudinis, quod unum est omnium maximum, ut, eo sublato, reliquorum remedia ne magnopere quærenda arbitraremur. Sunt enim certa, quæ de paupertate; certa, quæ de vitâ inhonoratâ et ingloriâ dici soleant. Separatim certæ scholæ sunt de exsilio, de interitu patriæ, de servitute, de debilitate, de cæcitate, et de omni casu, in quo nomen poni solet calamitatis. Hæc Græci in singulas scholas, et in singulos libros, dispertiunt: opus enim quærunt: quamquam plenæ disputationes delectationis sunt. Et tamen, ut medici, toto corpore curando, minimæ etiam parti, si condoluit, medentur; sic philosophia, cum universam ægritudinem sustulit, tamen, si quis error aliunde exstitit, si paupertas momordit, si ignominia pupugit, si quid tenebrarum offudit exsilium; aut eorum, quæ modo dixi, si quid exstitit; singularum rerum sunt propriæ consolationes; de quibus audies tu quidem, cum voles: sed ad eumdem fontem revertendum est, ægritudinem omnem procul abesse a sapiente, quod inanis sit, quod frustra suscipiatur, quod non naturâ exoriatur, sed judicio, sed opinione, sed quâdam invitatione ad dolendum, cum id decreverimus ita fieri oportere.

Hoc detracto, quod totum est voluntarium, ægritudo erit sublata illa mœrens: morsus tamen et contractiunculæ quædam animi relinquentur. Hanc dicant sane naturalem, dum ægritudinis nomen absit, grave, tetrum, funestum, quod cum sapientiâ esse, atque (ut ita dicam) habitare, nullo modo possit.

Atqui stirpes sunt ægritudinis quam multæ, quam amaræ! quæ, ipso trunco everso, omnes elidendæ sunt, et, si necesse erit, singulis disputationibus. Superest enim nobis hoc, cuicuimodi est, otium. Sed ratio una omnium est ægritudinum, plura nomina. Nam et invidere ægritudinis est, et æmulari, et obtrectare, et misereri, angi, lugere, mœrere, ærumnâ affici, lamentari, sollicitari, dolere, in molestiâ esse, afflictari, desperare. Hæc omnia definiunt Stoïci: eaque verba, quæ dixi, singularum rerum sunt; non, ut videntur, easdem res significant; sed aliquid differunt: quod alio loco fortasse tractabimus. Hæ sunt illæ fibræ stirpium, quas initio dixi, persequendæ, et omnes elidendæ, ne ulla unquam possit exsistere. Magnum opus, et difficile: quis negat? Quid autem præclarum, non idem arduum? Sed tamen id se effecturam philosophia profitetur: nos modo curationem ejus recipiamus. Verum quidem hæc hactenus. Cætera, quotiescumque voletis, et hoc loco et aliis, parata vobis erunt.

M. TULLII CICERONIS
TUSCULANARUM
QUÆSTIONUM,
AD M. BRUTUM,
LIBER QUARTUS.

De reliquis Animi Perturbationibus.

I. Cum multis locis nostrorum hominum ingenia virtutesque, Brute, soleo mirari, tum maxime his in studiis, quæ, sero admodum expetita, in hanc civitatem e Græciâ transtulerunt. Nam, cum a primo Urbis ortu, regiis institutis, partim etiam legibus, auspicia, cærimoniæ, comitia, provocationes, patrum consilium, equitum peditumque descriptio, tota res militaris, divinitus esset constituta; tum progressio admirabilis, incredibilisque cursus ad omnem excellentiam factus est, dominatu regio republicâ liberatâ. Nec vero hic locus est, ut de moribus institutisque majorum, et disciplinâ ac temperatione civitatis, loquamur. Aliis hæc locis satis accurate a nobis dicta sunt, maximeque in iis sex libris, quos "De Republicâ" scripsimus. Hoc autem loco, consideranti mihi studia doctrinæ, multa sane occurrunt, cur ea quoque arcessita aliunde, neque solum expetita, sed

etiam conservata et culta videantur. Erat enim illis pæne in conspectu præstanti sapientiâ et nobilitate Pythagoras, qui fuit in Italiâ temporibus iisdem, quibus L. Brutus patriam liberavit, præclarus auctor nobilitatis tuæ. Pythagoræ autem doctrina, cum longe lateque flueret, permanavisse mihi videtur in hanc civitatem: idque cum conjecturâ probabile est, tum quibusdam etiam vestigiis indicatur. Quis enim est, qui putet, cum floreret [in Italiâ] Græcia potentissimis et maximis urbibus, ea, quæ Magna dicta est, in hisque primum ipsius Pythagoræ, deinde postea Pythagoreorum, tantum nomen esset, nostrorum hominum ad eorum doctissimas voces aures clausas fuisse? Quinetiam arbitror, propter Pythagoreorum admirationem, Numam quoque regem Pythagoreum a posterioribus existimatum. Nam cum Pythagoræ disciplinam et instituta cognoscerent, regisque ejus æquitatem et sapientiam a majoribus suis accepissent, ætates autem et tempora ignorarent propter vetustatem, eum, qui sapientiâ excelleret, Pythagoræ auditorem fuisse crediderunt.

II. Et de conjecturâ quidem hactenus. Vestigia autem Pythagoreorum quamquam multa colligi possunt, paucis tamen utemur, quoniam non id agitur hoc tempore. Nam, cum carminibus soliti illi esse dicantur et præcepta quædam occultius tradere, et mentes suas, a cogitationum intentione, cantu fidibusque ad tranquillitatem traducere; gravissimus auctor in "Originibus" dixit Cato, morem apud majores hunc epularum fuisse, ut deinceps, qui accubarent, canerent ad tibiam clarorum virorum laudes atque virtutes. Ex quo perspicuum est, et cantus tum fuisse rescriptos vocum sonis, et carmina.

Quamquam id quidem etiam XII. tabulæ declarant, condi jam tum solitum esse carmen: quod ne liceret fieri ad alterius injuriam, lege sanxerunt. Nec vero illud non eruditorum temporum argumentum est, quod et Deorum pulvinaribus, et epulis magi-

stratuum, fides præcinunt: quod proprium ejus fuit, de quâ loquor, disciplinæ. Mihi quidem Appii Cæci carmen, quod valde Panætius laudat epistolâ quâdam, quæ est ad Q. Tuberonem, Pythagoreum videtur. Multa etiam sunt in nostris institutis ducta ab illis; quæ prætereo, ne ea, quæ peperisse ipsi putamur, aliunde didicisse videamur. Sed, ut ad propositum redeat oratio: quam brevi tempore, quot et quanti poëtæ, qui autem oratores, exstiterunt! facile ut appareat, nostros omnia consequi potuisse, simul ut velle cœpissent. Sed de cæteris studiis alio loco et dicemus, si usus fuerit, et sæpe diximus.

III. Sapientiæ studium vetus id quidem in nostris: sed tamen, ante Lælii ætatem et Scipionis, non reperio, quos appellare possim nominatim: quibus adolescentibus, Stoïcum Diogenem et Academicum Carneadem video ad senatum ab Atheniensibus missos esse legatos, qui cum reipublicæ nullam unquam partem attigissent, essetque eorum alter Cyrenæus, alter Babylonius, nunquam profecto scholis essent excitati, neque ad illud munus electi, nisi in quibusdam principibus, temporibus illis, fuissent studia doctrinæ: qui cum cætera literis mandarent, alii jus civile, alii orationes suas, alii monimenta majorum, hanc amplissimam omnium artium bene vivendi disciplinam vitâ magis quam literis persecuti sunt. Itaque illius veræ elegantisque philosophiæ, quæ, ducta a Socrate, in Peripateticis adhuc permansit, et idem alio modo dicentibus Stoïcis, cum Academici eorum controversias disceptarent, nulla fere sunt, aut pauca admodum Latina monimenta, sive propter magnitudinem rerum, occupationemque hominum, sive etiam, quod imperitis ea probari posse non arbitrabantur: cum interim, illis silentibus, C. Amafanius exstitit dicens: cujus libris editis, commota multitudo contulit se ad eamdem potissimum disciplinam; sive quod erat cognitu perfacilis; sive quod invitabat illecebris blandæ voluptatis; sive etiam, quia nihil

prolatum erat melius, illud, quod erat, tenebant. Post Amafanium autem multi ejusdem æmuli rationis multa cum scripsissent, Italiam totam occupaverunt: quodque maximum argumentum est, non dici illa subtiliter, quod etiam facile ediscantur, et ab indoctis probentur, id illi firmamentum esse disciplinæ putant.

IV. Sed defendat quod quisque sentit: sunt enim judicia libera: nos institutum tenebimus; nulliusque unius disciplinæ legibus adstricti, quibus in philosophiâ necessario pareamus, quid sit in quâque re maxime probabile, semper requiremus. Quod, cum sæpe alias, tum nuper in Tusculano, studiose egimus. Itaque, expositis tridui disputationibus, quartus dies hoc libro concludetur. Ut enim in inferiorem ambulationem descendimus (quod feceramus idem superioribus diebus), acta res est sic.

Marcus. Dicat, si quis vult, quâ de re disputari velit. *Auditor.* Non mihi videtur omni animi perturbatione posse sapiens vacare. *Marcus.* Ægritudine quidem hesternâ disputatione videbatur; nisi forte temporis causâ assentiebare. *Auditor.* Minime vero: nam mihi egregie probata est oratio tua. *Marcus.* Non igitur existimas cadere in sapientem ægritudinem? *Auditor.* Prorsus non arbitror. *Marcus.* Atqui, si ista perturbare animum sapientis non potest, nulla poterit. Quid enim? metusne conturbet? At earum rerum est absentium metus, quarum præsentium est ægritudo. Sublatâ igitur ægritudine, sublatus est metus. Restant duæ perturbationes, lætitia gestiens, et libido; quæ si non cadent in sapientem, semper mens erit tranquilla sapientis. *Auditor.* Sic prorsus intelligo. *Marcus.* Utrum igitur mavis? statimne nos vela facere, an quasi e portu egredientes paululum remigare?

V. *Auditor.* Quidnam est istuc? non enim intelligo. *Marcus.* Quia Chrysippus et Stoïci, cum de animi perturbationibus disputant, magnam partem

in his partiendis et definiendis occupati sunt: illa eorum perexigua oratio est, quâ medeantur animis, nec eos turbulentos esse patiantur. Peripatetici autem, ad placandos animos, multa afferunt: spinas partiendi et definiendi prætermittunt. Quærebam igitur, utrum panderem vela orationis statim, an eam ante paululum dialecticorum remis propellerem. *Auditor.* Isto modo vero. Erit enim hoc totum, quod quæro, ex utroque perfectius. *Marcus.* Est id quidem rectius: sed post requires, si quid fuerit obscurius. *Auditor.* Faciam equidem. Tu tamen, ut soles, dices ista ipsa obscura planius, quam dicuntur a Græcis. *Marcus.* Enitar equidem: sed intento opus est animo, ne omnia dilabantur, si unum aliquod effugerit.

Quoniam, quæ Græci πάθη vocant, nobis perturbationes appellari magis placet, quam morbos; in his explicandis veterem illam equidem Pythagoræ primum, deinde Platonis, descriptionem sequar; qui animum in duas partes dividunt; alteram rationis participem faciunt, alteram expertem. In participe rationis ponunt tranquillitatem, id est, placidam quietamque constantiam: in illâ alterâ motus turbidos tum iræ, tum cupiditatis, contrarios inimicosque rationi. Sit igitur hic fons. Utamur tamen, in his perturbationibus describendis, Stoïcorum definitionibus et partitionibus; qui mihi videntur in hac quæstione versari acutissime.

VI. Est igitur Zenonis hæc definitio, ut perturbatio sit, quod πάθος ille dicit, aversa a rectâ ratione, contra naturam, animi commotio. Quidam brevius, perturbationem esse appetitum vehementiorem: sed vehementiorem eum volunt esse, qui longius discesserit a naturæ constantiâ. Partes autem perturbationum volunt ex duobus opinatis bonis nasci, et ex duobus opinatis malis: ita esse quatuor. Ex bonis libidinem et lætitiam, ut sit lætitia præsentium bonorum, libido futurorum: ex malis metum et ægri-

tudinem nasci censent; metum, futuris; ægritudinem, præsentibus. Quæ enim venientia metuuntur, eadem afficiunt ægritudine instantia.

Lætitia autem et libido in bonorum opinione versantur, cum libido, ad id quod videtur bonum, illecta et inflammata rapiatur; lætitia, ut, adepta jam aliquid concupitum, efferatur, et gestiat. Naturâ enim omnes ea, quæ bona videntur, sequuntur, fugiuntque contraria. Quamobrem simul objecta species cujuspiam est, quod bonum videatur, ad id adipiscendum impellit ipsa natura. Id cum constanter prudenterque fit, ejusmodi appetitionem Stoïci βούλησιν appellant, nos appellamus voluntatem. Eam illi putant in solo esse sapiente, quam sic definiunt: Voluntas est, quæ quid cum ratione desiderat: quæ autem, rationi adversa, incitata est vehementius, ea libido est, vel cupiditas effrenata; quæ in omnibus stultis invenitur.

Itemque, cum ita movemur, ut in bono simus aliquo, dupliciter id contingit. Nam, cum ratione animus movetur placide atque constanter, tum illud gaudium dicitur: cum autem inaniter et effuse animus exsultat, tum illa lætitia gestiens vel nimia dici potest; quam ita definiunt, Sine ratione animi elationem. Quoniamque, ut bona naturâ appetimus, sic a malis naturâ declinamus; quæ declinatio cum ratione fiet, cautio appelletur; eaque intelligatur in solo esse sapiente: quæ autem sine ratione, et cum exanimatione humili atque fractâ, nominetur metus. Est igitur metus rationi adversa cautio. Præsentis autem mali sapienti affectio nulla est. Stultis autem ægritudo est ea, quâ afficiuntur in malis opinatis, animosque demittunt, et contrahunt, rationi non obtemperantes. Itaque hæc prima definitio est, ut ægritudo sit animi, adversante ratione, contractio. Sic quatuor perturbationes sunt, tres constantiæ, quoniam ægritudini nulla constantia opponitur.

VII. Sed omnes perturbationes judicio censent

fieri et opinione. Itaque eas definiunt pressius, ut intelligatur, non modo quam vitiosæ, sed etiam quam in nostrâ sint potestate. Est igitur ægritudo opinio recens mali præsentis, in quo demitti contrahique animo rectum esse videatur: lætitia, opinio recens boni præsentis, in quo efferri rectum esse videatur: metus, opinio impendentis mali, quod intolerabile esse videatur: libido, opinio venturi boni, quod sit ex usu jam præsens esse atque adesse. Sed quæ judicia, quasque opiniones perturbationum esse dixi, non in eis perturbationes solum positas esse dicunt, verum illa etiam, quæ efficiuntur perturbationibus, ut ægritudo quasi morsum aliquem doloris efficiat; metus recessum quemdam animi et fugam; lætitia profusam hilaritatem; libido effrenatam appetentiam. Opinationem autem, quam in omnes definitiones superiores inclusimus, volunt esse imbecillam assensionem.

Sed singulis perturbationibus partes ejusdem generis plures subjiciuntur: ut ægritudini, invidentia (utendum est enim, docendi causâ, verbo minus usitato; quoniam invidia non in eo, qui invidet, solum dicitur, sed etiam in eo cui invidetur), æmulatio, obtrectatio, misericordia, angor, luctus, mœror, ærumna, dolor, lamentatio, sollicitudo, molestia, afflictatio, desperatio, et si quæ sunt de genere eodem. Sub metum autem subjecta sunt pigritia, pudor, terror, timor, pavor, exanimatio, conturbatio, formido. Voluptati malevolentia [lætans malo alieno], delectatio, jactatio, et similia. Libidini ira, excandescentia, odium, inimicitia, discordia, indigentia, desiderium, et cætera ejusmodi. Hæc autem definiunt hoc modo.

VIII. Invidentiam esse dicunt ægritudinem susceptam propter alterius res secundas, quæ nihil noceant invidenti: nam si quis doleat ejus rebus secundis, a quo ipse lædatur, non recte dicitur invidere; ut si Hectori Agamemnon. Qui autem, cui

alterius commoda nihil noceant, tamen eum doleat his frui, is invidet profecto. Æmulatio autem dupliciter illa quidem dicitur, ut et in laude et in vitio nomen hoc sit: nam et imitatio virtutis, æmulatio dicitur (sed eâ nihil hoc loco utimur; est enim laudis); et est æmulatio ægritudo, si eo, quod concupierit, alius potiatur, ipse careat.

Obtrectatio autem est ea, quam intelligi zelotypiam volo, ægritudo ex eo quod alter quoque potiatur eo, quod ipse concupiverit. Misericordia est ægritudo ex miseriâ alterius, injuriâ laborantis: nemo enim parricidæ aut proditoris supplicio misericordiâ commovetur. Angor, ægritudo premens. Luctus, ægritudo ex ejus, qui carus fuerit, interitu acerbo. Mœror, ægritudo flebilis. Ærumna, ægritudo laboriosa. Dolor, ægritudo crucians. Lamentatio, ægritudo cum ejulatu. Sollicitudo, ægritudo cum cogitatione. Molestia, ægritudo permanens. Afflictatio, ægritudo cum vexatione corporis. Desperatio, ægritudo sine ullâ rerum exspectatione meliorum. Quæ autem subjecta sunt sub metu, ea sic definiunt: Pigritiam, metum consequentis laboris: Pudorem et terrorem, metum concutientem, ex quo fit, ut pudorem rubor, terrorem pallor et tremor et dentium crepitus consequatur: Timorem, metum mali appropinquantis: Pavorem, metum mentem loco moventem (ex quo illud Ennii,

> "Tum pavor sapientiam omnem mihi ex animo
> expectorat"):

Exanimationem, metum subsequentem, et quasi comitem pavoris: Conturbationem, metum excutientem cogitata: Formidinem, metum permanentem.

IX. Voluptatis autem partes hoc modo describunt, ut malevolentia sit voluptas ex malo alterius sine emolumento suo: Delectatio, voluptas suavitate auditûs animum deleniens: et, qualis est hæc aurium, tales sunt oculorum, et tactionum, et odora-

tionum, et saporum; quæ sunt omnes unius generis, ad perfundendum animum tamquam illiquefactæ voluptates. Jactatio est voluptas gestiens, et se efferens insolentius. Quæ autem libidini subjecta sunt, ea sic definiuntur, ut Ira sit libido pœniendi ejus, qui videatur læsisse injuriâ: Excandescentia autem sit ira nascens, et modo exsistens, quæ ϑυμωσις Græce dicitur: Odium, ira inveterata: Inimicitia, ira ulciscendi tempus observans: Discordia, ira acerbior, intimo odio et corde concepta: Indigentia, libido inexplebilis: Desiderium, libido ejus, qui nondum adsit, videndi. Distinguunt illud etiam, ut sit libido earum rerum, quæ dicuntur de quodam aut quibusdam; quæ κατηγορηματα dialectici appellant; ut habere divitias, capere honores. Indigentia, rerum ipsarum est, ut honorum, ut pecuniæ.

Omnium autem perturbationum fontem esse dicunt Intemperantiam; quæ est a totâ mente et a rectâ ratione defectio, sic aversa a præscriptione rationis, ut nullo modo appetitiones animi nec regi nec contineri queant. Quemadmodum igitur temperantia sedat appetitiones, et efficit ut eæ rectæ rationi pareant; conservatque considerata judicia mentis; sic, huic inimica, intemperantia omnem animi statum inflammat, conturbat, incitat. Itaque et ægritudines, et metus, et reliquæ perturbationes omnes, gignuntur ex eâ.

X. Quemadmodum, cum sanguis corruptus est, aut pituita redundat, aut bilis, in corpore morbi ægrotationesque nascuntur; sic pravarum opinionum conturbatio, et ipsarum inter se repugnantia, sanitate spoliat animum, morbisque perturbat. Ex perturbationibus autem primum morbi conficiuntur, quæ vocant illi νοσηματα, eaque, quæ sunt eis morbis contraria, quæ habent ad res certas vitiosam offensionem atque fastidium: deinde ægrotationes, quæ appellantur a Stoïcis αρρωστηματα, hisque item oppositæ contrariæ offensiones. Hoc loco nimium operæ con-

sumitur a Stoïcis, maxime a Chrysippo, dum morbis corporum comparatur morborum animi similitudo. Quâ oratione prætermissâ minime necessariâ, ea, quæ rem continent, pertractemus. Intelligatur igitur, perturbationem, jactantibus se opinionibus inconstanter et turbide, in motu esse semper: cum autem hic fervor concitatioque animi inveteraverit, et tamquam in venis medullisque insederit, tum exsistit et morbus, et ægrotatio, et offensiones eæ, quæ sunt eis morbis ægrotationibusque contrariæ.

XI. Hæc, quæ dico, cogitatione inter se differunt, re quidem copulata sunt; eaque oriuntur ex libidine et lætitiâ. Nam, cum est concupita pecunia, nec adhibita continuo ratio, quasi quædam Socratica medicina, quæ sanaret eam cupiditatem; permanat in venas, et inhæret in visceribus illud malum; exsistitque morbus, et ægrotatio, quæ avelli inveterata non possit: eique morbo nomen est Avaritia. Similiterque cæteri morbi; ut gloriæ cupiditas, ut mulierositas (ut ita appellem eam, quæ Græce φιλογυνεια dicitur), cæterique similiter morbi ægrotationesque nascuntur. Quæ autem sunt his contraria, ea nasci putantur a metu; ut odium mulierum, quale in Μισογυνῳ Attilii est; ut in hominum universum genus, quod accepimus de Timone, qui Μισανθρωπος appellatur; ut inhospitalitas est. Quæ omnes ægrotationes animi ex quodam metu nascuntur earum rerum, quas fugiunt et oderunt.

Definiunt autem animi ægrotationem, Opinationem vehementem de re non expetendâ, tamquam valde expetendâ, inhærentem et penitus insitam. Quod autem nascitur ex offensione, ita definiunt, Opinionem vehementem de re non fugiendâ, inhærentem, et penitus insitam, tamquam fugiendâ. Hæc autem opinatio est judicáre se scire, quod nesciat.

Ægrotationi autem talia quædam subjecta sunt, avaritia, ambitio, mulierositas, pervicacia, ligurritio, vinolentia, cupedia, et si qua similia. Est autem

avaritia opinatio vehemens de pecuniâ, quasi valde expetendâ, inhærens, et penitus insita. Similisque est ejusdem generis definitio reliquarum. Offensionum autem definitiones sunt ejusmodi, ut inhospitalitas sit opinio vehemens, valde fugiendum esse hospitem, eaque inhærens, et penitus insita. Similiterque definitur et mulierum odium, ut Hippolyti; et, ut Timonis, generis humani.

XII. Atque, ut ad valetudinis similitudinem veniamus, eâque collatione utamur aliquando, sed parcius quam solent Stoïci: ut sunt alii ad alios morbos procliviores (itaque dicimus gravedinosos quosdam, quosdam torminosos, non quia jam sint, sed quia sæpe sint); sic alii ad metum, alii ad aliam perturbationem. Ex quo in aliis anxietas, unde anxii; in aliis iracundia dicitur, quæ ab irâ differt: estque aliud iracundum esse, aliud iratum; ut differt anxietas ab angore: neque enim omnes anxii, qui anguntur aliquando; nec, qui anxii, semper anguntur: ut inter ebrietatem et ebriositatem interest; aliudque est amatorem esse, aliud amantem. Atque hæc aliorum ad alios morbos proclivitas late patet: nam pertinet ad omnes perturbationes. In multis etiam vitiis apparet: sed nomen res non habet. Ergo et invidi, et malevoli, et lividi, et timidi, et misericordes, quia proclives ad eas perturbationes, non quia semper, feruntur. Hæc igitur proclivitas ad suum quodque genus, a similitudine corporis, ægrotatio dicatur, dum ea intelligatur ad ægrotandum proclivitas. Sed hæc in bonis rebus, quod alii ad alia bona sunt aptiores, facilitas nominetur, in malis proclivitas, ut significet lapsionem: in neutris habeat superius nomen.

XIII. Quo modo autem in corpore est morbus, et ægrotatio, et vitium; sic in animo. Morbum appellant totius corporis corruptionem. Ægrotationem morbum cum imbecillitate: vitium, cum partes corporis inter se dissident: ex quo pravitas membrorum,

distortio, deformitas. Itaque illa duo, morbus et ægrotatio, ex totius valetudinis [corporis] conquassatione et perturbatione gignuntur: vitium autem, integrâ valetudine, ipsum ex se cernitur. Sed, in animo, tantummodo cogitatione possumus morbum ab ægrotatione sejungere. Vitiositas autem est habitus aut affectio in totâ vitâ inconstans, et a se ipsâ dissentiens. Ita fit, ut, in alterâ, corruptione opinionum morbus efficiatur et ægrotatio; in alterâ, inconstantia et repugnantia. Non enim omne vitium partes habet dissentientes; ut eorum, qui non longe a sapientiâ absunt, affectio est illa quidem discrepans sibi ipsa, dum est insipiens, sed non distorta, nec prava. Morbi autem et ægrotationes partes sunt vitiositatis: sed, perturbationes sintne ejusdem partes, quæstio est. Vitia enim affectiones sunt manentes: perturbationes autem, moventes, ut non possint affectionum manentium partes esse.

Atque ut, in malis, attingit animi naturam corporis similitudo, sic in bonis: sunt enim in corpore præcipua, pulchritudo, vires, valetudo, firmitas, velocitas: sunt item in animo. Ut enim corporis temperatio, cum ea congruunt inter se, e quibus constamus, sanitas; sic animi dicitur, cum ejus judicia opinionesque concordant. Eaque animi est virtus; quam alii ipsam temperantiam dicunt esse, alii obtemperantem temperantiæ præceptis, et eam subsequentem, nec habentem ullam speciem suam: sed, sive hoc, sive illud sit, in solo esse sapiente. Est autem quædam animi sanitas, quæ in insipientem etiam cadat, cum curatione medicorum conturbatio mentis aufertur. Et, ut corporis est quædam apta figura membrorum, cum coloris quâdam suavitate; eaque dicitur pulchritudo; sic, in animo, opinionum judiciorumque æquabilitas et constantia, cum firmitate quâdam et stabilitate virtutem subsequens, aut virtutis vim ipsam continens, pulchritudo vocatur. Itemque, viribus corporis et nervis et efficacitati

similes, similibus verbis, animi vires nominantur. Velocitas autem corporis celeritas appellatur; quæ eadem ingenii etiam laus habetur, propter animi multarum rerum brevi tempore percursionem.

XIV. Illud animorum corporumque dissimile, quod animi valentes morbo tentari non possunt; corpora possunt. Sed corporum offensiones sine culpâ accidere possunt, animorum non item: quorum omnes morbi et perturbationes ex adspernatione rationis eveniunt. Itaque in hominibus solum exsistunt: nam bestiæ simile quiddam faciunt, sed in perturbationes non incidunt. Inter acutos autem et inter hebetes interest, quod ingeniosi, ut æs Corinthium in æruginem, sic illi in morbum et incidunt tardius, et recreantur ocyus; hebetes non item. Nec vero in omnem morbum ac perturbationem animus ingeniosi cadit: non enim [multa] efferata, et immania: quædam autem humanitatis quoque habent primam speciem, ut misericordia, ægritudo, metus. Ægrotationes autem morbique animorum difficilius evelli posse putantur, quam summa illa vitia, quæ virtutibus sunt contraria. Morbis enim manentibus, vitia sublata esse non possunt, quia non tam celeriter sanantur, quam illa tolluntur.

Habes ea, quæ de perturbationibus enucleate disputant Stoïci, quæ Logica appellant, quia disseruntur subtilius. Ex quibus quoniam, tamquam e [scrupulosis] cautibus, enavigavit oratio, reliquæ disputationis cursum teneamus; modo satis illa dilucide dixerimus, pro rerum obscuritate. *Auditor.* Prorsus satis: sed, si qua diligentius erunt cognoscenda, quæremus alias: nunc vela, quæ modo dicebas, exspectamus, et cursum.

XV. *Marcus.* Quando et aliis locis de virtute diximus, et sæpe dicendum erit (pleræque enim quæstiones, quæ ad vitam moresque pertinent, a virtutis fonte ducuntur) quando igitur virtus est affectio animi constans conveniensque, laudabiles efficiens eos

in quibus est, et ipsa per se, suâ sponte, separatâ etiam utilitate, laudabilis; ex eâ proficiscuntur honestæ voluntates, sententiæ, actiones, omnisque recta ratio; quamquam ipsa virtus brevissime recta ratio dici potest. Hujus igitur virtutis contraria est vitiositas (sic enim malo, quam malitiam, appellare eam, quam Græci κακιαν appellant; nam malitia certi cujusdam vitii nomen est; vitiositas, omnium), ex quâ concitantur perturbationes, quæ sunt (ut paulo ante diximus) turbidi animorum concitatique motus, aversi a ratione, et inimicissimi mentis vitæque tranquillæ. Important enim ægritudines anxias atque acerbas; animosque affligunt et debilitant metu. Iidem inflammant appetitione nimiâ, quam tum cupiditatem, tum libidinem dicimus, impotentiam quamdam animi, a temperantiâ et moderatione plurimum dissidentem. Quæ si quando adepta est id quod ei fuerat concupitum, tum fert alacritatem, ut nihil [ipsi] constet, quod agat; ut ille, qui voluptatem animi nimiam summum esse errorem arbitratur. Eorum igitur malorum in unâ virtute posita sanatio est.

XVI. Quid autem est non miserius solum, sed fœdius etiam et deformius, quam ægritudine quis afflictus, debilitatus, jacens? Cui miseriæ proximus est is, qui appropinquans aliquod malum metuit, exanimatusque pendet animi. Quam vim mali significantes, poëtæ impendere apud inferos saxum Tantalo faciunt,

> "Ob scelera, animique impotentiam, et superbiloquentiam."

Ea communis pœna stultitiæ est: omnibus enim, quorum mens abhorret a ratione, semper aliquis talis terror impendet.

Atque ut hæ tabificæ mentis perturbationes sunt (ægritudinem dico et metum), sic hilariores illæ, cupiditas, avide semper aliquid expetens, et inanis alacritas, id est, lætitia gestiens, non multum differunt

ab amentiâ. Ex quo intelligitur, qualis ille sit, quem tum moderatum, alias modestum, temperantem, alias constantem continentemque, dicimus. Nonnunquam hæc eadem vocabula ad frugalitatis nomen, tamquam ad caput, referre volumus. Quod nisi eo nomine virtutes continerentur, nunquam ita pervulgatum illud esset, ut jam proverbii locum obtineret, "hominem frugi omnia recte facere." Quod idem cum Stoïci de sapiente dicunt, nimis admirabiliter nimisque magnifice dicere videntur.

XVII. Ergo is, quisquis est, qui moderatione et constantiâ quietus animo est, sibique ipse placatus, ut nec tabescat molestiis, nec frangatur timore, nec sitienter quid expetens ardeat desiderio, nec alacritate futili gestiens deliquescat, is est sapiens, quem quærimus; is est beatus: cui nihil humanarum rerum aut intolerabile ad demittendum animum, aut nimis lætabile ad efferendum, videri potest. Quid enim videatur ei magnum in rebus humanis, cui æternitas omnis, totiusque mundi nota sit magnitudo? Nam quid, aut in studiis humanis, aut in tam exiguâ brevitate vitæ, magnum sapienti videri potest, qui semper animo sic excubat, ut ei nihil improvisum accidere possit, nihil inopinatum, nihil omnino novum? Atque idem ita acrem in omnes partes aciem intendit, ut semper videat sedem sibi ac locum sine molestiâ atque angore vivendi, ut quemcumque casum fortuna invexerit, hunc apte et quiete ferat. Quod qui faciet, non ægritudine solum vacabit, sed etiam perturbationibus reliquis omnibus. His autem vacuus animus perfecte atque absolute beatos efficit: idemque concitatus, et abstractus ab integrâ certâque ratione, non constantiam solum amittit, verum etiam sanitatem.

Quocirca mollis et enervata putanda est Peripateticorum ratio et oratio, qui perturbari animos necesse esse dicunt, sed adhibent modum quemdam, quem ultra progredi non oporteat. Modum tu adhibes vi-

tio? an vitium nullum est, non parere rationi? an ratio parum præcipit, nec bonum illud esse, quod aut cupias ardenter, aut adeptus efferas te insolenter? nec porro malum, quo aut oppressus jaceas, aut, ne opprimare, mente vix constes? eaque omnia aut nimis tristia, aut nimis læta, errore fieri? Qui si error stultis extenuetur die, ut, cum res eadem maneat, aliter ferant inveterata, aliter recentia; sapientes ne attingat quidem omnino. Etenim quis erit tandem modus iste? Quæramus enim modum ægritudinis, in quo operæ plurimum ponitur. Ægre tulisse P. Rutilium fratris repulsam consulatûs, scriptum apud Fannium est. Sed tamen transîsse videtur modum, quippe qui ob eam causam a vitâ recesserit. Moderatius igitur ferre debuit. Quid si, cum id ferret modice, mors liberorum accessisset? Nata esset ægritudo nova, sed ea modica: magna tamen facta esset accessio. Quid si deinde dolores graves corporis, si bonorum amissio, si cæcitas, si exsilium, si pro singulis malis ægritudines acciderent? Summa ea fieret, quæ non sustineretur.

XVIII. Qui modum igitur vitio quærit, similiter facit, ut si posse putet eum, qui se e Leucatâ præcipitaverit, sustinere se, cum velit. Ut enim id non potest; sic animus perturbatus et incitatus nec cohibere se potest, nec, quo loco vult, insistere omnino: quæque crescentia perniciosa sunt, eadem sunt vitiosa nascentia. Ægritudo autem, cæteræque perturbationes, amplificatæ, certe pestiferæ sunt. Igitur, etiam susceptæ, continuo in magnâ pestis parte versantur. Etenim ipsæ se impellunt, ubi semel a ratione discessum est: ipsaque sibi imbecillitas indulget; in altumque provehitur imprudens, nec reperit locum consistendi. Quamobrem nihil interest, utrum moderatas perturbationes approbent, an moderatam injustitiam, moderatam ignaviam, moderatam intemperantiam. Qui enim vitiis modum apponit, is partem suscipit vitiorum: quod cum ipsum per se odio-

sum est, tum eo molestius, quia sunt in lubrico; incitataque semel, proclive labuntur, sustinerique nullo modo possunt.

XIX. Quid? quod iidem Peripatetici perturbationes istas, quas nos exstirpandas putamus, non modo naturales esse dicunt, sed etiam utiliter a naturâ datas? quorum est talis oratio. Primum multis verbis iracundiam laudant: cotem fortitudinis esse dicunt; multoque, et in hostem et in improbum civem, vehementiores iratorum impetus esse: leves autem ratiunculas eorum qui ita cogitarent; "Prœlium rectum est hoc fieri: convenit dimicare pro legibus, pro libertate, pro patriâ." Hæc nullam habent vim, nisi irâ excanduit fortitudo. Nec vero de bellatoribus solum disputant: imperia severiora nulla esse putant sine aliquâ acerbitate iracundiæ: oratorem denique non modo accusantem, sed ne defendentem quidem probant sine aculeis iracundiæ; quæ etiam si non adsit, tamen verbis atque motu simulandam arbitrantur, ut auditoris iram oratoris incendat actio. Virum denique videri negant, qui irasci nesciat: eamque, quam lenitatem nos dicimus, vitioso lentitudinis nomine appellant.

Nec vero solum hanc libidinem laudant (est enim ira, ut modo definivi, ulciscendi libido), sed ipsum illud genus vel libidinis vel cupiditatis ad summam utilitatem esse dicunt a naturâ datum: nihil enim quemquam, nisi quod libeat, præclare facere posse. Noctu ambulabat in publico Themistocles, quod somnum capere non posset: quærentibusque respondebat, Miltiadis tropæis se e somno suscitari. Cui non sunt auditæ Demosthenis vigiliæ? qui dolere se aiebat, si quando opificum antelucanâ victus esset industriâ. Philosophiæ denique ipsius principes nunquam in suis studiis tantos progressus sine flagranti cupiditate facere potuissent. Ultimas terras lustrâsse Pythagoram, Democritum, Platonem, accepimus. Ubi enim quid esset, quod disci posset, eo veniendum

judicaverunt. Num putamus hæc fieri sine summo cupiditatis ardore potuisse?

XX. Ipsam ægritudinem, quam nos, ut tetram et immanem belluam, fugiendam esse diximus, non sine magnâ utilitate a naturâ dicunt constitutam, ut homines castigationibus, reprehensionibus, ignominiis, affici se in delicto dolerent. Impunitas enim peccatorum data videtur eis qui et ignominiam et infamiam ferunt sine dolore. Morderi est melius conscientiâ: ex quo est illud e vitâ ductum ab Afranio; nam, cum dissolutus filius,

"Heu me miserum!"

tum severus pater,

"Dummodo doleat aliquid, doleat quod lubet."

Reliquas quoque partes ægritudinis utiles esse dicunt, misericordiam ad opem ferendam, et calamitates hominum indignorum sublevandas: ipsum illud æmulari, obtrectare, non esse inutile, cum aut se non idem videat consecutum, quod alium, aut alium idem, quod se: metum vero si quis sustulisset, omnem vitæ diligentiam sublatam fore, quæ summa esset in eis, qui leges, qui magistratus, qui paupertatem, qui ignominiam, qui mortem, qui dolorem timerent. Hæc tamen ita disputant, ut resecanda esse fateantur, evelli penitus dicant nec posse, nec opus esse; ut in omnibus fere rebus mediocritatem esse optimam existiment. Quæ cum exponunt, nihilne tibi videntur, an aliquid, dicere? *Auditor.* Mihi vero dicere aliquid; itaque exspecto, quid ad ista.

XXI. *Marcus.* Reperiam fortasse: sed illud ante. Videsne, quanta fuerit apud Academicos verecundia? Plane enim dicunt, quod ad rem pertineat. Peripateticis respondetur a Stoïcis. Digladientur illi, per me licet; cui nihil est necesse, nisi ubi sit illud quod verisimillimum videatur, anquirere. Quid est igitur, quod occurrat in hac quæstione, quo possit

attingi aliquid verisimile, quo longius mens humana progredi non potest? Definitio perturbationis, quâ recte Zenonem usum puto. Ita enim definit, ut perturbatio sit adversa rationi, contra naturam, animi commotio: vel, brevius, ut perturbatio sit appetitus vehementior; vehementior autem intelligatur is, qui procul absit a naturæ constantiâ.

Quid ad has definitiones possim dicere? Atqui hæc pleraque sunt prudenter acuteque disserentium: illa quidem ex rhetorum pompâ, "ardores animorum, cotesque virtutum." An vero vir fortis, nisi stomachari cœperit, non potest fortis esse? Gladiatorium id quidem; quamquam in eis ipsis videmus sæpe constantiam. Colloquuntur, congrediuntur, queruntur, aliquid postulant, ut magis placati quam irati esse videantur. Sed in illo genere sit sane Pacidianus aliquis hoc animo, ut narrat Lucilius,

"Occidam illum equidem, et vincam, si id quæritis, inquit.
Verum illud credo fore, in os prius accipiam ipse,
Quam gladium in stomacho, surâ, ac pulmonibu' sisto.
Odi hominem: iratus pugno: nec longiu' quidquam
Nobis, quam dextræ gladium dum accommodet alter:
Usque adeo, studio atque odio illius, efferor irâ."

XXII. At, sine hac gladiatoriâ iracundiâ, videmus progredientem apud Homerum Ajacem multâ cum hilaritate, cum depugnaturus esset cum Hectore: cujus, ut arma sumsit, ingressio lætitiam attulit sociis, terrorem autem hostibus; ut ipsum Hectorem, (quemadmodum est apud Homerum) toto pectore trementem, provocâsse ad pugnam pœniteret. Atque hi, collocuti inter se, priusquam manum consererent, leniter et quiete, nihil ne in ipsâ quidem pugnâ iracunde rabioseve fecerunt. Ego ne Torqua-

tum quidem illum, qui hoc cognomen invenit, iratum existimo Gallo torquem detraxisse; nec Marcellum apud Clastidium ideo fortem fuisse, quia fuerit iratus. De Africano quidem, quia notior est nobis propter recentem memoriam, vel jurare possum, non illum iracundiâ tum inflammatum fuisse, cum in acie M. Halienum Pelignum scuto protexit, gladiumque hosti in pectus infixit: de L. Bruto fortasse dubitârim, an, propter infinitum odium tyranni, effrenatius in Aruntem invaserit: video enim utrumque comminus ictu cecidisse contrario. Quid igitur huc adhibetis iram? An fortitudo, nisi insanire cœperit, impetus suos non habet? Quid? Herculem, quem in cœlum ista ipsa, quam vos iracundiam esse vultis, sustulit fortitudo, iratumne censes conflixisse cum Erymanthio apro, aut leone Nemeeo? An etiam Theseus Marathonii tauri cornua comprehendit iratus? Vide, ne fortitudo minime sit rabiosa, sitque iracundia tota levitatis: neque enim est illa fortitudo, quæ rationis est expers.

XXIII. Contemnendæ res sunt humanæ: negligenda mors est: patibiles et dolores et labores putandi. Hæc cum constituta sunt judicio atque sententiâ, tum est robusta illa et stabilis fortitudo; nisi forte, quæ vehementer, acriter, animose fiunt, iracunde fieri suspicamur. Mihi, ne Scipio quidem ille, pontifex maximus, qui hoc Stoïcorum verum esse declaravit, "nunquam privatum esse sapientem," iratus videtur fuisse Ti. Graccho tum, cum consulem languentem reliquit, atque ipse privatus, ut si consul esset, qui rempublicam salvam esse vellet, se sequi jussit. Nescio, ecquid ipsi nos fortiter in republicâ fecerimus: si quid fecimus, certe irati non fecimus.

An est quidquam similius insaniæ, quam ira? quam bene Ennius initium dixit insaniæ. Color, vox, oculi, spiritus, impotentia dictorum atque factorum, quam partem habent sanitatis? Quid Achille

Homerico fœdius? quid Agamemnone, in jurgio? nam Ajacem quidem ira ad furorem mortemque perduxit. Non igitur desiderat fortitudo advocatam iracundiam. Satis est instructa, armata, parata, per sese. Nam isto modo quidem licet dicere, utilem vinolentiam ad fortitudinem, utilem etiam dementiam, quod et insani et ebrii multa faciunt sæpe vehementius. Semper Ajax fortis: fortissimus tamen in furore:

"Nam facinus fecit maximum, cum, Danais inclinantibus,
Summam rem perfecit manus, prœlium restituit insaniens."

XXIV. Dicamus igitur utilem insaniam? Tracta definitionem fortitudinis: intelliges, eam stomacho non egere. Fortitudo est igitur affectio animi, legi summæ in perpetiendis rebus obtemperans; vel conservatio stabilis judicii in eis rebus, quæ formidolosæ videntur, subeundis, et repellendis; vel scientia rerum formidolosarum, contrariarumque, perferendarum aut omnino negligendarum, conservans earum rerum stabile judicium: vel, brevius, ut Chrysippus: (nam superiores definitiones erant Sphæri, hominis in primis bene definientis, ut putant Stoïci: sunt enim omnino omnes fere similes; sed declarant communes notiones, alia magis aliâ.) Quo modo igitur Chrysippus? "Fortitudo est," inquit, "scientia perferendarum rerum, vel affectio animi, in patiendo ac perferendo, summæ legi parens sine timore." Quamvis licet insectemur istos, ut Carneades solebat, metuo, ne soli philosophi sint. Quæ enim istarum definitionum non aperit notionem nostram, quam habemus omnes de fortitudine, tectam atque involutam? quâ apertâ, quis est, qui aut bellatori, aut mperatori, aut oratori, quærat aliquid, neque eos existimet sine rabie quidquam fortiter facere posse?

Quid? Stoïci, qui omnes insipientes insanos esse

dicunt, nonne ista colligunt? Remove perturbationes, maximeque iracundiam: jam videbuntur monstra dicere. Nunc autem ita disserunt, sic se dicere, omnes stultos insanire, ut male olere omne cœnum. At non semper. Commove: senties. Sic iracundus non semper iratus est. Lacesse: jam videbis furentem. Quid? ista bellatrix iracundia, cum domum rediit, qualis est cum uxore? cum liberis? cum familiâ? an tum quoque est utilis? Est igitur aliquid, quod perturbata mens melius possit facere, quam constans? an quisquam potest sine perturbatione mentis irasci? Bene igitur nostri, cum omnia essent in [moribus] vitia, quod nullum erat iracundiâ fœdius, iracundos solos [morosos] nominaverunt.

XXV. Oratorem vero irasci minime decet: simulare non dedecet. An tibi irasci tum videmur, cum quid in causis acrius et vehementius dicimus? Quid? cum, jam rebus transactis et præteritis, orationes scribimus, num irati scribimus?

"Ecquis hoc animadvertit? Vincîte"......

num aut egisse unquam iratum Æsopum, aut scripsisse existimamus iratum Accium? Aguntur ista præclare, et ab oratore quidem melius, si modo est orator, quam ab ullo histrione: sed aguntur leniter, et mente tranquillâ. Libidinem vero laudare, cujus est libidinis? Themistoclem mihi et Demosthenem profertis: additis Pythagoram, Democritum, Platonem. Quid? vos studia libidinem vocatis? quæ vel optimarum rerum, ut ea sunt quæ profertis, sedata tamen et tranquilla esse debent. Jam ægritudinem laudare, unam rem maxime detestabilem, quorum est tandem philosophorum? At commode dixit Afranius,

"Dummodo doleat aliquid, doleat quod lubet."

Dixit enim de adolescente perdito ac dissoluto: nos autem de constanti viro ac sapienti quærimus. Et

quidem ipsam illam iram centurio habeat, aut signifer, vel cæteri, de quibus dici non necesse est, ne rhetorum aperiamus mysteria. Utile est enim uti motu animi, qui uti ratione non potest: nos autem (ut testificor sæpe) de sapiente quærimus.

XXVI. At etiam æmulari utile est, obtrectare, misereri. Cur misereare potius, quam feras opem, si id facere possis? An, sine misericordiâ, liberales esse non possumus? Non enim suscipere ipsi ægritudines propter alios debemus; sed alios, si possumus, levare ægritudine. Obtrectare vero alteri, aut, illâ vitiosâ æmulatione quæ rivalitati similis est, æmulari, quid habet utilitatis? cum sit æmulantis, angi alieno bono, quod ipse non habeat; obtrectantis autem, angi alieno bono, quod id etiam alius habeat. Quî id approbari possit, te ægritudinem suscipere pro experientiâ, si quid habere velis? nam solum habere velle, summa dementia est.

Mediocritates autem malorum quis laudare recte possit? quis enim potest, in quo libido cupiditasve sit, non libidinosus et cupidus esse? in quo ira, non iracundus? in quo angor, non anxius? in quo timor, non timidus? Libidinosum igitur, et cupidum, et iracundum, et anxium, et timidum, censemus esse sapientem? de cujus excellentiâ multa quidem dici quamvis fuse lateque possint; sed brevissime illo modo, Sapientiam esse rerum divinarum et humanarum scientiam, cognitionemque, quæ cujusque rei causa sit: ex quo efficitur, ut divina imitetur, humana omnia inferiora virtute ducat. In hanc tu igitur, tamquam in mare, quod est ventis subjectum, perturbationem cadere tibi dixisti videri? Quid est, quod tantam gravitatem constantiamque perturbet? an improvisum aliquid, aut repentinum? quid potest accidere tale ei, cui nihil subitum est, quod homini evenire possit? Nam, quod aiunt, nimia resecari oportere, naturalia relinqui; quid tandem potest esse naturale, quod idem nimium esse possit? Sunt enim

omnia ista ex errorum orta radicibus: quæ evellenda et extrahenda penitus, non circumcidenda nec amputanda, sunt.

XXVII. Sed, quoniam suspicor, te non tam de sapiente quam de te ipso quærere (illum enim putas omni perturbatione esse liberum, te vis); videamus, quanta sint, quæ a philosophiâ remedia morbis animorum adhibeantur. Est enim quædam medicina certe; nec tam fuit hominum generi infensa atque inimica natura, ut corporibus tot res salutares, animis nullam, invenerit. De quibus hoc etiam est merita melius, quod corporum adjumenta adhibentur extrinsecus, animorum salus inclusa in his ipsis est. Sed quo major est in eis præstantia et divinior, eo majore indigent diligentiâ. Itaque bene adhibita ratio cernit, quid optimum sit; neglecta, multis implicatur erroribus.

Ad te igitur mihi jam convertenda omnis oratio est: simulas enim quærere te de sapiente: quæris autem fortasse de te. Earum igitur perturbationum, quas exposui, variæ sunt curationes: nam neque omnis ægritudo unâ ratione sedatur. Alia est enim lugenti, alia miseranti, alia invidenti, adhibenda medicina. Est etiam in omnibus quatuor perturbationibus illa distinctio: Utrum ad universam perturbationem (quæ est adspernatio rationis, aut appetitus vehementior), an ad singulas, ut ad metum, libidinem, reliquasque, melius adhibeatur oratio: et, utrum illud non videatur ægre ferendum, ex quo suscepta sit ægritudo; an omnium rerum tollenda omnino ægritudo; ut, si quis ægre ferat, se pauperem esse, idne disputes, paupertatem malum non esse; an hominem ægre ferre nihil oportere. Nimirum hoc melius; ne, si forte de paupertate non persuaseris, sit ægritudini concedendum: ægritudine autem sublatâ, propriis rationibus, quibus heri usi sumus, quodam modo etiam paupertatis malum tollitur.

XXVIII. Sed omnis ejusmodi perturbatio, animi

placatione, abluatur illa quidem, cum doceas, nec bonum illud esse, ex quo lætitia aut libido oriatur; nec malum, ex quo aut metus aut ægritudo. Verumtamen hæc est certa et propria sanatio, si doceas, ipsas perturbationes per se esse vitiosas, nec habere quidquam aut naturale aut necessarium; ut ipsam ægritudinem leniri videmus, cum objicimus mœrentibus imbecillitatem animi effeminati; cumque eorum gravitatem constantiamque laudamus, qui non turbulente humana patiantur: quod quidem solet eis etiam accidere, qui illa mala esse censent, ferenda tamen æquo animo arbitrantur. Putat aliquis, esse voluptatem bonum; alius autem, pecuniam: tamen et ille ab intemperantiâ, et hic ab avaritiâ, avocari potest. Illa autem altera ratio et oratio, quæ simul et opinionem falsam tollit, et ægritudinem detrahit, est ea quidem [subtilior,] sed raro proficit; neque est ad vulgus adhibenda.

Quædam autem sunt ægritudines, quas levare illa medicina nullo modo possit; ut si quis ægre ferat, nihil in se esse virtutis, nihil animi, nihil officii, nihil honestatis; propter mala is quidem angatur; sed alia quædam sit ad eum admovenda curatio, et talis quidem, quæ possit esse omnium, etiam de cæteris rebus discrepantium, philosophorum. Inter omnes enim convenire oportet, commotiones animorum, a rectâ ratione aversas, esse vitiosas, ut, etiam si mala sint illa, quæ metum ægritudinemve; bona, quæ cupiditatem lætitiamve, moveant; tamen sit vitiosa ipsa commotio. Constantem enim quemdam volumus, sedatum, gravem, humana omnia prementem, illum esse, quem magnanimum et fortem virum dicimus. Talis autem nec mœrens, nec timens, nec cupiens, nec gestiens, esse quisquam potest: eorum enim hæc sunt, qui eventus humanos superiores quam suos animos esse ducunt.

XXIX. Quare omnium philosophorum (ut ante dixi) una ratio est medendi, ut nihil, quale sit illud

quod perturbet animum, sed de ipsâ sit perturbatione dicendum. Itaque primum, in ipsâ cupiditate, cum id solum agitur, ut ea tollatur, non est quærendum, bonum illud necne sit, quod libidinem moveat: sed libido ipsa tollenda est: ut, sive, quod honestum est, id sit summum bonum, sive voluptas, sive horum utrumque conjunctum, sive illa tria genera bonorum; tamen, etiam si virtutis ipsius vehementior appetitus sit, eadem sit omnibus ad deterrendum adhibenda oratio. Continet autem omnem sedationem animi humana in conspectu posita natura; quæ quo facilius expressa cernatur, explicanda est oratione communis conditio lexque vitæ. Itaque, non sine causâ, cum Orestem fabulam doceret Euripides, primos tres versus revocâsse dicitur Socrates:

"Neque tam terribilis ulla fando [oratio] est,
Nec sors, nec irâ cœlitum invectum malum,
Quod non natura humana patiendo efferat."

Est autem utilis, ad persuadendum, ea, quæ acciderint, ferri et posse et oportere, enumeratio eorum qui tulerunt: etsi ægritudinis sedatio et hesternâ disputatione explicata est, et in "Consolationis" libro, quem in medio (non enim sapientes eramus) mœrore et dolore conscripsimus: quodque vetat Chrysippus, ad recentes quasi tumores animi remedium adhibere, id nos fecimus; naturæque vim attulimus, ut magnitudini medicinæ doloris magnitudo concederet.

XXX. Sed ægritudini, de quâ satis est disputatum, finitimus est metus. De quo pauca dicenda sunt. Est enim metus, ut ægritudo præsentis, sic ille futuri, mali. Itaque nonnulli ægritudinis partem quamdam metum esse dicebant: alii autem metum præmolestiam appellabant, quod esset quasi dux consequentis molestiæ. Quibus igitur rationibus instantia feruntur, eisdem contemnuntur sequentia: nam videndum est in utrisque, ne quid humile, submissum, molle, effeminatum, fractum, abjectumque, facia-

mus. Sed, quamquam de ipsius metûs inconstantiâ, imbecillitate, levitate, dicendum est; tamen multum prodest, ea, quæ metuuntur, ipsa contemnere. Itaque, sive casu accidit, sive consilio, percommode factum est, quod eis de rebus, quæ maxime metuuntur, de morte et de dolore, primo et proximo die disputatum est. Quæ si probata sunt, metu magnâ ex parte liberati sumus. Ac de malorum opinione, hactenus.

XXXI. Videamus nunc de bonorum, id est, de lætitiâ et de cupiditate. Mihi quidem, in totâ ratione eâ quæ pertinet ad animi perturbationes, una res videtur causam continere, omnes eas esse in nostrâ potestate, omnes judicio susceptas, omnes voluntarias. Hic igitur error est eripiendus, hæc detrahenda opinio: atque, ut, in malis opinatis, [tolerabiliora;] sic, in bonis, sedatiora sunt efficienda ea, quæ magna et lætabilia dicuntur. Atque hoc quidem commune malorum et bonorum: ut, si jam difficile sit persuadere, nihil earum rerum, quæ perturbent animum, aut in bonis aut in malis esse habendum, tamen alia ad alium motum curatio sit adhibenda; aliâque ratione malevolus, aliâ amator, aliâ rursus anxius, aliâ timidus, corrigendus.

Atque erat facile, sequentem eam rationem quæ maxime probatur de bonis et malis, negare unquam lætitiâ affici posse insipientem, quod nihil unquam haberet boni. Sed loquimur nunc more communi. Sint sane ista bona, quæ putantur, honores, divitiæ, voluptates, cætera; tamen in eis ipsis potiundis exsultans gestiensque lætitia turpis est; ut, si ridere concessum sit, vituperetur tamen cachinnatio. Eodem enim vitio est effusio animi in lætitiâ, quo, in dolore, contractio; eâdemque levitate cupiditas est in appetendo, quâ lætitia in fruendo; et, ut nimis afflicti molestiâ, sic nimis elati lætitiâ, jure judicantur leves. Et, cum invidere ægritudinis sit, malis autem alienis voluptatem capere, lætitiæ; utrumque, im-

manitate et feiitate quâdam proponendâ, castigari solet. Atque, ut [diffidere] decet, timere non decet; sic gaudere decet, lætari non decet; quoniam, docendi causâ, a gaudio lætitiam distinguimus. Illud jam supra diximus, contractionem animi recte fieri nunquam posse, elationem posse: aliter enim Nævianus ille gaudet Hector,

.... "Lætu' sum
Laudari me abs te, pater, laudato viro:"

aliter ille apud Trabeam,

"Lena, delenita argento, nutum observabit meum,
Quid velim, quid studeam. Adveniens digito impellam januam:
Fores patebunt. De improviso Chrysis ubi me adspexerit,
Alacris obviam mihi veniet, complexum exoptans meum.
Mihi se dedet."

Quam hæc pulchra putet, ipse jam dicet:

"Fortunam ipsam anteibo fortunis meis."

XXXII. Hæc lætitia quam turpis sit, satis est diligenter attendentem penitus videre. Et, ut turpes sunt, qui efferunt se lætitiâ tum cum fruuntur venereis voluptatibus; sic flagitiosi, qui eas inflammato animo concupiscunt. Totus vero iste, qui vulgo appellatur amor, (nec, hercule, invenio, quo nomine alio possit appellari) tantæ levitatis est, ut nihil videam, quod putem conferendum. Quem Cæcilius,

.... "Deum qui non summum putet,
Aut stultum, aut rerum esse imperitum existimet:
Cui in manu sit, quem esse dementem velit,
Quem sapere, quem [sanari,] quem in morbum injici,
Quem contra amari, quem arcessier, quem expeti."

O præclaram emendatricem vitæ poëticam! quæ amorem, flagitii et levitatis auctorem, in concilio Deorum collocandum putet. De comœdiâ loquor, quæ, si hæc flagitia non probaremus, nulla esset omnino. Quid ait ex tragœdiâ princeps ille Argonautarum?

"Tu me amoris magi', quam honoris, servavisti gratiâ."

Quid ergo? hic amor Medeæ quanta miseriarum excitavit incendia! Atque ea tamen, apud alium poëtam, patri dicere audet, se conjugem habuisse

"Illum, amor quem dederat, qui plus pollet, potiorque est patre."

XXXIII. Sed poëtas ludere sinamus, quorum fabulis in hoc flagitio versari ipsum videmus Jovem. Ad magistros virtutis philosophos veniamus; qui amorem negant stupri esse, et in eo litigant cum Epicuro, non multum (ut opinio mea fert) mentiente. Quis est enim iste amor amicitiæ? Cur neque deformem adolescentem quisquam amat, neque formosum senem? Mihi quidem hæc in Græcorum gymnasiis nata consuetudo videtur, in quibus isti liberi et concessi sunt amores. Bene ergo Ennius,

"Flagitii principium est nudare inter cives corpora."

Qui ut sint, quod fieri posse video, pudici, solliciti tamen et anxii sunt; eoque magis, quod seipsi continent et coërcent. Atque, ut muliebres amores omittam, quibus majorem licentiam natura concessit; quis aut de Ganymedis raptu dubitat, quid poëtæ velint? aut non intelligit, quid apud Euripidem et loquatur et cupiat Laius? quid denique homines doctissimi et summi poëtæ de se ipsi et carminibus edant et cantibus? Fortis vir in suâ republicâ cognitus, quæ de juvenum amore scripsit Alcæus?

nam Anacreontis quidem tota poësis est amatoria. Maxime vero omnium flagrâsse amore Rheginum Ibycum, apparet ex scriptis.

XXXIV. Atque horum omnium libidinosos esse amores videmus. Philosophi sumus exorti (et auctore quidem nostro Platone, quem non injuriâ Dicæarchus accusat), qui amori auctoritatem tribueremus. Stoïci vero et sapientem amaturum esse dicunt; et amorem ipsum, conatum amicitiæ faciendæ ex pulchritudinis specie, definiunt. Qui si quis est in rerum naturâ sine sollicitudine, sine desiderio, sine curâ, sine suspirio; sit sane: vacat enim omni libidine: hæc autem de libidine oratio est. Sin autem est aliquis amor, ut est certe, qui nihil absit, aut non multum, ab insaniâ, qualis in Leucadiâ est:

"Si quidem sit quisquam Deus, cui ego sim
curæ:"

(at id erat Deis omnibus curandum, quemadmodum hic frueretur voluptate amatoriâ!)

"Heu me infelicem!"

Nihil verius. Probe et ille,

"Sanusne es, qui temere lamentare?"

Sic insanus videtur etiam suis. At quas tragœdias efficit!

"Te, Apollo sancte, fer opem, teque, omnipotens
Neptune, invoco;
Vosque adeo, venti."

Mundum totum se, ad amorem suum sublevandum, conversurum putat: Venerem unam excludit, ut iniquam:

"Nam quid ego te appellem, Venus?"

Eam, præ libidine, negat curare quidquam: quasi

vero ipse non propter libidinem tanta flagitia et faciat et dicat.

XXXV. Sic igitur affecto hæc adhibenda curatio est, ut et illud quod cupiat, ostendat, quam leve, quam contemnendum, quam nihil sit omnino, quam facile vel aliunde vel alio modo perfici, vel omnino negligi, possit. Abducendus est etiam nonnunquam ad alia studia, sollicitudines, curas, negotia: loci denique mutatione (tamquam ægroti [non] convalescentes) sæpe curandus est. Etiam novo quodam amore veterem amorem, tamquam clavo clavum, ejiciendum putant. Maxime autem admonendus, quantus sit furor amoris. Omnibus enim ex animi perturbationibus, est profecto nulla vehementior: ut, si jam ipsa illa accusare nolis, stupra dico et corruptelas et adulteria, incesta denique, quorum omnium accusabilis est turpitudo; sed, ut hæc omittas, perturbatio ipsa mentis in amore fœda per se est. Nam, ut illa præteream, quæ sunt furoris; hæc ipsa per sese quam habent levitatem, quæ videntur esse mediocria!

.... "injuriæ,
Suspiciones, inimicitiæ, induciæ,
Bellum, pax rursum. Incerta hæc si tu postules
Ratione certa facere, nihilo plus agas,
Quam si des operam, ut cum ratione insanias."

Hæc inconstantia mutabilitasque mentis, quem non ipsâ pravitate deterreat? Est enim illud, quod in omni perturbatione dicitur, demonstrandum, nullam esse nisi opinabilem, nisi judicio susceptam, nisi voluntariam. Etenim, si naturalis amor esset; et amarent omnes, et semper amarent, et idem amarent; neque alium pudor, alium cogitatio, alium satietas, deterreret.

XXXVI. Ira vero, cum diu perturbat animum, dubitationem insaniæ non habet: cujus impulsu exsistit etiam inter fratres tale jurgium:

"Quis homo te exsuperavit [unquam] gentium
impudentiâ?
Quis autem malitiâ te?"

Nôsti, quæ sequuntur: alternis enim versibus intorquentur inter fratres gravissimæ contumeliæ; ut facile appareat, Atrei filios esse, ejus, qui meditatur pœnam in fratrem novam:

"Major mihi moles, majus miscendum malum,
Quî illius acerbum cor contundam et comprimam."

Quæ igitur hæ erunt moles? audi Thyestem ipsum:

"Impius hortatur me frater, ut meos malis miser
Manderem natos."

Eorum viscera apponit: quid est enim, quo non progrediatur [ira? eodem, quo furor.] Itaque iratos proprie dicimus exîsse de potestate, id est, de consilio, de ratione, de mente. Horum enim potestas in totum animum esse debet. His aut subtrahendi sunt ii, in quos impetum conantur facere, dum se ipsi colligant; (quid est autem se ipsum colligere, nisi dissipatas animi partes rursum in suum locum cogere?) aut rogandi orandique sunt, ut, si quam habent ulciscendi vim, differant in tempus aliud, dum defervescat ira. Defervescere autem certe significat ardorem animi invitâ ratione excitatum. Ex quo illud laudatur Archytæ, qui, cum villico factus esset iratior, "Quo te modo," inquit, "accepissem, nisi iratus essem!"

XXXVII. Ubi sunt ergo isti, qui iracundiam utilem dicunt? (potest utilis esse insania?) aut naturalem? An quidquam esse potest secundum naturam, quod sit repugnante ratione? Quo modo autem, si naturalis esset ira, aut alius alio magis iracundus esset; aut finem haberet, prius quam esset ulta, ulciscendi libido; aut quemquam pœniteret,

quod fecisset per iram? ut Alexandrum regem videmus, qui, cum interemisset Clitum, familiarem suum, vix a se manus abstinuit: tanta vis fuit pœnitendi. Quibus cognitis, quis est, qui dubitet, quin hic quoque motus animi sit totus opinabilis ac voluntarius? Quis enim dubitârit, quin ægrotationes animi (qualis est avaritia, gloriæ cupiditas) ex eo, quod magni æstimetur ea res, ex quâ animus ægrotat, oriantur? Unde intelligi debet, perturbationem quoque omnem esse in opinione.

Et, si fidentia, id est, firma animi confisio, scientia quædam est, et opinio gravis, non temere assentiens; diffidentia quoque est metus exspectati et impendentis mali. Et, si spes est exspectatio boni, mali exspectationem esse necesse est metum. Ut igitur metus, sic reliquæ perturbationes sunt in malo. Ergo, ut constantia scientiæ, sic perturbatio erroris est. Qui autem naturâ dicuntur iracundi, aut misericordes, aut invidi, aut tale quid, ii sunt constituti quasi malâ valetudine animi; sanabiles tamen: ut [de Socrate] dicitur. Cum multa in conventu vitia collegisset in eum Zopyrus, qui se naturam cujusque ex formâ perspicere profitebatur, derisus est a cæteris, qui illa in Socrate vitia non agnoscerent; ab ipso autem Socrate sublevatus, cum illa sibi insita, sed ratione a se dejecta, diceret.

Ergo, ut optimâ quis valetudine affectus potest videri, utut naturâ ad aliquem morbum proclivior; sic animus alius ad alia vitia propensior. Qui autem non naturâ, sed culpâ, vitiosi esse dicuntur, eorum vitia constant e falsis opinionibus rerum bonarum ac malarum; ut sit alius ad alios motus perturbationesque proclivior. Inveteratio autem (ut in corporibus) ægrius depellitur, quam perturbatio: citiusque repentinus oculorum tumor sanatur, quam diuturna lippitudo depellitur.

XXXVIII. Sed, cognitâ jam causâ perturbationum, quæ omnes oriuntur ex judiciis opinionum

et voluntatibus, sit jam hujus disputationis modus. Scire autem vos oportet, cognitis, quoad possunt ab homine cognosci, bonorum et malorum finibus, nihil a philosophiâ posse aut majus aut utilius optari, quam hæc, quæ a nobis hoc quatriduo disputata sunt. Morte enim contemtâ, et dolore ad patiendum levato, adjunximus sedationem ægritudinis, quâ nullum homini malum majus est. Etsi enim omnis animi perturbatio gravis est, nec multum differt ab amentiâ; tamen ita cæteros, cum sint in aliquâ perturbatione aut metûs aut lætitiæ aut cupiditatis, commotos modo et perturbatos dicere solemus; at eos, qui se ægritudini dediderunt, miseros, afflictos, ærumnosos, calamitosos. Itaque non fortuito factum videtur; sed a te ratione propositum, ut separatim de ægritudine, et de cæteris perturbationibus, disputaremus. In eâ est enim fons miseriarum et caput. Sed et ægritudinis, et reliquorum animi morborum, una sanatio est: omnes opinabiles esse et voluntarios, eâ reque suscipi, quod ita rectum esse videatur. Hunc errorem, quasi radicem malorum omnium, stirpitus philosophia se extracturam pollicetur. Demus ergo nos huic excolendos; patiamurque nos sanari. His enim malis insidentibus, non modo beati, sed ne sani quidem esse possumus. Aut igitur negemus quidquam ratione confici, cum contra nihil sine ratione recte fieri possit; aut, cum philosophia ex rationum collatione constet, ab eâ, si et boni et beati volumus esse, omnia adjumenta et auxilia petamus bene beateque vivendi.

M. TULLII CICERONIS
TUSCULANARUM
QUÆSTIONUM,
AD M. BRUTUM,
LIBER QUINTUS.

Virtutem, ad beate vivendum, se ipsâ esse contentam.

I. QUINTUS hic dies, Brute, finem faciet Tusculanarum disputationum; quo die est a nobis, eâ de re quam tu ex omnibus maxime probas, disputatum. Placere enim tibi admodum sensi, et ex eo libro, quem ad me accuratissime scripsisti, et ex multis sermonibus tuis, virtutem, ad beate vivendum, se ipsâ esse contentam. Quod etsi difficile est probatu, propter tam varia et tam multa tormenta fortunæ; tale tamen est, ut elaborandum sit, quo facilius probetur. Nihil est enim omnium quæ in philosophiâ tractantur, quod gravius magnificentiusque dicatur. Nam, cum ea causa impulerit eos qui primi se ad philosophiæ studium contulerunt, ut, omnibus rebus posthabitis, totos se in optimo vitæ statu exquirendo collocarent; profecto spe beate vivendi tantam in eo studio curam operamque posuerunt. Quod si ab iis inventa et perfecta virtus est, et si præsidii ad beate

vivendum in virtute satis est; quis est, qui non præclare et ab illis positam, et a nobis susceptam, operam philosophandi arbitretur? Sin autem virtus, subjecta sub varios incertosque casus, famula fortunæ est, nec tantarum virium est, ut se ipsa tueatur; vereor, ne non tam virtutis fiduciâ nitendum nobis ad spem beate vivendi, quam vota facienda videantur.

Equidem eos casus, in quibus me fortuna vehementer exercuit, mecum ipse considerans, huic incipio sententiæ diffidere interdum, et humani generis imbecillitatem fragilitatemque extimescere. Vereor enim, ne natura, cum corpora nobis infirma dedisset, iisque et morbos insanabiles et dolores intolerabiles adjunxisset, animos quoque dederit et corporum doloribus congruentes, et separatim suis angoribus et molestiis implicatos. Sed in hoc me ipse castigo, quod, ex aliorum et ex nostrâ fortasse mollitiâ, non ex ipsâ virtute, de virtutis robore existimo. Illa enim, si modo est ulla virtus (quam dubitationem avunculus tuus, Brute, sustulit); omnia, quæ cadere in hominem possunt, subter se habet: eaque despiciens, casus contemnit humanos; culpâque omni carens, præter se ipsam, nihil censet ad se pertinere. Nos autem, omnia adversa tum venientia metu augentes, tum mœrore præsentia, rerum naturam, quam errorem nostrum, damnare malumus.

II. Sed et hujus culpæ, et cæterorum vitiorum peccatorumque nostrorum, omnis a philosophiâ petenda correctio est. Cujus in sinum cum a primis temporibus ætatis nostra voluntas studiumque nos compulisset, his gravissimis casibus in eumdem portum, ex quo eramus egressi, magnâ jactati tempestate, confugimus. O vitæ philosophia dux! o virtutis indagatrix, expultrixque vitiorum! quid, non modo nos, sed omnino vita hominum sine te esse potuisset? Tu urbes peperisti: tu dissipatos homines in societatem vitæ convocâsti: tu eos inter se primo domi-

ciliis, deinde conjugiis, tum literarum et vocum communione, junxisti: tu inventrix legum, tu magistra morum et disciplinæ fuisti. Ad te confugimus: a te opem petimus: tibi nos, ut antea magnâ ex parte, sic nunc penitus, totosque tradimus. Est autem unus dies, bene et ex præceptis tuis actus, peccanti immortalitati anteponendus. Cujus igitur potius opibus utamur, quam tuis? quæ et vitæ tranquillitatem largita nobis es, et terrorem mortis sustulisti.

Ac philosophia quidem tantum abest, ut proinde, ac de hominum est vitâ merita, laudetur; ut, a plerisque neglecta, a multis etiam vituperetur. Vituperare quisquam vitæ parentem, et hoc parricidio se inquinare, audet? et tam impie ingratus esse, ut eam accuset, quam vereri deberet, etiam si minus percipere potuisset? Sed, ut opinor, hic error, et hæc indoctorum animis offusa caligo est, quod tam longe retro respicere non possunt; nec eos, a quibus vita hominum instructa primis sit, fuisse philosophos arbitrantur. Quam rem antiquissimam cum videamus, nomen tamen confitemur esse recens.

III. Nam sapientiam quidem ipsam quis negare potest non modo re esse antiquam, verum etiam nomine? quæ divinarum humanarumque rerum, tum initiorum causarumque cujusque rei, cognitione, hoc pulcherrimum nomen apud antiquos assequebatur. Itaque et illos septem, qui a Græcis Σοφοὶ, *Sapientes* a nostris, et habebantur et nominabantur, et multis ante sæculis Lycurgum, (cujus temporibus Homerus etiam fuisse ante hanc urbem conditam traditur) etiam heroïcis ætatibus Ulyssem et Nestorem, accepimus et fuisse et habitos esse sapientes. Nec vero Atlas sustinere cœlum, nec Prometheus affixus Caucaso, nec stellatus Cepheus cum uxore, genero, filiâ, traderetur, nisi cœlestium divina cognitio nomen eorum ad errorem fabulæ traduxisset. A quibus ducti deinceps omnes, qui in rerum contemplatione studia ponebant,

sapientes et habebantur et nominabantur: idque eorum nomen usque ad Pythagoræ manavit ætatem; quem, (ut scribit auditor Platonis Ponticus Heraclides, vir doctus in primis) Phliuntem ferunt venisse, eumque cum Leonte, principe Phliasiorum, docte et copiose disseruisse quædam. Cujus ingenium et eloquentiam cum admiratus esset Leon, quæsivisse ex eo, quâ maxime arte confideret: at illum artem quidem se scire nullam, sed esse *philosophum*. Admiratum Leontem novitatem nominis, quæsîsse, Quinam essent philosophi, et quid inter eos et reliquos interesset? Pythagoram autem respondisse: "similem sibi videri vitam hominum, et mercatum eum qui haberetur maximo ludorum apparatu totius Græciæ celebritate. Nam, ut illic alii corporibus exercitatis gloriam et nobilitatem coronæ peterent; alii emendi aut vendendi quæstu et lucro ducerentur; esset autem quoddam genus eorum, idque vel maxime ingenuum, qui nec plausum nec lucrum quærerent, sed visendi causâ venirent, studioseque perspicerent, quid ageretur, et quo modo: ita nos, quasi in mercatûs quamdam celebritatem ex urbe aliquâ, sic in hanc vitam ex aliâ vitâ et naturâ profectos, alios gloriæ servire, alios pecuniæ; raros esse quosdam, qui, cæteris omnibus pro nihilo habitis, rerum naturam studiose intuerentur: hos se appellare *sapientiæ studiosos*" (id est enim *philosophos*): "et, ut illic liberalissimum esset spectare, nihil sibi acquirentem, sic, in vitâ, longe omnibus studiis contemplationem rerum cognitionemque præstare."

IV. Nec vero Pythagoras nominis solum inventor, sed rerum etiam ipsarum amplificator fuit. Qui, cum post hunc Phliasium sermonem in Italiam venisset, exornavit eam Græciam, quæ Magna dicta est, et privatim et publice, præstantissimis et institutis et artibus. Cujus de disciplinâ aliud tempus fuerit fortasse dicendi. Sed ab antiquâ philosophiâ, usque ad Socratem, qui Archeläum, Anaxagoræ discipulum,

audierat, numeri motusque tractabantur, et unde omnia orirentur, quove recederent: studioseque ab his siderum magnitudines, intervalla, cursus, anquirebantur, et cuncta cœlestia. Socrates autem primus philosophiam devocavit e cœlo, et in urbibus collocavit, et in domos etiam introduxit, et coëgit de vitâ et moribus, rebusque bonis et malis, quærere. Cujus multiplex ratio disputandi, rerumque varietas et ingenii magnitudo, Platonis memoriâ et literis consecrata, plura genera effecit dissentientium philosophorum. E quibus nos id potissimum consecuti sumus, quo Socratem usum arbitrabamur, ut nostram ipsi sententiam tegeremus, errore alios levaremus, et in omni disputatione, quid esset simillimum veri, quæreremus. Quem morem cum Carneades acutissime copiosissimeque tenuisset, fecimus et alias sæpe, et nuper in Tusculano, ut ad eam consuetudinem disputaremus. Et quatridui quidem sermonem superioribus ad te perscriptum libris misimus: quinto autem die, cum eodem loco consedissemus, sic est propositum, de quo disputaremus.

V. *Auditor.* Non mihi videtur, ad beate vivendum, satis posse virtutem. *Marcus.* At, hercule, Bruto meo videtur; cujus ego judicium (pace tuâ dixerim) longe antepono tuo. *Auditor.* Non dubito. Nec id nunc agitur, tu illum quantum ames: sed hoc, quod mihi dixi videri, quale sit, de eo a te disputari volo. *Marcus.* Nempe negas, ad beate vivendum, satis posse virtutem? *Auditor.* Prorsus nego. *Marcus.* Quid? ad recte, honeste, laudabiliter, postremo ad bene vivendum, satisne est præsidii in virtute? *Auditor.* Certe satis. *Marcus.* Potes igitur, aut qui male vivat, non eum miserum dicere, aut, quem bene fateare, eum negare beate vivere? *Auditor.* Quidni possim? nam etiam in tormentis recte, honeste, laudabiliter, et ob eam rem bene, vivi potest, dummodo intelligas, quid nunc dicam "bene:" dico enim, constanter, gravi-

ter, sapienter, fortiter. Hæc etiam in equuleum conjiciuntur, quo vita non adspirat beata.

Marcus. Quid igitur? solane beata vita, quæso, relinquitur extra ostium limenque carceris, cum constantia, gravitas, fortitudo, sapientia, reliquæque virtutes, rapiantur ad tortorem, nullumque recusent nec supplicium nec dolorem? *Auditor.* Tu, si quid es facturus, nova aliqua conquiras, oportet. Ista me minime movent, non solum quia pervulgata sunt; sed multo magis, quia, tamquam levia quædam vina nihil valent in aquâ, sic Stoïcorum ista magis gustata, quam potata, delectant. Velut iste chorus virtutum, in equuleum impositus, imagines constituit ante oculos cum amplissimâ dignitate, ut ad eas cursim perrectura beata vita, nec eas a se desertas passura, videatur. Cum autem animum ab istâ picturâ imaginibusque virtutum, ad rem veritatemque traduxeris, hoc nudum relinquitur, Possitne quis beatus esse, quamdiu torqueatur?

Quamobrem hoc nunc quæramus. Virtutes autem, noli vereri, ne expostulent, et querantur se a beatâ vitâ esse relictas. Si enim nulla virtus prudentiâ vacat, prudentia ipsa hoc videt, non omnes bonos esse etiam beatos: multaque de M' Atilio, Q. Cæpione, M. Aquillio, recordatur; beatamque vitam, si imaginibus potius uti, quam rebus ipsis placet, conantem ire in equuleum, retinet [ipsa prudentia]; negatque ei cum dolore et cruciatu quidquam esse commune.

VI. *Marcus.* Facile patior te isto modo agere; etsi iniquum est præscribere mihi te, quemadmodum a me disputari velis. Sed quæro, utrum aliquid actum superioribus diebus, an nihil, arbitremur? *Auditor.* Actum vero, et aliquantum quidem. *Marcus.* Atqui, si ita est, profligata jam hæc, et pæne ad exitum adducta, quæstio est. *Auditor.* Quo tandem modo? *Marcus.* Quia motus turbulenti, jactationesque ani-

morum incitatæ, et impetu inconsiderato elatæ, rationem omnem repellentes, vitæ beatæ nullam partem relinquunt. Quis enim potest, mortem aut dolorem metuens (quorum alterum sæpe adest, alterum semper impendet), esse non miser? Quid, si idem (quod plerumque fit) paupertatem, ignominiam, infamiam timet; si debilitatem, cæcitatem; si denique (quod non singulis hominibus, sed potentibus populis, sæpe contigit) servitutem; potest, ea timens, esse quisquam beatus? Quid, qui non modo ea futura timet, verum etiam fert sustinetque præsentia? Adde eodem exsilia, luctus, orbitates. Qui rebus his fractus ægritudine eliditur, potest tandem esse non miserrimus? Quid vero illum, quem libidinibus inflammatum et furentem videmus, omnia rabide appetentem cum inexplebili cupiditate, quoque affluentius voluptates undique hauriat, eo gravius ardentiusque sitientem; nonne recte miserrimum dixeris? Quid? elatus ille levitate, inanique lætitiâ exsultans et temere gestiens, nonne tanto miserior, quanto sibi videtur beatior? Ergo, ut hi miseri, sic contra illi beati, quos nulli metus terrent, nullæ ægritudines exedunt, nullæ libidines incitant, nullæ futiles lætitiæ exsultantes languidis liquefaciunt voluptatibus. Ut maris igitur tranquillitas intelligitur, nullâ ne minimâ quidem aurâ fluctus commovente; sic animi quietus et placatus status cernitur, cum perturbatio nulla est, quâ moveri queat. Quod si est, qui vim fortunæ, qui omnia humana, [quæ cuique accidere possunt,] tolerabilia ducat, ex quo nec timor eum nec angor attingat; idemque si nihil concupiscat, nullâ efferatur animi inani voluptate; quid est, cur is non beatus sit? et, si hæc virtute efficiuntur, quid est, cur virtus ipsa per se non efficiat beatos?

VII. *Auditor.* Atqui alterum dici non potest, quin ii, qui nihil metuant, nihil angantur, nihil concupiscant, nullâ impotenti lætitiâ efferantur, beati sint: itaque id tibi concedo: alterum autem jam

integrum non est. Superioribus enim disputationibus effectum est, vacare omni animi perturbatione sapientem. *Marcus.* Nimirum igitur confecta res est: videtur enim ad exitum venisse quæstio. *Auditor.* Propemodum id quidem. *Marcus.* Verumtamen mathematicorum iste mos est, non est philosophorum. Nam geometræ, cum aliquid docere volunt, si quid ad eam rem pertinet eorum quæ ante docuerunt, id sumunt pro concesso et probato: illud modo explicant, de quo ante nihil scriptum est. Philosophi, quamcumque rem habent in manibus, in eam, quæ conveniunt, congerunt omnia, etsi alio loco disputata sunt. Quod ni ita esset, cur Stoïcus, si esset quæsitum, satisne ad beate vivendum virtus posset, multa diceret? cui satis esset, respondere, se ante docuisse, nihil bonum esse, nisi quod honestum esset: hoc probato, consequens esse, beatam vitam virtute esse contentam: et, quo modo hoc sit consequens illi, sic illud huic; ut, si beata vita virtute contenta sit, nisi honestum quod sit, nihil aliud sit bonum. Sed tamen non agunt sic. Nam et de honesto, et de summo bono, separatim libri sunt: et, cum ex eo efficiatur, satis magnam in virtute ad beate vivendum esse vim, nihilominus hoc agunt separatim. Propriis enim et suis argumentis et admonitionibus tractanda quæque res est, tanta præsertim.

Cave enim putes, ullam a philosophiâ vocem emissam clariorem, ullumve esse philosophiæ promissum uberius aut majus. Nam quid profitetur? o Dii boni! perfecturam se, qui legibus suis paruisset, ut esset contra fortunam semper armatus; ut omnia præsidia haberet in se bene beateque vivendi; ut esset semper denique beatus. Sed videro, quid efficiat. Tantisper hoc ipsum magni æstimo, quod pollicetur. Nam Xerxes quidem, refertus omnibus præmiis donisque fortunæ, non equitatu, non pedestribus copiis, non navium multitudine, non infinito pondere auri

contentus, præmium proposuit ei, qui invenisset novam voluptatem. Quâ ipsâ non fuisset contentus: neque enim unquam finem inveniet libido. Nos, vellem, præmio elicere possemus, qui nobis aliquid attulisset, quo hoc firmius crederemus.

VIII. *Auditor.* Vellem id quidem: sed habeo paululum, quod requiram. Ego enim assentior, eorum quæ posuisti, alterum alteri consequens esse, ut, quemadmodum, si quod honestum sit, id solum sit bonum, sequatur, vitam beatam virtute confici; sic, si vita beata in virtute sit, nihil esse, nisi virtutem, bonum. Sed Brutus tuus, auctore Aristo et Antiocho, non sentit hoc: putat enim, etiam si sit bonum aliquod præter virtutem. *Marcus.* Quid igitur? contra Brutumne me dicturum putas? *Auditor.* Tu vero, ut videtur: nam præfinire non est meum.

Marcus. Quid cuique igitur consentaneum sit, alio loco. Nam ista mihi et cum Antiocho sæpe, et cum [Aristo] nuper, cum Athenis imperator apud eum diversarer, dissensio fuit. Mihi enim non videbatur quisquam esse beatus posse, cum in malis esset; in malis autem sapientem esse posse, si essent ulla corporis aut fortunæ mala. Dicebantur hæc, quæ scripsit etiam Antiochus locis pluribus: virtutem ipsam per se beatam vitam efficere posse, neque tamen beatissimam: deinde ex majore parte plerasque res nominari, etiam si qua pars abesset, ut vires, ut valetudinem, ut divitias, ut honorem, ut gloriam; quæ genere, non numero, cernerentur: item beatam vitam, etiam si ex aliquâ parte clauderet, tamen ex multo majore parte obtinere nomen suum.

Hæc nunc enucleare non ita necesse est; quamquam non constantissime dici mihi videntur. Nam et, qui beatus est, non intelligo, quid requirat, ut sit beatior (si est enim quod desit, ne beatus quidem est): et, quod ex majore parte unamquamque rem appellari spectarique dicunt, est, ubi id isto modo

valeat: cum vero tria genera malorum esse dicant; qui duorum generum malis omnibus urgeatur, ut omnia adversa sint in fortunâ, omnibus oppressum corpus et confectum doloribus, huic paulumne ad beatam vitam deesse dicemus, non modo ad beatissimam? Hoc illud est, quod Theophrastus sustinere non potuit. Nam, cum statuisset, verbera, tormenta, cruciatus, patriæ eversiones, exsilia, orbitates, magnam vim habere ad male misereque vivendum; non est ausus elate et ample loqui, cum humiliter demisseque sentiret.

IX. Quam bene, non quæritur: constanter quidem certe. Itaque mihi placere non solet, consequentia reprehendere, cum prima concesseris. Hic autem, elegantissimus omnium philosophorum et eruditissimus, non magnopere reprehenditur, cum tria genera dicit bonorum: vexatur autem ab omnibus, primum in eo libro, quem scripsit "de Vitâ beatâ," in quo multa disputat, quamobrem is, qui torqueatur, qui crucietur, beatus esse non possit. In eo etiam putatur dicere, in rotam beatam vitam non escendere. Non usquam id quidem dicit omnino: sed, quæ dicit, idem valent. Possum igitur, cui concesserim, in malis esse dolores corporis, in malis naufragia fortunæ, huic succensere dicenti, non omnes bonos esse beatos, cum in omnes bonos ea, quæ ille in malis numerat, cadere possint? Vexatur idem Theophrastus et libris et scholis omnium philosophorum, quod, in Callisthene suo, laudârit illam sententiam,

"Vitam regit fortuna, non sapientia."

Negant ab ullo philosopho quidquam dictum esse languidius. Recte id quidem: sed nihil intelligo dici potuisse constantius. Si enim tot sunt in corpore bona, tot extra corpus in casu atque fortunâ; nonne consentaneum est, plus fortunam, quæ domina rerum sit et externarum et ad corpus pertinentium, quam consilium, valere?

An malumus Epicurum imitari? qui multa præclare sæpe dicit: quam enim sibi constanter convenienterque dicat, non laborat. Laudat tenuem victum. Philosophi id quidem; sed si Socrates aut Antisthenes diceret, non is, qui finem bonorum voluptatem esse dixerit. Negat, quemquam jucunde posse vivere, nisi idem honeste, sapienter, justeque vivat. Nihil gravius, nihil philosophiâ dignius; nisi idem hoc ipsum, honeste, sapienter, juste, ad voluptatem referret. Quid melius, quam "fortunam exiguam intervenire sapienti?" Sed hoc isne dicit, qui, cum dolorem non modo maximum malum, sed solum malum etiam dixerit, toto corpore opprimi possit doloribus acerrimis tum, cum maxime contra fortunam glorietur? quod idem melioribus etiam verbis Metrodorus, "Occupavi," inquit, "te, Fortuna, atque cepi: omnesque aditus tuos interclusi, ut ad me adspirare non posses." Præclare, si Aristo Chius, aut si Stoïcus Zeno diceret, qui, nisi quod turpe esset, nihil malum duceret. Tu vero, Metrodore, qui omne bonum in visceribus medullisque condideris, et definieris, summum bonum firmâ corporis affectione, exploratâque spe contineri, fortunæ aditus interclusisti? quo modo? isto enim bono jam exspoliari potes.

X. Atqui his capiuntur imperiti: et, propter hujusmodi sententias, istorum hominum est multitudo. Acute autem disputantis illud est, non, quid quisque dicat, sed quid cuique dicendum sit, videre. Velut, in eâ ipsâ sententiâ, quam in hac disputatione suscepimus, omnes bonos semper beatos volumus esse, quid dicam bonos, perspicuum est. Omnibus enim virtutibus instructos et ornatos, cum sapientes, tum viros bonos, dicimus. Videamus, qui dicendi sint beati. Equidem hos existimo, qui sint in bonis, nullo adjuncto malo. Neque ulla alia huic verbo, cum beatum dicimus, subjecta notio est, nisi, secre-

tis malis omnibus, cumulata bonorum complexio. Hanc assequi virtus, si quidquam præter ipsam boni est, non potest. Aderit enim malorum (si mala illa ducimus) turba quædam, paupertas, ignobilitas, humilitas, solitudo, amissio suorum, graves dolores corporis, perdita valetudo, debilitas, cæcitas, interitus patriæ, exsilium, servitus denique. In his tot et tantis, atque etiam quæ plura possunt accidere, potest esse sapiens: nam hæc casus importat, qui in sapientem potest incurrere. At si ea mala sunt, quis potest præstare, sapientem semper beatum fore, cum vel in omnibus his uno tempore esse possit?

Non igitur facile concedo, neque Bruto meo, neque communibus magistris, neque veteribus illis, Aristoteli, Speusippo, Xenocrati, Polemoni, ut, cum ea, quæ supra enumeravi, in malis numerent, iidem dicant, semper beatum esse sapientem. Quos si titulus hic delectat insignis et pulcher, Pythagorâ, Socrate, Platone, dignissimus; inducant animum, illa, quorum splendore capiuntur, vires, valetudinem, pulchritudinem, divitias, honores, opes contemnere, eaque, quæ his contraria sint, pro nihilo ducere. Tum poterunt clarissimâ voce profiteri, se neque fortunæ impetu, nec multitudinis opinione, nec dolore, neque paupertate terreri: omniaque sibi in sese esse posita; neque esse quidquam extra suam potestatem, quod ducant in bonis.

[Namque et] hæc loqui, quæ sunt magni cujusdam et alti viri, et eadem, quæ vulgus, in malis et bonis numerare, concedi nullo modo potest: quâ gloriâ commotus Epicurus exoritur, cui etiam (si Diis placet) videtur semper sapiens beatus. Hic dignitate hujus sententiæ capitur: sed nunquam id diceret, si ipse se audiret. Quid est enim, quod minus conveniat, quam ut is, qui vel summum vel solum malum dolorem esse dicat, idem censeat, "Quam hoc suave est!" tum, cum dolore crucietur, dictu-

rum esse sapientem? Non igitur ex singulis vocibus philosophi spectandi sunt, sed ex perpetuitate atque constantiâ.

XI. *Auditor.* Adducis me, ut tibi assentiar. Sed tua quoque, vide, ne desideretur constantia. *Marcus.* Quonam modo? *Auditor.* Quia legi tuum nuper quartum "de Finibus." In eo mihi videbare, contra Catonem disserens, hoc velle ostendere, (quod mihi quidem probatur) inter Zenonem et Peripateticos nihil præter verborum novitatem interesse. Quod si ita est, quid est causæ, quin, si Zenonis rationi consentaneum sit, satis magnam vim in virtute esse ad beate vivendum, liceat idem Peripateticis dicere? Rem enim opinor spectari oportere, non verba.

Marcus. Tu quidem tabellis obsignatis agis mecum: et testificaris, quid dixerim aliquando, aut scripserim. Cum aliis isto modo, qui legibus impositis disputant. Nos in diem vivimus. Quodcumque nostros animos probabilitate percussit, id dicimus: itaque soli sumus liberi. Verumtamen, quoniam de constantiâ paulo ante diximus, non ego hoc loco id quærendum puto, verumne sit, quod Zenoni placuerit, quodque ejus auditori, Aristoni, bonum esse solum, quod honestum esset: sed, si ita esset, tum ut hoc totum, beate vivere, in unâ virtute poneretur. Quare demus hoc sane Bruto, ut sit beatus semper sapiens: quam sibi conveniat, ipse viderit. Gloriâ quidem hujus sententiæ quis est illo viro dignior? Nos tamen teneamus, ut sit idem beatissimus: etsi Zeno Citieus, advena quidem, et ignobilis verborum opifex, insinuâsse se in antiquam philosophiam videtur.

XII. Hujus sententiæ gravitas a Platonis auctoritate repetatur; apud quem sæpe hæc oratio usurpata est, ut nihil præter virtutem diceretur bonum: velut, in "Gorgiâ," Socrates, cum esset ex eo quæsitum, Archeläum, Perdiccæ filium, qui tum fortunatissimus haberetur, nonne beatum putaret? "Haud scio,"

inquit: "nunquam enim cum eo collocutus sum." Ai'n' tu? an tu aliter id scire non potes? "Nullo modo." Tu igitur ne de Persarum quidem rege magno potes dicere, beatusne sit? "An ego possim, cum ignorem, quam sit doctus, quam vir bonus?" Quid? tu in eo sitam vitam beatam putas? "Ita prorsus existimo, bonos, beatos; improbos, miseros." Miser ergo Archeläus? "Certe, si injustus." Videturne omnem hic beatam vitam in unâ virtute ponere? Quid vero in Epitaphio? quo modo idem? Nam, "cui viro," inquit, "ex se ipso apta sunt omnia, quæ ad beate vivendum ferunt, nec, suspensa aliorum aut bono casu aut contrario, pendere ex alterius eventis, et errare coguntur; huic optime vivendi ratio comparata est. Hic est ille moderatus, hic fortis, hic sapiens, hic, et nascentibus et cadentibus cum reliquis commodis, tum maxime liberis, parebit et obediet præcepto illi veteri:"

"Neque enim lætabitur unquam nec mœrebit nimis,
Quod semper in se ipso omnem spem reponet sui."

XIII. Ex hoc igitur Platonis quasi quodam sancto augustoque fonte nostra omnis manabit oratio.

Unde igitur rectius ordiri possumus, quam a communi parente, naturâ? quæ, quidquid genuit, non modo animal, sed etiam quod ita ortum esset e terrâ, ut stirpibus suis niteretur, in suo quodque genere perfectum esse voluit. Itaque et arbores et vites, et ea quæ sunt humiliora, neque se tollere a terrâ altius possunt; alia semper virent, alia, hieme nudata, verno tempore tepefacta frondescunt: neque est ullum, quod non ita vigeat interiore quodam motu, et suis in quoque seminibus inclusis, ut aut flores aut fruges fundat, aut baccas; omniaque in omnibus, quantum in ipsis sit, nullâ vi impediente, perfecta sint.

Facilius vero etiam in bestiis, quod his sensus a

naturâ est datus, vis ipsius naturæ perspici potest. Namque alias bestias, nantes, aquarum incolas esse voluit; alias, volucres, cœlo frui libero; serpentes quasdam; quasdam esse gradientes; earum ipsarum partim solivagas, partim congregatas; immanes alias, quasdam autem cicures; nonnullas abditas, terrâque tectas. Atque earum quæque, suum tenens munus, cum in disparis animantis vitam transire non possit, manet in lege naturæ. Et, ut bestiis aliud alii præcipui a naturâ datum est, quod suum quæque retinet, nec discedit ab eo; sic homini multo quiddam præstantius; etsi præstantia debent ea dici, quæ habent aliquam comparationem. Humanus autem animus, decerptus ex mente divinâ, cum alio nullo, nisi cum ipso Deo, (si hoc fas est dictu) comparari potest.

Hic igitur, si est excultus, et si ejus acies ita curata est, ut ne cæcaretur erroribus; fit perfecta mens, id est, absoluta ratio; quod est idem virtus. Et, si omne beatum est, cui nihil deest, et quod in suo genere expletum atque cumulatum est, idque virtutis est proprium; certe omnes virtutis compotes beati sunt. Et hoc quidem mihi cum Bruto convenit, item cum Aristotele, Xenocrate, Speusippo, Polemone. Sed mihi videntur etiam beatissimi. Quid enim deest, ad beate vivendum, ei qui confidit suis bonis? aut, qui diffidit, beatus esse quî potest?

XIV. At diffidat necesse est, qui bona dividit tripertito. Quî enim poterit aut corporis firmitate aut fortunæ stabilitate confidere? Atqui, nisi stabili et fixo et permanente bono, beatus esse nemo potest. Quid ergo ejusmodi istorum est? ut mihi Laconis illud dictum in hos cadere videatur; qui glorianti cuidam mercatori, quod multas naves in omnem oram maritimam dimisisset, "Non sane optabilis quidem ista," inquit, "rudentibus apta, fortuna." An dubium est, quin nihil sit habendum in eo genere, quo vita beata completur, si id possit amitti?

Nihil enim interarescere, nihil exstingui, nihil cadere debet eorum, in quibus vita beata consistit. Nam, qui timebit ne quid ex his deperdat, beatus esse non poterit.

Volumus enim, eum, qui beatus sit, tutum esse, inexpugnabilem, septum atque munitum; non ut parvo metu præditus sit, sed ut nullo. Ut enim innocens is dicitur, non qui leviter nocet, sed qui nihil nocet; sic sine metu is habendus est, non qui parum metuit, sed qui omnino metu vacat. Quæ est enim alia fortitudo, nisi animi affectio, cum in adeundo periculo et in labore ac dolore patiens, tum procul ab omni metu?

Atque hæc certe non ita se haberent, nisi omne bonum in unâ honestate consisteret. Quî autem illam maxime optatam et expetitam securitatem (securitatem autem nunc appello vacuitatem ægritudinis, in quâ vita beata posita est) habere quisquam potest, cui aut adsit aut adesse possit multitudo malorum? Quî autem poterit esse celsus et erectus, et ea, quæ homini accidere possunt, omnia parva ducens, (qualem sapientem esse volumus) nisi omnia sibi in se posita censebit? An Lacedæmonii, Philippo minitante per literas, se omnia, quæ conarentur, prohibiturum, quæsiverunt, num se esset etiam mori prohibiturus: vir is, quem quærimus, non multo facilius tali animo reperietur, quam civitas universa? Quid? ad hanc fortitudinem, de quâ loquimur, temperantiâ adjunctâ, quæ sit moderatrix omnium commotionum, quid potest ad beate vivendum deesse ei, quem fortitudo ab ægritudine et a metu vindicet; temperantia tum a libidine avocet, tum insolenti alacritate gestire non sinat? Hæc efficere virtutem ostenderem, nisi superioribus diebus essent explicata.

XV. Atqui, cum perturbationes animi miseram, sedationes autem vitam efficiant beatam; duplexque ratio perturbationis sit, quod ægritudo et metus in

malis opinatis, in bonorum autem errore lætitia gestiens libidoque versetur; cum hæc omnia cum consilio et ratione pugnent; his tu tam gravibus concitationibus, tamque ipsis inter se dissentientibus atque distractis, quem vacuum, solutum, liberum videris, hunc dubitabis beatum dicere? Atqui sapiens semper ita affectus est: semper igitur sapiens beatus est. Atque etiam omne bonum lætabile est: quod autem lætabile, id prædicandum, et præ se ferendum: quod tale autem, id etiam gloriosum: si vero gloriosum, certe laudabile: quod autem laudabile, profecto etiam honestum: quod bonum igitur, id honestum. At quæ isti bona numerant, ne ipsi quidem honesta dicunt. Solum igitur bonum, quod honestum: ex quo efficitur, honestate unâ vitam contineri beatam. Non sunt igitur ea bona dicenda, nec habenda, quibus abundantem licet esse miserrimum.

An dubitas, quin præstans valetudine, viribus, formâ, acerrimis integerrimisque sensibus, adde etiam, si libet, pernicitatem, et velocitatem, da divitias, honores, imperia, opes, gloriam: si fuerit is, qui hæc habet, injustus, intemperans, timidus, hebeti ingenio, atque nullo; dubitabisne eum miserum dicere? Qualia igitur ista bona sunt, quæ qui habeat, miserrimus esse possit? Videamus, ne, ut acervus ex sui generis granis, sic beata vita ex sui similibus partibus effici debeat. Quod si ita est; ex bonis, quæ sola honesta sunt, efficiendus est beatus. Ea mixta ex dissimilibus si erunt, honestum ex his effici nihil poterit: quo detracto, quid poterit beatum intelligi? Etenim quidquid est, quod bonum sit, id expetendum est: quod autem expetendum, id certe approbandum: quod vero approbâris, id gratum acceptumque habendum: ergo etiam dignitas ei tribuenda est. Quod si ita est, laudabile sit necesse est: bonum igitur omne laudabile: ex quo efficitur, ut, quod sit honestum, id sit solum bonum. Quod ni

ita tenebimus, multa erunt, quæ nobis bona dicenda sint.

XVI. Omitto divitias; quas, cum quivis, quamvis indignus, habere possit, in bonis non numero. Quod enim est bonum, id non quivis habere potest. Omitto nobilitatem, famamque popularem, stultorum improborumque consensu excitatam. Hæc, quæ sunt minima, tamen bona dicantur, necesse est: candiduli dentes, venusti oculi, color suavis, et ea, quæ Euryclea laudat, Ulyssi pedes abluens, lenitudo orationis, mollitudo corporis. Ea si bona ducemus, quid erit in philosophi gravitate, quam in vulgi opinione stultorumque turbâ, quod dicatur aut gravius, aut grandius?

At enim eadem Stoïci præcipua, vel producta dicunt, quæ bona isti. Dicunt illi quidem: sed his vitam beatam compleri negant: hi autem sine iis esse nullam putant: aut, si sit beata, beatissimam certe negant. Nos autem volumus beatissimam: idque nobis Socraticâ illâ conclusione confirmatur. Sic enim princeps ille philosophiæ disserebat: "Qualis cujusque animi affectus esset, talem esse hominem: qualis autem ipse homo esset, talem ejus esse orationem: orationi autem facta similia, factis vitam." Affectus autem animi in bono viro laudabilis: et vita igitur laudabilis boni viri, et honesta ergo, quoniam laudabilis: ex quibus, bonorum beatam vitam esse, concluditur.

Etenim, pro Deorum atque hominum fidem! parumne cognitum est superioribus nostris disputationibus, an delectationis et otii consumendi causâ locuti sumus, sapientem ab omni concitatione animi (quam perturbationem voco) semper vacare? semper in animo ejus esse placidissimam pacem? Vir igitur temperatus, constans, sine metu, sine ægritudine, sine alacritate ullâ, sine libidine, nonne beatus? At semper sapiens talis: semper igitur beatus. Jam vero quî potest vir bonus non ad id, quod laudabile sit,

omnia referre, quæ agit, quæque sentit? Refert autem omnia ad beate vivendum: beata igitur vita laudabilis; nec quidquam sine virtute laudabile: beata igitur vita virtute conficitur.

XVII. Atque hoc sic etiam concluditur: Nec in miserâ vitâ quidquam est prædicabile aut gloriandum; nec in eâ quæ nec misera sit nec beata. Et est in aliquâ vitâ prædicabile aliquid, aut gloriandum, ac præ se ferendum: ut Epaminondas,

"Consiliis nostris laus est attonsa Laconum:"

ut Africanus,

"A sole exoriente, supra Mæoti' paludes,
Nemo est, qui factis me æquiperare queat."

Quod si est, beata vita glorianda et prædicanda, et præ se ferenda est: nihil est enim aliud, quod prædicandum, et præ se ferendum sit. Quibus positis, intelligis, quid sequatur: et quidem, nisi ea vita beata est, quæ est eadem honesta; sit aliud necesse est melius vitâ beatâ. Quod erit enim honestum, certe fatebuntur esse melius. Ita erit beatâ vitâ melius aliquid; quo quid potest dici perversius? Quid? cum fatentur satis magnam vim esse in vitiis ad miseram vitam, nonne fatendum est, eamdem vim in virtute esse ad beatam vitam? Contrariorum enim contraria sunt consequentia. Quo loco quæro, quam vim habeat libra illa Critolai, qui cum in alteram lancem animi bona imponat, in alteram corporis et externa; tantum propendere illam bonorum animi lancem putet, ut terram et maria deprimat.

XVIII. Quid ergo aut hunc prohibet, aut etiam Xenocratem illum gravissimum philosophorum, exaggerantem tantopere virtutem, extenuantem cætera et abjicientem, in virtute non beatam modo vitam, sed etiam beatissimam, ponere? Quod quidem nisi [sit,] virtutum interitus consequetur. Nam, in quem cadit ægritudo, in eumdem metum cadere necesse est: est enim metus futuræ ægritudinis sollicita ex-

spectatio: in quem autem metus, in eumdem formido, timiditas, pavor, ignavia: ergo, ut idem vincatur interdum, nec putet ad se præceptum illud Atrei pertinere,

"Proinde ita parent se in vitâ, ut vinci nesciant."

Hic autem vincetur, ut dixi: nec modo vincetur, sed etiam serviet. At nos virtutem semper liberam volumus, semper invictam. Quæ nisi sunt, sublata virtus est.

Atqui, si in virtute satis est præsidii ad bene vivendum, satis est etiam ad beate. Satis est enim certe in virtute, ut fortiter vivamus: si fortiter, etiam ut magno animo, et quidem ut nullâ re unquam terreamur, semperque simus invicti. Sequitur, ut nihil pœniteat, nihil desit, nihil obstet. Ergo omnia profluenter, absolute, prospere: igitur beate. Satis autem, ad fortiter vivendum, virtus potest: satis ergo etiam ad beate. Etenim, ut stultitia, etsi adepta est quod concupivit, nunquam se tamen satis consecutam putat; sic sapientia semper eo contenta est quod adest, neque eam unquam sui pœnitet.

XIX. Similemne putas C. Lælii unum consulatum fuisse, et eum quidem cum repulsâ, cum L. Cinnæ quatuor? (si, cum sapiens et bonus vir, qualis ille fuit, suffragiis præteritur, non populus a bono consule potius, quam ille a malo populo, repulsam fert). Sed tamen utrum malles, te, si potestas esset, semel, ut Lælium, consulem, an, ut Cinnam, quater? Non dubito, tu quid responsurus sis. Itaque video, cui committam. Non quemvis hoc idem interrogarem: responderet enim alius fortasse, se non modo quatuor consulatus uni anteponere, sed unum diem Cinnæ multorum et clarorum virorum totis ætatibus. Lælius, si digito quem attigisset, pœnas dedisset. At Cinna, collegæ sui, consulis Cn. Octavii, præcidi caput jussit, P. Crassi, L. Cæsaris, nobilissimorum hominum, quorum virtus fuerat domi

militiæque cognita, M. Antonii, omnium eloquentissimi, quos ego audierim, C. Cæsaris, in quo mihi videtur fuisse specimen humanitatis, salis, suavitatis, leporis. Beatusne igitur, [qui] hos interfecit? Mihi, contra, non solum eo videtur miser, quod ea fecit, sed etiam quod ita se gessit, ut ea facere ei liceret: etsi peccare nemini licet: sed sermonis errore labimur: id enim licere dicimus, quod cui conceditur.

Utrum tandem beatior C. Marius, tum, cum Cimbricæ victoriæ gloriam cum collegâ Catulo communicavit, pæne altero Lælio, (nam hunc illi duco simillimum) an cum, civili bello victor, iratus, necessariis Catuli deprecantibus, non semel respondit, sed sæpe, "Moriatur?" in quo beatior ille, qui huic nefariæ voci paruit, quam is, qui tam scelerate imperavit. Nam, cum accipere quam facere præstat injuriam, tum morti jam ipsi adventanti paulum procedere obviam (quod fecit Catulus), quam (quod Marius) talis viri interitu sex suos obruere consulatus, et contaminare extremum tempus ætatis.

XX. Duodequadraginta annos tyrannus Syracusanorum fuit Dionysius, cum V. et XX. natus annos dominatum occupavisset. Quâ pulchritudine urbem, quibus autem opibus præditam, servitute oppressam tenuit civitatem? Atqui de hoc homine a bonis auctoribus sic scriptum accepimus, summam fuisse ejus in victu temperantiam, in rebusque gerendis virum acrem et industrium, eumdem tamen maleficum naturâ et injustum. Ex quo omnibus, bene veritatem intuentibus, videri necesse est miserrimum. Ea enim ipsa, quæ concupierat, ne tum quidem, cum omnia se posse censebat, consequebatur. Qui cum esset bonis parentibus atque honesto loco natus, (etsi id quidem alius alio modo tradidit) abundaretque æqualium familiaritatibus, et consuetudine propinquorum, haberet etiam, more Græciæ, quosdam adolescentes amore conjunctos; credebat se eorum nemini; sed his, quos ex familiis locupletum

servos delegerat, quibus nomen servitutis ipse detraxerat, et quibusdam convenis, et feris barbaris, corporis custodiam committebat. Ita, propter injustam dominatûs cupiditatem, in carcerem quodammodo ipse se incluserat. Quinetiam, ne tonsori collum committeret, tondere filias suas docuit. Ita sordido ancillarique artificio regiæ virgines, ut tonstriculæ, tondebant barbam et capillum patris. Et tamen ab his ipsis, cum jam essent adultæ, ferrum removit; instituitque, ut candentibus juglandium putaminibus barbam sibi et capillum adurerent. Cumque duas uxores haberet, Aristomachen, civem suam, Doridem autem Locrensem, sic noctu ad eas ventitabat, ut omnia specularetur et perscrutaretur ante. Et, cum fossam latam cubiculari lecto circumdedisset, ejusque fossæ transitum ponticulo ligneo conjunxisset; eum ipsum, cum forem cubiculi clauserat, detorquebat. Idemque, cum in communibus suggestis consistere non auderet, concionari ex turri altâ solebat. Atque is, cum pilâ ludere vellet (studiose enim id factitabat), tunicamque poneret, adolescentulo, quem amabat, tradidisse gladium dicitur. Hîc cum quidam familiaris jocans dixisset: "Huic quidem certe vitam tuam committis," arrisissetque adolescens, utrumque jussit interfici; alterum, quia viam demonstravisset interimendi sui; alterum, quia dictum id risu approbavisset. Atque, eo facto, sic doluit, ut nihil gravius tulerit in vitâ. Quem enim vehementer amârat, occiderat. Sic distrahuntur in contrarias partes impotentium cupiditates. Cum huic obsecutus sis, illi est repugnandum. Quamquam hic quidem tyrannus ipse judicavit, quam esset beatus.

XXI. Nam, cum quidam ex ejus assentatoribus, Damocles, commemoraret in sermone copias ejus, opes, majestatem dominatûs, rerum abundantiam, magnificentiam ædium regiarum; negaretque unquam beatiorem quemquam fuisse; "Visne igitur,"

inquit, "Damocle, quoniam hæc te vita delectat, ipse eamdem degustare, et fortunam experiri meam?" Cum se ille cupere dixisset, collocari jussit hominem in aureo lecto, strato pulcherrime textili stragulo, magnificis operibus picto; abacosque complures ornavit argento auroque cælato. Tum ad mensam eximiâ formâ pueros delectos jussit consistere, eosque, nutum ejus intuentes, diligenter ministrare. Aderant unguenta, coronæ: incendebantur odores: mensæ conquisitissimis epulis exstruebantur. Fortunatus sibi Damocles videbatur. In hoc medio apparatu, fulgentem gladium, e lacunari setâ equinâ aptum, demitti jussit, ut impenderet illius beati cervicibus. Itaque nec pulchros illos ministratores adspiciebat, nec plenum artis argentum; nec manum porrigebat in mensam: jam ipsæ defluebant coronæ: denique exoravit tyrannum, ut abire liceret, quod jam beatus nollet esse. Satisne videtur declarâsse Dionysius, nihil esse ei beatum, cui semper aliquis terror impendeat? Atque ei ne integrum quidem erat, ut ad justitiam remigraret, civibus libertatem et jura redderet. Iis enim se, adolescens, in improvidâ ætate, irretierat erratis, eaque commiserat, ut salvus esse non posset, si sanus esse cœpisset.

XXII. Quantopere vero amicitias desideraret, quarum infidelitatem extimescebat, declaravit in Pythagoreis duobus illis; quorum cum alterum vadem mortis accepisset; alter, ut vadem suum liberaret, præsto fuisset ad horam mortis destinatam; "Utinam ego," inquit, "tertius vobis amicus adscriberer!" Quam huic erat miserum, carere consuetudine amicorum, societate victûs, sermone omnino familiari! homini præsertim docto a puero, et artibus ingenuis erudito. Musicorum vero perstudiosum accepimus, poëtam etiam tragicum; quam bonum, nihil ad rem: in hoc enim genere, nescio quo pacto, magis quam in aliis, suum cuique pulchrum est. Adhuc neminem cognovi poëtam (et mihi fuit cum Aquinio

amicitia), qui sibi non optimus videretur. Sic se res habet: te tua, me delectant mea. Sed, ut ad Dionysium redeamus; omni cultu et victu humano carebat: vivebat cum fugitivis, cum facinorosis, cum barbaris: neminem, qui aut libertate dignus esset, aut vellet omnino liber esse, sibi amicum arbitrabatur.

Non ego jam cum hujus vitâ (quâ tetrius, miserius, detestabilius, excogitare nihil possum) Platonis aut Archytæ vitam comparabo, doctorum hominum et plane sapientium.

XXIII. Ex eâdem urbe humilem homunculum a pulvere et radio excitabo, qui multis annis post fuit, Archimedem: cujus ego, quæstor, ignoratum ab Syracusanis, cum esse omnino negarent, septum undique et vestitum vepribus et dumetis, indagavi sepulcrum. Tenebam enim quosdam senariolos, quos in ejus monimento esse inscriptos acceperam; qui declarabant, in summo sepulcro sphæram esse positam cum cylindro. Ego autem, cum omnia collustrarem oculis (est enim ad portas Agragianas magna frequentia sepulcrorum) animadverti columellam non multum e dumis eminentem, in quâ inerat sphæræ figura et cylindri. Atque ego statim Syracusanis (erant autem principes mecum) dixi, me illud ipsum arbitrari esse, quod quærerem. Immissi cum falcibus multi purgârunt et aperuerunt locum. Quo cum patefactus esset aditus, ad adversam basim accessimus. Apparebat epigramma, exesis posterioribus partibus versiculorum, dimidiatis fere. Ita nobilissima Græciæ civitas, quondam vero etiam doctissima, sui civis unius acutissimi monimentum ignorâsset, nisi ab homine Arpinate didicisset. Sed redeat, unde aberravit, oratio.

Quis est omnium, qui modo cum Musis, id est, cum humanitate et cum doctrinâ, habeat aliquod commercium, qui se non hunc mathematicum malit, quam illum tyrannum? Si vitæ modum actionem-

que quærimus; alterius mens rationibus agitandis exquirendisque alebatur, cum oblectatione sollertiæ; qui est unus suavissimus pastus animorum: alterius in cæde et injuriis, cum et diurno et nocturno metu. Age, confer Democritum, Pythagoram, Anaxagoram. Quæ regna, quas opes, studiis eorum et delectationibus antepones? Etenim, quæ pars optima est in homine, in eâ situm esse necesse est illud, quod quæris, optimum. Quid est autem in homine, sagaci ac bonâ mente melius? Ejus bono fruendum est igitur, si beati esse volumus. Bonum autem mentis est virtus: ergo hac beatam vitam contineri necesse est. Hinc omnia, quæ pulchra, honesta, præclara sunt, (ut supra dixi; sed dicendum idem illud paulo uberius videtur) plena gaudiorum sunt. Ex perpetuis autem plenisque gaudiis cum perspicuum sit vitam beatam exsistere, sequitur, ut ea exsistat ex honestate.

XXIV. Sed, ne verbis solum attingamus ea quæ volumus ostendere, proponenda quædam quasi moventia sunt, quæ nos magis ad cognitionem intelligentiamque convertant. Sumatur enim nobis quidam præstans vir optimis artibus: isque animo parumper et cogitatione fingatur. Primum ingenio eximio sit, necesse est, (tardis enim mentibus virtus non facile comitatur) deinde ad investigandam veritatem studio incitato. Ex quo triplex ille animi fetus exsistet; unus in cognitione rerum positus, et in explicatione naturæ; alter in descriptione expetendarum fugiendarumve rerum; tertius in judicando, quid cuique rei sit consequens, quid repugnans: in quo inest omnis tum subtilitas disserendi, tum veritas judicandi.

Quo tandem igitur gaudio affici necesse est sapientis animum, cum his habitantem pernoctantemque curis? ut, cum totius mundi motus conversionesque perspexerit; sideraque viderit innumerabilia, cœlo inhærentia, cum ejus ipsius motu congruere,

certis infixa sedibus; septem alia suos quæque tenere cursus, multum inter se aut altitudine aut humilitate distantia, quorum vagi motus rata tamen et certa sui cursûs spatia definiant; (horum nimirum adspectus impulit illos veteres, et admonuit, ut plura quærerent: inde est indagatio nata initiorum, et tamquam seminum, unde essent omnia orta, generata, concreta: quæque cujusque generis, vel inanimi vel animantis, vel muti vel loquentis, origo, quæ vita, qui interitus, quæque ex alio in aliud vicissitudo atque mutatio: unde terra, et quibus librata ponderibus, quibus cavernis maria sustineantur; quâ omnia delata gravitate, medium mundi locum semper expetant, qui est idem infimus in rotundo.)

XXV. Hæc tractanti animo, et noctes et dies cogitanti, exsistit illa a Deo Delphis præcepta cognitio, ut ipsa se mens agnoscat, conjunctamque cum divinâ mente se sentiat; ex quo insatiabili gaudio completur. Ipsa enim cogitatio de vi et naturâ Deorum studium incendit illius æternitatis imitandæ; neque se in brevitate vitæ collocatam putat, cum rerum causas alias ex aliis aptas, et necessitate nexas, videt: quibus, ab æterno tempore fluentibus in æternum, ratio tamen mensque moderatur.

Hæc ille intuens atque suspiciens, vel potius omnes partes orasque circumspiciens, quantâ rursus animi tranquillitate humana et citeriora considerat! Hinc illa cognitio virtutis exsistit: efflorescunt genera partesque virtutum: invenitur, quid sit, quod natura spectet extremum in bonis, quid in malis ultimum; quo referenda sint officia; quæ degendæ ætatis ratio deligenda. Quibus et talibus rebus exquisitis, hoc vel maxime efficitur, quod hac disputatione agimus, ut virtus, ad beate vivendum, sit se ipsâ contenta.

Sequitur tertia, quæ per omnes partes sapientiæ manat et funditur, quæ rem definit, genera dispertit, sequentia adjungit, perfecta concludit, vera et

falsa dijudicat, disserendi ratio et scientia; ex quâ cum summa utilitas exsistit ad res ponderandas, tum maxime ingenua delectatio, et digna sapientiâ. Sed hæc otii. Transeat idem iste sapiens ad rempublicam tuendam. Quid eo possit esse præstantius, cum contineri prudentiâ utilitatem civium cernat, justitiâ nihil in suam domum inde derivet, reliquis utatur tot tam variisque virtutibus? Adjunge fructum amicitiarum; in quo doctis positum est cum consilium omnis vitæ, consentiens et pæne conspirans, tum summa jucunditas e quotidiano cultu atque victu. Quid hæc tandem vita desiderat, quo sit beatior? cui, refertæ tot tantisque gaudiis, fortuna ipsa cedat, necesse est. Quod si gaudere talibus bonis animi, id est, virtutibus, beatum est, omnesque sapientes iis gaudiis perfruuntur; omnes eos confiteri beatos esse, necesse est.

XXVI. *Auditor.* Etiamne in cruciatu atque tormentis? *Marcus.* An tu me in violâ putabas, aut in rosâ, dicere? an Epicuro, qui tantummodo induit personam philosophi, et sibi ipse hoc nomen inscripsit, dicere licebit, (quod quidem, ut habet se res, me tamen plaudente dicit) nullum sapienti esse tempus, etsi uratur, torqueatur, secetur, quin possit exclamare, "Quam pro nihilo puto!" cum præsertim omne malum dolore definiat, bonum voluptate; hæc nostra honesta, turpia, irrideat; dicatque, nos, in vocibus occupatos, inanes sonos fundere; neque quidquam ad nos pertinere, nisi quod aut læve aut asperum in corpore sentiatur. Huic ergo, (ut dixi) non multum differenti a judicio ferarum, oblivisci licebit sui? et tum fortunam contemnere, cum sit omne et bonum ejus et malum in potestate fortunæ, tum dicere, se beatum in summo cruciatu atque tormentis, cum constituerit, non modo summum malum esse dolorem, sed etiam solum?

Nec vero illa sibi remedia comparavit ad tolerandum dolorem, firmitatem animi, turpitudinis vere-

cundiam, exercitationem consuetudinemque patiendi, præcepta fortitudinis, duritiam virilem; sed unâ se dicit recordatione acquiescere præteritarum voluptatum: ut, si quis, æstuans, cum vim caloris non facile patiatur, recordari velit, se aliquando, in Arpinati nostro, gelidis fluminibus circumfusum fuisse. Non enim video, quo modo sedare possint mala præsentia præteritæ voluptates.

Sed, cum is dicat, semper beatum esse sapientem, cui dicere hoc, si sibi constare vellet, non liceret; quidnam faciendum est his, qui nihil expetendum, nihil in bonis ducendum, quod honestate careat, existimant? Me quidem auctore, etiam Peripatetici veteresque Academici balbutire desinant aliquando; aperteque et clarâ voce audeant dicere, beatam vitam in Phalaridis taurum descensuram.

XXVII. Sint enim tria genera bonorum, ut jam a laqueis Stoïcorum (quibus usum me pluribus quam soleo, intelligo) recedamus. Sint sane illa genera bonorum, dum corporis et externa jaceant humi, et tantummodo, quia sumenda sint, appellentur bona. Alia autem illa divina longe lateque se pandant, cœlumque contingant, ut, ea qui adeptus sit, cur eum beatum modo, et non beatissimum etiam, dixerim? Dolorem vero sapiens extimescet? is enim huic maxime sententiæ repugnat. Nam contra mortem nostram atque nostrorum, contraque ægritudinem, et reliquas animi perturbationes, satis esse videmur superiorum dierum disputationibus armati et parati. Dolor esse videtur acerrimus virtuti adversarius. Is ardentes faces intentat: is fortitudinem, magnitudinem animi, patientiam, se [debilitaturum] minatur. Huic igitur succumbet virtus? huic beata sapientis et constantis viri vita cedet? Quam turpe! o Dii boni! Pueri Spartiatæ non ingemiscunt, verberum dolore laniati. Adolescentium greges Lacedæmone vidimus ipsi, incredibili contentione certantes pugnis, calcibus, unguibus, morsu denique, ut exanimaren-

tur prius, quam se victos faterentur. Quæ barbaria Indiâ vastior aut agrestior? In eâ tamen gente primum ii, qui sapientes habentur, nudi ætatem agunt, et Caucasi nives hiemalemque vim perferunt sine dolore: cumque ad flammam se applicaverunt, sine gemitu aduruntur. Mulieres vero [in Indiâ], cum est [cujusvis] earum vir mortuus, in certamen judiciumque veniunt, quam plurimum ille dilexerit: plures enim singulis solent esse nuptæ. Quæ est victrix, ea, læta, prosequentibus suis, unâ cum viro in rogum imponitur: illa, victa, mœsta discedit. Nunquam naturam mos vinceret: est enim ea semper invicta. Sed nos umbris, deliciis, otio, languore, desidiâ, animum infecimus: opinionibus maloque more delenitum mollivimus. Ægyptiorum morem quis ignorat? quorum imbutæ mentes pravitatis erroribus, quamvis carnificinam prius subierint, quam ibim, aut aspidem, aut felem, aut canem, aut crocodilum, violent; quorum etiam si imprudentes quidpiam fecerint, pœnam nullam recusent.

De hominibus loquor. Quid bestiæ? non frigus, non famem, non montivagos atque silvestres cursus, lustrationesque, patiuntur? Non pro suo partu ita propugnant, ut vulnera excipiant? nullos impetus, nullos ictus reformident? Omitto, quæ perferant, quæque patiantur ambitiosi, honoris causâ; laudis studiosi, gloriæ gratiâ; amore incensi, cupiditatis. Plena vita exemplorum est. Sed adhibeat oratio modum; et redeat illuc, unde [deflexit.]

XXVIII. Dabit, dabit, inquam, se in tormenta vita beata: nec justitiam, temperantiam, in primisque fortitudinem, magnitudinem animi, patientiam prosecuta, cum tortoris os viderit, consistet; virtutibusque omnibus sine ullo animi terrore ad cruciatum profectis, resistet extra fores (ut ante dixi) limenque carceris. Quid enim eâ fœdius, quid deformius solâ relictâ, comitatu pulcherrimo segregatâ? quod tamen fieri nullo pacto potest: nec enim vir-

tutes sine beatâ vitâ cohærere possunt, nec illa sine virtutibus. Itaque eam tergiversari non sinent; secumque rapient, ad quemcumque ipsæ dolorem cruciatumque ducentur. Sapientis est enim proprium, nihil, quod pœnitere possit, facere, nihil invitum; splendide, constanter, graviter, honeste omnia; nihil ita exspectare, quasi certo futurum; nihil, cum acciderit, admirari, ut inopinatum ac novum accidisse videatur; omnia ad suum arbitrium referre; suis stare judiciis. Quo quid sit beatius, mihi certe in mentem venire non potest.

Stoïcorum quidem facilis conclusio est; qui cum finem bonorum esse senserint, congruere naturæ, cumque eâ convenienter vivere; cum id sit in sapiente situm, non officio solum, verum etiam potestate; sequatur necesse est, ut, cujus in potestate summum bonum, in ejusdem vita beata sit. Ita fit semper vita beata sapientis. Habes, quæ fortissime de beatâ vitâ dici putem, et, quo modo nunc est, (nisi quid tu melius attuleris) etiam verissime.

XXIX. *Auditor.* Melius equidem afferre nihil possum: sed a te impetrârim libenter, nisi molestum sit, (quoniam te nulla vincula impediunt ullius certæ disciplinæ, libasque ex omnibus, quodcumque te maxime specie veritatis movet) quod paulo ante Peripateticos veteremque Academiam hortari videbare, ut sine retractatione libere dicere auderent, sapientes esse semper beatissimos; id velim audire, quemadmodum his putes consentaneum esse id dicere. Multa enim a te contra istam sententiam dicta sunt, et Stoïcorum ratione conclusa.

Marcus. Utamur igitur libertate, quâ nobis solis in philosophiâ licet uti, quorum oratio nihil ipsa judicat, sed habetur in omnes partes, ut ab aliis possit ipsa per sese, nullius auctoritate adjunctâ, judicari. Et, quoniam videris hoc velle, ut, quæcumque dissentientium philosophorum sententia sit de finibus, tamen virtus satis habeat ad vitam beatam præ-

sidii; quod quidem Carneadem disputare solitum accepimus: sed is, ut contra Stoïcos, quos studiosissime semper refellebat, et contra quorum disciplinam ingenium ejus exarserat: nos illud quidem cum pace agemus. Si enim Stoïci fines bonorum recte posuerunt, confecta res est: necesse est semper beatum esse sapientem. Sed quæramus unamquamque reliquorum sententiam, si fieri potest, ut hoc præclarum quasi decretum beatæ vitæ possit omnium sententiis et disciplinis convenire.

XXX. Sunt autem hæ de finibus, ut opinor, retentæ defensæque sententiæ: primum simplices quatuor: Nihil bonum, nisi honestum, ut Stoïci: Nihil bonum, nisi voluptas, ut Epicurus: Nihil bonum, nisi vacuitas doloris, ut Hieronymus: Nihil bonum, nisi naturæ primis bonis aut omnibus aut maximis frui, ut Carneades contra Stoïcos disserebat. Hæc igitur simplicia; illa mixta. Tria genera bonorum, maxima animi, secunda corporis, externa tertia, ut Peripatetici; nec multo veteres Academici secus: voluptatem cum honestate Dinomachus et Callipho copulavit: indolentiam autem honestati Peripateticus Diodorus adjunxit. Hæ sunt sententiæ, quæ stabilitatis aliquid habeant: nam Aristonis, Pyrrhonis, Herilli, nonnullorumque aliorum, evanuerunt.

Hi quid possint obtinere, videamus, omissis Stoïcis, quorum satis videor defendisse sententiam. Et Peripateticorum quidem explicata causa est, præter Theophrastum, et si qui, illum secuti, imbecillius horrent dolorem et reformidant. Reliquis quidem licet facere id, quod fere faciunt, ut gravitatem dignitatemque virtutis exaggerent. Quam cum ad cœlum extulerint (quod facere eloquentes homines copiose solent), reliqua ex collatione facile est conterere atque contemnere. Nec enim licet iis, qui laudem cum dolore petendam esse dicant, negare, eos esse beatos, qui illam adepti sint. Quamquam enim sint

in quibusdam malis, tamen hoc nomen beati longe et late patet.

XXXI. Nam, ut quæstuosa mercatura, fructuosa aartio dicitur, non si altera semper omni damno, altera omni tempestatis calamitate, semper vacat; sed si multo majore ex parte exstat in utrâque felicitas; sic vita, non solum si undique referta bonis est, sed si multo majore et graviore ex parte bona propendent, beata recte dici potest. Sequetur igitur, horum ratione, vel ad supplicium, beata vita virtutem; cumque eâ descendet in taurum, Aristotele, Xenocrate, Speusippo, Polemone auctoribus; nec eam, minis aut blandimentis corrupta, deseret. Eadem Calliphontis erit Diodorique sententia; quorum uterque honestatem sic complectitur, ut omnia, quæ sine eâ sint, longe et retro ponenda censeat. Reliqui habere se videntur angustius: enatant tamen; Epicurus, Hieronymus, et si qui sunt, qui desertum illum Carneadem curent defendere. Nemo est enim, qui eorum bonorum animum putet esse judicem, eumque condocefaciat, ut ea, quæ bona malave videantur, possit contemnere. Nam quæ tibi Epicuri videtur, eadem erit Hieronymi et Carneadis causa, et, hercle, omnium reliquorum. Quis enim parum est contra mortem aut dolorem paratus? Ordiamur ab eo, si placet, quem mollem, quem voluptarium, dicimus.

Quid? is tibi mortemne videtur, an dolorem, timere? qui eum diem, quo moritur, beatum appellat; maximisque doloribus affectus, eos ipsos inventorum suorum memoriâ et recordatione confutat: nec hæc sic agit, ut ex tempore quasi effutire videatur. De morte enim ita sentit, ut, dissoluto animante, sensum exstinctum putet: quod autem sensu careat, nihil ad nos id judicet pertinere. Item de dolore certa habet, quæ sequatur; cujus magnitudinem brevitate consolatur, longinquitatem levitate. Quid tandem isti grandiloqui contra hæc duo, quæ maxime

angunt, melius habent, quam Epicurus? An ad cætera, quæ mala putantur, non et Epicurus et reliqui philosophi satis parati videntur? quis non paupertatem extimescit? neque tamen quisquam philosophorum.

XXXII. Hic vero ipse quam parvo est contentus! nemo de tenui victu plura dixit. Etenim, quæ res pecuniæ cupiditatem afferunt, ut amori, ut ambitioni, ut quotidianis sumtibus, copiæ suppetant; cum procul ab iis omnibus rebus absit, cur pecuniam magnopere desideret, vel potius curet omnino? An Scythes Anacharsis potuit pro nihilo pecuniam ducere; nostrates philosophi facere non poterunt? Illius epistola fertur his verbis: "Anacharsis Hannoni salutem. Mihi amictui est Scythicum tegmen; calceamentum, solorum callum; cubile, terra; pulpamentum, fames: lacte, caseo, carne, vescor. Quare, ut ad quietum me licet venias. Munera autem ista, quibus es delectatus, vel civibus tuis vel Diis immortalibus dona." Omnes fere philosophi omnium disciplinarum, nisi quos a rectâ ratione natura vitiosa detorsisset, eodem hoc animo esse potuerunt.

Socrates, in pompâ cum magna vis auri argentique ferretur, "Quam multa non desidero!" inquit. Xenocrates, cum legati ab Alexandro quinquaginta ei talenta attulissent, quæ erat pecunia temporibus illis, Athenis præsertim, maxima; abduxit legatos ad cœnam in Academiam; iis apposuit tantum, quod satis esset, nullo apparatu. Cum postridie rogarent eum, cui numerari juberet; "Quid? vos hesternâ," inquit, "cœnulâ non intellexistis, me pecuniâ non egere?" Quos cum tristiores vidisset, XXX. minas accepit, ne adspernari regis liberalitatem videretur.

At vero Diogenes liberius, ut Cynicus, Alexandro roganti, ut diceret, si quid opus esset, "Nunc quidem paululum," inquit, "a sole." Offecerat vide-

licet apricanti. Et hic quidem disputare solebat, quanto regem Persarum vitâ fortunâque superaret: sibi nihil deesse; illi nihil satis unquam fore: se ejus voluptates non desiderare, quibus nunquam satiari ille posset, suas eum consequi nullo modo posse.

XXXIII. Vides, credo, ut Epicurus cupiditatum genera diviserit, non nimis fortasse subtiliter, utiliter tamen: partim esse naturales et necessarias; partim naturales, et non necessarias: partim neutrum: necessarias satiari posse pæne nihilo; divitias enim naturæ parabiles esse: secundum autem genus cupiditatum, nec ad potiundum difficile esse censet, nec vero ad carendum: tertias, quod essent plane inanes, neque necessitatem modo, sed ne naturam quidem attingerent, funditus ejiciendas putavit.

Hoc loco multa ab Epicureis disputantur; eæque voluptates singillatim extenuantur: quarum genera non contemnunt; [non] quærunt tamen copiam. Nam et obscœnas voluptates (de quibus multa ab illis habetur oratio) faciles, communes, in medio sitas, esse dicunt: easque si natura requirat, non genere, aut loco, aut ordine, sed formâ, ætate, figurâ, metiendas putant: ab iisque abstinere minime esse difficile, si aut valetudo aut officium aut fama postulet: omninoque genus hoc voluptatum optabile esse, si non obsit; prodesse nunquam. Totumque hoc de voluptate sic ille præcepit, ut voluptatem ipsam per se, quia voluptas sit, semper optandam expetendamque putet; eâdemque ratione dolorem, ob id ipsum quia dolor sit, semper esse fugiendum: itaque hac usurum compensatione sapientem, ut voluptatem fugiat, si ea majorem dolorem effectura sit; et dolorem suscipiat, majorem efficientem voluptatem; omniaque jucunda, quamquam sensu corporis judicentur, ad animum referri tamen. Quocirca corpus gaudere tamdiu, dum præsentem sentiat voluptatem; animum et præsentem percipere pariter cum corpore, et prospicere venientem, nec præteritam

præterfluere sinere: ita perpetuas et contextas voluptates in sapiente fore semper, cum exspectatio speratarum voluptatum, perceptarum memoriæ jungeretur. Atque iis similia ad victum etiam transferuntur; extenuanturque magnificentia et sumtus epularum, quod parvo cultu natura contenta sit.

XXXIV. Etenim quis hoc non videt, desideriis ista condiri omnia? Darius, in fugâ, cum aquam turbidam et cadaveribus inquinatam bibisset, negavit unquam se bibisse jucundius. Nunquam videlicet sitiens biberat. Nec esuriens Ptolemæus ederat; cui cum peragranti Ægyptum, comitibus non consecutis, cibarius in casâ panis datus esset, nihil visum est illo pane jucundius. Socratem ferunt, cum usque ad vesperum contentius ambularet, quæsitumque esset ex eo, quare id faceret, respondisse, se, quo melius cœnaret, opsonare ambulando famem. Quid? victum Lacedæmoniorum in phiditiis nonne videmus? ubi cum tyrannus cœnavisset Dionysius, negavit se jure illo nigro, quod cœnæ caput erat, delectatum. Tum is, qui illa coxerat; "Minime mirum; condimenta enim defuerunt." "Quæ tandem?" inquit ille. "Labor in venatu, sudor, cursus ab Eurotâ, fames, sitis: his enim rebus Lacedæmoniorum epulæ condiuntur." Atque hoc non ex hominum more solum, sed etiam ex bestiis, intelligi potest, quæ, ut quidquid objectum est, quod modo a naturâ non sit alienum, eo contentæ, non quærunt amplius. Civitates quædam universæ, more doctæ, parcimoniâ delectantur, ut de Lacedæmoniis paulo ante diximus. Persarum a Xenophonte victus exponitur; quos negat ad panem adhibere quidquam, præter nasturtium. Quamquam, si quædam etiam suaviora natura desideret, quam multa ex terrâ arboribusque gignuntur, cum copiâ facili, tum suavitate præstanti! Adde siccitatem, quæ consequitur hanc continenti[illegible] in victu: adde integritatem valetudinis. Confer [illegible] dantes, ructantes, refertos epulis, tamquam o[illegible]

boves: tum intelliges, qui voluptatem maxime sequantur, eos minime consequi; jucunditatemque victûs esse in desiderio, non in satietate.

XXXV. Timotheum, clarum hominem Athenis, et principem civitatis, ferunt, cum cœnavisset apud Platonem, eoque convivio admodum delectatus esset, vidissetque eum postridie, dixisse: "Vestræ quidem cœnæ, non solum in præsentia, sed etiam postero die, jucundæ sunt." Quid, quod ne mente quidem recte uti possumus, multo cibo et potione completi? Est præclara epistola Platonis ad Dionis propinquos, in quâ scriptum est his fere verbis: "Quo cum venissem, vita illa beata, quæ ferebatur, plena Italicarum Syracusiarumque mensarum, nullo modo mihi placuit; bis in die saturum fieri, nec unquam pernoctare solum, cæteraque, quæ comitantur huic vitæ, in quâ sapiens nemo efficietur unquam, moderatus vero multo minus. Quæ enim natura tam mirabiliter temperari potest?"

Quo modo igitur jucunda vita potest esse, a quâ absit prudentia, absit moderatio? Ex quo Sardanapali, opulentissimi Assyriæ regis, error agnoscitur, qui incidi jussit in busto,

"Hæc habeo, quæ edi, quæque exsaturata libido
Hausit: at illa jacent multa et præclara relicta."

"Quid aliud," inquit Aristoteles, "in bovis, non in regis, sepulcro inscriberes?" Hæc habere se mortuum dicit, quæ ne vivus quidem diutius habebat, quam fruebatur. Cur igitur divitiæ desiderentur? aut ubi paupertas beatos esse non sinat? Signis, (credo) tabulis, ludis. Si quis est, qui his delectetur, nonne melius tenues homines fruuntur, quam illi, qui his abundant? Est enim earum omnium rerum nostrâ in urbe summa in publico copia. Quæ qui privati habent, nec tam multa, et raro vident, cum in sua rura venerunt. Quos tamen pungit aliquid, cum illa unde habeant, recordantur. Dies me deficiat,

si velim paupertatis causam defendere: aperta enim res est; et quotidie nos ipsa natura admonet, quam paucis, quam parvis rebus egeat, quam vilibus.

XXXVI. Num igitur ignobilitas, aut humilitas, aut etiam popularis offensio, sapientem beatum esse prohibebit? Vide, ne plus commendatio in vulgus, et hæc, quæ expetitur, gloria, molestiæ habeat, quam voluptatis. Leviculus sane noster Demosthenes, qui illo susurro delectari se dicebat aquam ferentis mulierculæ (ut mos in Græciâ est), insusurrantisque alteri, "Hic est ille Demosthenes." Quid hoc levius? At quantus orator! Sed apud alios loqui videlicet didicerat, non multum ipse secum.

Intelligendum est igitur, nec gloriam popularem ipsam per sese expetendam, nec ignobilitatem extimescendam. "Veni Athenas," inquit Democritus; "neque me quisquam ibi agnovit." Constantem hominem et gravem! qui glorietur, a gloriâ se abfuisse! An tibicines, iique qui fidibus utuntur, suo, non multitudinis arbitrio, cantus numerosque moderantur; vir sapiens, multo arte majore præditus, non, quid verissimum sit, sed quid velit vulgus, exquiret? An quidquam stultius, quam, quos singulos, sicut operarios barbarosque, contemnas, eos esse aliquid putare univérsos? Ille vero nostras ambitiones levitatesque contemnet, honoresque populi, etiam ultro delatos, repudiabit: nos autem eos nescimus, antequam pœnitere cœpit, contemnere. Est apud Heraclitum physicum de principe Ephesiorum Hermodoro. Universos, ait, Ephesios esse morte multandos, quod, cum civitate expellerent Hermodorum, ita locuti sint: "Nemo de nobis unus excellat: sin quis exstiterit, alio in loco, et apud alios, sit." An hoc non ita fit omni in populo? Nonne omnem exsuperantiam virtutis oderunt? Quid? Aristides (malo enim Græcorum, quam nostra, proferre) nonne ob eam causam expulsus est patriâ, quod præter modum justus esset? Quantis igitur molestiis vacant,

qui nihil omnino cum populo contrahunt! Quid est enim dulcius otio literato? iis dico literis, quibus infinitatem rerum atque naturæ, et in hoc ipso mundo cœlum, terras, maria, cognoscimus.

XXXVII. Contemto igitur honore, contemtâ etiam pecuniâ, quid relinquitur, quod extimescendum sit? Exsilium, (credo) quod in maximis malis ducitur. Id si propter alienam et offensam populi voluntatem malum est; quam sit ea contemnenda, paulo ante dictum est. Sin abesse patriâ miserum est; plenæ miserorum provinciæ sunt; ex quibus admodum pauci in patriam revertuntur. At multantur bonis exsules. Quid tum? parumne multa de tolerandâ paupertate dicuntur? Jam vero exsilium, si rerum naturam, non ignominiam nominis, quærimus, quantum demum a perpetuâ peregrinatione differt? in quâ ætates suas philosophi nobilissimi consumserunt, Xenocrates, Crantor, Arcesilas, Lacydes, Aristoteles, Theophrastus, Zeno, Cleanthes, Chrysippus, Antipater, Carneades, Panætius, Clitomachus, Philo, Antiochus, Posidonius, innumerabiles alii; qui, semel egressi, nunquam domum revertêre.

At enim non erit sine ignominiâ. Ignominia afficere poterit sapientem? de sapiente enim hæc omnis oratio est, cui jure id accidere non possit: nam jure exsulantem consolari non oportet.

Postremo, ad omnes casus facillima ratio est eorum, qui ad voluptatem ea referunt, quæ sequuntur in vitâ; ut, quocumque hæc loco suppeditent, ibi beate queant vivere. Itaque, ad omnem rationem, Teucri vox accommodari potest,

"Patria est, ubicumque est bene."

Socrates quidem, cum rogaretur, cujatem se esse diceret, Mundanum, inquit. Totius enim mundi se incolam et civem arbitrabatur. Quid T. Albucius? nonne animo æquissimo Athenis exsul philosopha-

batur? cui tamen illud ipsum non accidisset, si, in republicâ quiescens, Epicuri legibus paruisset. Quî enim beatior Epicurus, quod in patriâ vivebat, quam, quod Athenis, Metrodorus? aut Plato Xenocratem vincebat, aut Polemo Arcesilam, quo esset beatior? Quanti vero ista civitas æstimanda est, ex quâ boni sapientesque pelluntur? Demaratus quidem, Tarquinii, regis nostri, pater, tyrannum Cypselum quod ferre non poterat, fugit Tarquinios Corintho; et ibi suas fortunas constituit, ac liberos procreavit. Num stulte anteposuit exsilii libertatem domesticæ servituti?

XXXVIII. Jam vero motus animi, sollicitudines, ægritudinesque, oblivione leniuntur, traductis animis ad voluptatem. Non sine causâ igitur Epicurus ausus est dicere, semper in pluribus bonis esse sapientem, quia semper sit in voluptatibus. Ex quo effici putat ille, quod quærimus, ut sapiens semper beatus sit.

Etiamne, si sensibus carebit oculorum, si aurium? Etiam; nam ista ipsa contemnit. Primum enim, horribilis ista cæcitas quibus tandem caret voluptatibus? cum quidam etiam disputent, cæteras voluptates in ipsis habitare sensibus: quæ autem adspectu percipiantur, ea non versari in oculorum ullâ jucunditate. Ut ea, quæ gustemus, olfaciamus, tractemus, audiamus, in eâ ipsâ, ubi sentimus, parte versentur; in oculis tale nihil fit. Animus accipit, quæ videmus. Animo autem multis modis variisque delectari licet, etiam si non adhibeatur adspectus. Loquor enim de docto homine et erudito, cui vivere est, cogitare. Sapientis autem cogitatio non ferme ad investigandum adhibet oculos advocatos. Etenim, si nox non adimit vitam beatam, cur dies nocti similis adimat? nam illud Antipatri Cyrenaïci est quidem paulo obscœnius; sed non absurda sententia est: cujus cæcitatem cum mulierculæ lamentarentur, "Quid agitis?" inquit: "an vobis nulla videtur voluptas esse nocturna?" Appium quidem veterem

illum, qui cæcus annos multos fuit, et ex magistratibus, et ex rebus gestis intelligimus, in illo suo casu, nec privato nec publico muneri defuisse. C. Drusi domum compleri a consultoribus solitam accepimus; cum, quorum res esset, sua ipsi non videbant, cæcum adhibebant ducem.

XXXIX. Pueris nobis, Cn. Aufidius prætorius et in senatu sententiam dicebat, nec amicis deliberantibus deerat, et Græcam scribebat historiam, et videbat in literis. Diodotus Stoïcus, cæcus, multos annos domi nostræ vixit. Is vero, (quod credibile vix esset) cum in philosophiâ, multo etiam magis assidue quam antea, versaretur, et cum fidibus Pythagoreorum more uteretur, cumque ei libri noctes et dies legerentur, quibus in studiis oculis non egebat; tum (quod sine oculis fieri posse vix videtur) geometriæ munus tuebatur, verbis præcipiens discentibus, unde, quo, quamque lineam scriberent. Asclepiadem ferunt, non ignobilem Eretricum philosophum, cum quidam quæreret, quid ei cæcitas attulisset, respondisse, puero ut uno esset comitatior. Ut enim vel summa paupertas tolerabilis sit, si liceat, quod quibusdam Græcis quotidie; sic cæcitas ferri facile possit, si non desint subsidia valetudinum.

Democritus, luminibus amissis, alba scilicet et atra discernere non poterat: at vero bona, mala; æqua, iniqua; honesta, turpia; utilia, inutilia; magna, parva, poterat: et, sine varietate colorum, licebat vivere beate; sine notione rerum, non licebat. Atque hic vir impediri etiam animi aciem adspectu oculorum arbitrabatur: et, cum alii sæpe, quod ante pedes esset, non viderent, ipse infinitatem omnem peregrinabatur, ut nullâ in extremitate consisteret. Traditum est etiam, Homerum cæcum fuisse. At ejus picturam, non poësim, videmus. Quæ regio, quæ ora, qui locus Græciæ, quæ species formæ, quæ pugna, quæ acies, quod remigium, qui motus hominum, qui ferarum, non ita expictus est, ut, quæ ipse

non videret, nos ut videremus, effecerit? Quid ergo aut Homero ad delectationem animi ac voluptatem, aut cuiquam docto, defuisse unquam arbitramur?

An, ni ita se res haberet, Anaxagoras, aut hic ipse Democritus, agros et patrimonia sua reliquissent; huic discendi quærendique divinæ delectationi toto se animo dedissent? Itaque augurem Tiresiam, quem sapientem fingunt poëtæ, nunquam inducunt deplorantem cæcitatem suam: at vero Polyphemum Homerus, cum immanem ferumque finxisset, cum ariete etiam colloquentem facit, ejusque laudare fortunas, quod, quâ vellet, ingredi posset, et, quæ vellet, attingere. Recte hic quidem: nihilo enim erat ipse Cyclops, quam aries ille, prudentior.

XL. In surditate vero quidnam est mali? Erat surdaster M. Crassus: sed aliud molestius, quod male audiebat, etiam si (ut mihi videbatur) injuriâ. [Epicurei] nostri Græce fere nesciunt, nec Græci Latine. Ergo hi in illorum, et illi in horum, sermone surdi: omnesque [id] nos in iis linguis quas non intelligimus, quæ sunt innumerabiles, surdi profecto sumus. At vocem citharœdi non audiunt: ne stridorem quidem serræ tum, cum acuitur: aut grunnitum, cum jugulatur sus; nec, cum quiescere volunt, fremitum murmurantis maris. Et, si cantus eos forte delectant, primum cogitare debent, antequam hi sint inventi, multos beate vixisse sapientes: deinde multo majorem percipi posse legendis his, quam audiendis, voluptatem. Tum, ut paulo ante cæcos ad aurium traducebamus voluptatem, sic licet surdos ad oculorum. Etenim, qui secum loqui poterit, sermonem alterius non requiret.

Congerantur in unum omnia, ut idem oculis et auribus captus sit: prematur etiam doloribus acerrimis corporis; qui primum per se ipsi plerumque conficiunt hominem: sin forte, longinquitate producti, vehementius tamen torquent, quam ut causa sit, cur ferantur; quid est tandem, Dii boni! quod

laboremus? Portus enim præsto est, [quoniam mors ibidem est] æternum nihil sentienti receptaculum. Theodorus Lysimacho mortem minitanti, "Magnum vero," inquit, "effecisti, si cantharidis vim consecutus es." Paulus Persæ deprecanti, ne in triumpho duceretur: "In tuâ id quidem potestate est." Multa primo die, cum de ipsâ morte quæreremus, non pauca etiam postero, cum ageretur de dolore, sunt dicta de morte: quæ qui recordetur, haud sane periculum est, ne non mortem aut optandam, aut certe non timendam, putet.

XLI. Mihi quidem, in vitâ servanda videtur illa lex, quæ in Græcorum conviviis obtinetur: "Aut bibat," inquit, "aut abeat." Et recte. Aut enim fruatur aliquis pariter cum aliis voluptate potandi; aut, ne sobrius in violentiam vinolentorum incidat, ante discedat. Sic injurias fortunæ, quas ferre nequeas, defugiendo relinquas. Hæc eadem, quæ Epicurus, totidem verbis dicit et Hieronymus.

Quod si ii philosophi, quorum ea sententia est, ut virtus per se ipsa nihil valeat; omneque, quod honestum nos et laudabile esse dicimus, id illi cassum quiddam, et inani vocis sono decoratum esse dicant; et tamen semper beatum censent esse sapientem; quid tandem a Socrate et Platone profectis philosophis faciendum putes? quorum alii tantam præstantiam in bonis animi esse dicunt, ut ab his corporis et externa obscurentur: alii autem hæc ne bona quidem ducunt; in animo reponunt omnia. Quorum controversiam solebat, tamquam honorarius arbiter, judicare Carneades. Nam, cum, quæcumque bona Peripateticis, eadem Stoïcis commoda viderentur; neque tamen Peripatetici plus tribuerent divitiis, bonæ valetudini, cæteris rebus generis ejusdem, quam Stoïci; cum ea, re, non verbis, ponderarentur; causam esse dissidendi negabat. Quare hunc locum cæterarum disciplinarum philosophi quemadmodum obtinere possint, ipsi viderint. Mihi tamen gratum

est, quod de sapientium perpetuâ bene vivendi facultate dignum quiddam philosophorum voce profitentur.

Sed, quoniam mane est eundum, has quinque dierum disputationes memoriâ comprehendamus. Equidem me etiam conscripturum arbitror; (ubi enim melius uti possumus hoc, cuicuimodi est, otio?) ad Brutumque nostrum hos libros alteros quinque mittemus; a quo non modo impulsi sumus ad philosophicas scriptiones, verum etiam lacessiti. In quo quantum cæteris profuturi simus, non facile dixerimus: nostris quidem acerbissimis doloribus, variisque et undique circumfusis molestiis, alia nulla potuit inveniri levatio.

M. TULLII CICERONIS,

DE

NATURÂ DEORUM,

AD M. BRUTUM,

LIBER PRIMUS.

I. Cum multæ res in philosophiâ nequâquam satis adhuc explicatæ sint, tum perdifficilis, Brute, (quod tu minime ignoras) et perobscura quæstio est de naturâ Deorum: quæ et ad agnitionem animi pulcherrima est, et ad moderandam religionem necessaria. De quâ tam variæ sunt doctissimorum hominum, tamque discrepantes, sententiæ, ut magno argumento esse debeat, causam, id est, principium, philosophiæ, esse [inscientiam,] prudenterque Academicos a rebus incertis assensionem cohibuisse. Quid est enim temeritate turpius? aut quid tam temerarium, tamque indignum sapientis gravitate atque constantiâ, quam aut falsum sentire, aut, quod non satis explorate perceptum sit et cognitum, sine ullâ dubitatione defendere?

Velut in hac quæstione, plerique (quod maxime verisimile est, et quo omnes, duce naturâ, vehimur) Deos esse dixerunt; dubitare se Protagoras; nullos

esse omnino Diagoras Melius et Theodorus Cyrenaïcus putaverunt. Qui vero Deos esse dixerunt, tantâ sunt in varietate ac dissensione, ut eorum molestum sit dinumerare sententias. Nam et de figuris Deorum, et de locis atque sedibus, et actione vitæ, multa dicuntur; deque his summâ philosophorum dissensione certatur. Quod vero maxime rem causamque continet, utrum nihil agant, nihil moliantur, omni curatione et administratione rerum vacent, an contra ab his et a principio omnia facta et constituta sint, et ad infinitum tempus regantur atque moveantur, imprimis magna dissensio est: eaque nisi dijudicetur, in summo errore necesse est homines, atque in maximarum rerum ignoratione, versari.

II. Sunt enim philosophi, et fuerunt, qui omnino nullam habere censerent humanarum rerum procurationem Deos. Quorum si vera sententia est, quæ potest esse pietas? quæ sanctitas? quæ religio? Hæc enim omnia pure ac caste tribuenda Deorum numini ita sunt, si animadvertuntur ab his, et si est aliquid a Diis immortalibus hominum generi tributum. Sin autem Dii neque possunt nos juvare, neque volunt; nec omnino curant; nec, quid agamus, animadvertunt; nec est, quod ab his ad hominum vitam permanare possit; quid est, quod ullos Diis immortalibus cultus, honores, preces adhibeamus? In specie autem fictæ simulationis, sicut reliquæ virtutes, ita pietas inesse non potest, cum quâ simul et sanctitatem et religionem tolli necesse est; quibus sublatis, perturbatio vitæ sequitur, et magna confusio. Atque haud scio, an, pietate adversus Deos sublatâ, fides etiam et societas generis humani, et una excellentissima virtus, justitia, tollatur.

Sunt autem alii philosophi, et hi quidem magni atque nobiles, qui Deorum mente atque ratione omnem mundum administrari et regi censeant: neque vero id solum, sed etiam ab iisdem vitæ hominum consuli et provideri. Nam et fruges, et reliqua, quæ

terra pariat, et tempestates, ac temporum varietates, cœlique mutationes, quibus omnia, quæ terra gignat, maturata pubescant, a Diis immortalibus tribui generi humano putant: multaque, quæ dicentur in his libris, colligunt, quæ talia sunt, ut ea ipsa Dii immortales ad usum hominum fabricati pæne videantur. Contra quos Carneades ita multa disseruit, ut excitaret homines non socordes ad veri investigandi cupiditatem. Res enim nulla est, de quâ tantopere non solum indocti, sed etiam docti, dissentiant. Quorum opiniones cum tam variæ sint, tamque inter se dissidentes; alterum fieri profecto potest, ut earum nulla; alterum certe non potest, ut plus unâ, vera sit.

III. Quâ quidem in causâ et benevolos objurgatores placare, et invidos vituperatores confutare, possumus, ut alteros reprehendisse pœniteat, alteri didicisse se gaudeant. Nam, qui admonent amice, docendi sunt; qui inimice insectantur, repellendi. Multum autem fluxisse video de libris nostris (quos complures brevi tempore edidimus) variumque sermonem, partim admirantium, unde hoc philosophandi nobis subito studium exstitisset; partim, quid quâque de re certi haberemus, scire cupientium. Multis etiam sensi mirabile videri, eam nobis potissimum probatam esse philosophiam, quæ lucem eriperet, et quasi noctem quamdam rebus offunderet, desertæque disciplinæ, et jampridem relictæ, patrocinium necopinatum a nobis esse susceptum. Nos autem nec subito cœpimus philosophari; nec mediocrem a primo tempore ætatis in eo studio operam curamque consumsimus: et, cum minime videbamur, tum maxime philosophabamur: quod et orationes declarant, refertæ philosophorum sententiis, et doctissimorum hominum familiaritates, quibus semper domus nostra floruit; et principes illi, Diodotus, Philo, Antiochus, Posidonius, a quibus instituti sumus. Et, si omnia philosophiæ præcepta referuntur ad vitam, arbitra-

mur nos et publicis et privatis in rebus ea præstitisse, quæ ratio et doctrina præscripserit.

IV. Sin autem quis requirit, quæ causa nos impulerit, ut hæc tam sero literis mandaremus, nihil est, quod expedire tam facile possimus. Nam, cum otio langueremus, et is esset reipublicæ status, ut eam unius consilio atque curâ gubernari necesse esset; primum, ipsius reipublicæ causâ, philosophiam nostris hominibus explicandam putavi, magni existimans interesse ad decus et ad laudem civitatis, res tam graves tamque præclaras Latinis etiam literis contineri. Eoque me minus instituti mei pœnitet, quod facile sentio, quam multorum non modo discendi, sed etiam scribendi, studia commoverim. Complures enim, Græcis institutionibus eruditi, ea, quæ didicerant, cum civibus suis communicare non poterant, quod illa, quæ a Græcis accepissent, Latine dici posse diffiderent. Quo in genere tantum profecisse videmur, ut a Græcis ne verborum quidem copiâ vinceremur.

Hortata etiam est, ut me ad hæc conferrem, animi ægritudo, fortunæ magnâ et gravi commota injuriâ: cujus si majorem aliquam levationem reperire potuissem, non ad hanc potissimum confugissem. Eâ vero ipsâ nullâ ratione melius frui potui, quam si me non modo ad legendos libros, sed etiam ad totam philosophiam pertractandam, dedissem. Omnes autem ejus partes, atque omnia membra, tum facillime noscuntur, cum totæ quæstiones scribendo explicantur. Est enim admirabilis quædam continuatio seriesque rerum, ut alia ex aliâ nexa, et omnes inter se aptæ colligatæque videantur.

V. Qui autem requirunt, quid quâque de re ipsi sentiamus, curiosius id faciunt, quam necesse est. Non enim tam auctoritatis in disputando, quam rationis, momenta quærenda sunt. Quinetiam obest plerumque iis, qui discere volunt, auctoritas eorum qui se docere profitentur. Desinunt enim suum judi-

cium adhibere: id habent ratum, quod ab eo, quem probant, judicatum vident. Nec vero probare soleo id quod de Pythagoreis accepimus; quos ferunt, si quid affirmarent in disputando, cum ex iis quæreretur, quare ita esset, respondere solitos, "Ipse dixit." "Ipse" autem erat Pythagoras. Tantum opinio præjudicata poterat, ut etiam sine ratione valeret auctoritas.

Qui autem mirantur, nos hanc potissimum disciplinam secutos, his, quatuor Academicis libris, satis responsum videtur. Nec vero desertarum relictarumque rerum patrocinium suscepimus. Non enim, hominum interitu, sententiæ quoque occidunt: sed lucem auctoris fortasse desiderant: ut hæc in philosophiâ ratio contra omnia disserendi, nullamque rem aperte judicandi, profecta a Socrate, repetita ab Arcesilâ, confirmata a Carneade, usque ad nostram viguit ætatem; quam nunc propemodum orbam esse in ipsâ Græciâ intelligo: quod non Academiæ vitio, sed tarditate hominum, arbitror contigisse. Nam, si singulas disciplinas percipere magnum est, quanto majus omnes! quod facere iis necesse est, quibus propositum est, veri reperiendi causâ, et contra omnes philosophos, et pro omnibus, dicere. Cujus rei tantæ tamque difficilis facultatem consecutum esse me non profiteor; secutum esse, præ me fero. Nec tamen fieri potest, ut, qui hac ratione philosophentur, ii nihil habeant, quod sequantur. Dictum est omnino hac de re alio loco diligentius: sed, quia nimis indociles quidam tardique sunt, admonendi videntur sæpius. Non enim sumus ii, quibus nihil verum esse videatur, sed ii, qui omnibus veris falsa quædam adjuncta esse dicamus, tantâ similitudine, ut in iis nulla insit certa judicandi et assentiendi nota. Ex quo exsistit et illud, multa esse probabilia; quæ quamquam non perciperentur, tamen, quia visum haberent quemdam insignem et illustrem, his sapientis vita regeretur.

VI. Sed jam, ut omni me invidiâ liberem, ponam in medio sententias philosophorum de naturâ Deorum: quo quidem loco convocandi omnes videntur, qui, quæ sit earum vera, judicent. Tum demum mihi procax Academia videbitur, si aut consenserint omnes, aut erit inventus aliquis, qui, quid verum sit, invenerit. Itaque mihi libet exclamare, ut [ille] in Synephebis:

"Pro Deûm, popularium omnium, omnium adolescentium,
Clamo, postulo, obsecro, oro, ploro, atque imploro fidem;"

non levissimâ de re, ut queritur ille,

"Fieri in civitate facinora capitalia:
Ab amico amante argentum accipere meretrix non vult:"

sed ut adsint, cognoscant, animadvertant, quid de religione, pietate, sanctitate, cærimoniis, fide, jurejurando, quid de templis, delubris, sacrificiisque sollennibus, quid de ipsis auspiciis, quibus nos præsumus, existimandum sit. Hæc enim omnia ad hanc de Diis immortalibus quæstionem referenda sunt. Profecto eos ipsos, qui se aliquid certi habere arbitrantur, addubitare coget doctissimorum hominum de maximâ re tanta dissensio.

Quod cum sæpe alias, tum maxime animadverti, cum, apud C. Cottam, familiarem meum, accurate sane et diligenter, de Diis immortalibus disputatum sit. Nam, cum, feriis Latinis, ad eum, ipsius rogatu arcessituque, venissem, offendi eum sedentem in exhedrâ, et cum C. Velleio senatore disputantem: ad quem tum Epicurei primas ex nostris hominibus deferebant. Aderat etiam Q. Lucilius Balbus, qui tantos progressus habebat in Stoïcis, ut cum excellentibus in eo genere Græcis compararetur. Tum, ut me Cotta vidit, Peropportune, inquit, venis: oritur enim

mihi magnâ de re altercatio cum Velleio; cui, pro tuo studio, non est alienum te interesse.

VII. Atqui mihi quoque videor, inquam, venisse, ut dicis, opportune. Tres enim trium disciplinarum principes convenistis. M. Piso si adesset, nullius philosophiæ, earum quidem quæ in honore sunt, vacaret locus. Tum Cotta, Si, inquit, liber Antiochi nostri, qui ab eo nuper ad hunc Balbum missus est, vera loquitur; nihil est, quod Pisonem, familiarem tuum, desideres. Antiocho enim Stoïci cum Peripateticis re concinere videntur, verbis discrepare: quo de libro velim scire, Balbe, quid sentias. Egone? inquit ille. Miror, Antiochum, hominem in primis acutum, non vidisse, interesse plurimum inter Stoïcos, qui honesta a commodis, non nomine, sed genere toto, disjungerent; et Peripateticos, qui honesta commiscerent cum commodis, ut ea inter se magnitudine, et quasi gradibus, non genere, differrent. Hæc enim est non verborum parva, sed rerum permagna, dissensio. Verum hæc alias: nunc, quod cœpimus, si videtur.

Mihi vero, inquit Cotta, videtur. Sed ut hic, qui intervenit, (me intuens) ne ignoret, quæ res agatur, de naturâ agebamus Deorum: quæ cum mihi videretur perobscura, ut semper videri solet, Epicuri ex Velleio sciscitabar sententiam. Quamobrem, inquit, Vellei, nisi molestum est, repete quæ cœperas. Repetam vero: quamquam non mihi, sed tibi, hic venit adjutor: ambo enim, inquit arridens, ab eodem Philone nihil scire didicistis. Tum ego, Quid didicerimus, Cotta viderit: tu autem nolo existimes, me adjutorem huic venisse, sed auditorem, et quidem æquum, libero judicio, nullâ ejusmodi adstrictum necessitate, ut mihi (velim, nolim) sit certa quædam tuenda sententia.

VIII. Tum Velleius, fidenter sane, ut solent isti, (nihil tam verens, quam ne dubitare aliquâ de re videretur; tamquam modo ex Deorum concilio, et ex

Epicuri intermundiis, descendisset) Audite, inquit, non futiles commenticiasque sententias, non opificem ædificatoremque mundi, Platonis de Timæo Deum: nec anum fatidicam Stoïcorum Πρόνοιαν, quam Latine licet *Providentiam* dicere; neque vero mundum ipsum, animo et sensibus præditum, rotundum, ardentem, volubilem Deum, portenta et miracula non disserentium philosophorum, sed somniantium.

Quibus enim oculis animi intueri potuit vester Plato fabricam illam tanti operis, quâ construi a Deo atque ædificari mundum facit? quæ molitio? quæ ferramenta? qui vectes? quæ machinæ? qui ministri tanti muneris fuerunt? Quemadmodum autem obedire et parere voluntati architecti aër, ignis, aqua, terra, potuerunt? Unde vero ortæ illæ quinque formæ, ex quibus reliqua formantur, apte cadentes ad animum efficiendum pariendosque sensus? Longum est omnia: quæ talia sunt, ut optata magis, quam inventa, videantur. Sed illa palmaris quidem, quod, qui non modo natum mundum introduxerit, sed etiam manu pæne factum, is eum dixerit fore sempiternum. Hunc censes primis, ut dicitur, labris gustâsse physiologiam, qui quidquam, quod ortum sit, putet æternum esse posse? Quæ est enim coagmentatio non dissolubilis? aut quid est, cujus principium aliquod sit, nihil sit extremum? Pronœa vero si vestra est, Lucili, eadem; requiro (quæ paulo ante) ministros, machinas, omnem totius operis designationem, atque apparatum. Sin alia est, cur mortalem fecerit mundum, non, quemadmodum Platonicus Deus, sempiternum.

IX. Ab utroque autem sciscitor, cur mundi ædificatores repente exstiterint; innumerabilia sæcula dormierint. Non enim, si mundus nullus erat, sæcula non erant. Sæcula nunc dico, non ea, quæ dierum noctiumque numero annuis cursibus conficiuntur: nam fateor, ea, sine mundi conversione, effici non potuisse. Sed fuit quædam ab infinito tempore

æternitas, quam nulla temporum circumscriptio metiebatur: spatio tamen, qualis ea fuerit, intelligi [non] potest; quod ne in cogitationem quidem cadit, ut fuerit tempus aliquod, nullum cum tempus esset. Isto igitur tam immenso spatio, quæro, Balbe, cur Pronœa vestra cessaverit. Laboremne fugiebat? At iste nec attingit Deum; nec erat ullus, cum omnes naturæ numini divino, cœlum, ignes, terræ, maria, parerent. Quid autem erat, quod concupisceret Deus mundum signis et luminibus, tamquam ædilis, ornare? Si, ut [Deus] ipse melius habitaret; antea videlicet, tempore infinito, in tenebris, tamquam in gurgustio, habitaverat. Post autem varietatene eum delectari putamus, quâ cœlum et terras exornatas videmus? Quæ ista potest esse oblectatio Deo? quæ si esset, non eâ tamdiu carere potuisset.

An hæc, ut fere dicitis, hominum causâ a Deo constituta sunt? Sapientûmne? propter paucos ergo tanta est facta rerum molitio. An stultorum? At primum causa non fuit, cur de improbis bene mereretur. Deinde, quid est assecutus, cum omnes stulti sint sine dubio miserrimi; maxime quod stulti sunt: (miserius enim stultitiâ quid possumus dicere?) deinde, quod ita multa sunt incommoda in vitâ, ut ea sapientes commodorum compensatione leniant, stulti nec vitare venientia possunt, nec ferre præsentia.

X. Qui vero mundum ipsum animantem sapientemque esse dixerunt, nullo modo viderunt [animi naturam, intelligentes] in quam figuram cadere posset: de quo dicam equidem paulo post. Nunc autem hactenus admirabor eorum tarditatem, qui animantem, immortalem, et eumdem beatum, rotundum esse velint, quod eâ formâ ullam neget esse pulchriorem Plato. At mihi vel cylindri, vel quadrati, vel coni, vel pyramidis, videtur esse formosior. Quæ vero tribuitur vita isti rotundo Deo? Nempe ut eâ celeritate contorqueatur, cui par nulla ne cogitari quidem possit. In quâ non video, ubinam mens

constans, et vita beata, possit insistere. Quodque in nostro corpore, si minimâ ex parte significetur, molestum sit; cur hoc idem non habeatur molestum in Deo? Terra enim profecto, quoniam pars mundi est, pars est etiam Dei. Atqui terræ maximas regiones inhabitabiles atque incultas videmus, quod pars earum appulsu solis exarserit, pars obriguerit nive pruinâque, longinquo solis abscessu: quæ, si mundus est Deus, quoniam partes mundi sunt, Dei membra partim ardentia, partim refrigerata, dicenda sunt.

Atque hæc quidem vestra, Lucili. Qualia vero sint, ab ultimo repetam superiorum. Thales enim Milesius, qui primus de talibus rebus quæsivit, aquam dixit esse initium rerum; Deum autem, eam mentem, quæ ex aquâ cuncta fingeret. Si Dii possunt esse sine sensu et motu, cur aquæ adjunxit, si ipsa mens constare potest vacans corpore?

Anaximandri autem opinio est, nativos esse Deos, longis intervallis orientes, occidentesque, eosque innumerabiles esse mundos. Sed nos Deum, nisi sempiternum, intelligere quî possumus?

Post Anaximenes aëra Deum statuit, eumque gigni, esseque immensum et infinitum, et semper in motu; quasi aut aër sine ullâ formâ Deus esse possit, cum præsertim Deum non modo aliquâ, sed pulcherrimâ, specie esse deceat; aut non omne, quod ortum sit, mortalitas consequatur.

XI. Inde Anaxagoras, qui accepit ab Anaximene disciplinam, primus omnium rerum descriptionem et modum, mentis infinitæ vi ac ratione, designari et confici voluit: in quo non vidit, neque motum, sensui junctum et continentem, in infinito ullum esse posse; neque sensum omnino, quo non ipsa natura pulsa sentiret. Deinde, si mentem istam quasi animal aliquod esse voluit, erit aliquid interius, ex quo illud animal nominetur. Quid autem interius mente? Cingatur igitur corpore externo. Quod quoniam non placet, aperta simplexque mens, nullâ re adjunctâ,

quæ sentire possit, fugere intelligentiæ nostræ vim et notionem videtur.

Crotoniates autem Alcmæo, qui soli et lunæ, reliquisque sideribus, animoque præterea, divinitatem dedit, non sensit, sese mortalibus rebus immortalitatem dare.

Nam Pythagoras, qui censuit, animum esse per naturam rerum omnem intentum et commeantem, ex quo nostri animi carperentur, non vidit, distractione humanorum animorum, discerpi et lacerari Deum; et, cum miseri animi essent, quod plerisque contingeret, tum Dei partem esse miseram: quod fieri non potest. Cur autem quidquam ignoraret animus hominis, si esset Deus? Quomodo porro Deus iste, si nihil esset nisi animus, aut infixus aut infusus esset in mundo?

Tum Xenophanes, qui, mente adjunctâ, omne præterea, quod esset infinitum, Deum voluit esse, de ipsâ mente item reprehenditur, ut cæteri; de infinitate autem vehementius, in quâ nihil neque sentiens neque conjunctum potest esse.

Nam Parmenides commenticium quiddam coronæ similitudine efficit: Stephanen appellat, continentem ardore lucis orbem, qui cingit cœlum; quem appellat Deum: in quo neque figuram divinam, neque sensum, quisquam suspicari potest. Multa ejusdem monstra; quippe qui bellum, qui discordiam, qui cupiditatem, cæteraque generis ejusdem, ad Deum revocat; quæ vel morbo, vel somno, vel oblivione, vel vetustate, delentur. Eademque de sideribus; quæ, reprehensa jam in alio [loco,] in hoc omittantur.

XII. Empedocles autem, multa alia peccans, in Deorum opinione turpissime labitur. Quatuor enim naturas, ex quibus omnia constare vult, divinas esse censet, quas et nasci et exstingui perspicuum est, et sensu omni carere.

Nec vero Protagoras, qui sese negat omnino de

Diis habere, quod liqueat, sint, non sint, qualesve sint, quidquam videtur de naturâ Deorum suspicari.

Quid? Democritus, qui tum imagines, earumque circuitus, in Deorum numero refert, tum illam naturam, quæ imagines fundat ac mittât, tum scientiam intelligentiamque nostram, nonne in maximo errore versatur? cum idem omnino, quia nihil semper suo statu maneat, neget esse quidquam sempiternum; nonne Deum omnino ita tollit, ut nullam opinionem ejus reliquam faciat?

Quid? aër, quo Diogenes Apolloniates utitur Deo, quem sensum habere potest, aut quam formam Dei?

Jam de Platonis inconstantiâ longum est dicere; qui, in Timæo, partem hujus mundi nominari neget posse; in Legum autem libris, quid sit omnino Deus, anquiri oportere non censeat. Quod vero sine corpore ullo Deum vult esse (ut Græci dicunt, *ασωματον*), id quale esse possit, intelligi non potest. Careat enim sensu, necesse est, careat etiam prudentiâ, careat voluptate; quæ omnia unâ cum Deorum notione comprehendimus. Idem et in Timæo dicit, et in Legibus, et mundum Deum esse, et cœlum, et astra, et terram, et animos, et eos, quos majorum institutis accepimus; quæ et per se sunt falsa perspicue, et inter sese vehementer repugnantia.

Atque etiam Xenophon paucioribus verbis eadem fere peccat. Facit enim, in iis quæ a Socrate dicta retulit, Socratem disputantem, formam Dei quæri non oportere; eumdemque et solem et animum Deum dicere; et modo unum, tum autem plures Deos: quæ sunt iisdem in erratis fere, quibus ea, quæ de Platone [dicimus.]

XIII. Atque etiam Antisthenes, in eo libro qui "Physicus" inscribitur, populares Deos multos, naturalem unum, esse dicens, tollit vim et naturam Deorum. Nec multo secus Speusippus, Platonem avunculum subsequens, et vim quamdam dicens,

quâ omnia regantur, eamque animalem, evellere ex animis conatur cognitionem Deorum.

Aristoteles quoque, in tertio de Philosophiâ libro, multa turbat, a magistro Platone [non] dissentiens. Modo enim menti tribuit omnem divinitatem; modo mundum ipsum Deum dicit esse; modo quemdam alium præficit mundo; eique eas partes tribuit, ut replicatione quâdam mundi motum regat, atque tueatur: tum cœli ardorem Deum dicit esse, non intelligens, cœlum mundi esse partem, quem alio loco ipse designârit Deum. Quomodo autem cœli divinus ille sensus in celeritate tantâ conservari potest? Ubi deinde illi tot Dii, si numeramus etiam cœlum Deum? Cum autem sine corpore idem vult esse Deum, omni illum sensu privat, etiam prudentiâ. Quo porro modo mundum movere carens corpore; aut quomodo, semper se movens, esse quietus et beatus, potest?

Nec vero ejus condiscipulus Xenocrates in hoc genere prudentior; in cujus libris, qui sunt de Naturâ Deorum, nulla species divina describitur. Deos enim octo esse dicit; quinque eos, qui in stellis vagis nominantur; unum, qui ex omnibus sideribus quæ infixa cœlo sunt, ex dispersis quasi membris, simplex sit putandus Deus: septimum Solem adjungit; octavamque Lunam; qui quo sensu beati esse possint, intelligi non potest.

Ex eâdem Platonis scholâ Ponticus Heraclides puerilibus fabulis refersit libros: et tamen modo mundum, tum mentem divinam, esse putat: errantibus etiam stellis divinitatem tribuit; sensuque Deum privat; et ejus formam mutabilem esse vult: eodemque in libro rursus terram et cœlum refert in Deos.

Nec vero Theophrasti inconstantia ferenda est. Modo enim menti divinum tribuit principatum; modo cœlo; tum autem signis sideribusque cœlestibus.

Nec audiendus ejus auditor Strato, is qui Physi-

cus appellatur; qui omnem vim divinam in naturâ sitam esse censet, quæ causas gignendi, augendi, minuendi, habeat, sed careat omni sensu et figurâ.

XIV. Zeno autem (ut jam ad vestros, Balbe, veniam) naturalem legem divinam esse censet, eamque vim obtinere recta imperantem, prohibentemque contraria: quam legem quomodo efficiat animantem, intelligere non possumus. Deum autem animantem certe volumus esse. Atque hic idem alio loco æthera Deum dicit, si intelligi potest nihil sentiens Deus, qui nunquam nobis occurrit neque in precibus, neque in optatis, neque in votis. Aliis autem libris rationem quamdam, per omnem naturam rerum pertinentem, [ut divinam] esse affectam putat. Idem astris hoc idem tribuit, tum annis, mensibus, annorumque mutationibus. Cum vero Hesiodi Theogoniam interpretatur, tollit omnino usitatas perceptasque cognitiones Deorum. Neque enim Jovem, neque Junonem, neque Vestam, neque quemquam qui ita appelletur, in Deorum habet numero: sed rebus inanimis atque mutis, per quamdam significationem, hæc docet tributa nomina.

Cujus discipuli Aristonis non minus magno in errore sententia est; qui neque formam Dei intelligi posse censeat, neque in Diis sensum esse dicat, dubitetque omnino, Deus animans, necne, sit.

Cleanthes autem, qui Zenonem audivit unâ cum eo quem proxime nominavi, tum ipsum mundum Deum dicit esse; tum totius naturæ menti atque animo tribuit hoc nomen: tum ultimum, et altissimum, atque undique circumfusum, et extremum, omnia cingentem atque complexum, ardorem, qui æther nominetur, certissimum Deum judicat. Idemque, quasi delirans, in iis libris quos scripsit contra voluptatem, tum fingit formam quamdam et speciem Deorum, tum divinitatem omnem tribuit astris, tum nihil ratione censet esse divinius. Ita fit, ut Deus ille, quem mente noscimus, atque in animi notione, tam-

quam in vestigio, volumus reponere, nusquam prorsus appareat.

XV. At Persæus, ejusdem Zenonis auditor, eos dicit esse habitos Deos, a quibus magna utilitas ad vitæ cultum esset inventa; ipsasque res utiles et salutares Deorum esse vocabulis nuncupatas: ut ne hoc quidem diceret, illa inventa esse Deorum, sed ipsa divina. Quo quid absurdius, quam aut res sordidas atque deformes Deorum honore afficere, aut homines jam morte deletos reponere in Deos, quorum omnis cultus esset futurus in luctu?

Jam vero Chrysippus, qui Stoïcorum somniorum vaferrimus habetur interpres, magnam turbam congregat ignotorum Deorum, atque ita ignotorum, ut eos ne conjecturâ quidem informare possimus, cum mens nostra quidvis videatur cogitatione posse depingere. Ait enim, vim divinam in ratione esse positam, et universæ naturæ animo atque mente: ipsumque mundum Deum dicit esse, et ejus animi fusionem universam; tum ejus ipsius principatum, qui in mente et ratione versetur, communemque rerum naturam [universam] atque omnia continentem; tum fatalem vim, et necessitatem rerum futurarum; ignem præterea, et eum, quem antea dixi, æthera; tum ea, quæ naturâ fluerent atque manarent, ut et aquam, et terram, et aëra; solem, lunam, sidera, universitatemque rerum, quâ omnia continerentur; atque homines etiam eos, qui immortalitatem essent consecuti. Idemque disputat, æthera esse eum, quem homines Jovem appellarent; quique aër per maria manaret, eum esse Neptunum; terramque eam esse, quæ Ceres diceretur. Similique ratione persequitur vocabula reliquorum Deorum. Idemque etiam legis perpetuæ et æternæ vim, quæ quasi dux vitæ et magistra officiorum sit, Jovem dicit esse; eamdemque fatalem necessitatem appellat, sempiternam rerum futurarum veritatem: quorum nihil tale est, ut in eo vis divina inesse videatur. Et hæc quidem in primo

libro de Naturâ Deorum: in secundo autem vult Orphei, Musæi, Hesiodi, Homerique fabellas accommodare ad ea, quæ ipse primo libro de Diis immortalibus dixerit; ut etiam veterrimi poëtæ, qui hæc ne suspicati quidem sint, Stoïci fuisse videantur. Quem Diogenes Babylonius consequens in eo libro, qui inscribitur de Minervâ, partum Jovis, ortumque virginis, ad physiologiam traducens, disjungit a fabulâ.

XVI. Exposui fere, non philosophorum judicia, sed delirantium somnia. Nec enim multo absurdiora sunt ea, quæ, poëtarum vocibus fusa, ipsâ suavitate nocuerunt; qui et irâ inflammatos et libidine furentes induxerunt Deos; feceruntque, ut eorum bella, pugnas, prœlia, vulnera, videremus; odia præterea, dissidia, discordias, ortus, interitus, querelas, lamentationes, effusas in omni intemperantiâ libidines, adulteria, vincula, cum humano genere concubitus, mortalesque ex immortali procreatos. Cum poëtarum autem errore conjungere licet portenta magorum, Ægyptiorumque in eodem genere dementiam; tum etiam vulgi opiniones, quæ in maximâ inconstantiâ, veritatis ignoratione, versantur.

Ea, qui consideret, quam inconsulte ac temere dicantur, venerari Epicurum, et in eorum ipsorum numero, de quibus hæc quæstio est, habere debeat. Solus enim vidit, primum, esse Deos, quod in omnium animis eorum notionem impressisset ipsa natura. Quæ est enim gens, aut quod genus hominum, quod non habeat, sine doctrinâ, anticipationem quamdam Deorum? quam appellat πρόληψιν Epicurus, id est, anteceptam animo rei quamdam informationem, sine quâ nec intelligi quidquam, nec quæri, nec disputari, potest. Cujus rationis vim atque utilitatem ex illo cœlesti Epicuri, de Regulâ et Judicio, volumine accepimus.

XVII. Quod igitur fundamentum hujus quæstionis est, id præclare jactum videtis. Cum enim,

non instituto aliquo aut more aut lege sit opinio constituta, maneatque ad unum omnium firma consensio; intelligi necesse est, esse Deos, quoniam insitas eorum, vel potius innatas, cognitiones habemus. De quo autem omnium natura consentit, id verum esse necesse est. Esse igitur Deos, confitendum est. Quod quoniam fere constat inter omnes, non philosophos solum, sed etiam indoctos; fateamur, constare illud etiam, hanc nos habere, sive anticipationem, ut ante dixi, sive prænotionem Deorum: (sunt enim rebus novis nova ponenda nomina, ut Epicurus ipse πρόληψιν appellavit, quam antea nemo eo verbo nominârat.) Hanc igitur habemus, ut Deos beatos et immortales putemus. Quæ enim nobis natura informationem Deorum ipsorum dedit, eadem insculpsit in mentibus, ut eos æternos et beatos haberemus. Quod si ita est, vere exposita illa sententia est ab Epicuro, "Quod æternum beatumque sit, id nec habere ipsum negotii quidquam, nec exhibere alteri: itaque neque irâ neque gratiâ teneri; quod, quæ talia essent, imbecilla essent omnia."

Si nihil aliud quæreremus, nisi ut Deos pie coleremus, et ut superstitione liberaremur, satis erat dictum. Nam et præstans Deorum natura hominum pietate coleretur, cum et æterna esset, et beatissima. Habet enim venerationem justam, quidquid excellit; et metus omnis a vi atque irâ Deorum pulsus esset. Intelligitur enim, a beatâ immortalique naturâ et iram et gratiam segregari; quibus remotis, nullos a superis impendere metus. Sed, ad hanc confirmandam opinionem, anquirit animus et formam, et vitam, et actionem mentis, atque agitationem, in Deo.

XVIII. Ac de formâ quidem partim natura nos admonet, partim ratio docet. Nam a naturâ habemus omnes omnium gentium speciem nullam aliam, nisi humanam, Deorum. Quæ enim alia forma occurrit unquam aut vigilanti cuiquam, aut dormienti? Sed, ne omnia revocentur ad primas notiones, ratio hoc

idem ipsa declarat. Nam, cum præstantissimam naturam, vel quia beata est, vel quia sempiterna, convenire videatur eamdem esse pulcherrimam; quæ compositio membrorum, quæ conformatio lineamentorum, quæ figura, quæ species, humanâ potest esse pulchrior? Vos quidem, Lucili, soletis, (nam Cotta meus modo hoc, modo illud) cum artificium effingitis, fabricamque divinam, quam sint omnia in hominis figurâ non modo ad usum, verum etiam ad venustatem apta, describere. Quod si omnium animantium formam vincit hominis figura, Deus autem animans est; eâ figurâ profecto est, quæ pulcherrima sit omnium: quoniamque Deos beatissimos esse constat, beatus autem esse sine virtute nemo potest, nec virtus sine ratione constare, nec ratio usquam inesse, nisi in hominis figurâ; hominis esse specie Deos, confitendum est.

Nec tamen ea species corpus est, sed quasi corpus: nec habet sanguinem, sed quasi sanguinem. Hæc quamquam et inventa sunt acutius, et dicta subtilius ab Epicuro, quam ut quivis ea possit agnoscere; tamen, fretus intelligentiâ vestrâ, dissero brevius, quam causa desiderat. Epicurus autem, qui res occultas et penitus abditas non modo viderat animo, sed etiam sic tractat, ut manu, docet eam esse vim et naturam Deorum, ut primum non sensu, sed mente, cernatur: nec soliditate quâdam, nec ad numerum, ut ea, quæ ille propter firmitatem Στερεμνια appellat, sed imaginibus, similitudine et transitione perceptis: cum infinita simillimarum imaginum species ex innumerabilibus individuis exsistat, et ad Deos affluat, cum maximis voluptatibus in eas imagines mentem intentam infixamque nostram intelligentiam capere, quæ sit et beata natura, et æterna.

XIX. Summa vero vis infinitatis et magnâ ac diligenti contemplatione dignissima est; in quâ intelligi necesse est, eam esse naturam, ut omnia omnibus

paribus paria respondeant. Hanc Ισονομιαν appellat Epicurus, id est, æquabilem tributionem. Ex hac igitur illud efficitur, si mortalium tanta multitudo sit, esse immortalium non minorem; et, si, quæ interimant, innumerabilia sint, etiam ea, quæ conservent, infinita esse debere. Et quærere a nobis, Balbe, soletis, quæ vita Deorum sit, quæque ab iis degatur ætas. Ea videlicet, quâ nihil beatius, nihil omnibus bonis affluentius, cogitari potest. Nihil enim agit: nullis occupationibus est implicatus: nulla opera molitur: suâ sapientiâ et virtute gaudet: habet exploratum, fore se semper cum in maximis, tum in æternis voluptatibus.

XX. Hunc Deum rite beatum dixerimus; vestrum vero laboriosissimum. Sive enim ipse mundus Deus est, quid potest esse minus quietum, quam, nullo puncto temporis intermisso, versari circum axem cœli admirabili celeritate? nisi quietum autem, nihil beatum est. Sive in ipso mundo Deus inest aliquis, qui regat, qui gubernet, qui cursus astrorum, mutationes temporum, rerum vicissitudines ordinesque conservet, terras et maria contemplans, hominum commoda vitasque tueatur: næ ille est implicatus molestis negotiis, et operosis. Nos autem beatam vitam in animi securitate, et in omnium vacatione munerum, ponimus. Docuit enim nos idem, qui cætera, naturâ effectum esse mundum: nihil opus fuisse fabricâ; tamque eam rem esse facilem, quam vos effici negetis sine divinâ posse sollertiâ, ut innumerabiles natura mundos effectura sit, efficiat, effecerit. Quod quia quemadmodúm natura efficere sine aliquâ mente possit, non videtis; ut tragici poëtæ, cum explicare argumenti exitum non potestis, confugitis ad Deum: cujus operam profecto non desiderarctis, si immensam et interminatam in omnes partes magnitudinem regionum videretis, in quam se injiciens animus et intendens, ita late longeque peregrinatur, ut

nullam tamen oram ultimi videat, in quâ possit insistere. In hac igitur immensitate latitudinum, longitudinum, altitudinum, infinita vis innumerabilium volitat atomorum ; quæ, interjecto inani, cohærescunt tamen inter se, et aliæ alias apprehendentes continuantur : ex quo efficiuntur hæ rerum formæ atque figuræ, quas vos effici posse sine follibus et incudibus non putatis. Itaque imposuistis in cervicibus nostris sempiternum dominum, quem dies et noctes timeremus. Quis enim non timeat omnia providentem, et cogitantem, et animadvertentem, et omnia ad se pertinere putantem, curiosum, et plenum negotii Deum ?

Hinc vobis exsistit primum illa fatalis necessitas, quam Ειμαρμενην dicitis ; ut, quidquid accidat, id ex æternâ veritate, causarumque continuatione, fluxisse dicatis. Quanti autem hæc philosophia æstimanda est, cui, tamquam aniculis, et iis quidem indoctis, fato fieri videantur omnia ? Sequitur μαντικη vestra, quæ Latine *divinatio* dicitur ; quâ tantâ imbueremur superstitione, si vos audire vellemus, ut haruspices, augures, harioli, vates, et conjectores, nobis essent colendi.

His terroribus ab Epicuro soluti, et in libertatem vindicati, nec metuimus eos, quos intelligimus nec sibi fingere ullam molestiam, nec alteri quærere : et pie sancteque colimus naturam excellentem atque præstantem. Sed, elatus studio, vereor, ne longior fuerim. Erat autem difficile, rem tantam, tamque præclaram, inchoatam relinquere : quamquam non tam dicendi ratio mihi habenda fuit, quam audiendi.

XXI. Tum Cotta, comiter, ut solebat, Atqui, inquit, Vellei, nisi tu aliquid dixisses, nihil sane ex me quidem audire potuisses. Mihi enim non tam facile in mentem venire solet, quare verum sit aliquid, quam quare falsum. Idque, cum sæpe, tum cum te audirem paulo ante, contigit. Roges me, qualem Deorum naturam esse dicam : nihil fortasse respon-

deam. Quæras, putemne talem esse, qualis modo a te sit exposita: nihil dicam mihi videri minus. Sed, antequam aggrediar ad ea quæ a te disputata sunt, de te ipso dicam quid sentiam.

Sæpe enim de L. Crasso, familiari illo tuo, videor audîsse, cum te togatis omnibus sine dubio anteferret, et paucos tecum Epicureos e Græciâ compararet. Sed, quod ab eo te mirifice diligi intelligebam, arbitrabar illum propter benevolentiam id uberius dicere. Ego autem, etsi vereor laudare præsentem, judico tamen, de re obscurâ atque difficillimâ, a te dictum esse dilucide; neque sententiis solum copiose, sed verbis etiam ornatius quam solent vestri. Zenonem (quem Philo noster coryphæum appellare Epicureorum solebat), cum Athenis essem, audiebam frequenter, et quidem îpso auctore Philone; credo, ut facilius judicarem, quam illa bene refellerentur, cum a principe Epicureorum accepissem, quemadmodum dicerentur. Non igitur ille, ut plerique, sed isto modo, ut tu, distincte, graviter, ornate. Sed, quod in illo mihi usu sæpe venit, idem modo, cum te audirem, accidebat, ut moleste ferrem, tantum ingenium (bonâ veniâ me audies) in tam leves, ne dicam in tam ineptas, sententias incidisse. Nec ego nunc ipse aliquid afferam melius. Ut enim modo dixi, omnibus fere in rebus, et maxime in physicis, quid non sit, citius, quam quid sit, dixerim.

XXII. Roges me, quid aut quale sit Deus; auctore utar Simonide; de quo cum quæsivisset hoc idem tyrannus Hiero, deliberandi sibi unum diem postulavit: cum idem ex eo postridie quæreret, biduum petivit: cum sæpius duplicaret numerum dierum, admiransque Hiero requireret, cur ita faceret; Quia, quanto, inquit, diutius considero, tanto mihi res videtur obscurior. Sed Simonidem arbitror, (non enim poëta solum suavis, verum etiam [cæteroqui] doctus sapiensque traditur) quia multa ve-

nirent in mentem acuta atque subtilia, dubitantem, quid eorum esset verissimum, desperâsse omnem veritatem.

Epicurus vero tuus (nam cum illo malo disserere, quam tecum) quid dicit, quod non modo philosophiâ dignum sit, sed mediocri prudentiâ?

Quæritur primum, in eâ quæstione quæ est de naturâ Deorum, sintne Dii, necne sint. Difficile est negare, credo, si in concione quæratur; sed in hujusmodi sermone et consessu, facillimum. Itaque ego ipse pontifex, qui cærimonias religionesque publicas sanctissime tuendas arbitror, is hoc, quod primum est, esse Deos, persuaderi mihi non opinione solum, sed etiam ad veritatem, plane velim. Multa enim occurrunt, quæ conturbent, ut interdum nulli esse videantur. Sed vide, quam tecum agam liberaliter. Quæ communia sunt vobis cum cæteris philosophis, non attingam, ut hoc ipsum: placet enim omnibus fere, mihique ipsi in primis, Deos esse. Itaque non pugno. Rationem tamen eam, quæ a te affertur, non satis firmam puto.

XXIII. Quod enim omnium gentium generumque hominibus ita videretur, id satis magnum esse argumentum dixisti, cur esse Deos confiteremur: quod cum leve per se, tum etiam falsum est. Primum enim unde notæ tibi sunt opiniones nationum? Equidem arbitror, multas esse gentes sic immanitate efferatas, ut apud eas nulla suspicio Deorum sit. Quid? Diagoras, *atheos* qui dictus est, posteaque Theodorus, nonne aperte Deorum naturam sustulerunt? nam Abderites quidem Protagoras, cujus a te modo mentio facta est, sophistes temporibus illis vel maximus, cum in principio libri sui sic posuisset, "De Divis, neque ut sint, neque ut non sint, habeo dicere," Atheniensium jussu urbe atque agro est exterminatus, librique ejus in concione combusti. Ex quo equidem existimo, tardiores ad hanc sententiam profitendam multos esse factos, quippe cum

pœnam ne dubitatio quidem effugere potuisset. Quid de sacrilegis, quid de impiis, perjurisque dicemus?

> .... "Tubulus si Lucius unquam,
> Si Lupus, aut Carbo, aut Neptuni filius,"

(ut ait Lucilius) putâsset esse Deos, tam perjurus aut tam impurus fuisset? Non est igitur tam explorata ista ratio ad id, quod vultis, confirmandum, quam videtur. Sed, quia commune est hoc argumentum aliorum etiam philosophorum, omittam hoc tempore: ad vestra propria venire malo.

Concedo esse Deos: doce me igitur, unde sint, ubi sint, quales sint corpore, animo, vitâ. Hæc enim scire desidero. Abuteris ad omnia atomorum regno et licentiâ, (hinc, quodcumque in solum venit, ut dicitur, effingis atque efficis) quæ primum nullæ sunt: nihil est enim, quod vacet corpore: corporibus autem omnis obsidetur locus: ita nullum inane, nihil esse individuum potest.

XXIV. Hæc ego nunc physicorum oracula fundo: vera, an falsa, nescio; sed veri tamen similiora, quam vestra. Ista enim flagitia Democriti, sive etiam ante Leucippi, esse corpuscula quædam lævia, alia aspera, rotunda alia, partim autem angulata, curvata quædam, et quasi adunca; ex his effectum esse cœlum atque terram, nullâ cogente naturâ, sed concursu quodam fortuito. Hanc tu opinionem, C. Vellei, usque ad hanc ætatem perduxisti; priusque te quis de omni vitæ statu, quam de istâ auctoritate, dejecerit. Ante enim judicâsti, Epicureum te esse oportere, quam ista cognovisti. Ita necesse fuit, aut hæc flagitia concipere animo, aut susceptæ philosophiæ nomen amittere. Quid enim mereas, ut Epicureus esse desinas? Nihil equidem, inquis, ut rationem vitæ beatæ, veritatemque, deseram.

Ista igitur est veritas? Nam de vitâ beatâ nihil

repugno; quam tu ne in Deo quidem esse censes, nisi plane otio langueat. Sed ubi est veritas? In mundis, credo, innumerabilibus, omnibus minimis temporum punctis, aliis nascentibus, aliis cadentibus; an in individuis corpusculis, tam præclara opera, nullâ moderante naturâ, nullâ ratione, fingentibus? Sed, oblitus liberalitatis meæ, quâ tecum paulo ante uti cœperam, plura complector. Concedam igitur, ex individuis constare omnia. Quid ad rem? Deorum enim natura quæritur.

Sint sane ex atomis: non igitur æterni. Quod enim ex atomis sit, id natum aliquando sit. Si natum, nulli Dii ante quam nati: et, si ortus est Deorum, interitus sit, necesse est, ut tu paulo ante de Platonis mundo disputabas. Ubi igitur illud vestrum beatum et æternum? quibus duobus verbis significatis Deum: quod cum efficere vultis, in dumeta correpitis. Ita enim dicebas, non corpus esse in Deo, sed quasi corpus; nec sanguinem, sed quasi sanguinem.

XXV. Hoc persæpe facitis, ut, cum aliquid non verisimile dicatis, et effugere reprehensionem velitis, afferatis aliquid, quod omnino ne fieri quidem possit: ut satius fuerit illud ipsum, de quo ambigebatur, concedere, quam tam impudenter resistere: velut Epicurus, cum videret, si atomi ferrentur in locum inferiorem suopte pondere, nihil fore in nostrâ potestate, quod esset earum motus certus et necessarius; invenit, quo modo necessitatem effugeret, quod videlicet Democritum fugerat. Ait atomum, cum pondere et gravitate directo deorsum feratur, declinare paululum. Hoc dicere turpius est, quam illud, quod vult, non posse defendere. Idem facit contra dialecticos; a quibus cum traditum sit, in omnibus disjunctionibus, in quibus, *aut etiam*, *aut non*, poneretur, alterutrum verum esse; pertimuit, ne, si concessum esset hujusmodi aliquid, "Aut vivet cras, aut non vivet, Epicurus," alterutrum fieret necessa-

rium: totum hoc, *aut etiam, aut non*, negavit esse necessarium. Quo quid dici potest obtusius? Urgebat Arcesilas Zenonem, cum ipse falsa omnia diceret, quæ sensibus viderentur; Zeno autem, nonnulla visa esse falsa, non omnia. Timuit Epicurus, ne, si unum visum esset falsum, nullum esset verum; omnes sensus veri nuntios dixit esse. Nihil horum, nisi callide: graviorem enim plagam accipiebat, ut leviorem repelleret. Idem facit in naturâ Deorum. Dum individuorum corporum concretionem fugit, ne interitus et dissipatio consequatur, negat esse corpus Deorum, sed tamquam corpus; nec sanguinem, sed tamquam sanguinem.

XXVI. Mirabile videtur, quod non rideat haruspex, cum haruspicem viderit. Hoc mirabilius, quod vos inter vos risum tenere possitis. "Non est corpus, sed quasi corpus." Hoc intelligerem, quale esset, si id in ceris fingeretur, aut fictilibus figuris: in Deo quid sit quasi corpus, aut quasi sanguis, intelligere non possum: ne tu quidem, Vellei: sed non vis fateri. Ista enim a vobis quasi dictata redduntur, quæ Epicurus oscitans hallucinatus est, cum quidem gloriaretur (ut videmus in scriptis), se magistrum habuisse nullum: quod, et non prædicanti, tamen facile quidem crederem; sicut mali ædificii domino glorianti, se architectum non habuisse. Nihil enim olet ex Academiâ, nihil ex Lyceo, nihil ne e puerilibus quidem disciplinis. Xenocratem audire potuit: quem virum! Dii immortales! et sunt, qui putent audivisse: ipse non vult. Credo plus nemini. Pamphilum quemdam, Platonis auditorem, ait a se Sami auditum: ibi enim adolescens habitabat cum patre et fratribus, quod in eam pater ejus Neocles agripeta venerat. Sed, cum agellus eum non satis aleret, ut opinor, ludimagister fuit. Sed hunc Platonicum mirifice contemnit Epicurus: ita metuit, ne quid unquam didicisse videatur. In Nausiphane Democriteo tenetur; quem cum a se non neget au-

ditum, vexat tamen omnibus contumeliis. Atqui, si hæc Democritea non audîsset, quid audierat? quid est in physicis Epicuri non a Democrito? Nam, etsi quædam commutavit, ut, quod paulo ante de inclinatione atomorum dixi; tamen pleraque dicit eadem; atomos, inane, imagines, infinitatem locorum, innumerabilitatemque mundorum, eorum ortus, interitus, omnia fere, quibus naturæ ratio continetur.

Nunc istud "quasi corpus," et "quasi sanguinem," quid intelligis? Ego enim, scire te ista melius quam me, non fateor solum, sed etiam facile patior. Cum quidem semel dicta sunt, quid est, quod Velleius intelligere possit, Cotta non possit? Itaque, corpus quid sit, sanguis quid sit, intelligo: quasi corpus, et quasi sanguis, quid sit, nullo prorsus modo intelligo. Neque tu me celas, ut Pythagoras solebat alienos; nec consulto dicis occulte, tamquam Heraclitus; sed (quod inter nos liceat) ne tu quidem intelligis.

XXVII. Illud video pugnare te, species ut quædam sit Deorum, quæ nihil concreti habeat, nihil solidi, nihil expressi, nihil eminentis, sitque pura, levis, pellucida. Dicemus ergo idem, quod in Venere Coâ: corpus illud non est, sed simile corpori: nec ille fusus, et candore mixtus rubor, sanguis est, sed quædam sanguinis similitudo; sic, in Epicureo Deo, non res, sed similitudines rerum, esse.

Fac, id, quod ne intelligi quidem potest, mihi esse persuasum: cedo mihi istorum adumbratorum Deorum lineamenta, atque formas. Non deest hoc loco copia rationum, quibus docere velitis, humanas esse formas Deorum: primum, quod ita sit informatum anticipatumque mentibus nostris, ut homini, cum de Deo cogitet, forma occurrat humana: deinde, ut, quoniam rebus omnibus excellat natura divina, formâ quoque esse pulcherrimâ debeat: nec esse humanâ ullam pulchriorem. Tertiam rationem affertis,

quod nullâ in aliâ figurâ domicilium mentis esse possit.

Primum igitur, quidque, consideremus, quale sit. Arripere enim mihi videmini, quasi vestro jure, rem nullo modo probabilem [omnium.] Quis tam cæcus in contemplandis rebus unquam fuit, ut non videret, species istas hominum collatas in Deos, aut consilio quodam sapientûm, quo facilius animos imperitorum ad Deorum cultum a vitæ pravitate converterent; aut superstitione, ut essent simulacra, quæ venerantes, Deos ipsos se adire crederent? Auxerunt autem hæc eadem poëtæ, pictores, opifices. Erat enim non facile, agentes aliquid et molientes Deos in aliarum formarum imitatione servare. Accessit etiam ista opinio fortasse, quod homini homine nihil pulchrius videatur. Sed tu hoc, physice, non vides, quam blanda conciliatrix, et quasi sui sit lena, natura? An putas ullam esse terrâ marique belluam, quæ non sui generis belluâ maxime delectetur? Quod ni ita esset, cur non gestiret taurus equæ contrectatione, equus vaccæ? An tu aquilam, aut leonem, aut delphinum, ullam anteferre censes figuram suæ? Quid igitur mirum, si hoc eodem modo homini natura præscripsit, ut nihil pulchrius quam hominem putaret, eam esse causam, cur Deos hominum similes putaremus? Quid censes, si ratio esset in belluis? non suo quasque generi plurimum tributuras fuisse?

XXVIII. At, mehercule, ego (dicam enim, ut sentio) quamvis amem ipse me, tamen non audeo dicere, pulchriorem esse me, quam ille fuerit taurus, qui vexit Europam. Non enim hoc loco de ingeniis aut de orationibus nostris, sed de specie figurâque quæritur. Quod si fingere nobis, et jungere formas velimus; qualis ille maritimus Triton pingitur, natantibus invehens belluis, adjunctis humano corpori, nolis esse? Difficili in loco versor. Est enim vis tanta naturæ, ut homo nemo velit nisi hominis similis

esse. Et quidem formica formicæ. Sed tamen cujus hominis? quotus enim quisque formosus est? Athenis cum essem, e gregibus epheborum vix singuli reperiebantur. Video, quid arriseris: sed tamen ita res se habet. Deinde nobis, qui, concedentibus philosophis antiquis, adolescentulis delectamur, etiam vitia sæpe jucunda sunt. Nævus in articulo pueri delectabat Alcæum. At est corporis macula, nævus: illi tamen hoc lumen videbatur. Q. Catulus, hujus collegæ et familiaris nostri, pater, dilexit municipem tuum Roscium; in quem etiam illud est ejus:

"Constiteram, exorientem Auroram forte salutans,
Cum subito a lævâ Roscius exoritur.
Pace mihi liceat, Cœlestes, dicere vestrâ;
Mortalis visus pulchrior esse Deo."

Huic, Deo pulchrior: at erat, sicut hodie est, perversissimis oculis. Quid refert? si hoc ipsum salsum illi et venustum videbatur.

XXIX. Redeo ad Deos. Ecquos, si non tam strabones, at pætulos, esse arbitramur? ecquos nævum habere? ecquos silos, flaccos, frontones, capitones, quæ sunt in nobis? an omnia emendata in illis? Detur id vobis. Num etiam est una omnium facies? nam, si plures, aliam esse aliâ pulchriorem, necesse est. Igitur aliquis non pulcherrimus Deus. Si una omnium facies est, florere in cœlo Academiam, necesse est. Si enim nihil inter Deum et Deum differt; nulla est apud Deos cognitio, nulla perceptio.

Quid, si etiam, Vellei, falsum illud omnino est, nullam aliam nobis, de Deo cogitantibus, speciem, nisi hominis, occurrere? Tamenne ista tam absurda defendes? Nobis fortasse sic occurrit, ut dicis: Jovem, Junonem, Minervam, Neptunum, Vulcanum, Apollinem, reliquos Deos, eâ facie novimus, quâ pictores fictoresque voluerunt: neque solum facie, sed etiam ornatu, ætate, atque vestitu. At non

Ægyptii, nec Syri, nec fere cuncta barbaria. Firmiores enim videas apud eos opiniones esse de bestiis quibusdam, quam apud nos de sanctissimis templis et simulacris Deorum. Etenim fana multa exspoliata, et simulacra Deorum de locis sanctissimis ablata, videmus a nostris: at vero ne fando quidem auditum est, crocodilum, aut ibim, aut felem, violatum ab Ægyptio. Quid igitur censes? Apim illum, sanctum Ægyptiorum bovem, nonne Deum videri Ægyptiis? Tam, hercle, quam tibi illam nostram Sospitam, quam tu nunquam ne in somnis quidem vides, nisi cum pelle caprinâ, cum hastâ, cum scutulo, cum calceolis repandis. At non est talis Argiva nec Romana Juno. Ergo alia species Junonis Argivis, alia Lanuvinis. Et quidem alia nobis Capitolini, alia Afris Ammonis Jovis.

XXX. Non pudet igitur physicum, id est, speculatorem venatoremque naturæ, ab animis consuetudine imbutis, petere testimonium veritatis? Isto enim modo dicere licebit, Jovem semper barbatum, Apollinem semper imberbem, cæsios oculos Minervæ, cœruleos esse Neptuni. Et quidem Athenis laudamus Vulcanum eum, quem fecit Alcamenes; in quo stante, atque vestito, leviter apparet claudicatio non deformis. Claudum igitur habebimus Deum, quoniam de Vulcano sic accepimus.

Age, et his vocabulis Deos esse faciamus, quibus a nobis nominantur. At, primum, quot hominum linguæ, tot nomina Deorum. Non enim, ut tu Velleius, quocumque veneris, sic idem in Italiâ Vulcanus, idem in Africâ, idem in Hispaniâ. Deinde, nominum non magnus numerus, ne in Pontificiis quidem nostris; Deorum autem innumerabilis. An sine nominibus sunt? Istud quidem ita vobis dicere necesse est: quid enim attinet, cum una facies sit, plura esse nomina?

Quam bellum erat, Vellei, confiteri potius, nescire, quod nescires, quam ista effutientem nauseare,

atque ipsum tibi displicere? At tu mei similem putas esse, aut tui, Deum? Profecto non putas. Quid ergo? solem dicam, aut lunam, aut cœlum, Deum? ergo etiam beatum? quibus fruentem voluptatibus? et sapientem? Quî potest esse in ejusmodi trunco sapientia? Hæc vestra sunt. Si igitur nec humano visu (quod docui), nec tali aliquo (quod tibi persuasum est), quid dubitas negare, Deos esse? Non audes. Sapienter id quidem: etsi hoc loco non populum metuis, sed ipsos Deos. Novi ego Epicureos omnia sigilla numerantes: quamquam video nonnullis videri, Epicurum, ne in offensionem Atheniensium caderet, verbis reliquisse Deos, re sustulisse. Itaque in illis selectis ejus brevibusque sententiis, quas appellatis Κυριας Δοξας, hæc, ut opinor, prima sententia est: "Quod beatum et immortale est, id nec habet, nec exhibet cuiquam, negotium."

XXXI. In hac ita expositâ sententiâ, sunt qui existiment, quod ille inscitiâ plane loquendi fecerit, fecisse consulto. De homine minime vafro male existimant. Dubium est enim, utrum dicat aliquid iste beatum et immortale, an, si quod sit beatum, id esse immortale. Non animadvertunt, hîc eum ambigue locutum esse: sed multis aliis locis, et illum, et Metrodorum, tam aperte, quam paulo ante te. Ille vero Deos esse putat: nec quemquam vidi, qui magis ea, quæ timenda esse negaret, timeret; mortem dico, et Deos. Quibus mediocres homines non ita valde moventur, his ille clamat omnium mortalium mentes esse perterritas. Tot millia latrocinantur, morte propositâ. Alii omnia, quæ possunt, fana compilant. Credo, aut illos mortis timor terret, aut hos religionis.

Sed, quoniam non audes (jam enim cum ipso Epicuro loquar) negare, esse Deos; quid est, quod te impediat, aut solem, aut lunam, aut mundum, aut mentem aliquam sempiternam, in Deorum naturâ ponere? Nunquam vidi, inquit, animam ra-

tionis consiliique participem in ullâ aliâ, nisi humanâ figurâ. Quid? solis numquidnam, aut lunæ, aut quinque errantium siderum, simile vidisti? Sol, duabus unius orbis ultimis partibus definiens motum, cursus annuos conficit. Hujus hanc lustrationem, ejusdem incensa radiis, menstruo spatio luna complet. Quinque autem stellæ eumdem orbem tenentes, aliæ propius a terris, aliæ remotius, ab iisdem principiis, disparibus temporibus, eadem spatia conficiunt. Numquid tale, Epicure, vidisti? Ne sit igitur sol, ne luna, ne stellæ, quoniam nihil esse potest, nisi quod attigimus aut vidimus. Quid? Deum ipsum numne vidisti? cur igitur credis esse? Tollamus ergo omnia, quæ aut historia nobis, aut ratio, nova affert. Ita [sit,] ut mediterranei mare esse non credant. Quæ sunt tantæ animi angustiæ, ut, si Seriphi natus esses, nec unquam egressus ex insulâ, in quâ lepusculos vulpeculasque sæpe vidisses, non crederes leones et pantheras esse, cum tibi, quales essent, diceretur? si vero de elephanto quis diceret, etiam rideri te putares?

XXXII. Et tu quidem, Vellei, non vestro more, sed dialecticorum (quem funditus gens vestra non novit) argumenti sententiam conclusisti. Beatos esse Deos, sumsisti. Concedimus. Beatum autem sine virtute neminem esse posse. Id quoque damus, et libenter quidem. Virtutem autem sine ratione constare non posse. Conveniat id quoque, necesse est. Adjungis, Nec rationem esse, nisi in hominis figurâ. Quem tibi hoc daturum putas? Si enim ita esset, quid opus erat te gradatim istuc pervenire? Sumsisses tuo jure. [Quid autem est istuc gradatim?] Nam a beatis ad virtutem, a virtute ad rationem, video te venisse gradibus. A ratione ad humanam figuram quo modo accedis? præcipitare istuc quidem est, non descendere.

Nec vero intelligo, cur maluerit Epicurus Deos hominum similes dicere, quam homines Deorum

Quæres, quid intersit. Si enim hoc illi simile sit, esse illud huic video. Sed hoc dico, non ab hominibus formæ figuram venisse ad Deos. Dii enim semper fuerunt; et nati nunquam sunt, siquidem æterni sunt futuri: at homines nati. Ante igitur humana forma, quam homines, ea, quâ erant [formâ] Dii immortales. Non ergo illorum humana forma, sed nostra divina, dicenda est. Verum hoc quidem, ut voletis: illud quæro, quæ fuerit tanta fortuna, (nihil enim in rerum naturâ ratione factum esse vultis) sed tamen quis iste tantus casus? unde tam felix concursus atomorum, ut repente homines Deorum formâ nascerentur? Semina Deorum decidisse de cœlo in terras putemus, et sic homines patrum similes exstitisse? Vellem diceretis: Deorum cognationem agnoscerem non invitus. Nihil tale dicitis; sed casu esse factum, ut Deorum similes essemus. Et nunc argumenta quærenda sunt, quibus hoc refellatur? Utinam tam facile vera invenire possem, quam falsa convincere!

XXXIII. Etenim enumerâsti memoriter, et copiose, (ut mihi quidem admirari liberet, in homine esse Romano tantam scientiam) usque a Thale Milesio, de naturâ Deorum philosophorum sententias. Omnesne tibi illi delirare visi sunt, qui sine manibus et pedibus constare Deum posse decreverunt? Ne hoc quidem vos movet, considerantes, quæ sit utilitas, quæque opportunitas in homine membrorum, ut judicetis, membris humanis Deos non egere? Quid enim pedibus opus est sine ingressu? quid manibus, si nihil comprehendendum? quid reliquâ descriptione omnium corporis partium, in quâ nihil inane, nihil sine causâ, nihil supervacaneum est? Itaque nulla ars imitari sollertiam naturæ potest. Habebit igitur linguam Deus, et non loquetur: dentes, palatum, fauces, nullum ad usum: quæque procreationis causâ natura corpori affixit, ea frustra ha-

bebit Deus: nec externa magis, quam interiora; cor, pulmones, jecur, cætera; quæ, detractâ utilitate, quid habent venustatis? quandoquidem hæc esse in Deo propter pulchritudinem vultis.

Istisne fidentes somniis, non modo Epicurus, et Metrodorus, et Hermachus, contra Pythagoram, Platonem, Empedoclemque dixerunt, sed meretricula etiam Leontium contra Theophrastum scribere ausa sit? scito illa quidem sermone et Attico, sed tamen. Tantum Epicuri hortus habuit licentiæ! et soletis queri. Zeno quidem etiam litigabat. Quid dicam Albucium? nam Phædro nihil elegantius, nihil humanius: sed stomachabatur senex, si quid asperius dixeram: cum Epicurus contumeliosissime Aristotelem vexaverit; Phædoni Socratico turpissime maledixerit; Metrodori, sodalis sui, fratrem, Timocratem, quia nescio quid in philosophiâ dissentiret, totis voluminibus conciderit; in Democritum ipsum, quem secutus est, fuerit ingratus; Nausiphanem, magistrum suum, a quo nihil didicerat, tam male acceperit.

XXXIV. Zeno quidem non eos solum qui tum erant, Apollodorum, Syllum, cæteros, figebat maledictis; sed Socratem ipsum, parentem philosophiæ, Latino verbo utens, scurram Atticum [fuisse] dicebat: Chrysippum nunquam nisi Chesippum vocabat. Tu ipse, paulo ante, cum tamquam senatum philosophorum recitares, summos viros desipere, delirare, dementes esse, dicebas. Quorum si nemo verum vidit de naturâ Deorum, verendum est, ne nulla sit omnino. Nam ista, quæ vos dicitis, sunt tota commenticia, vix digna lucubratione anicularum. Non enim sentitis, quam multa vobis suscipienda sint, si impetrâritis, ut concedamus, eamdem esse hominum et Deorum figuram. Omnis cultus, et curatio corporis erit eadem adhibenda Deo, quæ adhibetur homini: ingressus, cursus, accubitio, inclinatio, sessio,

comprehensio; ad extremum, etiam sermo, et oratio. Nam, quod et mares Deos et feminas esse dicitis, quid sequatur, videtis.

Equidem mirari satis non possum, unde ad istas opiniones vester ille princeps venerit. Sed clamare non desinitis, retinendum hoc esse, Deus ut beatus immortalisque sit. Quid autem obstat, quominus sit beatus, si non sit bipes? aut ista, sive beatitas, sive beatitudo dicenda est, (utrumque omnino durum, sed usu mollienda nobis verba sunt) verum ea, quæcumque est, cur aut in solem illum, aut in hunc mundum, aut in aliquam mentem æternam, figurâ membrisque corporis vacuam, cadere non potest? Nihil aliud dicis, nisi, nunquam vidi solem aut mundum beatum. Quid? mundum, præter hunc, unquamne vidisti? Negabis. Cur igitur non sexcenta millia esse mundorum, sed innumerabilia, ausus es dicere? Ratio docuit. Ergo hoc te ratio non docebit, cum præstantissima natura quæratur, eaque beata et æterna (quæ sola divina naturâ sunt); ut immortalitate vincimur ab eâ naturâ, sic animi præstantiâ vinci; atque ut animi, item corporis? Cur igitur, cum cæteris rebus inferiores simus, formâ pares sumus? Ad similitudinem enim Deo propius accedebat humana virtus, quam figura.

XXXV. An quidquam tam puerile dici potest, (ut eumdem locum diutius urgeam) quam si ea genera belluarum, quæ in Rubro mari Indiâve gignantur, nulla esse dicamus? Atqui ne curiosissimi quidem homines exquirendo audire tam multa possunt, quam sunt multa, quæ terrâ, mari, paludibus, fluminibus exsistunt: quæ negemus esse, quia nunquam vidimus? Ipsa vero quam nihil ad rem pertinet, quæ vos delectat maxime, similitudo! Quid? canis nonne similis lupo? atque, ut Ennius,

"Simia quam similis, turpissima bestia, nobis!"

At mores in utroque dispares. Elephanto belluarum

nulla prudentior: at figurâ quæ vastior? De bestiis loquor. Quid? inter ipsos homines nonne et simillimis formis dispares mores, et moribus simillimis figura dissimilis? Etenim si semel, Vellei, suscipimus genus hoc argumenti, attende quo serpat. Tu enim sumebas, nisi in hominis figurâ rationem inesse non posse. Sumet alius, nisi in terrestri; nisi in eo, qui natus sit; nisi in eo, qui adoleverit; nisi in eo, qui didicerit; nisi in eo, qui ex animo constet, et corpore caduco et infirmo; postremo, nisi in homine, atque mortali. Quod si in omnibus his rebus obsistis, quid est, quod te una forma conturbet? His enim omnibus, quæ proposui, adjunctis, in homine rationem esse et mentem videbas. Quibus detractis, Deum tamen nôsse te dicis, modo lineamenta maneant. Hoc est non considerare, sed quasi sortiri, quid loquare. Nisi forte ne hoc quidem attendis, non modo in homine, sed etiam in arbore, quidquid supervacaneum sit, aut usum non habeat, obstare. Quam molestum est, uno digito plus habere! Quid ita? quia nec speciem, nec usum alium, quinque desiderant. Tuus autem Deus non digito uno redundat, sed capite, collo, cervicibus, lateribus, alvo, tergo, poplitibus, manibus, pedibus, feminibus, cruribus. Si, ut immortalis sit, quid hæc ad vitam membra pertinent? quid ipsa facies? Magis illa, cerebrum, cor, pulmones, jecur: hæc enim sunt domicilia vitæ. Oris quidem habitus ad vitæ firmitatem nihil pertinet.

XXXVI. At eos vituperabas, qui, ex operibus magnificis atque præclaris, cum ipsum mundum, cum ejus membra, cœlum, terras, maria, cumque horum insignia, solem, lunam, stellasque vidissent, cumque temporum maturitates, mutationes, vicissitudinesque cognovissent, suspicati essent, aliquam excellentem esse, præstantemque naturam, quæ hæc fecisset, moveret, regeret, gubernaret. Qui, etiam si aberrant conjecturâ, video tamen quid sequantur.

Tu quod opus tandem magnum et egregium habes, quod effectum divinâ mente videatur, ex quo, esse Deos suspicêre? Habebam, inquis, in animo insitam informationem quamdam Dei; et barbati quidem Jovis, galeatæ Minervæ. Num igitur esse tales putas?

Quanto melius hæc vulgus imperitorum! qui non membra solum hominis Deo tribuunt, sed usum etiam membrorum: dant enim arcum, sagittas, hastam, clypeum, fuscinam, fulmen: et, si, actiones quæ sint Deorum, non vident, nihil agentem tamen Deum non queunt cogitare. Ipsi, qui irridentur, Ægyptii, nullam belluam, nisi ob aliquam utilitatem quam ex eâ caperent, consecraverunt. Velut ibes maximam vim serpentium conficiunt, cum sint aves excelsæ, cruribus rigidis, corneo proceroque rostro: avertunt pestem ab Ægypto, cum volucres angues, ex vastitate Libyæ vento Africo invectas, interficiunt, atque consumunt: ex quo fit, ut illæ nec morsu vivæ noceant, nec odore mortuæ. Possum de ichneumonum utilitate, de crocodilorum, de felium, dicere: sed nolo esse longus. Ita concludam tamen, belluas a barbaris propter beneficium consecratas; vestrorum Deorum non modo beneficium nullum exstare, sed ne factum quidem omnino.

XXXVII. "Nihil habet," inquit, "negotii." Profecto Epicurus, quasi pueri delicati, nihil cessatione melius existimat. At ipsi tamen pueri, etiam cum cessant, exercitatione aliquâ ludicrâ delectantur: Deum sic feriatum volumus cessatione torpere, ut, si se commoverit, vereamur ne beatus esse non possit. Hæc oratio non modo Deos spoliat motu et actione divinâ, sed etiam homines inertes efficit; si quidem, agens aliquid, ne Deus quidem esse beatus potest.

Verum sit sane, ut vultis, Deus, effigies hominis, et imago. Quod ejus est domicilium? quæ sedes? qui locus? quæ deinde actio vitæ? quibus rebus (id,

quod vultis) beatus est? Utatur enim suis bonis, oportet, et fruatur, qui beatus futurus est. Nam locus quidem iis etiam naturis, quæ sine animis sunt, suus est cuique proprius, ut terra infimum teneat, hanc inundet aqua; superior ætheri, ignibus altissima, ora reddatur. Bestiarum autem terrenæ sunt aliæ, partim aquatiles, aliæ quasi ancipites, in utrâque sede viventes: sunt quædam etiam, quæ igne nasci putentur, appareantque in ardentibus fornacibus sæpe volitantes.

Quæro igitur, vester Deus primum ubi habitet; deinde, quæ causa eum loco moveat, si modo movetur aliquando; postremo, cum hoc proprium sit animantium, ut aliquid appetant, quod sit naturæ accommodatum; Deus quid appetat: ad quam denique rem motu mentis ac rationis utatur: postremo, quo modo beatus sit, quo modo æternus. Quidquid enim horum attigeris, ulcus est. Ita male instituta ratio exitum reperire non potest. Sic enim dicebas, speciem Dei percipi cogitatione, non sensu; nec esse in eâ ullam soliditatem, neque eamdem ad numerum permanere; eamque esse ejus visionem, ut similitudine et transitione cernatur, neque deficiat unquam ex infinitis corporibus similium accessio; ex eoque fieri, ut, in hæc intenta, mens nostra beatam illam naturam et sempiternam putet.

XXXVIII. Hoc (per ipsos Deos, de quibus loquimur!) quale tandem est? Nam, si tantummodo ad cogitationem valent, nec ullam habent soliditatem nec eminentiam; quid interest, utrum de Hippocentauro an de Deo cogitemus? Omnem enim talem conformationem animi cæteri philosophi motum inanem vocant; vos autem adventum in animos, et introitum, imaginum dicitis. Ut igitur, Ti. Gracchum cum videor concionantem in Capitolio videre, de M. Octavio deferentem sitellam, tum eum motum animi dico esse inanem: tu autem et Gracchi et Octavii imagines remanere, quæ, in Capitolium cum perve-

nerim, tum ad animum meum referantur: hoc idem fieri in Deo, cujus crebrâ facie pellantur animi; ex quo esse beati atque æterni intelligantur.

Fac imagines esse, quibus pulsentur animi: species duntaxat objicitur quædam: num etiam cur ea beata sit? cur æterna? Quæ autem istæ imagines vestræ, aut unde? a Democrito omnino hæc licentia. Sed et ille reprehensus a multis est; nec vos exitum reperitis: totaque res vacillat, et claudicat. Nam quid est, quod minus probari possit, quam omnium in me incidere imagines, Homeri, Archilochi, Romuli, Numæ, Pythagoræ, Platonis, nec ex formâ, quâ illi fuerunt? Quomodo ergo illi? et quorum imagines? Orpheum poëtam docet Aristoteles nunquam fuisse: et hoc Orphicum carmen Pythagorei ferunt cujusdam fuisse Cercopis. At Orpheus, id est, imago ejus, ut vos vultis, in animum meum sæpe incurrit. Quid, quod ejusdem hominis in meum aliæ, aliæ in tuum? Quid, quod earum rerum, quæ nunquam omnino fuerunt, neque esse potuerunt, ut Scyllæ, ut Chimæræ? Quid, quod hominum, locorum, urbium earum, quas nunquam vidimus? Quid, quod, simul ac mihi collibitum est, præsto est imago? Quid, quod etiam ad dormientem veniunt invocatæ?

XXXIX. Tota res, Vellei, nugatoria est. Vos autem non modo oculis imagines, sed etiam animis inculcatis: tanta est impunitas garriendi. At quam licenter! "Fluentium frequenter transitio fit visionum, ut e multis una videatur." Puderet me dicere non intelligere, si vos ipsi intelligeretis, qui ista defenditis. Quo modo enim probas, continenter imagines ferri? aut, si continenter, quo modo æternæ? "Innumerabilitas," inquis, "suppeditat atomorum." Num eadem ergo ista facient, ut sint omnia sempiterna? Confugis ad æquilibritatem (sic enim Ισονομιαν, si placet, appellemus); et ais, "quoniam

sit natura mortalis, immortalem etiam esse oportere." Isto modo, quoniam homines mortales sunt, sint aliqui immortales: et, quoniam nascuntur in terrâ, nascantur et in aquâ: et, "quia sunt, quæ interimant, sint, quæ conservent." Sint sane: sed ea conservent, quæ sunt. Deos istos esse non sentio. Omnis tamen ista rerum effigies ex individuis quo modo corporibus oritur? quæ etiam si essent (quæ nulla sunt), pellere se ipsa et agitari inter se concursu fortasse possent: formare, figurare, colorare, animare, non possent. Nullo igitur modo immortalem Deum efficitis.

XL. Videamus nunc de beato. Sine virtute certe nullo modo: virtus autem actuosa: et Deus vester nihil agens: expers virtutis igitur: ita, ne beatus quidem. Quæ ergo vita? Suppeditatio, inquis, bonorum, nullo malorum interventu. Quorum tandem bonorum? Voluptatum, credo; nempe ad corpus pertinentium. Nullam enim novistis, nisi profectam a corpore, et redeuntem ad corpus, animi voluptatem. Non arbitror te, Vellei, similem esse Epicureorum reliquorum; quos pudeat earum Epicuri vocum, quibus ille testatur, se ne intelligere quidem ullum bonum, quod sit sejunctum a delicatis et obscœnis voluptatibus; quas quidem, non erubescens, persequitur omnes nominatim. Quem cibum igitur, aut quas potiones, aut quas vocum aut colorum varietates, aut quos tactus, quos odores, adhibebis ad Deos, ut eos perfundas voluptatibus? Ac poëtæ quidem nectar, ambrosiam, epulas comparant, et aut Juventatem aut Ganymedem pocula ministrantem: tu autem, Epicure, quid facies? neque enim, unde habeat ista Deus tuus, video: nec, quomodo utatur. Locupletior igitur hominum natura ad beate vivendum est, quam Deorum, quod pluribus generibus fruitur voluptatum.

At has leviores ducis voluptates, quibus quasi ti-

tillatio (Epicuri enim hoc verbum est) sensibus adhibetur. Quousque ludis? nam Philo etiam noster ferre non poterat, adspernari Epicureos molles et delicatas voluptates: summâ enim memoriâ pronuntiabat plurimas Epicuri sententias, his ipsis verbis, quibus erant scriptæ. Metrodori vero, qui est Epicuri collega sapientiæ, multa impudentiora recitabat. Accusat enim Timocratem, fratrem suum, Metrodorus, quod dubitet omnia, quæ ad beatam vitam pertineant, ventre metiri: neque id semel dicit, sed sæpius. Annuere te video: nota enim tibi sunt. Proferrem libros, si negares. Neque nunc reprehendo, quod ad voluptatem omnia referantur; (alia est ea quæstio) sed doceo, Deos vestros esse voluptatis expertes; ita, vestro judicio, ne beatos quidem.

XLI. At dolore vacant. Sati'n' est id ad illam abundantem bonis vitam beatissimam? Cogitat, inquiunt, assidue beatum esse se: habet enim nihil aliud, quod agitet in mente. Comprehende igitur animo, et propone ante oculos, Deum nihil aliud in omni æternitate, nisi, "Mihi pulchre est," et, "Ego beatus sum," cogitantem. Nec tamen video, quo modo non vereatur iste Deus beatus, ne intereat, cum sine ullâ intermissione pulsetur agiteturque incursione atomorum sempiternâ, cumque ex ipso imagines semper affluant. Ita nec beatus est vester Deus, nec æternus.

At etiam de sanctitate, de pietate adversus Deos, libros scripsit Epicurus. At quo modo in his loquitur? ut Coruncanium, aut Scævolam, pontifices maximos, te audire dicas; non eum, qui sustulerit omnem funditus religionem; nec manibus, ut Xerxes, sed rationibus, Deorum immortalium templa et aras everterit. Quid est enim, cur Deos ab hominibus colendos dicas, cum Dii non modo homines non colant, sed omnino nihil curent, nihil agant?

At est eorum eximia quædam præstansque natura, ut ea debeat ipsa per se ad se colendam elicere sapientem. An quidquam eximium potest esse in eâ naturâ, quæ, suâ voluptate lætans, nihil nec actura sit unquam, neque agat, neque egerit? Quæ porro pietas ei debetur, a quo nihil acceperis? aut quid omnino, cujus nullum meritum sit, ei deberi potest? Est enim pietas justitia adversum Deos; cum quibus quid potest nobis esse juris, cum homini nulla cum Deo sit communitas? Sanctitas autem est scientia colendorum Deorum; qui quamobrem colendi sint, non intelligo, nullo nec accepto ab iis nec sperato bono.

XLII. Quid est autem, quod Deos veneremur propter admirationem ejus naturæ, in quâ egregium nihil videmus? Nam superstitione (quod gloriari soletis) facile est liberari, cum sustuleris omnem vim Deorum. Nisi forte Diagoram, aut Theodorum, qui omnino Deos esse negabant, censes superstitiosos esse potuisse. Ego ne Protagoram quidem, cui neutrum liquerit, nec esse Deos, nec non esse. Horum enim sententiæ omnium, non modo superstitionem tollunt, in quâ inest timor inanis Deorum, sed etiam religionem, quæ Deorum cultu pio continetur.

Quid? ii, qui dixerunt, totam de Diis immortalibus opinionem fictam esse ab hominibus sapientibus reipublicæ causâ, ut, quos ratio non posset, eos ad officium religio duceret, nonne omnem religionem funditus sustulerunt? Quid? Prodicus Ceus, qui ea, quæ prodessent hominum vitæ, Deorum in numero habita esse dixit, quam tandem religionem reliquit? Quid? qui aut fortes, aut claros, aut potentes viros tradunt post mortem ad Deos pervenisse, eosque esse ipsos, quos nos colere, precari, venerarique soleamus, nonne expertes sunt religionum omnium? quæ ratio maxime tractata ab Euhemero est; quem noster et interpretatus et secutus

est, præter cæteros, Ennius. Ab Euhemero autem et mortes et sepulturæ demonstrantur Deorum. Utrum igitur hic confirmâsse religionem videtur, an penitus totam sustulisse? Omitto Eleusina, sanctam illam et augustam,

"Ubi initiantur gentes orarum ultimæ:"

prætereo Samothraciam, eaque,

"Quæ Lemni
Nocturno aditu occulta coluntur
Silvestribus sæpibus densa."

Quibus explicatis, ad rationemque revocatis, rerum magis natura cognoscitur, quam Deorum.

XLIII. Mihi quidem etiam Democritus, vir magnus in primis, cujus fontibus Epicurus hortulos suos irrigavit, nutare videtur in naturâ Deorum. Tum enim censet imagines divinitate præditas inesse universitati rerum; tum principia mentis, quæ sunt in eodem universo, Deos esse dicit; tum animantes imagines, quæ vel prodesse nobis solent, vel nocere; tum ingentes quasdam imagines, tantasque, ut universum mundum complectantur extrinsecus. Quæ quidem omnia sunt patriâ Democriti, quam Democrito, digniora. Quis enim istas imagines comprehendere animo potest? quis admirari? quis aut cultu aut religione dignas judicare?

Epicurus vero ex animis hominum extraxit radicitus religionem, cum Diis immortalibus et opem et gratiam sustulit. Cum enim optimam et præstantissimam naturam Dei dicat esse, negat idem esse in Deo gratiam: tollit id, quod maxime proprium est optimæ præstantissimæque naturæ. Quid enim est melius, aut quid præstantius, bonitate et beneficentiâ? quâ cum carere Deum vultis, neminem Deo nec Deum nec hominem carum, neminem ab eo amari,

neminem diligi, vultis. Ita fit, ut non modo homines a Diis, sed ipsi Dii inter se ab aliis alii, negligantur.

XLIV. Quanto Stoïci melius, qui a vobis reprehenduntur! Censent autem, sapientes sapientibus etiam ignotis esse amicos. Nihil est enim virtute amabilius: quam qui adeptus erit, ubicumque erit gentium, a nobis diligetur. Vos autem quid mali datis, cum in imbecillitate gratificationem et benevolentiam ponitis! Ut enim omittam vim et naturam Deorum; ne homines quidem censetis, nisi imbecilli essent, futuros beneficos et benignos fuisse? Nulla est caritas naturalis inter bonos? Carum ipsum verbum est amoris; ex quo amicitiæ nomen est ductum; quam si ad fructum nostrum referemus, non ad illius commoda, quem diligimus; non erit ista amicitia, sed mercatura quædam utilitatum suarum. Prata, et arva, et pecudum greges, diliguntur isto modo, quod fructus ex eis capiuntur. Hominum caritas et amicitia gratuita est. Quanto igitur magis Deorum! qui, nullâ re egentes, et inter se diligunt, et hominibus consulunt. Quod ni ita sit, quid veneramur, quid precamur Deos? cur sacris pontifices, cur auspiciis augures, præsunt? quid optamus a Diis immortalibus? quid vovemus?

At etiam liber est Epicuri, de sanctitate. Ludimur ab homine non tam faceto, quam ad scribendi licentiam libero. Quæ enim potest esse sanctitas, si Dii humana non curant? quæ autem animans natura, nihil curans? Verius est igitur nimirum illud, quod familiaris omnium nostrûm Posidonius disseruit in libro quinto de Natura Deorum, nullos esse Deos, Epicuro videri; quæque is de Diis immortalibus dixerit, invidiæ detestandæ gratiâ dixisse. Neque enim tam desipiens fuisset, ut homunculi similem Deum fingeret, lineamentis duntaxat extremis, non habitu solido; membris hominis præditum omnibus, usu membrorum ne minimo quidem; exilem quem-

dam atque pellucidum; nihil cuiquam tribuentem, nihil gratificantem, omnino nihil curantem, nihil agentem: quæ natura primum nulla esse potest: idque videns Epicurus, re tollit, oratione relinquit, Deos. Deinde, si maxime talis est Deus, ut nullâ gratiâ, nullâ hominum caritate teneatur; valeat. Quid enim dicam, propitius sit? Esse enim propitius potest nemini, quoniam, ut dicitis, omnis in imbecillitate est et gratia et caritas.

M. TULLII CICERONIS,

DE

NATURÂ DEORUM,

AD M. BRUTUM,

LIBER SECUNDUS.

I. Quæ cum Cotta dixisset, tum Velleius, Næ ego, inquit, incautus, qui cum Academico, et eodem rhetore, congredi conatus sum. Nam neque indisertum Academicum pertimuissem, nec sine istâ philosophiâ rhetorem, quamvis eloquentem: neque enim flumine conturbor inanium verborum, nec subtilitate sententiarum, si orationis est siccitas. Tu autem, Cotta, utrâque re valuisti. Corona tibi et judices defuerunt. Sed ad ista alias. Nunc Lucilium, si ipsi commodum est, audiamus.

Tum Balbus, Eumdem equidem mallem audire Cottam, dum, quâ eloquentiâ falsos Deos sustulit, eâdem veros inducat. Est enim et philosophi, et pontificis, et Cottæ, de Diis immortalibus habere non errantem et vagam, ut Academici, sed, ut nostri, stabilem certamque sententiam. Nam contra Epicurum satis superque dictum est. Sed aveo audire, tu ipse, Cotta, quid sentias.

An, inquit, oblitus es, quod initio dixerim, facilius me, talibus præsertim de rebus, quid non sentirem, quam quid sentirem, posse dicere? Quod si haberem aliquid, quod liqueret, tamen te vicissim audire vellem, cum ipse tam multa dixissem.

Tum Balbus, Geram tibi morem, et agam quam brevissime potero. Etenim, convictis Epicuri erroribus, longa de meâ disputatione detracta oratio est. Omnino dividunt nostri totam istam de Diis immortalibus quæstionem in partes quatuor. Primum docent, esse Deos; deinde, quales sint; tum, mundum ab his administrari; postremo, consulere eos rebus humanis. Nos autem hoc sermone, quæ priora duo sunt, sumamus: tertium et quartum, quia majora sunt, puto esse in aliud tempus differenda. Minime vero, inquit Cotta: nam et otiosi sumus, et iis de rebus agimus, quæ sunt etiam negotiis anteponendæ.

II. Tum Lucilius, Ne egere quidem videtur, inquit, oratione prima pars. Quid enim potest esse tam apertum, tamque perspicuum, cum cœlum suspeximus, cœlestiaque contemplati sumus, quam, esse aliquod numen præstantissimæ mentis, quo hæc regantur? quod ni ita esset, quî potuisset assensu omnium dicere Ennius?

"Adspice hoc sublime candens, quem invocant
omnes Jovem;"

illum vero et Jovem, et dominatorem rerum, et omnia nutu regentem, et, ut idem Ennius,

"Patrem Divûmque, hominumque,"

et præsentem ac præpotentem Deum. Quod qui dubitet, haud sane intelligo, cur non idem, sol sit an nullus sit, dubitare possit. Quid enim est hoc illo evidentius?

Quod nisi cognitum comprehensumque animis haberemus, non tam stabilis opinio permaneret, nec confirmaretur diuturnitate temporis; nec unâ cum

sæculis ætatibusque hominum inveterare potuisset. Etenim videmus, cæteras opiniones fictas atque vanas diuturnitate extabuisse. Quis enim Hippocentaurum fuisse, aut Chimæram, putat? quæve anus tam excors inveniri potest, quæ illa, quæ quondam credebantur, apud inferos portenta extimescat? Opinionum enim commenta delet dies; naturæ judicia confirmat. Itaque et in nostro populo, et in cæteris, Deorum cultus, religionumque sanctitates, exsistunt in dies majores atque meliores. Idque evenit non temere, nec casu, sed quod præsentiam sæpe Divi suam declarant; ut et apud Regillum bello Latinorum, cum A. Postumius dictator cum Octavio Mamilio Tusculano prœlio dimicaret, in nostrâ acie Castor et Pollux ex equis pugnare visi sunt; et, recentiore memoriâ, iidem Tyndaridæ Persen victum nuntiaverunt. P. enim Vatienus, avus hujus adolescentis, cum e præfecturâ Reatinâ Romam venienti noctu duo juvenes cum equis albis dixissent, regem Persen illo die captum, senatui nuntiavit; et primo, quasi temere de republicâ locutus, in carcerem conjectus est: post, a Paulo literis allatis, cum idem dies constitisset; et agro a senatu, et vacatione, donatus est. Atque etiam cum ad fluvium Sagram Crotoniatas Locri maximo prœlio devicissent, eo ipso die auditam esse eam pugnam ludis Olympiæ, memoriæ proditum est. Sæpe Faunorum voces exauditæ, sæpe visæ formæ Deorum, quemvis, non aut hebetem aut impium, Deos præsentes esse confiteri coëgerunt.

III. Prædictiones vero, et præsensiones rerum futurarum, quid aliud declarant, nisi hominibus ea, quæ sint, ostendi, monstrari, portendi, prædici? ex quo illa ostenta, monstra, portenta, prodigia dicuntur. Quod si ea ficta credimus licentiâ fabularum, Mopsum, Tiresiam, Amphiaräum, Calchantem, Helenum; quos tamen augures ne ipsæ quidem fabulæ adscivissent, si res omnino repudiarent; ne do-

mesticis quidem exemplis docti, numen Deorum comprobabimus? Nihil nos P. Claudii, bello Punico primo, temeritas movebit, qui etiam per jocum Deos irridens, cum caveâ liberati pulli non pascerentur, mergi eos in aquam jussit, ut biberent, quoniam esse nollent. Qui risus, classe devictâ, multas ipsi lacrymas, magnam populo Romano cladem, attulit. Quid? collega ejus Junius, eodem bello, nonne tempestate classem amisit, cum auspiciis non paruisset? Itaque Claudius a populo condemnatus est: Junius necem sibi ipse conscivit. C. Flaminium Cælius religione neglectâ cecidisse apud Trasimenum scribit, cum magno reipublicæ vulnere. Quorum exitio intelligi potest, eorum imperiis rempublicam amplificatam, qui religionibus paruissent. Et, si conferre volumus nostra cum externis, cæteris rebus aut pares aut etiam inferiores reperiemur; religione, id est, cultu Deorum, multo superiores.

An Attii Navii lituus ille, quo ad investigandum suem regiones vineæ terminavit, contemnendus est? Crederem, nisi ejus augurio rex Hostilius maxima bella gessisset. Sed, negligentiâ nobilitatis, augurii disciplinâ omissâ, veritas auspiciorum spreta est, species tantum retenta. Itaque maximæ reipublicæ partes, in his bella, quibus reipublicæ salus continetur, nullis auspiciis administrantur; nulla peremnia servantur, nulla ex acuminibus; nulli viri vocantur, ex quo in procinctu testamenta perierunt. Tum enim bella gerere nostri duces incipiunt, cum auspicia posuerunt. At vero apud majores tanta religionis vis fuit, ut quidam imperatores etiam seipsos Diis immortalibus, capite velato, verbis certis, pro republicâ devoverent. Multa ex Sibyllinis vaticinationibus, multa ex haruspicum responsis, commemorare possum, quibus ea confirmentur, quæ dubia nemini debent esse.

IV. Atqui et nostrorum augurum et Etruscorum haruspicum disciplinam, P. Scipione, C. Figulo con-

sulibus, res ipsa probavit: quos cum Ti. Gracchus, consul iterum, recrearet, primus rogatorum, ut eos retulit, ibidem est repente mortuus. Gracchus cum comitia nihilominus peregisset, remque illam in religionem populo venisse sentiret, ad senatum retulit. Senatus, quos ad soleret, referendum censuit. Haruspices, introducti, responderunt, non fuisse justum comitiorum rogatorem. Tum Gracchus, (ut e patre audiebam) incensus irâ, Itane vero? Ego non justus, qui et consul rogavi, et augur, et auspicato? An vos, Tusci ac barbari, auspiciorum populi Romani jus tenetis, et interpretes esse comitiorum potestis? Itaque tum illos exire jussit. Post autem ex provinciâ literas ad collegium misit, se, cum legeret libros, recordatum esse, vitio sibi tabernaculum captum fuisse in hortis Scipionis; quod, cum pomœrium postea intrâsset, habendi senatûs causâ, in redeundo, cum idem pomœrium transiret, auspicari esset oblitus: itaque vitio creatos consules esse. Augures rem ad senatum; senatus, ut abdicarent consules; abdicaverunt. Quæ quærimus exempla majora? vir sapientissimus, atque haud scio an omnium præstantissimus, peccatum suum, quod celari posset, confiteri maluit, quam hærere in republicâ religionem: consules summum imperium statim deponere, quam id tenere punctum temporis contra religionem. Magna augurum auctoritas.

Quid? haruspicum ars nonne divina? Hæc innumerabilia ex eodem genere qui videat, nonne cogatur confiteri Deos esse? Quorum enim interpretes sunt, eos ipsos esse certe necesse est. Deorum autem interpretes sunt: Deos igitur esse fateamur. At fortasse non omnia eveniunt, quæ prædicta sunt. Ne, ægri quidem quia non omnes convalescunt, idcirco ars nulla medicina est. Signa ostenduntur a Diis rerum futurarum. In his si qui erraverunt, non Deorum natura, sed hominum conjectura, peccavit. Itaque inter omnes omnium gentium [sententia] constat, (omnibus enim

innatum est, et in animo quasi insculptum) esse Deos.

V. Quales sint, varium est: esse, nemo negat. Cleanthes quidem noster quatuor de causis dixit in animis hominum informatas Deorum esse notiones. Primam posuit eam, de quâ modo dixi, quæ orta esset ex præsensione rerum futurarum: alteram, quam ceperimus ex magnitudine commodorum, quæ percipiuntur cœli temperatione, fecunditate terrarum, aliarumque commoditatum complurium copiâ: tertiam, quæ terreret animos fulminibus, tempestatibus, nimbis, nivibus, grandinibus, vastitate, pestilentiâ, terræ motibus, et sæpe fremitibus, lapideisque imbribus, et guttis imbrium quasi cruentis; tum lapidibus, aut repentinis terrarum hiatibus; tum, præter naturam, hominum pecudumque portentis; tum facibus visis cœlestibus: tum stellis iis, quas Græci cometas, nostri crinitas, vocant (quæ nuper bello Octaviano magnarum fuerunt calamitatum prænuntiæ); tum sole geminato, quod, (ut e patre audivi) Tuditano et Aquillio consulibus, evenerat: quo quidem anno P. Africanus, sol alter, exstinctus est. Quibus exterriti, homines vim quamdam esse cœlestem et divinam suspicati sunt. Quartam causam esse, eamque vel maximam, æquabilitatem motûs, conversionem cœli; solis, lunæ, siderumque omnium distinctionem, varietatem, pulchritudinem, ordinem: quarum rerum adspectus ipse satis indicaret, non esse ea fortuita. Ut, si quis in domum aliquam, aut in gymnasium, aut in forum, venerit; cum videat omnium rerum rationem, modum, disciplinam, non possit ea sine causâ fieri judicare; sed esse aliquem intelligat, qui præsit, et cui pareatur: multo magis in tantis motionibus, tantisque vicissitudinibus, tam multarum rerum atque tantarum ordinibus, in quibus nihil unquam immensa et infinita vetustas mentita sit, statuat, ne-

cesse est, ab aliquâ mente tantos naturæ motus gubernari.

VI. Chrysippus quidem, quamquam est acerrimo ingenio, tamen ea dicit, ut ab ipsâ naturâ didicisse, non ut ipse reperisse, videatur. "Si enim," inquit, "est aliquid in rerum naturâ, quod hominis mens, quod ratio, quod vis, quod potestas humana efficere non possit; est certe id, quod illud efficit, homine melius. Atqui res cœlestes, omnesque eæ, quarum est ordo sempiternus, ab homine confici non possunt. Est igitur id, quo illa conficiuntur, homine melius. Id autem quid potius dixeris, quam Deum? Etenim si Dii non sunt, quid esse potest in rerum naturâ homine melius? in eo enim solo ratio est, quâ nihil potest esse præstantius. Esse autem hominem, qui nihil in omni mundo melius esse, quam se putet, desipientis arrogantiæ est. Ergo est aliquid melius. Est igitur profecto Deus."

An vero, si domum magnam pulchramque videris, non possis adduci, ut, etiam si dominum non videas, muribus illam et mustelis ædificatam putes; tantum vero ornatum mundi, tantam varietatem pulchritudinemque rerum cœlestium, tantam vim et magnitudinem maris atque terrarum, si tuum, ac non Deorum immortalium domicilium putes, nonne plane desipere videare? An ne hoc quidem intelligimus, omnia supera esse meliora? terram autem esse infimam, quam crassissimus circumfundat aër? ut, ob eam ipsam causam, quod etiam quibusdam regionibus atque urbibus contingere videmus, hebetiora ut sint hominum ingenia propter cœli pleniorem naturam, hoc idem generi humano evenerit, quod in terrâ, hoc est, in crassissimâ regione mundi, collocati sint.

Et tamen, ex ipsâ hominum sollertiâ, esse aliquam mentem, et eam quidem acriorem et divinam, existimare debemus. "Unde enim hanc homo arripuit?" ut ait apud Xenophontem Socrates. Quin et humo-

rem, et calorem, qui est fusus in corpore, et terrenam ipsam viscerum soliditatem, animum denique illum spirabilem, si quis quærat, unde habeamus, apparet; quod aliud a terrâ sumsimus, aliud ab humore, aliud ab igne, aliud ab aëre eo, quem spiritu ducimus.

VII. Illud autem, quod vincit hæc omnia, rationem dico, et, si placet pluribus verbis, mentem, consilium, cogitationem, prudentiam, ubi invenimus? unde sustulimus? An cætera mundus habebit omnia, hoc unum, quod plurimi est, non habebit? Atqui certe nihil omnium rerum melius est mundo, nihil præstabilius, nihil pulchrius: nec solum nihil est, sed ne cogitari quidem quidquam melius potest. Et, si ratione et sapientiâ nihil est melius, necesse est hæc inesse in eo, quod optimum esse concedimus.

Quid vero? tanta rerum consentiens, conspirans, continuata cognatio, quem non coget ea, quæ dicuntur a me, comprobare? Possetne uno tempore florere, deinde vicissim horrere, terra? aut, tot rebus ipsis se immutantibus, solis accessus, discessusque solstitiis brumisque cognosci; aut æstus maritimi, fretorumque angustiæ, ortu aut obitu lunæ commoveri? aut unâ totius cœli conversione cursus astrorum dispares conservari? Hæc ita fieri, omnibus inter se concinentibus mundi partibus, profecto non possent, nisi ea uno divino et continuato spiritu continerentur.

VIII. Atque hæc cum uberius disputantur et fusius, ut mihi est in animo facere, facilius effugiunt Academicorum calumniam. Cum autem (ut Zeno solebat) brevius angustiusque concluduntur, tum apertiora sunt ad reprehendendum. Nam, ut profluens amnis aut vix aut nullo modo, conclusa autem aqua facile, corrumpitur; sic orationis flumine reprehensoris vitia diluuntur; angustia autem conclusæ orationis non facile se ipsa tutatur.

Hæc enim, quæ dilatantur a nobis, Zeno sic pre-

mebat: "Quod ratione utitur, id melius est, quam id quod ratione non utitur. Nihil autem mundo melius. Ratione igitur mundus utitur." Similiter effici potest, sapientem esse mundum; similiter, beatum; similiter, æternum. Omnia enim hæc meliora sunt, quam ea quæ sunt his carentia; nec mundo quidquam melius; ex quo efficitur, esse mundum Deum. Idemque hoc modo: "Nullius sensu carentis pars aliqua potest esse sentiens. Mundi autem partes sentientes sunt. Non igitur caret sensu mundus." Pergit idem, et urget angustius: "Nihil," inquit, "quod animi, quodque rationis est expers, id generare ex se potest animantem, compotemque rationis. Mundus autem generat animantes, compotesque rationis. Animans est igitur mundus, composque rationis."

Idemque similitudine (ut sæpe solet) rationem conclusit hoc modo: "Si ex olivâ modulate canentes tibiæ nascerentur, num dubitares, quin inesset in olivâ tibicinis quædam scientia? Quid, si platani fidiculas ferrent numerose sonantes? Idem scilicet censeres, in platanis inesse musicam. Cur igitur mundus non animans sapiensque judicetur, cum ex se procreet animantes atque sapientes?"

IX. Sed, quoniam cœpi secus agere, atque initio dixeram; negâram enim hanc primam partem egere oratione, quod esset omnibus perspicuum, Deos esse: tamen id ipsum rationibus physicis confirmare volo. Sic enim res se habet, ut omnia, quæ alantur et crescant, contineant in se vim caloris, sine quâ neque ali possent, neque crescere. Nam omne, quod est calidum et igneum, cietur et agitur motu suo. Quod autem alitur et crescit, motu quodam utitur certo et æquabili; qui quamdiu remanet in nobis, tamdiu sensus et vita remanet; refrigerato autem et exstincto calore, occidimus ipsi et exstinguimur.

Quod quidem Cleanthes his etiam argumentis docet, quanta vis insit caloris in omni corpore. Negat

enim ullum esse cibum tam gravem, quin is die et nocte concoquatur: cujus etiam in reliquiis inest calor iis, quas natura respuerit. Jam vero venæ et arteriæ micare non desinunt, quasi quodam igneo motu: animadversumque sæpe est, cum cor animantis alicujus evulsum ita mobiliter palpitaret, ut imitaretur igneam celeritatem. Omne igitur quod vivit, sive animal sive terrâ editum, id vivit propter inclusum in eo calorem. Ex quo intelligi debet, eam caloris naturam vim habere in se vitalem, per omnem mundum pertinentem.

Atque id facilius cernemus, toto genere hoc igneo, quod tranat omnia, subtilius explicato. Omnes igitur partes mundi (tangam autem maximas) calore fultæ sustinentur: quod primum in terrenâ naturâ perspici potest. Nam et lapidum conflictu atque tritu elici ignem videmus; et, recenti fossione,

"terram fumare calentem;"

atque etiam ex puteis jugibus aquam calidam trahi, et id maxime hibernis fieri temporibus, quod magna vis caloris terræ cavernis contineatur; eaque hieme sit densior; ob eamque causam, calorem insitum [in terris] contineat arctius.

X. Longa est oratio, multæque rationes, quibus doceri possit, omnia, quæ terra concipiat semina, quæque ipsa, ex se generata, stirpibus infixa contineat, ea, temperatione caloris, et oriri et augescere. Atque aquæ etiam admixtum esse calorem, primum ipse liquor, tum aquæ declarat effusio; quæ neque conglaciaret frigoribus, neque nive pruinâque concresceret, nisi eadem se, admixto calore liquefacta et dilapsa, diffunderet. Itaque et Aquilonibus reliquisque frigoribus adjectis, durescit humor; et idem vicissim mollitur tepefactus, et tabescit calore. Atque etiam maria agitata ventis ita tepescunt, ut intelligi facile possit, in tantis illis humoribus inclusum esse calorem. Nec enim ille externus et adventicius ha-

bendus est tepor, sed ex intimis maris partibus agitatione excitatus: quod nostris quoque corporibus contingit, cum motu atque exercitatione recalescunt. Ipse vero aër, qui naturâ est maxime frigidus, minime est expers caloris. Ille vero et multo quidem calore admixtus est: ipse enim oritur ex respiratione aquarum: earum enim quasi vapor quidam aër habendus est. Is autem exsistit motu ejus caloris, qui aquis continetur: quam similitudinem cernere possumus in iis aquis, quæ effervescunt subditis ignibus. Jam vero reliqua quarta pars mundi, ea et ipsa tota natura fervida est; et cæteris naturis omnibus salutarem impertit et vitalem calorem. Ex quo concluditur, cum omnes mundi partes sustineantur calore, mundum etiam ipsum simili parique naturâ in tantâ diuturnitate servari; eoque magis, quod intelligi debet, calidum illud atque igneum ita in omni fusum esse naturâ, ut in eo insit procreandi vis, et causa gignendi; a quo et animantia omnia, et ea, quorum stirpes terrâ continentur, et nasci sit necesse, et augescere.

XI. Natura est igitur, quæ contineat mundum omnem, eumque tueatur, et ea quidem non sine sensu atque ratione. Omnem enim naturam, necesse est, quæ non solitaria sit neque simplex, sed cum alio juncta atque connexa, habere aliquem in se principatum, ut in homine mentem, in belluâ quiddam simile mentis, unde oriantur rerum appetitus. In arborum autem, et earum rerum quæ gignuntur e terrâ, radicibus inesse principatus putatur. Principatum autem id dico, quod Græci Ἡγεμονικὸν vocant; quo nihil in quoque genere nec potest nec debet esse præstantius. Itaque necesse est, illud etiam, in quo sit totius naturæ principatus, esse omnium optimum, omniumque rerum potestate dominatuque dignissimum.

Videmus autem, in partibus mundi (nihil est enim in omni mundo, quod non pars universi sit) inesse

sensum et rationem. In eâ parte igitur, in quâ mundi inest principatus, hæc inesse necesse est, et acriora quidem atque majora. Quocirca, sapientem esse mundum, necesse est; naturamque eam, quæ res omnes complexa teneat, perfectione rationis excellere; eoque Deum esse mundum, omnemque vim mundi naturâ divinâ contineri.

Atque etiam mundi ille fervor, purior, pellucidior, mobiliorque multo, ob easque causas aptior ad sensus commovendos, quam hic noster calor, quo hæc, quæ nota nobis sunt, retinentur et vigent. Absurdum est igitur dicere, cum homines bestiæque hoc calore teneantur, et propterea moveantur ac sentiant, mundum esse sine sensu; qui integro et puro et libero, eodemque acerrimo et mobilissimo, ardore teneatur; præsertim cum is ardor, qui est mundi, non agitatus ab alio, neque externo pulsu, sed per se ipse, ac suâ sponte, moveatur. Nam quid potest esse mundo valentius, quod pellat atque moveat calorem eum, quo ille teneatur?

XII. Audiamus enim Platonem, quasi quemdam Deum philosophorum; cui duo placet esse motus, unum suum, alterum externum: esse autem divinius, quod ipsum ex se suâ sponte moveatur, quam quod pulsu agitetur alieno. Hunc autem motum in solis animis esse ponit; ab hisque principium motûs esse ductum putat. Quapropter, quoniam ex mundi ardore motus omnis oritur, is autem ardor, non alieno impulsu, sed suâ sponte, movetur; animus sit, necesse est. Ex quo efficitur, animantem esse mundum.

Atque ex hoc quoque intelligi poterit, in eo inesse intelligentiam, quod certe est mundus melior, quam ulla natura. Ut enim nulla pars corporis nostri est, quæ non sit minoris quam nosmetipsi sumus; sic mundum universum pluris esse, necesse est, quam partem aliquam universi. Quod si ita est, sapiens sit mundus, necesse est: nam, ni ita esset, hominem,

qui est mundi pars, quoniam rationis est particeps, pluris esse quam mundum omnem, oporteret.

Atque etiam si a primis inchoatisque naturis ad ultimas perfectasque volumus procedere, ad Deorum naturam perveniamus, necesse est. Primo enim animadvertimus, a naturâ sustineri ea quæ gignantur e terrâ, quibus natura nihil tribuit amplius, quam ut ea alendo atque augendo tueretur. Bestiis autem sensum et motum dedit, et, cum quodam appetitu, accessum ad res salutares, a pestiferis recessum: homini hoc amplius, quod addidit rationem, quâ regerentur animi appetitus, qui tum remitterentur, tum continerentur.

XIII. Quartus autem gradus et altissimus est eorum qui naturâ boni sapientesque gignuntur; quibus a principio innascitur ratio recta constansque, quæ supra hominem putanda est, Deoque tribuenda, id est, mundo; in quo necesse est perfectam illam atque absolutam inesse rationem. Neque enim dici potest, in ullâ rerum institutione non esse aliquid extremum atque perfectum. Ut enim in vite, ut in pecude, (nisi quæ vis obstitit) videmus naturam suo quodam itinere ad ultimum pervenire; atque, ut pictura, et fabrica, cæteræque artes, habent quemdam absoluti operis effectum; sic, in omni naturâ, ac multo etiam magis, necesse est absolvi aliquid ac perfici. Etenim cæteris naturis multa externa, quo minus perficiantur, possunt obsistere: universam autem naturam nulla res potest impedire; propterea quod omnes naturas ipsa cohibet et continet. Quocirca necesse est, esse quartum illum et altissimum gradum, quo nulla vis possit accedere.

Is autem est gradus, in quo rerum omnium natura ponitur: quæ quoniam talis est, ut præsit omnibus, et eam nulla res possit impedire, necesse est, intelligentem esse mundum, et quidem etiam sapientem. Quid autem est inscitius, quam eam naturam, quæ omnes res sit complexa, non optimam dici; aut,

cum sit optima, non primum animantem esse, deinde rationis et consilii compotem, postremo sapientem? quî enim potest aliter esse optima? Neque enim, si stirpium similis sit, aut etiam bestiarum, optima putanda sit potius, quam deterrima: nec vero, si rationis particeps sit, nec sit tamen a principio sapiens, non sit deterior mundi potius, quam humana conditio. Homo enim sapiens fieri potest: mundus autem, si in æterno præteriti temporis spatio fuit insipiens, nunquam profecto sapientiam consequetur: ita erit homine deterior. Quod quoniam absurdum est, et sapiens a principio mundus, et Deus, habendus est. Neque enim est quidquam aliud præter mundum, cui nihil absit, quodque undique aptum atque perfectum expletumque sit omnibus suis numeris et partibus.

XIV. Scite enim Chrysippus, ut, clypei causâ, involucrum; vaginam autem, gladii; sic, præter mundum, cætera omnia aliorum causâ esse generata, ut eas fruges atque fructus quos terra gignit, animantium causâ; animantes autem, hominum; ut equum, vehendi causâ; arandi, bovem; venandi et custodiendi, canem. Ipse autem homo ortus est ad mundum contemplandum et imitandum, nullo modo perfectus; sed est quædam particula perfecti. Sed mundus, quoniam omnia complexus est, nec est quidquam quod non insit in eo, perfectus undique est. Quid igitur potest ei deesse, quod est optimum? Nihil autem est mente et ratione melius. Ergo hæc mundo deesse non possunt. Bene igitur idem Chrysippus, qui, similitudines adjungens, omnia in perfectis et maturis docet esse meliora, ut in equo quam in equulo, in cane quam in catulo, in viro quam in puero; item, quod in omni mundo optimum sit, id in perfecto aliquo atque absoluto esse debere. Est autem nihil mundo perfectius; nihil virtute melius. Igitur mundi est propria virtus. Nec vero hominis natura perfecta est: et efficitur tamen in homine vir-

tus: quanto igitur in mundo facilius! Est ergo in eo virtus. Sapiens est igitur, et propterea Deus.

XV. Atque, hac mundi divinitate perspectâ, tribuenda est sideribus eadem divinitas; quæ ex mobilissimâ purissimâque ætheris parte gignuntur; neque ullâ præterea sunt admixta naturâ, totaque sunt calida atque pellucida; ut ea quoque rectissime et animantia esse, et sentire atque intelligere, dicantur. Atque ea quidem tota esse ignea, duorum sensuum testimonio confirmari Cleanthes putat, tactûs, et oculorum. Nam solis candor illustrior est, quam ullius ignis, quippe qui immenso mundo tam longe lateque colluceat: et is ejus tactus est, non ut tepefaciat solum, sed etiam sæpe comburat: quorum neutrum faceret, nisi esset igneus. Ergo, inquit, cum sol igneus sit, Oceanique alatur humoribus (quia nullus ignis sine pastu aliquo possit permanere); necesse est, aut ei similis sit igni quem adhibemus ad usum atque ad victum, aut ei qui corporibus animantium continetur.

Atque hic noster ignis, quem usus vitæ requirit, confector est et consumtor omnium; idemque, quocumque invasit, cuncta disturbat ac dissipat. Contra, ille corporeus, vitalis et salutaris, omnia conservat, alit, auget, sustinet, sensuque afficit. Negat ergo esse dubium, horum ignium sol utri similis sit, cum is quoque efficiat ut omnia floreant, et in suo quæque genere pubescant. Quare, cum solis ignis similis eorum ignium sit qui sunt in corporibus animantium; solem quoque animantem esse oportet, et quidem reliqua astra, quæ oriantur in ardore cœlesti, qui æther, vel cœlum, nominatur.

Cum igitur aliorum animantium ortus in terrâ sit, aliorum in aquâ, in aëre aliorum; absurdum esse Aristoteli videtur, in eâ parte, quæ sit ad gignenda animalia aptissima, animal gigni nullum putare. Sidera autem æthereum locum obtinent; qui quoniam tenuissimus est, et semper agitatur et

viget; necesse est, quod animal in eo gignatur, id et sensu acerrimo, et mobilitate celerrimâ esse. Quare, cum in æthere astra gignantur, consentaneum est, in iis sensum inesse et intelligentiam; ex quo efficitur, in Deorum numero astra esse ducenda.

XVI. Etenim licet videre acutiora ingenia, et ad intelligendum aptiora, eorum qui terras incolant eas in quibus aër sit purus ac tenuis, quam illorum qui utantur crasso cœlo atque concreto. Quinetiam, cibo quo utare, interesse aliquid ad mentis aciem putant. Probabile est igitur, præstantem intelligentiam in sideribus esse, quæ et æthercam mundi partem incolant, et marinis terrenisque humoribus, longo intervallo extenuatis, alantur. Sensum autem astrorum atque intelligentiam maxime declarat ordo eorum, atque constantia. Nihil est enim, quod ratione et numero moveri possit sine consilio, in quo nihil est temerarium, nihil varium, nihil fortuitum. Ordo autem siderum, et in omni æternitate constantia, neque naturam significat (est enim plena rationis), neque fortunam, quæ, amica varietati, constantiam respuit. Sequitur ergo, ut ipsa suâ sponte, suo sensu ac divinitate, moveantur. Nec vero Aristoteles non laudandus in eo, quod omnia, quæ moventur, aut naturâ moveri censuit, aut vi, aut voluntate; moveri autem solem, et lunam, et sidera omnia: quæ autem naturâ moverentur, hæc aut pondere deorsum, aut levitate in sublime, ferri; quorum neutrum astris contingere, propterea quod eorum motus in orbem circumferretur. Nec vero dici potest, vi quâdam majore fieri, ut contra naturam astra moveantur: quæ enim potest major esse? Restat igitur, ut motus astrorum sit voluntarius. Quæ qui videat, non indocte solum, verum etiam impie faciat, si Deos esse neget. Nec sane multum interest, utrum id neget, an eos omni procuratione atque actione privet: mihi enim, qui nihil agit, esse omnino non

videtur. Esse igitur Deos ita perspicuum est, ut, id qui neget, vix eum sanæ mentis existimem.

XVII. Restat, ut, qualis eorum natura sit, consideremus: in quo nihil est difficilius, quam a consuetudine oculorum aciem mentis abducere. Ea difficultas induxit et vulgo imperitos, et similes philosophos imperitorum, ut, nisi figuris hominum constitutis, nihil possent de Diis immortalibus cogitare. Cujus opinionis levitas, confutata a Cottâ, non desiderat orationem meam. Sed, cum talem esse Deum certâ notione animi præsentiamus, primum, ut sit animans, deinde, ut in omni naturâ nihil eo sit præstantius; ad hanc præsensionem notionemque nostram, nihil video, quod potius accommodem, quam ut primum hunc ipsum mundum, quo nihil fieri excellentius potest, animantem esse et Deum judicem. Hîc, quam volet, Epicurus jocetur, homo non aptissimus ad jocandum, minimeque [resipiens] patriam; et dicat, se non posse intelligere, qualis sit volubilis et rotundus Deus: tamen ex hoc, quod ipse etiam probat, nunquam me movebit. Placet enim illi esse Deos, quia necesse sit præstantem esse aliquam naturam, quâ nihil sit melius. Mundo autem certe nihil est melius. Nec dubium, quin, quod animans sit, habeatque sensum et rationem et mentem, id sit melius, quam id quod his careat. Ita efficitur, animantem, sensûs, mentis, rationis mundum esse compotem: quâ ratione, Deum esse mundum, concluditur. Sed hæc paulo post facilius cognoscentur ex iis rebus ipsis, quas mundus efficit.

XVIII. Interea, Vellei, noli, quæso, præ te ferre, vos plane expertes esse doctrinæ. Conum tibi, ais, et cylindrum, et pyramidem pulchriorem, quam sphæram, videri. Novum etiam oculorum judicium habetis. Sed sint ista pulchriora, duntaxat adspectu; quod mihi tamen ipsum non videtur: quid enim pulchrius eâ figurâ, quæ sola omnes alias figuras

complexa continet, quæque nihil asperitatis habere, nihil offensionis, potest, nihil incisum angulis, nihil anfractibus, nihil eminens, nihil lacunosum? Cumque duæ formæ præstantes sint, ex solidis, globus, (sic enim Σφαιραν interpretari placet), ex planis autem, circulus aut orbis (qui Κυκλος Græce dicitur); his duabus formis contingit solis, ut omnes earum partes sint inter se simillimæ, a medioque tantum absit extremum, quantum idem a summo; quo nihil fieri potest aptius. Sed, si hæc non videtis, quia nunquam eruditum illum pulverem attigistis; ne hoc quidem physici intelligere potuistis, hanc æqualitatem motûs, constantiamque ordinum, in aliâ figurâ non potuisse servari? Itaque nihil potest esse indoctius, quam quod a vobis affirmari solet. Nec enim hunc ipsum mundum pro certo rotundum esse dicitis: nam posse fieri, ut sit aliâ figurâ; innumerabilesque mundos, alios aliarum esse formarum. Quæ, si, bis bina quot essent, didicisset Epicurus, certe non diceret. Sed, dum palato, quid sit optimum, judicat, cœli palatum (ut ait Ennius) non suspexit.

XIX. Nam, cum duo sint genera siderum, quorum alterum, spatiis immutabilibus ab Ortu ad Occasum commeans, nullum unquam cursûs sui vestigium inflectat; alterum autem continuas conversiones duas iisdem spatiis cursibusque conficiat; ex utrâque re et mundi volubilitas (quæ, nisi in globosâ formâ, esse non posset), et stellarum rotundi ambitus, cognoscuntur: primusque sol, qui astrorum obtinet principatum, ita movetur, ut, cum terras largâ luce compleverit, easdem modo his, modo illis ex partibus opacet. Ipsa enim umbra terræ, soli officiens, noctem efficit: nocturnorum autem spatiorum eadem est æquabilitas, quæ diurnorum; ejusdemque solis tum accessus modici, tum recessus, et frigoris et caloris modum temperant. Circuitus enim solis orbium V et LX et CCC, quartâ fere diei parte additâ, conversionem conficiunt annuam: inflectens autem

sol cursum, tum ad Septemtriones, tum ad Meridiem, æstates et hiemes efficit, et ea duo tempora, quorum alterum hiemi senescenti adjunctum est, alterum æstati. Ita, ex quatuor temporum mutationibus, omnium, quæ terrâ marique gignuntur, initia causæque ducuntur.

Jam solis annuos cursus spatiis menstruis luna consequitur; cujus tenuissimum lumen facit proximus accessus ad solem, digressus autem longissimus quisque plenissimum. Neque solum ejus species ac forma mutatur, tum crescendo, tum defectibus in initia recurrendo, sed etiam regio, quæ tum est Aquilonaris, tum Australis. In lunæ quoque cursu est et brumæ quædam et solstitii similitudo: multaque ab eâ manant et fluunt, quibus et animantes alantur augescantque; et pubescant, maturitatemque assequantur, quæ oriuntur e terrâ.

XX. Maxime vero sunt admirabiles motus earum quinque stellarum, quæ falso vocantur errantes: nihil enim errat, quod in omni æternitate conservat progressus et regressus, reliquosque motus, constantes et ratos. Quod eo est admirabilius in his stellis, quas dicimus, quia tum occultantur, tum rursus aperiuntur, tum adeunt, tum recedunt, tum antecedunt, tum subsequuntur, tum celerius moventur, tum tardius, tum omnino ne moventur quidem, sed ad quoddam tempus insistunt. Quarum ex disparibus motionibus magnum annum mathematici nominaverunt, qui tum efficitur, cum solis et lunæ et quinque errantium, ad eamdem inter se comparationem, confectis omnium spatiis, est facta conversio. Quæ quam longa sit, magna quæstio est; esse vero certam et definitam, necesse est. Nam ea, quæ Saturni stella dicitur, Φαινωνque a Græcis nominatur, quæ a terrâ abest plurimum, XXX fere annis cursum suum conficit. In quo cursu, multa mirabiliter efficiens, tum antecedendo, tum retardando, tum vespertinis temporibus delitescendo, tum matutinis rursum

se aperiendo, nihil immutat sempiternis sæculorum ætatibus, quin eadem iisdem temporibus efficiat. Infra autem hanc, propius a terrâ, Jovis stella fertur, quæ Φαέθων dicitur; eaque eumdem XII signorum orbem annis XII conficit; easdemque, quas Saturni stella, efficit in cursu varietates. Huic autem [proxime] inferiorem orbem tenet Πυρόεις, quæ stella Martis appellatur; eaque IV et XX mensibus, VI, ut opinor, diebus minus, eumdem lustrat orbem, quem duæ superiores. Infra hanc autem stella Mercurii est. Ea Στίλβων appellatur a Græcis; quæ, anno fere vertente, signiferum lustrat orbem; neque a sole longius unquam unius signi intervallo discedit, tum antevertens, tum subsequens. Infima est quinque errantium, terræque proxima, stella Veneris, quæ Φωσφόρος Græce, Lucifer Latine dicitur, cum antegreditur solem; cum subsequitur autem, Hesperos. Ea cursum anno conficit, et latitudinem lustrans signiferi orbis, et longitudinem (quod idem faciunt stellæ superiores); neque unquam ab sole duorum signorum intervallo longius discedit, tum antecedens, tum subsequens.

XXI. Hanc igitur in stellis constantiam, hanc tantam tam variis cursibus in omni æternitate convenientiam temporum, non possum intelligere sine mente, ratione, consilio. Quæ cum in sideribus inesse videamus, non possumus ea ipsa non in Deorum numero reponere. Nec vero stellæ eæ, quæ inerrantes vocantur, non significant eamdem mentem atque prudentiam; quarum est quotidiana, conveniens, constansque conversio: nec habent æthereos cursus, neque cœlo inhærentes, ut plerique dicunt physicæ rationis ignari. Non est enim ætheris ea natura, ut vi suâ stellas complexa contorqueat. Nam, tenuis ac pellucens, et æquabili calore suffusus, æther non satis aptus ad stellas continendas videtur. Habent igitur suam sphæram stellæ inerrantes, ab ethereâ conjunctione secretam et liberam. Earum

autem perennes cursus atque perpetui, cum admirabili incredibilique constantiâ, declarant in his vim et mentem esse divinam; ut, hæc ipsa qui non sentiat Deorum vim habere, is nihil omnino sensurus esse videatur.

Nulla igitur in cœlo nec fortuna, nec temeritas, nec erratio, nec varietas inest; contraque omnis ordo, veritas, ratio, constantia. Quæque his vacant, ementita et falsa, plenaque erroris, eunt circum terras, infra lunam, quæ omnium ultima est; in terrisque versantur. Cœlestium ergo admirabilem ordinem, incredibilemque constantiam, ex quâ conservatio et salus omnium omnis oritur, qui vacare mente putat, is ipse mentis expers habendus est. Haud ergo (ut opinor) erravero, si, a principe investigandæ veritatis, hujus disputationis principium duxero.

XXII. Zeno igitur ita naturam definit, ut eam dicat ignem esse artificiosum ad gignendum, progredientem viâ. Censet enim artis maxime proprium esse, creare et gignere; quodque in operibus nostrarum artium manus efficiat, id multo artificiosius naturam efficere, id est, ut dixi, ignem artificiosum, magistrum artium reliquarum. Atque hac quidem ratione omnis natura artificiosa est, quod habet quasi viam quamdam et sectam, quam sequatur.

Ipsius vero mundi, qui omnia complexu suo coercet et continet, natura non artificiosa solum, sed plane artifex, ab eodem Zenone dicitur, consultrix et provida utilitatum opportunitatumque omnium. Atque, ut cæteræ naturæ suis seminibus quæque gignuntur, augescunt, continentur; sic natura mundi omnes motus habet voluntarios, conatusque, et appetitiones, quas Ὁρμὰς Græci vocant; et his consentaneas actiones sic adhibet, ut nosmet ipsi, qui animis movemur, et sensibus. Talis igitur mens mundi cum sit, ob eamque causam vel prudentia vel providentia appellari recte possit, (Græce enim Προνοια dicitur) hæc potissimum providet, et in his

maxime est occupata, primum ut mundus quam aptissimus sit ad permanendum, deinde ut nullâ re egeat, maxime autem ut in eo eximia pulchritudo sit, atque omnis ornatus.

XXIII. Dictum est de universo mundo; dictum est etiam de sideribus; ut jam propemodum appareat multitudo nec cessantium Deorum, nec ea, quæ agant, molientium cum labore operoso ac molesto. Non enim venis et nervis et ossibus continentur, nec iis escis aut potionibus vescuntur, ut aut nimis acres aut nimis concretos humores colligant; nec iis corporibus sunt, ut aut casus aut ictus extimescant, aut morbos metuant ex defatigatione membrorum. Quæ verens Epicurus monogrammos Deos et nihil agentes commentus est. Illi autem pulcherrimâ formâ præditi, purissimâque in regione cœli collocati, ita feruntur, moderanturque cursus, ut ad omnia conservanda et tuenda consensisse videantur.

Multæ autem aliæ naturæ Deorum, ex magnis beneficiis eorum, non sine causâ, et a Græciæ sapientissimis et a majoribus nostris, constitutæ nominatæque sunt. Quidquid enim magnam utilitatem generi afferret humano, id non sine divinâ bonitate erga homines fieri arbitrabantur. Itaque tum illud, quod erat a Deo natum, nomine ipsius Dei nuncupabant, (ut, cum fruges Cererem appellamus, vinum autem Liberum; ex quo illud Terentii,

"Sine Cerere et Libero, friget Venus")

tum autem res ipsa, in quâ vis inest major aliqua, sic appellatur, ut ea ipsa vis nominetur Deus, ut Fides, ut Mens, quas in Capitolio dedicatas videmus proxime a M. Æmilio Scauro; ante autem ab Atilio Calatino erat Fides consecrata. Vides Virtutis templum, vides Honoris a M. Marcello renovatum, quod, multis ante annis, erat bello Ligustico a Q. Maximo dedicatum. Quid Opis? quid Salutis?

quid Concordiæ? Libertatis? Victoriæ? quarum omnium rerum quia vis erat tanta, ut sine Deo regi non posset, ipsa res Deorum nomen obtinuit. Quo ex genere Cupidinis, et Voluptatis, et Lubentinæ Veneris, vocabula consecrata sunt, vitiosarum rerum, neque naturalium; quamquam Velleius aliter existimat: sed tamen ea ipsa vitia naturam vehementius sæpe pulsant. Utilitatum igitur magnitudine constituti sunt ii Dii, qui utilitates quasque gignebant. Atque his quidem nominibus, quæ paulo ante dicta sunt a me, quæ vis sit in quoque, declaratur, Deo.

XXIV. Suscepit autem vita hominum, consuetudoque communis, ut beneficiis excellentes viros in cœlum famâ ac voluntate tollerent. Hinc Hercules, hinc Castor et Pollux, hinc Æsculapius, hinc Liber etiam; (hunc dico Liberum Semele natum, non eum, quem nostri majores auguste sancteque Liberum cum Cerere et Liberâ consecraverunt: quod quale sit, ex mysteriis intelligi potest. Sed, quod ex nobis natos liberos appellamus, idcirco Cerere nati nominati sunt Liber et Libera; quod in Liberâ servant, in Libero non item:) hinc etiam Romulus, quem quidem eumdem esse Quirinum putant: quorum cum remanerent animi, atque æternitate fruerentur, Dii rite sunt habiti; cum et optimi essent, et æterni.

Aliâ quoque ex ratione, et quidem physicâ, magna fluxit multitudo Deorum, qui, induti specie humanâ, fabulas poëtis suppeditaverunt, hominum autem vitam superstitione omni referserunt. Atque hic locus, a Zenone tractatus, post a Cleanthe et Chrysippo pluribus verbis explicatus est. Nam vetus hæc opinio Græciam opplevit, exsectum Cœlum a filio Saturno, vinctum autem Saturnum ipsum a filio Jove. Physica ratio non inelegans inclusa est in impias fabulas. Cœlestem enim, altissimam æthereamque naturam, id est, igneam, quæ per sese omnia gigneret,

vacare voluerunt eâ parte corporis, quæ conjunctione alterius egeret ad procreandum.

XXV. Saturnum autem eum esse voluerunt, qui cursum et conversionem spatiorum ac temporum contineret, qui Deus Græce id ipsum nomen habet. Κρονος enim dicitur; qui est idem Χρονος, id est, spatium temporis. Saturnus autem est appellatus, quod saturetur annis: ex se enim natos comesse fingitur solitus, quia consumit ætas temporum spatia, annisque præteritis insaturabiliter expletur. Vinctus est autem a Jove, ne immoderatos cursus haberet, atque ut eum siderum vinclis alligaret. Sed ipse Jupiter, id est, *juvans pater*, quem, conversis casibus, appellamus, a *juvando*, *Jovem*, a poëtis Pater Divûmque hominumque dicitur; a majoribus autem nostris Optimus Maximus; et quidem ante Optimus, id est, beneficentissimus, quam Maximus, quia majus est, certeque gratius, prodesse omnibus, quam opes magnas habere. Hunc igitur Ennius, ut supra dixi, nuncupat ita dicens,

> "Adspice hoc sublime candens, quem invocant omnes Jovem:"

planiusque alio loco idem,

> "Cui, quod in me est, exsecrabor hoc, quod lucet, quidquid est."

Hunc etiam augures nostri, cum dicunt, "Jove fulgente, tonante:" dicunt enim, "cœlo fulgente, tonante." Euripides autem, ut multa præclare, sic hoc breviter:

> "Vides sublime fusum, immoderatum æthera,
> Qui tenero terram circumjectu amplectitur:
> Hunc summum habeto Divum: hunc perhibeto Jovem."

XXVI. Aër autem, ut Stoïci disputant, inter-

jectus inter mare et cœlum, Junonis nomine consecratur; quæ est soror et conjux Jovis, quod ei similitudo est ætheris, et cum eo summa conjunctio. Effeminârunt autem eum, Junonique tribuerunt, quod nihil est eo mollius. Sed Junonem a *juvando* credo nominatam. Aqua restabat, et terra, ut essent ex fabulis tria regna divisa. Datum est igitur Neptuno, altero Jovis (ut volunt) fratri, maritimum omne regnum: nomenque productum, ut Portunus a portu, sic Neptunus a *nando*, paulum primis literis immutatis. Terrena autem vis omnis atque natura Diti patri dedicata est; qui *Dives* (ut apud Græcos Πλουτων), quia et recidant omnia in terras, et oriantur e terris. Is rapuit Proserpinam, quod Græcorum nomen est: ea enim est, quæ Περσεφονη Græce nominatur; quam frugum semen esse volunt, absconditamque quæri a matre fingunt. Mater autem est a gerendis frugibus Ceres, tamquam *Geres;* casuque prima litera itidem immutata, ut a Græcis: nam ab illis quoque Δημητηρ, quasi Γημητηρ, nominata est. Jam, qui *magna verteret*, Mavors; Minerva autem, quæ vel *minueret*, vel *minaretur*.

XXVII. Cumque in omnibus rebus vim haberent maximam prima et extrema, principem in sacrificando Janum esse voluerunt; quod ab *eundo* nomen est ductum; ex quo transitiones perviæ, Jani; foresque, in liminibus profanarum ædium, januæ nominantur. Nam Vestæ nomen a Græcis est: ea est enim, quæ ab illis Ἑστια dicitur. Vis autem ejus ad aras et focos pertinet. Itaque in eâ Deâ, quæ est rerum custos intimarum, omnis et precatio et sacrificatio extrema est. Nec longe absunt ab hac vi Dii Penates, sive a *penu* ducto nomine, (est enim omne, quo vescuntur homines, penus) sive ab eo, quod *penitus* insident; ex quo etiam Penetrales a poëtis vocantur. Jam Apollinis nomen est Græcum; quem solem esse volunt: Dianam autem, et Lunam, eamdem esse putant: cum sol dictus sit, vel quia *solus* ex

omnibus sideribus est tantus, vel quia, cum est exortus, obscuratis omnibus, *solus* apparet; Luna a *lucendo* nominata sit: eadem est enim Lucina. Itaque, ut apud Græcos Dianam, eamque Luciferam, sic apud nostros Junonem Lucinam in pariendo invocant; quæ eadem Diana omnivaga dicitur, non a *venando*, sed quod in septem numeratur tamquam *vagantibus*. Diana dicta, quia noctu quasi diem efficeret. Adhibetur autem ad partus, quod ii maturescunt aut septem nonnunquam, aut, ut plerumque, novem lunæ cursibus; qui, quia mensa spatia conficiunt, *menses* nominantur. Concinneque, ut multa, Timæus, qui, cum in historiâ dixisset, quâ nocte natus Alexander esset, eâdem Dianæ Ephesiæ templum deflagravisse, adjunxit, "minime id esse mirandum, quod Diana, cum in partu Olympiadis adesse voluisset, abfuisset domo." Quæ autem Dea ad res omnes *veniret*, Venerem nostri nominaverunt; atque ex eâ potius venustas, quam Venus ex venustate.

XXVIII. Videtisne igitur, ut, a physicis rebus bene atque utiliter inventis, tracta ratio sit ad commenticios et fictos Deos? quæ res genuit falsas opiniones, erroresque turbulentos, et superstitiones pæne aniles. Et formæ enim nobis Deorum, et ætates, et vestitus ornatusque, noti sunt; genera præterea, conjugia, cognationes, omniaque traducta ad similitudinem imbecillitatis humanæ. Nam et perturbatis animis inducuntur: accipimus enim Deorum cupiditates, ægritudines, iracundias: nec vero, ut fabulæ ferunt, Dii bellis prœliisque caruerunt; nec solum (ut apud Homerum) cum duo exercitus contrarios alii Dii ex aliâ parte defenderent, sed etiam (ut cum Titanis, ut cum Gigantibus) sua propria bella gesserunt. Hæc et dicuntur et creduntur stultissime, et plena sunt futilitatis, summæque levitatis.

Sed tamen, his fabulis spretis ac repudiatis, Deus pertinens per naturam cujusque rei, per terras Ceres,

per maria Neptunus, alii per alia, poterunt intelligi, qui, qualesque sint; quoque eos nomine consuetudo nuncupaverit, hos Deos et venerari et colere debemus. Cultus autem Deorum est optimus, idemque castissimus atque sanctissimus plenissimusque pietatis, ut eos semper purâ, integrâ, incorruptâ et mente et voce veneremur. Non enim philosophi solum, verum etiam majores nostri, superstitionem a religione separaverunt. Nam, qui totos dies precabantur et immolabant, ut sui sibi liberi superstites essent, *superstitiosi* sunt appellati; quod nomen postea latius patuit. Qui autem omnia, quæ ad cultum Deorum pertinerent, diligenter retractarent, et tamquam relegerent, sunt dicti *religiosi*, ex relegendo, ut elegantes ex eligendo, tamquam a diligendo diligentes, ex intelligendo intelligentes: his enim in verbis omnibus inest vis legendi eadem, quæ in religioso. Ita factum est in superstitioso et religioso, alterum vitii nomen, alterum laudis. Ac mihi videor satis, et esse Deos, et quales essent, ostendisse.

XXIX. Proximum est, ut doceam, Deorum providentiâ mundum administrari. Magnus sane locus, et a vestris, Cotta, vexatus: ac nimirum vobiscum omne certamen est. Nam vobis, Vellei, minus notum est, quemadmodum quidque dicatur. Vestra enim solum legitis; vestra amatis: cæteros, causâ incognitâ, condemnatis. Velut a te ipso, hesterno die, dictum est, anum fatidicam Προνοιαν a Stoïcis induci, [id est, providentiam]: quod eo errore dixisti, quia existimas ab his providentiam fingi quasi quamdam Deam singularem, quæ mundum omnem gubernet, et regat: sed id præcise dicitur; ut, si quis dicat, Atheniensium rempublicam consilio regi, desit illud, "Areopagi." Sic, cum dicimus, providentiâ mundum administrari, deesse arbitror, "Deorum." Plene autem et perfecte sic dici existimato, providentiâ Deorum mundum administrari. Ita sa-

lem istum, quo caret vestra natio, in irridendis nobis nolitote consumere: et, mehercle, si me audiatis, ne experiamini quidem. Non decet: non datum est: non potestis. Nec vero hoc in te unum convenit, moribus domesticis ac nostrorum hominum urbanitate limatum; sed, cum in reliquos vestros, tum in eum maxime, qui ista peperit, hominem sine arte, sine literis, insultantem in omnes, sine acumine ullo, sine auctoritate, sine lepore.

XXX. Dico igitur providentiâ Deorum mundum, et omnes mundi partes et initio constitutas esse, et omni tempore administrari: eamque disputationem tres in partes nostri fere dividunt; quarum pars prima est, quæ ducitur ab eâ ratione, quæ docet esse Deos: quo concesso, confitendum est, eorum consilio mundum administrari. Secunda est autem, quæ docet, omnes res subjectas esse naturæ sentienti, ab eâque [omnia] pulcherrime geri: quo constituto, sequitur, ab animantibus principiis eas esse generatas. Tertius locus est, qui ducitur ex admiratione rerum cœlestium atque terrestrium.

Primum igitur aut negandum est Deos esse (quod et Democritus simulacra, et Epicurus imagines, inducens, quodam pacto negat); aut, qui Deos esse concedant, iis fatendum est, eos aliquid agere, idque præclarum. Nihil est autem præclarius mundi administratione. Deorum igitur consilio administratur. Quod si aliter est, aliquid profecto sit, necesse est, melius, et majore vi præditum, quam Deus, quale id cumque est, sive inanima natura, sive necessitas vi magnâ incitata, hæc pulcherrima opera efficiens, quæ videmus. Non est igitur natura Deorum præpotens, neque excellens, siquidem ea subjecta est ei vel necessitati, vel naturæ, quâ cœlum, maria, terræque regantur. Nihil autem est præstantius Deo. Ab eo igitur necesse est mundum regi. Nulli igitur est naturæ obediens aut subjectus Deus. Omnem ergo

2 I 3

regit ipse naturam: etenim, si concedimus, intelligentes esse Deos, concedimus etiam providentes, et rerum quidem maximarum. Ergo, utrum ignorant, quæ res maximæ sint, quoque hæ modo tractandæ et tuendæ; an vim non habent, quâ tantas res sustineant et gerant? At et ignoratio rerum aliena naturæ Deorum est; et sustinendi muneris propter imbecillitatem difficultas minime cadit in majestatem Deorum. Ex quo efficitur id, quod volumus, Deorum providentiâ mundum administrari.

XXXI. Atqui necesse est, cum sint Dii (si modo sint, ut profecto sunt), animantes esse, nec solum animantes, sed etiam rationis compotes, inter seque quasi civili conciliatione et societate conjunctos, unum mundum, ut communem rempublicam atque urbem aliquam, regentes. Sequitur, ut eadem sit in his, quæ in genere humano, ratio, eadem veritas utrobique sit, eademque lex; quæ est recti præceptio, pravique depulsio. Ex quo intelligitur, prudentiam quoque et mentem a Diis ad homines pervenisse: ob eamque causam, majorum institutis, mens, fides, virtus, concordia, consecratæ, et publice dedicatæ sunt. Quæ quî convenit penes Deos esse negare, cum eorum augusta et sancta simulacra veneremur? Quod si inest in hominum genere mens, fides, virtus, concordia; unde hæc in terras, nisi a superis, defluere potuerunt? Cumque sint in nobis consilium, ratio, prudentia; necesse est, Deos hæc ipsa habere majora, nec habere solum, sed etiam his uti in maximis et optimis rebus. Nihil autem est nec majus nec melius mundo. Necesse est ergo, eum Deorum consilio et providentiâ administrari.

Postremo, cum satis docuerimus, hos esse Deos, quorum insignem vim et illustrem faciem videremus, solem dico, et lunam, et vagas stellas, et inerrantes, et cœlum, et mundum ipsum, et earum rerum vim, quæ inessent in omni mundo, cum magno usu et

commoditate generis humani; efficitur, omnia regi divinâ mente atque providentiâ. Ac de primâ quidem parte satis dictum est.

XXXII. Sequitur, ut doceam, omnia subjecta esse naturæ, eaque ab eâ pulcherrime regi. Sed, quid sit ipsa natura, explicandum est ante breviter; quo facilius id, quod docere volumus, intelligi possit. Namque alii naturam censent esse vim quamdam sine ratione, cientem motus in corporibus necessarios: alii autem, vim participem rationis atque ordinis, tamquam viâ progredientem, declarantemque, quid cujusque rei causa efficiat, quid sequatur; cujus sollertiam nulla ars, nulla manus, nemo opifex, consequi possit imitando. Seminis enim vim esse tantam, ut id, quamquam sit perexiguum, tamen si inciderit in concipientem comprehendentemque naturam, nactumque sit materiam, quâ ali augerique possit, ita fingat et efficiat in suo quidque genere; partim ut tantummodo per stirpes alantur suas, partim ut moveri etiam et sentire et appetere possint, et ex sese similia sui gignere.

Sunt autem, qui omnia naturæ nomine appellent, ut Epicurus, qui ita dividit, omnium, quæ sint, naturam esse corpora et inane, quæque his accidant. Sed nos cum dicimus, Naturâ constare administrarique mundum, non ita dicimus, ut glebam, aut fragmentum lapidis, aut aliquid ejusmodi, nullâ cohærendi naturâ; sed ut arborem, ut animal, in quibus nulla temeritas, sed ordo apparet, et artis quædam similitudo.

XXXIII. Quod si ea, quæ a terrâ stirpibus continentur, arte naturæ vivunt et vigent; profecto ipsa terra eâdem vi continetur, et arte naturæ; quippe quæ, gravidata seminibus, omnia pariat et fundat ex sese, stirpes amplexa alat et augeat, ipsaque alatur vicissim a superis externisque naturis. Ejusdemque exspirationibus aër alitur, et æther, et omnia supera. Ita, si terra naturâ tenetur et viget, eadem ratio in

reliquo mundo est. Stirpes enim terræ inhærent: animantes autem adspiratione aëris sustinentur; ipseque aër nobiscum videt, nobiscum audit, nobiscum sonat: nihil enim eorum sine eo fieri potest. Quin etiam movetur nobiscum. Quâcumque enim imus, quâcumque movemur, videtur quasi locum dare, et cedere.

Quæque in medium locum mundi, qui est infimus, et quæ a medio in superum, quæque conversione rotundâ circum medium feruntur, ea continentem mundi efficiunt unamque naturam. Et, cum quatuor sint genera corporum, vicissitudine eorum mundi continuata natura est. Nam ex terrâ, aqua; ex aquâ, oritur aër; ex aëre, æther: deinde retrorsum vicissim ex æthere, aër; ex aëre, aqua; ex aquâ, terra infima. Sic naturis his, ex quibus omnia constant, sursum, deorsum, ultro, citroque, commeantibus, mundi partium conjunctio continetur; quæ aut sempiterna sit, necesse est, hoc eodem ornatu, quem videmus, aut certe perdiuturna, permanens ad longinquum et immensum pæne tempus. Quorum utrumvis ut sit, sequitur, naturâ mundum administrari. Quæ enim classium navigatio, aut quæ instructio exercitûs, aut rursus (ut ea, quæ natura efficit, conferamus) quæ procreatio vitis aut arboris, quæ porro animantis figura conformatioque membrorum, tantam naturæ sollertiam significat, quantam ipse mundus? Aut igitur nihil est, quod sentiente naturâ regatur, aut mundum regi confitendum est. Etenim, qui reliquas naturas omnes earumque semina contineat, quî potest ipse non naturâ administrari? ut, siqui dentes et pubertatem naturâ dicat exsistere, ipsum autem hominem, cui ea exsistant, non constare naturâ; non intelligat, ea, quæ efferant aliquid ex sese, perfectiores habere naturas, quam ea quæ ex iis efferantur.

XXXIV. Omnium autem rerum, quæ naturâ administrantur, seminator et sator et parens (ut ita

dicam), atque educator et altor, est mundus; omniaque, sicut membra et partes suas, nutricatur et continet.

Quod si mundi partes naturâ administrantur, necesse est mundum ipsum naturâ administrari; cujus quidem administratio nihil habet in se, quod reprehendi possit. Ex iis enim naturis quæ erant, quod effici potuit optimum, effectum est. Doceat ergo aliquis potuisse melius. Sed nemo unquam docebit: et, si quis corrigere aliquid volet, aut deterius faciet, aut id, quod fieri non potuit, desiderabit.

Quod si omnes mundi partes ita constitutæ sunt, ut neque ad usum meliores potuerint esse, neque ad speciem pulchriores; videamus, utrum ea fortuita sint, an eo statu, quo cohærere nullo modo potuerint, nisi sensu moderante, divinâque providentiâ. Si ergo meliora sunt ea quæ naturâ, quam illa quæ arte, perfecta sunt; nec ars efficit quidquam sine ratione; ne natura quidem rationis expers est habenda. Quî igitur convenit, signum aut tabulam pictam cum adspexeris, scire adhibitam esse artem; cumque procul cursum navigii videris, non dubitare, quin id ratione atque arte moveatur; aut cum solarium vel descriptum, aut ex aquâ, contemplere, intelligere declarari horas arte, non casu; mundum autem, qui et has ipsas artes, et earum artifices, et cuncta complectatur, consilii et rationis esse expertem putare?

Quod si in Scythiam, aut in Britanniam, sphæram aliquis tulerit hanc, quam nuper familiaris noster effecit Posidonius, cujus singulæ conversiones idem efficiunt in sole, et in lunâ, et in quinque stellis errantibus, quod efficitur in cœlo singulis diebus et noctibus; quis in illâ barbarie dubitet, quin ea sphæra sit perfecta ratione?

XXXV. Hi autem dubitant de mundo, ex quo et oriuntur et fiunt omnia, casune ipse sit effectus, aut necessitate aliquâ, an ratione ac mente divinâ; et Archimedem arbitrantur plus valuisse in imitan-

dis sphæræ conversionibus, quam naturam in efficiendis, præsertim cum multis partibus sint illa perfecta, quam hæc simulata, sollertius. Atqui ille apud Accium pastor, qui navem nunquam ante vidisset, ut procul divinum et novum vehiculum Argonautarum e monte conspexit, primo admirans et perterritus, hoc modo loquitur:

> .... "Tanta moles labitur
> Fremebunda ex alto, ingenti sonitu et spiritu:
> Præ se undas volvit: vortices vi suscitat:
> Ruit prolapsa: pelagus respergit, reflat.
> Ita dum interruptum credas nimbum volvier,
> Dum quod sublime ventis expulsum rapi
> Saxum, aut procellis, vel globosos turbines
> Exsistere ictos undis concursantibus;
> Nisi quas terrestres pontus strages conciet;
> Aut forte Triton, fuscinâ evertens specus,
> Subter radices penitus undanti in freto
> Molem ex profundo saxeam ad cœlum eruit."

Dubitat primo, quæ sit ea natura, quam cernit ignotam: idemque, juvenibus visis, auditoque nautico cantu:

> "Sicut inciti atque alacres rostris perfremunt
> Delphini".........

item alia multa:

> .... "Silvani melo
> Consimilem ad aures cantum et auditum refert."

Ergo, ut hic primo adspectu inanimum quiddam, sensuque vacuum, se putat cernere; post autem, signis certioribus, quale sit id de quo dubitaverat, incipit suspicari; sic philosophi debuerunt, si forte eos primus adspectus mundi conturbaverat, postea, cum vidissent motus ejus finitos et æquabiles, omniaque ratis ordinibus moderata, immutabilique constantiâ, intelligere inesse aliquem non solum habitatorem in

hac cœlesti ac divinâ domo, sed etiam rectorem et moderatorem, et tamquam architectum, tanti operis, tantique muneris.

XXXVI. Nunc autem mihi videntur ne suspicari quidem, quanta sit admirabilitas cœlestium rerum atque terrestrium.

Principio enim, terra, sita in mediâ parte mundi, circumfusa undique est hac animabili spirabilique naturâ, cui nomen est aër, Græcum illud quidem, sed receptum jam tamen usu a nostris; tritum est enim pro Latino. Hunc rursus amplectitur immensus æther, qui constat ex altissimis ignibus. Mutuemur hoc quoque verbum, dicaturque tam *æther* Latine, quam dicitur *aër:* etsi interpretatur Pacuvius:

> "Hoc, quod memoro, nostri cœlum, Graii perhibent æthera."

Quasi vero non Graius hoc dicat. At Latine loquitur: siquidem nos, non quasi Græce loquentem, audiamus. Docet idem alio loco:

> "Grajugena de isto aperit ipsa oratio."

Sed ad majora redeamus. Ex æthere igitur innumerabiles flammæ siderum exsistunt; quorum est princeps sol, omnia clarissimâ luce collustrans, multis partibus major atque amplior, quam terra universa; deinde reliqua sidera magnitudinibus immensis. Atque hi tanti ignes, tamque multi, non modo nihil nocent terris, rebusque terrestribus, sed ita prosunt, ut, si mota loco sint, conflagrare terras necesse sit a tantis ardoribus, moderatione et temperatione sublatâ.

XXXVII. Hîc ego non mirer esse quemquam, qui sibi persuadeat, corpora quædam solida atque individua vi et gravitate ferri, mundumque effici ornatissimum et pulcherrimum ex eorum corporum concursione fortuitâ? Hoc qui existimat fieri potuisse,

non intelligo, cur non idem putet, si innumerabiles unius et viginti formæ literarum vel aureæ, vel quales libet, aliquo conjiciantur, posse ex his, in terram excussis, annales Ennii, ut deinceps legi possint, effici: quod nescio an ne in uno quidem versu possit tantum valere fortuna. Isti autem quemadmodum asseverant, ex corpusculis non colore, non qualitate aliquâ (quam ποιοτητα Græci vocant), non sensu præditis, sed concurrentibus temere atque casu, mundum esse perfectum? vel innumerabiles potius in omni puncto temporis alios nasci, alios interire? Quod si mundum efficere potest concursus atomorum, cur porticum, cur templum, cur domum, cur urbem, non potest? quæ sunt minus operosa, et multo quidem faciliora. Certe ita temere de mundo effutiunt, ut mihi quidem nunquam hunc admirabilem cœli ornatum, qui locus est proximus, suspexisse videantur.

Præclare ergo Aristoteles, "si essent," inquit, "qui sub terrâ semper habitavissent, bonis et illustribus domiciliis, quæ essent ornata signis atque picturis, instructaque rebus iis omnibus, quibus abundant ii qui beati putantur, nec tamen exîssent unquam supra terram; accepissent autem famâ et auditione, esse quoddam numen et vim Deorum; deinde aliquo tempore, patefactis terræ faucibus, ex illis abditis sedibus evadere in hæc loca, quæ nos incolimus, atque exire potuissent; cum repente terram, et maria, cœlumque vidissent; nubium magnitudinem, ventorumque vim cognovissent, adspexissentque solem, ejusque tum magnitudinem pulchritudinemque, tum etiam efficientiam cognovissent, quod is diem efficeret, toto cœlo luce diffusâ; cum autem terras nox opacâsset, tum cœlum totum cernerent astris distinctum et ornatum, lunæque luminum varietatem tum crescentis, tum senescentis, eorumque omnium ortus et occasus, atque in omni æternitate

ratos immutabilesque cursus; hæc cum viderent, profecto et esse Deos, et hæc tanta opera Deorum esse, arbitrarentur."

XXXVIII. Atque hæc quidem ille. Nos autem tenebras cogitemus tantas, quantæ quondam eruptione Ætnæorum ignium finitimas regiones obscuravisse dicuntur, ut per biduum nemo hominem homo agnosceret: cum autem tertio die sol illuxisset, tum ut revixisse sibi viderentur. Quod si hoc idem ex æternis tenebris contingeret, ut subito lucem adspiceremus; quænam species cœli videretur? Sed assiduitate quotidianâ et consuetudine oculorum assuescunt animi: neque admirantur, neque requirunt rationes earum rerum, quas semper vident; proinde quasi novitas nos magis quam magnitudo rerum debeat ad exquirendas causas excitare.

Quis enim hunc hominem dixerit, qui, cum tam certos cœli motus, tam ratos astrorum ordines, tamque omnia inter se connexa et apta viderit, neget in his ullam inesse rationem; eaque casu fieri dicat, quæ quanto consilio gerantur, nullo consilio assequi possumus? An, cum machinatione quâdam moveri aliquid videmus, ut sphæram, ut horas, ut alia permulta; non dubitamus, quin illa opera sint rationis; cum autem impetum cœli admirabili cum celeritate moveri vertique videamus, constantissime conficientem vicissitudines anniversarias, cum summâ salute et conservatione rerum omnium; dubitamus, quin ea non solum ratione fiant, sed etiam excellenti quâdam divinâque ratione? Licet enim jam, remotâ subtilitate disputandi, oculis quodammodo contemplari pulchritudinem rerum earum, quas divinâ providentiâ dicimus constitutas.

XXXIX. Ac principio terra universa cernatur, locata in mediâ mundi sede, solida et globosa, et undique ipsa in sese nutibus suis conglobata, vestita floribus, herbis, arboribus, frugibus; quorum omnium incredibilis multitudo insatiabili varietate di-

stinguitur. Adde huc fontium gelidas perennitates, liquores pellucidos amnium, riparum vestitus viridissimos, speluncarum concavas altitudines, saxorum asperitates, impendentium montium altitudines, immensitatesque camporum: adde etiam reconditas auri argentique venas, infinitamque vim marmoris. Quæ vero, et quam varia genera bestiarum vel cicurum, vel ferarum! qui volucrum lapsus atque cantus! qui pecudum pastus! quæ vita silvestrium! Quid jam de hominum genere dicam? qui, quasi cultores terræ constituti, non patiuntur eam nec immanitate belluarum efferari, nec stirpium asperitate vastari; quorumque operibus agri, insulæ, litoraque, collucent, distincta tectis et urbibus. Quæ si, ut animis, sic oculis videre possemus, nemo, cunctam intuens terram, de divinâ ratione dubitaret.

At vero quanta maris est pulchritudo! quæ species universi! quæ multitudo et varietas insularum! quæ amœnitates orarum et litorum! quot genera, quamque disparia, partim submersarum, partim fluitantium et innantium belluarum, partim ad saxa nativis testis inhærentium! Ipsum autem mare sic terram appetens litoribus [alludit,] ut una ex duabus naturis conflata videatur.

Exinde mari finitimus aër die et nocte distinguitur: isque tum fusus et extenuatus sublime fertur; tum autem concretus, in nubes cogitur: humoremque colligens, terram auget imbribus; tum effluens huc et illuc, ventos efficit. Idem annuas frigorum et calorum facit varietates: idemque et volatus alitum sustinet, et, spiritu ductus, alit et sustentat animantes.

XL. Restat ultimus, et a domiciliis nostris altissimus, omnia cingens et coërcens cœli complexus, qui idem æther vocatur, extrema ora et determinatio mundi; in quo, cum admirabilitate maximâ, igneæ formæ cursus ordinatos definiunt. E quibus sol, cujus magnitudine multis partibus terra superatur, circum eam ipsam volvitur: isque, oriens

et occidens, diem noctemque conficit; et modo accedens, tum autem recedens, binas in singulis annis reversiones ab extremo contrarias facit: quarum intervallo tum quasi tristitiâ quâdam contrahit terram, tum vicissim lætificat, ut cum cœlo hilarata videatur. Luna autem, quæ est (ut ostendunt mathematici) major quam dimidia pars terræ, iisdem spatiis vagatur, quibus sol: sed tum congrediens cum sole, tum digrediens, et eam lucem, quam a sole accepit, mittit in terras, et varias ipsa mutationes lucis habet: atque etiam tum subjecta atque opposita soli, radios ejus et lumen obscurat; tum ipsa, incidens in umbram terræ, cum est e regione solis, interpositu interjectuque terræ, repente deficit. Iisdemque spatiis hæ stellæ, quas vagas dicimus, circum terram feruntur, eodemque modo oriuntur et occidunt; quarum motus tum incitantur, tum retardantur, sæpe etiam insistunt. Quo spectaculo nihil potest admirabilius esse, nihil pulchrius. Sequitur stellarum inerrantium maxima multitudo; quarum ita descripta distinctio est, ut ex notâ figurarum similitudine nomina invenerint.

XLI. Atque hoc loco, me intuens, Utar, inquit, carminibus Arati, eis, quæ, a te admodum adolescentulo conversa, ita me delectant, quia Latina sunt, ut multa ex iis memoriâ teneam. Ergo, ut oculis assidue videmus, sine ullâ mutatione, aut varietate,

"Cætera labuntur celeri cœlestia motu,
Cum cœloque simul noctesque diesque feruntur:"

quorum contemplatione nullius expleri potest animus, naturæ constantiam videre cupientis.

"Extremusque adeo duplici de cardine vertex
Dicitur esse polus."

Hunc circum Αρκτοι duæ feruntur, nunquam occidentes.

"Ex his altera apud Graios Cynosura vocatur;
Altera dicitur esse Helice;"

cujus quidem clarissimas stellas totis noctibus cernimus,

"Quas nostri Septem soliti vocitare Triones."

Paribusque stellis similiter distinctis eumdem cœli verticem lustrat parva Cynosura.

"Hac fidunt duce nocturnâ Phœnices in alto.
Sed prior illa magis stellis distincta refulget,
Et late primâ confestim a nocte videtur.
Hæc vero parva est: sed nautis usus in hac est.
Nam cursu interiore brevi convertitur orbe."

XLII. Et, quo sit earum stellarum admirabilior adspectus,

"Has inter, veluti rapido cum gurgite flumen,
Torvu' Draco serpit, subter supraque revolvens
Sese, conficiensque sinus e corpore flexos."

Ejus cum totius est præclara species, in primis suspicienda est figura capitis, atque ardor oculorum.

"Huic non una modo caput ornans stella relucet;
Verum tempora sunt duplici fulgore notata;
E trucibusque oculis duo fervida lumina flagrant;
Atque uno mentum radianti sidere lucet:
Obstipum caput, et tereti cervice reflexum,
Obtutum in caudâ majoris figere dicas."

Et reliquum quidem corpus Draconis totis noctibus cernimus.

"Hoc caput hîc paulum sese, subitoque recondit,
Ortus ubi atque obitus parte admiscentur in unâ."

Id autem caput

"Attingens, defessa velut mœrentis imago,
Vertitur,"

quam quidem Græci

"Engonasin vocitant, genibus quia nixa feratur.
Hîc illa eximio posita est fulgore Corona."

Atque hæc quidem a tergo: propter caput autem Anguitenens,

"Quem claro perhibent Ophiuchum nomine Graii.
Hic pressu duplici palmarum continet anguem,
Ejus et ipse manet religatus corpore toto:
Namque virum medium serpens sub pectora cingit.
Ille tamen nitens graviter vestigia ponit,
Atque oculos urget pedibus, pectusque Nepaï."

Septem autem Triones sequitur

"Arctophylax, vulgo qui dicitur esse Bootes:
Quod quasi temone adjunctam præ se quatit Arctum."

Dein quæ sequuntur. Huic enim Booti

.... "Subter præcordia fixa videtur
Stella micans radiis, Arcturus nomine claro:"

cui subjecta fertur,

"Spicum illustre tenens, splendenti corpore Virgo."

XLIII. Atque ita demetata signa sunt, ut in tantis descriptionibus divina sollertia appareat.

"Et natos Geminos invises sub caput Arcti.
Subjectus mediæ est Cancer; pedibusque tenetur
Magnu' Leo, tremulam quatiens e corpore flammam."

Auriga

"Sub lævâ Geminorum obductus parte feretur.

Adversum caput huic Helice truculenta tuetur.
At Capra lævum humerum clara obtinet."

Tum quæ sequuntur:

"Verum hæc est magno atque illustri prædita signo:
Contra Hædi exiguum jaciunt mortalibus ignem."

Cujus sub pedibus

"Corniger est valido connixus corpore Taurus."

Ejus caput stellis conspersum est frequentibus:

"Has Græci stellas Hyadas vocitare suërunt,"

a pluendo (ὕειν enim est pluere), nostri imperite *suculas*, quasi a *subus* essent, non ab imbribus, nominatæ. Minorem autem Septemtrionem Cepheus passis palmis tergo subsequitur.

"Namque ipsum ad tergum Cynosuræ vertitur Arcti."

Hunc antecedit

"Obscurâ specie stellarum Cassiopea.
Hanc autem illustri versatur corpore propter
Andromeda, aufugiens adspectum mœsta parentis.
Huic Equus ille, jubam quatiens fulgore micanti,
Summum contingit caput alvo: stellaque jungens
Una, tenet duplices communi lumine formas,
Æternum ex astris cupiens connectere nodum.
Exin contortis Aries cum cornibus hæret."

Quem propter,

"Pisces, quorum alter paulum prælabitur ante,
Et magis horriferis Aquilonis tangitur auris."

XLIV. Ad pedes Andromedæ Perseus describitur,

"Quem summâ ab regione Aquilonis flamina pulsant.

At, propter lævum genus, omni ex parte locatas
Parvas Vergilias tenui cum luce videbis.
Inde Fides leviter posita et convexa videtur.
Inde est ales avis lato sub tegmine cœli."

Capiti autem Equi proximat Aquarii dextra, totusque deinceps Aquarius.

" Tum gelidum valido de pectore frigus anhelans,
Corpore semifero, magno Capricornus in orbe;
Quem cum perpetuo vestivit lumine Titan,
Brumali flectens contorquet tempore currum."

Hinc autem adspicitur,

" Ut sese ostendens emergit Scorpius alte,
Posteriore trahens flexum vi corporis arcum;
Quem propter nitens pennis convolvitur ales.
At propter se Aquila ardenti cum corpore portat."

Deinde Delphinus;

" Exinde Orion obliquo corpore nitens."

Quem subsequens,

" Fervidus ille Canis stellarum luce refulget."

Post Lepus subsequitur,

" Curriculum nunquam defesso corpore sedans.
At Canis ad caudam serpens prolabitur Argo.
Hanc Aries tegit, et squamoso corpore Pisces,
Fluminis illustri tangentem corpore ripas;"

quem longe serpentem et manantem adspicies;

.... " Proceraque Vincla videbis,
Quæ retinent Pisces, caudarum a parte locata.
Inde Nepæ cernes propter fulgentis acumen,
Aram, quam flatu permulcet spiritus Austri."

Propter quæ, Centaurus

" Cedit, Equi partes properans submergere chelis.

Hic dextram porgens, quadrupes quâ vasta tenetur,
Tendit, et illustrem truculentus cedit ad aram.
Hîc sese infernis de partibus erigit Hydra;"

cujus longe corpus est fusum;

" In medioque sinu fulgens Cratera relucet.
Extremam nitens plumato corpore Corvus
Rostro tundit: et hîc Geminis est ille sub ipsis
Ante-Canem, Graio Procyon qui nomine fertur."

Hæc omnis descriptio siderum, atque hic tantus cœli ornatus, ex corporibus huc et illuc casu et temere concursantibus, potuisse effici, cuiquam sano videri potest? Aut vero alia quæ natura, mentis et rationis expers, hæc efficere potuit, quæ non modo, ut fierent, ratione eguerunt, sed intelligi, qualia sint, sine summâ ratione non possunt?

XLV. Nec vero hæc solum admirabilia; sed nihil majus, quam quod ita stabilis est mundus, atque ita cohæret ad permanendum, ut nihil ne excogitari quidem possit aptius. Omnes enim partes ejus, undique medium locum capessentes, nituntur æqualiter. Maxime autem corpora inter se juncta permanent, cum quodam quasi vinculo circumdato colligantur; quod facit ea natura, quæ per omnem mundum, omnia mente et ratione conficiens, funditur, et ad medium rapit et convertit extrema.

Quocirca, si mundus globosus est, ob eamque causam omnes ejus partes, undique æquabiles, ipsæ per se atque inter se continentur; contingere idem terræ necesse est, ut, omnibus ejus partibus in medium vergentibus, (id autem medium, infimum in sphærâ est) nihil interrumpat, quo labefactari possit tanta contentio gravitatis et ponderum. Eâdemque ratione mare, cum supra terram sit, medium tamen terræ locum expetens, conglobatur undique æquabiliter, neque redundat unquam, neque effunditur.

Huic autem continens aër, fertur ille quidem levitate [sublimis;] sed tamen in omnes partes se ipse fundit. Itaque et mari continuatus et junctus est, et naturâ fertur ad cœlum; cujus tenuitate et calore temperatus, vitalem et salutarem spiritum præbet animantibus. Quem complexa summa pars cœli, quæ *æthra* dicitur, et suum retinet ardorem tenuem et nullâ admixtione concretum, et cum aëris extremitate conjungitur.

XLVI. In æthere autem astra volvuntur, quæ se et nixu suo conglobata continent, et, formâ ipsâ figurâque, sua momenta sustentant. Sunt enim rotunda; quibus formis (ut ante dixisse videor) minime noceri potest. Sunt autem stellæ naturâ flammeæ: quocirca, terræ, maris, aquarum vaporibus aluntur iis, qui a sole, ex agris tepefactis et ex aquis, excitantur; quibus altæ renovatæque stellæ, atque omnis æther, refundunt eadem, et rursum trahunt indidem, nihil ut fere intereat, aut admodum paululum, quod astrorum ignis et ætheris flamma consumat. Ex quo eventurum nostri putant id, de quo Panætium addubitare dicebant, ut ad extremum omnis mundus ignesceret; cum, humore consumto, neque terra ali posset, neque remearet aër; cujus ortus, aquâ omni exhaustâ, esse non posset: ita relinqui nihil præter ignem; a quo rursum animante, ac Deo, renovatio mundi fieret, atque idem ornatus oriretur.

Nolo in stellarum ratione multus vobis videri, maximeque earum quæ errare dicuntur; quarum tantus est concentus ex dissimillimis motibus, ut, cum summa Saturni refrigeret, media Martis incendat, his interjecta Jovis illustret et temperet, infraque Martem duæ Soli obediant, ipse Sol mundum omnem suâ luce compleat, ab eoque Luna illuminata graviditates et partus afferat, maturitatesque gignendi. Quæ copulatio rerum, et quasi consentiens ad mundi incolumitatem coagmentatio naturæ, quem

non movet, hunc horum nihil unquam reputavisse certo scio.

XLVII. Age, ut a cœlestibus rebus ad terrestres veniamus; quid est in his, in quo non naturæ ratio intelligentis appareat? Principio, eorum, quæ gignuntur e terrâ, stirpes et stabilitatem dant iis quæ sustinent, et ex terrâ succum trahunt, quo alantur ea quæ radicibus continentur: obducunturque libro aut cortice trunci, quo sint a frigoribus et caloribus tutiores. Jam vero vites sic claviculis adminicula, tamquam manibus, apprehendunt, atque se ita erigunt, ut animantes. Quin etiam a caulibus brassicisque, si propter sati sint, ut a pestiferis et nocentibus, refugere dicuntur, nec eos ullâ ex parte contingere.

Animantium vero quanta varietas est! quanta ad eam rem vis, ut in suo quæque genere permaneant! quarum aliæ coriis tectæ sunt, aliæ villis vestitæ, aliæ spinis hirsutæ; plumâ alias, alias squamâ, videmus obductas; alias esse cornibus armatas, alias habere effugia pennarum. Pastum autem animantibus large et copiose natura eum, qui cuique aptus erat, comparavit. Enumerare possum, ad eum pastum capessendum conficiendumque, quæ sit in figuris animantium, et quam sollers subtilisque, descriptio partium, quamque admirabilis fabrica membrorum. Omnia enim, quæ quidem intus inclusa sunt, ita nata atque ita locata sunt, ut nihil eorum supervacaneum sit, nihil ad vitam retinendam non necessarium. Dedit autem eadem natura belluis et sensum et appetitum; ut altero conatum haberent ad naturales pastus capessendos, altero secernerent pestifera a salutaribus. Jam vero alia animalia gradiendo, alia serpendo, ad pastum accedunt, alia volando, alia nando: cibumque partim oris hiatu et dentibus ipsis capessunt, partim unguium tenacitate arripiunt, partim aduncitate rostrorum; alia sugunt, alia carpunt, alia vorant, alia mandunt. Atque etiam aliorum ea est

humilitas, ut cibum terrestrem rostris facile contingant. Quæ autem altiora sunt, ut anseres, ut cycni, ut grues, ut cameli, adjuvantur proceritate collorum. Manus etiam data elephantis, quia, propter magnitudinem corporis, difficiles aditus habebant ad pastum.

XLVIII. At, quibus bestiis erat is cibus, ut alîus generis bestiis vescerentur, aut vires natura dedit, aut celeritatem. Data est quibusdam etiam machinatio quædam, atque sollertia: ut in araneolis, aliæ quasi rete texunt, ut, si quid inhæserit, conficiant; aliæ autem ex inopinato observant; et, si quid incidit, arripiunt, idque consumunt. Pinna vero, (sic enim Græce dicitur) duabus grandibus patula conchis, cum parvâ squillâ quasi societatem coit comparandi cibi. Itaque, cum pisciculi parvi in concham hiantem innataverint, tum, admonita [a squillâ pinna] morsu comprimit conchas. Sic dissimillimis bestiolis communiter cibus quæritur. In quo admirandum est, congressune aliquo inter se, an jam inde ab ortu naturæ, ipsæ congregatæ sint. Est etiam admiratio nonnulla in bestiis aquatilibus iis quæ gignuntur in terrâ; veluti crocodili, fluviatilesque testudines, quædamque serpentes ortæ extra aquam, simul ac primum niti possunt, aquam persequuntur. Quin etiam anatum ova gallinis sæpe supponimus; e quibus pulli orti primum aluntur ab iis, ut a matribus, a quibus exclusi fotique sunt; deinde eas relinquunt, et effugiunt sequentes, cum primum aquam, quasi naturalem domum, videre potuerunt. Tantam ingenuit animantibus conservandi sui natura custodiam.

XLIX. Legi etiam scriptum, esse avem quamdam, quæ Platalea nominaretur: eam sibi cibum quærere advolantem ad eas aves, quæ se in mari mergerent, quæ cum emersissent, piscemque cepissent, usque eo premere earum capita mordicus, dum illæ captum amitterent; id quod ipsa invaderet. Ea-

demque hæc avis scribitur conchis se solere complere, easque, cum stomachi calore concoxerit, evomere, atque ita eligere ex iis, quæ sunt esculenta. Ranæ autem marinæ dicuntur obruere sese arenâ solere, et moveri prope aquam; ad quas, quasi ad escam, pisces cum accesserint, confici a ranis, atque consumi. Milvo est quoddam bellum quasi naturale cum corvo. Ergo alter alterius, ubicumque nactus est, ova frangit.

Illud vero ab Aristotele animadversum, a quo pleraque, quis potest non mirari? grues, cum, loca calidiora petentes, maria transmittant, trianguli efficere formam: ejus autem summo angulo aër ab iis adversus pellitur: deinde sensim ab utroque latere, tamquam remis, ita pennis cursus avium levatur. Basis autem trianguli, quam grues efficiunt, ea, tamquam a puppi, ventis adjuvatur; hæque in tergo prævolantium colla et capita reponunt: quod quia ipse dux facere non potest, quia non habet ubi nitatur, revolat, ut ipse quoque quiescat. In ejus locum succedit ex iis, quæ acquièrunt; eaque vicissitudo in omni cursu conservatur.

Multa ejusmodi proferre possum: sed genus ipsum videtis. Jam vero illa etiam notiora, quanto se opere custodiant bestiæ, ut in pastu circumspectent, ut in cubilibus delitescant: atque illa mirabilia.

L. Quid ea, quæ nuper, id est paucis ante sæculis, medicorum ingeniis reperta sunt? Vomitione canes, purgatu autem alvos ibes Ægyptiæ curant. Auditum est, pantheras, quæ in barbariâ venenatâ carne caperentur, remedium quoddam habere; quo cum essent usæ, non morerentur: capras autem in Cretâ feras, cum essent confixæ venenatis sagittis, herbam quærere, quæ dictamnus vocaretur; quam cum gustavissent, sagittas excidere dicunt e corpore. Cervæque, paulo ante partum, perpurgant se quâdam herbulâ, quæ Seselis dicitur. Jam illa cernimus, ut, contra metum et vim, suis se armis quæque

defendat. Cornibus tauri, apri dentibus, morsu leones, aliæ fugâ se, aliæ occultatione, tutantur; atramenti effusione sepiæ, torpore torpedines. Multæ etiam insectantes odoris intolerabili fœditate depellunt.

LI. Ut vero perpetuus mundi esset ornatus, magna adhibita cura est a providentiâ Deorum, ut semper essent et bestiarum genera, et arborum, omniumque rerum, quæ altæ aut radicibus a terrâ, aut stirpibus continerentur: quæ quidem omnia eam vim seminis habent in se, ut ex uno plura generentur: idque semen inclusum est in intimâ parte earum baccarum, quæ ex quâque stirpe funduntur: iisdemque seminibus et homines affatim vescuntur, et terræ ejusdem generis stirpium renovatione complentur.

Quid loquar, quanta ratio in bestiis ad perpetuam conservationem earum generis appareat? Nam primum aliæ mares, aliæ feminæ sunt; quod perpetuitatis causâ machinata natura est. Deinde partes corporis et ad procreandum et ad concipiendum aptissimæ; et in mare et in feminâ commiscendorum corporum miræ libidines. Cum autem in locis semen insedit, rapit omnem fere cibum ad sese, eoque septum fingit animal; quod cum ex utero elapsum excidit, in iis animantibus quæ lacte aluntur, omnis fere cibus matrum lactescere incipit: eaque, quæ paulo ante nata sunt, sine magistro, duce naturâ, mammas appetunt, earumque ubertate saturantur. Atque, ut intelligamus nihil horum esse fortuitum, et hæc omnia esse opera providæ sollertisque naturæ; quæ multiplices fetus procreant, ut sues, ut canes, his mammarum data est multitudo; quas easdem paucas habent eæ bestiæ, quæ pauca gignunt. Quid dicam, quantus amor bestiarum sit in educandis custodiendisque iis quæ procreaverunt, usque ad eum finem, dum possint se ipsa defendere? etsi pisces, (ut aiunt) ova cum genuerunt, relinquunt: facile enim illa aquâ et sustinentur, et fetum fundunt.

LII. Testudines autem et crocodilos dicunt, cum in terrâ partum ediderint, obruere ova, deinde discedere: ita et nascuntur et educantur ipsa per sese. Jam gallinæ, avesque reliquæ, et quietum requirunt ad pariendum locum, et cubilia sibi nidosque construunt; eosque quam possunt mollissime substernunt, ut quam facillime ova serventur: ex quibus pullos cum excluserint, ita tuentur, ut et pennis foveant, ne frigore lædantur; et, si est calor a sole, se opponant. Cum autem pulli pennulis uti possunt, tum volatus eorum matres prosequuntur; reliquâ curâ liberantur.

Accedit ad nonnullorum animantium, et earum rerum quas terra gignit, conservationem et salutem, hominum etiam sollertia et diligentia. Nam multæ et pecudes et stirpes sunt, quæ, sine procuratione hominum, salvæ esse non possunt. Magnæ etiam opportunitates, ad cultum hominum atque abundantiam, aliæ aliis in locis reperiuntur. Ægyptum Nilus irrigat; et, cum totâ æstate obrutam oppletamque tenuit, tum recedit, mollitosque et oblimatos agros ad serendum relinquit. Mesopotamiam fertilem efficit Euphrates; in quam quotannis quasi novos agros invehit. Indus vero, qui est omnium fluminum maximus, non aquâ solum agros lætificat et mitigat, sed eos etiam conserit: magnam enim vim seminum secum, frumenti similium, dicitur deportare. Multaque alia in aliis locis commemorabilia proferre possum: multos fertiles agros, alios aliorum fructuum.

LIII. Sed illa quanta benignitas naturæ, quod tam multa ad vescendum, tam varia, tamque jucunda, gignit! neque ea uno tempore anni, ut semper et novitate delectemur, et copiâ. Quam tempestivos autem dedit, quam salutares, non modo hominum sed etiam pecudum generi, iis denique omnibus quæ oriuntur e terrâ, ventos Etesias! quorum flatu nimii temperantur calores: ab iisdem etiam maritimi cursus celeres et certi diriguntur. Multa

prætereunda sunt; et tamen multa dicuntur. Enumerari enim non possunt fluminum opportunitates; æstus maritimi, tum accedentes, tum recedentes; montes vestiti, atque silvestres; salinæ ab orâ maritimâ remotissimæ; medicamentorum salutarium plenissimæ terræ: artes denique innumerabiles, ad victum et ad vitam necessariæ. Jam diei noctisque vicissitudo conservat animantes, tribuens aliud agendi tempus, aliud quiescendi. Sic undique omni ratione concluditur, mente consilioque divino omnia in hoc mundo ad salutem omnium conservationemque admirabiliter administrari.

Sin quæret quispiam, cujusnam causâ tantarum rerum molitio facta sit; arborumne et herbarum? quæ, quamquam sine sensu sunt, tamen a naturâ sustinentur. At id quidem absurdum est. An bestiarum? Nihilo probabilius, Deos, mutarum et nihil intelligentium causâ, tantum laborâsse. Quorum igitur causâ, quis dixerit effectum esse mundum? Eorum scilicet animantium, quæ ratione utuntur. Hi sunt Dii et homines, quibus profecto nihil est melius: ratio est enim, quæ præstat omnibus. Ita fit credibile, Deorum et hominum causâ, factum esse mundum, quæque in eo sint, omnia.

LIV. Faciliusque intelligetur, a Diis immortalibus hominibus esse provisum, si erit tota hominis fabricatio perspecta, omnisque humanæ naturæ figura atque perfectio. Nam, cum tribus rebus animantium vita teneatur, cibo, potione, spiritu; ad hæc omnia percipienda, os est aptissimum; quod, adjunctis naribus, spiritu augetur. Dentibus autem in ore constructis manditur, atque ab his extenuatur et molitur, cibus. Eorum adversi acuti morsu dividunt escas; intimi autem conficiunt, qui genuini vocantur; quæ confectio etiam a linguâ adjuvari videtur. Linguam autem, ad radices ejus hærens, excipit stomachus; quo primum illabuntur ea, quæ accepta sunt: oris utrâque ex parte tonsillas attingens, palato extremo

atque intimo terminatur. Atque is, agitatione et motibus linguæ cum depulsum et quasi detrusum cibum accepit, depellit. Ipsius autem partes eæ, quæ sunt infra id quod devoratur, dilatantur; quæ autem supra, contrahuntur.

Sed, cum aspera arteria (sic enim a medicis appellatur) ostium habeat, adjunctum linguæ radicibus, paulo supra quam ad linguam stomachus annectitur, eaque ad pulmones usque pertineat, excipiatque animam eam, quæ ducta sit spiritu, eamdemque a pulmonibus respiret, et reddat; tegitur quodam quasi operculo, quod ob eam causam datum est, ne, siquid in eam cibi forte incidisset, spiritus impediretur. Sed, cum alvi natura, subjecta stomacho, cibi et potionis sit receptaculum, pulmones autem et cor extrinsecus spiritum adducant; in alvo multa sunt mirabiliter effecta, quæ constat fere e nervis. Est autem multiplex et tortuosa; arcetque et continet, sive illud aridum est, sive humidum, quod recipit, ut id mutari et concoqui possit; eaque tum adstringitur, tum relaxatur; atque omne, quod accipit, cogit et confundit; ut facile et calore, quem multum habet, exterendo cibo, et præterea spiritu, omnia cocta atque confecta in reliquum corpus dividantur.

LV. In pulmonibus autem inest raritas quædam, et assimilis spongiis mollitudo, ad hauriendum spiritum aptissima; qui tum se contrahunt adspirantes, tum respiritu dilatant, ut frequenter ducatur cibus animalis, quo maxime aluntur animantes. Ex intestinis autem et alvo, secretus a reliquo cibo, succus is, quo alimur, permanat ad jecur, per quasdam a medio intestino usque ad portas jecoris (sic enim appellant) ductas et directas vias, quæ pertinent ad jecur, eique adhærent. Atque inde aliæ pertinentes sunt, per quas cadit cibus a jecore delapsus. Ab eo cibo cum est secreta bilis, iique humores qui ex renibus profunduntur, reliqua se in sanguinem vertunt, ad easdemque portas jecoris confluunt, ad quas omnes ejus viæ

pertinent; per quas lapsus cibus, in hoc ipso loco, in eam venam quæ cava appellatur, confunditur, perque eam ad cor, confectus jam coctusque, perlabitur: a corde autem in totum corpus distribuitur per venas admodum multas, in omnes partes corporis pertinentes.

Quemadmodum autem reliquiæ cibi depellantur, tum adstringentibus se intestinis, tum relaxantibus, haud sane difficile dictu est: sed tamen prætereundum est, ne quid habeat injucunditatis oratio. Illa potius explicetur incredibilis fabrica naturæ. Nam, quæ spiritu in pulmones anima ducitur, ea calescit primum ab eo spiritu, deinde contagione pulmonum; ex eâque pars redditur respirando, pars concipitur cordis parte quâdam, quem ventriculum cordis appellant; cui similis alter adjunctus est, in quem sanguis a jecore per venam illam cavam influit. Eoque modo, ex his partibus, et sanguis per venas in omne corpus diffunditur, et spiritus per arterias. Utræque autem, crebræ multæque toto corpore intextæ, vim quamdam incredibilem artificiosi operis divinique testantur.

Quid dicam de ossibus? quæ, subjecta corpori, mirabiles commissuras habent, et ad stabilitatem aptas, et ad artus finiendos accommodatas, et ad motum, et ad omnem corporis actionem. Huc adde nervos, a quibus artus continentur; eorumque implicationem toto corpore pertinentem; qui, sicut venæ et arteriæ, a corde tracti et profecti, in corpus omne ducuntur.

LVI. Ad hanc providentiam naturæ tam diligentem tamque sollertem, adjungi multa possunt, e quibus intelligatur, quantæ res hominibus a Deo, quamque eximiæ, tributæ sint; qui primum eos, humo excitatos, celsos et erectos constituit, ut Deorum cognitionem, cœlum intuentes, capere possent. Sunt enim [e terrâ homines,] non ut incolæ atque habitatores, sed quasi spectatores superarum rerum atque

cœlestium, quarum spectaculum ad nullum aliud genus animantium pertinet. Sensus autem, interpretes ac nuntii rerum, in capite, tamquam in arce, mirifice ad usus necessarios et facti et collocati sunt. Nam oculi, tamquam speculatores, altissimum locum obtinent, ex quo plurima conspicientes, fungantur suo munere. Et aures, cum sonum percipere debeant, qui naturâ sublime fertur, recte in altis corporum partibus collocatæ sunt: itemque nares, eo quod omnis odor ad supera fertur, recte sursum sunt: et, quod cibi et potionis judicium magnum earum est, non sine causâ vicinitates oris secutæ sunt. Jam gustatus, qui sentire eorum, quibus vescimur, genera debet, habitat in eâ parte oris, quâ esculentis et potulentis iter natura patefecit. Tactus autem toto corpore æquabiliter fusus est, ut omnes ictus, omnesque nimios et frigoris et caloris appulsus, sentire possemus. Atque, ut in ædificiis architecti avertunt ab oculis et naribus dominorum ea, quæ, profluentia, necessario tetri essent aliquid habitura; sic natura res similes procul amandavit a sensibus.

LVII. Quis vero opifex, præter naturam, quâ nihil potest esse callidius, tantam sollertiam persequi potuisset in sensibus? quæ primum oculos membranis tenuissimis vestivit, et sepsit: quas primum pellucidas fecit, ut per eas cerni posset; firmas autem, ut continerentur. Sed lubricos oculos fecit et mobiles, ut et declinarent, siquid noceret; et adspectum, quo vellent, facile converterent. Aciesque ipsa, quâ cernimus, (quæ pupula vocatur) ita parva est, ut ea, quæ nocere possint, facile vitet: palpebræque, quæ sunt tegmenta oculorum, mollissimæ tactu, ne læderent aciem, aptissime factæ et ad claudendas pupulas, ne quid incideret, et ad aperiendas: idque, providit, ut identidem fieri posset cum maximâ celeritate. Munitæque sunt palpebræ tamquam vallo pilorum: quibus, et apertis oculis, si quid incideret, repelleretur; et somno conniventibus, cum oculis ad cernen-

dum non egeremus, [ut qui,] tamquam involuti, quiescerent. Latent præterea utiliter, et excelsis undique partibus sepiuntur. Primum enim superiora, superciliis obducta, sudorem, a capite et a fronte defluentem, repellunt. Genæ deinde ab inferiore parte tutantur, subjectæ, leviterque eminentes. Nasus ita locatus est, ut quasi murus oculis interjectus esse videatur.

Auditus autem semper patet; ejus enim sensu etiam dormientes egemus: a quo cum sonus est acceptus, etiam a somno excitamur. Flexuosum iter habet, ne quid intrare possit, si simplex et directum pateret. Provisum etiam, ut, si qua minima bestiola conaretur irrumpere, in sordibus aurium, tamquam in visco, inhæresceret. Extra autem eminent, quæ appellantur aures, et tegendi causâ factæ, tutandique sensûs, et ne adjectæ voces laberentur, atque errarent, priusquam sensus ab his pulsus esset. Sed duros et quasi corneolos habent introitus, multisque cum flexibus; quod his naturis relatus amplificatur sonus. Quocirca et in fidibus testudine resonatur, aut cornu: et ex tortuosis locis et inclusis soni referuntur ampliores. Similiter nares, quæ semper propter necessarias utilitates patent, contractiores habent introitus, ne quid in eas, quod noceat, possit pervadere: humoremque semper habent, ad pulverem multaque alia depellenda, non inutilem. Gustatus præclare septus est. Ore enim continetur, et ad usum apte, et ad incolumitatis custodiam.

LVIII. Omnisque sensus hominum multo antecellit sensibus bestiarum. Primum enim oculi in iis artibus, quarum judicium est oculorum, in pictis, fictis, cælatisque formis, in corporum etiam motione atque gestu, multa cernunt subtilius. Colorum etiam et figurarum venustatem atque ordinem, et (ut ita dicam) decentiam, oculi judicant; atque etiam alia majora. Nam et virtutes et vitia cognoscunt: iratum, propitium; lætantem, dolentem; fortem, ignavum;

audacem, timidumque, cognoscunt. Auriumque item est admirabile quoddam artificiosumque judicium, quo judicatur, et in vocis et in tibiarum nervorumque cantibus, varietas sonorum, intervalla, distinctio, et vocis genera permulta; canorum, fuscum; læve, asperum; grave, acutum; flexibile, durum; quæ hominum solum auribus judicantur. Nariumque item, et gustandi pariter et tangendi, magna judicia sunt. Ad quos sensus capiendos et perfruendos, plures etiam, quam vellem, artes repertæ sunt. Perspicuum est enim, quo compositiones unguentorum, quo ciborum conditiones, quo corporum lenocinia, processerint.

LIX. Jam vero animum ipsum, mentemque hominis, rationem, consilium, prudentiam, qui non divinâ curâ perfecta esse perspicit, is his ipsis rebus mihi videtur carere. De quo dum disputem, tuam mihi dari velim, Cotta, eloquentiam. Quo enim tu illa modo diceres! quanta primum intelligentia, deinde consequentium rerum cum primis conjunctio et comprehensio, esset in nobis: ex quo videlicet, quid ex quibusque rebus efficiatur, idque ratione, concludimus: singulasque res definimus, circumscripteque complectimur: ex quo scientia intelligitur quam vim habeat, qualis sit; quâ ne in Deo quidem est res ulla præstantior. Quanto vero illa sunt, quæ vos Academici infirmatis et tollitis, quod, et sensibus et animo, ea, quæ extra sunt, percipimus atque comprehendimus! Ex quibus collatis inter se et comparatis, artes quoque efficimus, partim ad usum vitæ, partim ad oblectationem, necessarias. Jam vero domina rerum (ut vos soletis dicere) eloquendi vis, quam est præclara, quamque divina! quæ primum efficit, ut ea, quæ ignoramus, discere, et ea, quæ scimus, alios docere possimus. Deinde hac cohortamur, hac persuademus, hac consolamur afflictos, hac deducimus perterritos a timore, hac gestientes comprimimus, hac cupiditates iracundiasque restinguimus.

Hæc nos juris, legum, urbium, societate devinxit: hæc a vitâ immani et ferâ segregavit.

Ad usum autem orationis, incredibile est, nisi diligenter attenderis, quanta opera machinata natura sit. Primum enim a pulmonibus arteria usque ad os intimum pertinet, per quam vox, principium a mente ducens, percipitur et funditur. Deinde in ore sita lingua est, finita dentibus. Ea vocem, immoderate profusam, fingit et terminat; quæ sonos vocis distinctos et pressos efficit, cum et ad dentes et ad alias partes pellit oris. Itaque plectri similem linguam nostri solent dicere; chordarum dentes, nares cornibus iis, qui ad nervos resonant in cantibus.

LX. Quam vero aptas, quamque multarum artium ministras, manus natura homini dedit! Digitorum enim contractio facilis, facilisque porrectio, propter molles commissuras et artus, nullo in motu laborat. Itaque ad pingendum, ad fingendum, ad scalpendum, ad nervorum eliciendos sonos ac tibiarum, apta manus est, admotione digitorum. Atque hæc oblectationis: illa necessitatis; cultus dico agrorum, exstructionesque tectorum, tegumenta corporum vel texta vel suta, omnemque fabricam æris et ferri; ex quo intelligitur, ad inventa animo, percepta sensibus, adhibitis opificum manibus, omnia nos consecutos, ut tecti, ut vestiti, ut salvi, esse possemus; urbes, muros, domicilia, delubra, haberemus.

Jam vero operibus hominum, id est, manibus, cibi etiam varietas invenitur, et copia. Nam et agri multa ferunt manu quæsita, quæ vel statim consumantur, vel mandentur condita vetustati. Et præterea vescimur bestiis et terrenis et aquatilibus et volatilibus, partim capiendo, partim alendo. Efficimus etiam domitu nostro quadrupedum vectiones, quorum celeritas atque vis nobis ipsis affert vim et celeritatem. Nos onera quibusdam bestiis, nos juga imponimus: nos elephantorum acutissimis sensibus, nos sagacitate canum, ad utilitatem nostram abutimur:

nos e terræ cavernis ferrum elicimus, rem ad colendos agros necessariam: nos æris, argenti, auri venas, penitus abditas, invenimus, et ad usum aptas, et ad ornatum decoras: arborum autem consectione, omnique materiâ et cultâ et silvestri, partim ad calefaciendum corpus, igni adhibito, et ad mitigandum cibum, utimur, partim ad ædificandum, ut, tectis septi, frigora caloresque pellamus. Magnos vero usus affert ad navigia facienda, quorum cursibus suppeditantur omnes undique ad vitam copiæ: quasque res violentissimas natura genuit, earum moderationem nos soli habemus; maris, atque ventorum, propter nauticarum rerum scientiam; plurimisque maritimis rebus fruimur atque utimur. Terrenorum item commodorum omnis est in homine dominatus. Nos campis, nos montibus, fruimur: nostri sunt amnes, nostri lacus: nos fruges serimus, nos arbores: nos aquarum inductionibus terris fecunditatem damus; nos flumina arcemus, dirigimus, avertimus: nostris denique manibus in rerum naturâ quasi alteram naturam efficere conamur.

LXI. Quid vero? hominum ratio non in cœlum usque penetravit? Soli enim ex animantibus nos astrorum ortus, obitus, cursusque cognovimus: ab hominum genere finitus est dies, mensis, annus; defectiones solis et lunæ cognitæ, prædictæque in omne posterum tempus, quæ, quantæ, quando, futuræ sint. Quæ contuens animus, accipit ab his cognitionem Deorum; ex quâ oritur pietas; cui conjuncta justitia est, reliquæque virtutes; e quibus vita beata exsistit, par et similis Deorum; nullâ re, nisi immortalitate, (quæ nihil ad bene vivendum pertinet) cedens cœlestibus. Quibus rebus expositis, satis docuisse videor, hominis natura quanto omnes anteiret animantes. Ex quo debet intelligi, nec figuram situmque membrorum, nec ingenii mentisque vim, talem effici potuisse fortunâ. Restat, ut doceam, atque aliquando perorem, omnia, quæ sint in hoc

mundo, quibus utantur homines, hominum causâ facta esse et parata.

LXII. Principio ipse mundus, Deorum hominumque causâ, factus est; quæque in eo sunt, ea parata ad fructum hominum et inventa sunt. Est enim mundus quasi communis Deorum atque hominum domus, aut urbs utrorumque. Soli enim, ratione utentes, jure ac lege vivunt. Ut igitur Athenas et Lacedæmonem, Atheniensium Lacedæmoniorumque causâ, putandum est conditas esse; omniaque, quæ sint in his urbibus, eorum populorum recte esse dicuntur: sic, quæcumque sunt in omni mundo, Deorum atque hominum putanda sunt.

Jam vero circuitus solis et lunæ, reliquorumque siderum, quamquam etiam ad mundi cohærentiam pertinent, tamen et spectaculum hominibus præbent; nulla est enim insatiabilior species, nulla pulchrior, et ad rationem sollertiamque præstantior: eorum enim cursus dimetati, maturitates temporum, et varietates mutationesque, cognovimus: quæ si hominibus solis nota sunt, hominum facta esse causâ judicanda sunt.

Terra vero, feta frugibus, et vario leguminum genere, quæ cum maximâ largitate fundit, ea, ferarumne an hominum causâ, gignere videtur? Quid de vitibus olivetisque dicam? quarum uberrimi lætissimique fructus nihil omnino ad bestias pertinent. Neque enim serendi neque colendi, nec tempestive demetendi percipiendique fructus, neque condendi ac reponendi, ulla pecudum scientia est: earumque omnium rerum hominum est et usus et cura.

LXIII. Ut fides igitur et tibias eorum causâ factas dicendum est, qui illis uti possunt; sic ea, quæ diximus, solis iis confitendum est esse parata, qui utuntur: nec, si quæ bestiæ furantur aliquid ex his, aut rapiunt, illarum quoque causâ ea nata esse dicemus. Neque enim homines murium aut formicarum causâ frumentum condunt, sed conjugum et libero-

rum et familiarum suarum. Itaque bestiæ furtim (ut dixi) fruuntur, domini palam et libere. Hominum igitur causâ eas rerum copias comparatas, fatendum est: nisi forte tanta ubertas et varietas pomorum, eorumque jucundus non gustatus solum, sed odoratus etiam et adspectus, dubitationem affert, quin hominibus solis ea natura donaverit. Tantumque abest, ut hæc bestiarum etiam causâ parata sint, ut ipsas bestias hominum gratiâ generatas esse videamus. Quid enim oves aliud afferunt, nisi ut earum villis confectis atque contextis homines vestiantur? quæ quidem neque ali neque sustentari, neque ullum fructum edere ex se, sine cultu hominum et curatione, potuissent. Canum vero tam fida custodia, tamque amans dominorum adulatio, tantumque odium in externos, et tam incredibilis ad investigandum sagacitas narium, tanta alacritas in venando, quid significat aliud, nisi se ad hominum commoditates esse generatos? Quid de bubus loquar? quorum ipsa terga declarant non esse se ad onus accipiendum figurata; cervices autem natæ ad jugum; tum vires humerorum et latitudines, ad aratra extrahenda: quibus, cum terræ subigerentur fissione glebarum, ab illo aureo genere, ut poëtæ loquuntur, vis nunquam ulla afferebatur.

"Ferrea tum vero proles exorta repente est;
Ausaque funestum prima est fabricarier ensem,
Et gustare, manu victum, domitumque, juvencum."

Tanta putabatur utilitas percipi ex bubus, ut eorum visceribus vesci scelus haberetur.

LXIV. Longum est mulorum persequi utilitates, et asinorum; quæ certe ad hominum usum paratæ sunt. Sus vero quid habet, præter escam? cui quidem, ne putisceret, animam ipsam pro sale datam dicit esse Chrysippus: quâ pecude, quod erat ad vescendum hominibus apta, nihil genuit natura fe-

cundius. Quid multitudinem suavitatemque piscium dicam? quid avium? ex quibus tanta percipitur voluptas, ut interdum Pronœa nostra Epicurea fuisse videatur. Atque hæ ne caperentur quidem, nisi hominum ratione atque sollertiâ: quamquam aves quasdam, et alites, et oscines (ut nostri augures appellant), rerum augurandarum causâ esse natas putamus.

Jam vero immanes et feras belluas nanciscimur venando, ut et vescamur iis, et exerceamur in venando ad similitudinem bellicæ disciplinæ, et utamur domitis et condocefactis, ut elephantis; multaque ex earum corporibus remedia morbis et vulneribus eligamus, sicut ex quibusdam stirpibus et herbis, quarum utilitates longinqui temporis usu et periclitatione percepimus. Totam licet animis, tamquam oculis, lustrare terram, mariaque omnia? Cernes jam spatia frugifera atque immensa camporum, vestitusque densissimos montium, pecudum pastus, tum incredibili cursus maritimos celeritate. Nec vero tantum supra terram, sed etiam in intimis ejus tenebris, plurimarum rerum latet utilitas, quæ, ad usum hominum orta, ab hominibus solis invenitur.

LXV. Illud vero, quod uterque vestrûm fortasse arripiet ad reprehendendum (Cotta, quia Carneades libenter in Stoïcos invehebatur; Velleius, quia nihil tam irridet Epicurus, quam prædictionem rerum futurarum), mihi videtur vel maxime confirmare, Deorum providentiâ consuli rebus humanis. Est enim profecto divinatio, quæ multis locis, rebus, temporibus apparet, tum in privatis, tum maxime in publicis. Multa cernunt haruspices: multa augures provident: multa oraculis declarantur, multa vaticinationibus, multa somniis, multa portentis; quibus cognitis, multæ sæpe res hominum sententiâ atque utilitate partæ, multa etiam pericula depulsa sunt. Hæc igitur, sive vis, sive ars, sive natura, ad scientiam rerum futurarum homini profecto est, nec [ali-

cuiquam,] a Diis immortalibus data. Quæ si singula vos forte non movent, universa certe tamen, inter se connexa atque conjuncta, movere debebunt.

Nec vero universo generi hominum solum, sed etiam singulis, a Diis immortalibus consuli et provideri solet. Licet enim contrahere universitatem generis humani, eamque gradatim ad pauciores, postremo deducere ad singulos.

LXVI. Nam, si omnibus hominibus qui ubique sunt, quâcumque in orâ ac parte terrarum, ab hujusce terræ, quam nos incolimus, continuatione distantium, Deos consulere censemus ob eas causas, quas ante diximus; his quoque hominibus consulunt, qui has nobiscum terras ab Oriente ad Occidentem colunt. Sin autem his consulunt, qui quasi magnam quamdam insulam incolunt, quam nos orbem terræ vocamus; etiam illis consulunt, qui partes ejus insulæ tenent, Europam, Asiam, Africam. Ergo et earum partes diligunt, ut Romam, Athenas, Spartam, Rhodum: et earum urbium, separatim ab universis, singulos diligunt, ut Pyrrhi bello Curium, Fabricium, Coruncanium; primo Punico Calatinum, Duillium, Metellum, Lutatium; secundo Maximum, Marcellum, Africanum; post hos, Paulum, Gracchum, Catonem, patrumve memoriâ Scipionem, Lælium: multosque præterea et nostra civitas, et Græcia, tulit singulares viros; quorum neminem, nisi juvante Deo, talem fuisse, credendum est. Quæ ratio poëtas, maximeque Homerum, impulit, ut principibus heroum, Ulyssi, Diomedi, Agamemnoni, Achilli, certos Deos, discriminum et periculorum comites, adjungeret. Præterea ipsorum Deorum sæpe præsentiæ, quales supra commemoravi, declarant, ab his et civitatibus et singulis hominibus consuli. Quod quidem intelligitur etiam significationibus rerum futurarum, quæ tum dormientibus, tum vigilantibus, portenduntur. Multa præterea ostentis, multa in extis, admonemur, multisque rebus aliis,

quas diuturnus usus ita notavit, ut artem divinationis efficeret. Nemo igitur vir magnus sine aliquo afflatu divino unquam fuit.

Nec vero ita refellendum est, ut, si segetibus aut vinetis cujuspiam tempestas nocuerit, aut si quid e vitæ commodis casus abstulerit, eum, cui quid horum acciderit, aut invisum Deo, aut neglectum a Deo, judicemus. Magna Dii curant; parva negligunt. Magnis autem viris prospere semper eveniunt omnes res; si quidem satis a nostris, et a principe philosophorum Socrate, dictum est de ubertatibus virtutis et copiis.

LXVII. Hæc mihi fere in mentem veniebant, quæ dicenda putarem de Naturâ Deorum. Tu autem, Cotta, si me audias, eamdem causam agas; teque et principem civem et pontificem esse cogites; et, quoniam in utramque partem vobis licet disputare, hanc potius sumas: eamque facultatem disserendi, quam tibi a rhetoricis exercitationibus acceptam amplificavit Academia, huc potius conferas. Mala enim et impia consuetudo est contra Deos disputandi, sive ex animo id fit, sive simulate.

M. TULLII CICERONIS,

DE

NATURÂ DEORUM,

AD

M. BRUTUM,

LIBER TERTIUS.

I. Quæ cum Balbus dixisset, tum arridens Cotta, Sero, inquit, mihi, Balbe, præcipis, quid defendam. Ego enim, te disputante, quid contra dicerem, mecum ipse meditabar, neque tam refellendi tui causâ, quam ea, quæ minus intelligebam, requirendi. Cum autem suo cuique judicio sit utendum, difficile factu est, me id sentire, quod tu velis.

Hîc Velleius, Nescis, inquit, quantâ cum exspectatione, Cotta, sim te auditurus: jucundus enim Balbo nostro sermo tuus contra Epicurum fuit. Præbebo igitur me tibi vicissim attentum contra Stoïcos auditorem: spero enim, te (ut soles) bene paratum venire.

Tum Cotta, Sim, mehercule, inquit, Vellei: neque enim mihi par ratio cum Lucilio est, ac tecum fuit. Quî tandem? inquit ille. Quia mihi videtur Epicurus vester de Diis immortalibus non magno-

pere pugnare: tantummodo negare Deos esse non audet, ne quid invidiæ subeat, aut criminis. Cum vero Deos nihil agere, nihil curare, confirmat, membrisque humanis esse præditos, sed eorum membrorum usum nullum habere; ludere videtur, satisque putare, si dixerit, esse quamdam beatam naturam et æternam. A Balbo autem, animadvertisti, (credo) quam multa dicta sint, quamque, etiam si minus vera, tamen apta inter se et cohærentia. Itaque cogito, (ut dixi) non tam refellere ejus orationem, quam ea, quæ minus intellexi, requirere. Quare, Balbe, tibi permitto, responderene mihi malis, de singulis rebus quærenti ex te ea quæ parum accepi, an universam audire orationem meam.

Tum Balbus: Ego vero, si quid explanari tibi voles, respondere malo: sin me interrogare, non tam intelligendi causâ, quam refellendi; utrum voles, faciam: vel ad singula, quæ requires, statim respondebo; vel, cum peroràris, ad omnia.

II. Tum Cotta, Optime, inquit. Quamobrem sic agamus, ut nos ipsa ducit oratio. Sed, antequam de re, pauca de me. Non enim mediocriter moveor auctoritate tuâ, Balbe, orationeque eâ, quæ me in perorando cohortabatur, ut meminissem, me et Cottam esse et pontificem: quod eo (credo) valebat, ut opiniones, quas a majoribus accepimus de Diis immortalibus, sacra, cærimonias, religionesque, defenderem. Ego vero eas defendam semper, semperque defendi: nec me ex eâ opinione, quam a majoribus accepi de cultu Deorum immortalium, ullius unquam oratio aut docti aut indocti movebit. Sed, cum de religione agitur, Ti. Coruncanium, P. Scipionem, P. Scævolam, pontifices maximos, non Zenonem, aut Cleanthem, aut Chrysippum, sequor: habeoque C. Lælium augurem, eumdemque sapientem, quem potius audiam de religione dicentem in illâ oratione nobili, quam quemquam principem Stoïcorum. Cumque omnis populi Romani religio in sacra et in auspicia

divisa sit; tertium adjunctum sit, si quid, prædictionis causâ, ex portentis et monstris, Sibyllæ interpretes haruspicesve monuerunt; harum ego religionum nullam unquam contemnendam putavi: mihique ita persuasi, Romulum auspiciis, Numam sacris constitutis, fundamenta jecisse nostræ civitatis: quæ nunquam profecto, sine summâ placatione Deorum immortalium, tanta esse potuisset. Habes, Balbe, quid Cotta, quid pontifex, sentiat. Fac nunc ego intelligam, tu quid sentias. A te enim philosopho rationem accipere debeo religionis; majoribus autem nostris, etiam nullâ ratione redditâ, credere.

III. Tum Balbus, Quam igitur a me rationem, inquit, Cotta, desideras? Et ille, Quadripertita, inquit, fuit divisio tua: primum, ut velles docere, Deos esse; deinde, quales essent; tum, ab his mundum regi; postremo, consulere eos rebus humanis. Hæc, si recte memini, partitio fuit. Rectissime, inquit Balbus: sed exspecto, quid requiras.

Tum Cotta, Primum quidque videamus, inquit. Et si id est primum, (quod inter omnes, nisi admodum impios, convenit, mihi quidem ex animo exuri non potest) esse Deos; id tamen ipsum, quod mihi persuasum est auctoritate majorum, cur ita sit, nihil tu me doces. Quid est, inquit Balbus, si tibi persuasum est, cur a me velis discere? Tum Cotta, Quia sic aggredior, inquit, ad hanc disputationem, quasi nihil unquam audierim de Diis immortalibus, nihil cogitaverim; rudem me discipulum et integrum accipe; et ea, quæ requiro, doce.

Dic igitur, quid requiras. Egone? primum illud, cur, quod ne egere quidem oratione dixisses, quod esset perspicuum, et inter omnes constaret, de eo ipso tam multa dixeris. Quia te quoque, inquit, animadverti, Cotta, sæpe, cum in foro diceres, quam plurimis posses, argumentis onerare judicem, si modo eam facultatem tibi daret causa. Atque hoc idem et philosophi faciunt, et ego, ut potui, feci. Tu autem, qui

id quæris, similiter facis, ac si me roges, cur te duobus contuear oculis, et non altero tantum, cum idem uno assequi possim.

IV. Tum Cotta, Quam simile istud sit, inquit, tu videris. Nam ego neque in causis, si quid est evidens, de quo inter omnes conveniat, argumentari soleo (perspicuitas enim argumentatione elevatur); nec, si id facerem in causis forensibus, idem facerem in hac subtilitate sermonis. Cur contuerere autem altero oculo, causa non esset; cum idem obtutus esset amborum, et cum rerum natura (quam tu sapientem esse vis) duo lumina ab animo ad oculos perforata nos habere voluisset. Sed, quia non confidebas, tam esse id perspicuum quam tu velles, propterea multis argumentis Deos esse docere voluisti. Mihi enim unum satis erat, ita nobis majores nostros tradidisse. Sed tu auctoritates contemnis, ratione pugnas. Patere igitur, rationem meam cum tuâ ratione contendere. Affers hæc omnia argumenta, cur Dii sint: remque, meâ sententiâ minime dubiam, argumentando dubiam facis. Mandavi enim memoriæ, non numerum solum, sed etiam ordinem argumentorum tuorum.

Primum fuit, Cum cœlum suspexissemus, statim nos intelligere, esse aliquod numen, quo hæc regantur. Ex hoc illud etiam,

"Adspice hoc sublime candens, quem invocant omnes Jovem."

Quasi vero quisquam nostrûm istum potius, quam Capitolinum, Jovem appellet; aut hoc perspicuum sit, constetque inter omnes, eos esse Deos, quos tibi Velleius, multique præterea, ne animantes quidem esse concedant.

Grave etiam argumentum tibi videbatur, Quod opinio de Diis immortalibus et omnium esset, et quotidie cresceret. Placet igitur, tantas res opinione

stultorum judicari, vobis præsertim, qui illos insanos esse dicatis?

V. At enim præsentes videmus Deos, ut apud Regillum Postumius, in Salariâ Vatienus; nescio quid etiam de Locrorum apud Sagram prœlio. Quos igitur tu Tyndaridas appellabas, id est, homines homine natos, et quos Homerus, qui recens ab illorum ætate fuit, sepultos esse dicit Lacedæmone, eos tu, cantheriis albis, nullis calonibus, obviam Vatieno venisse existimas, et victoriam populi Romani Vatieno potius, homini rustico, quam M. Catoni, qui tum erat princeps, nuntiavisse? Ergo et illud in silice, quod hodie apparet apud Regillum, tamquam vestigium ungulæ, Castoris equi credis esse? Nonne mavis illud credere, quod probari potest, animos præclarorum hominum, quales isti Tyndaridæ fuerunt, divinos esse et æternos, quam eos, qui semel cremati essent, equitare, et in acie pugnare potuisse? Aut, si hoc fieri potuisse dicis, doceas oportet, quomodo, nec fabellas aniles proferas.

Tum Lucilius, An tibi, inquit, fabellæ videntur? Nonne ab A. Postumio ædem Castori et Polluci in foro dedicatam; nonne senatûs-consultum de Vatieno vides? Nam de Sagrâ, Græcorum etiam est vulgare proverbium; qui, quæ affirmant, certiora esse dicunt, quam illa, quæ apud Sagram. His igitur auctoribus nonne debes moveri? Tum Cotta, Rumoribus, inquit, mecum pugnas, Balbe; ego autem a te rationes requiro. * * *

Desunt nonnulla.

VI. Sequuntur, quæ futura sunt. Effugere enim nemo id potest, quod futurum est. Sæpe autem ne utile quidem est scire, quid futurum sit. Miserum est enim, nihil proficientem angi, nec habere ne spei quidem extremum et tamen commune solatium; præsertim cum vos iidem fato fieri dicatis omnia;

quod autem semper ex omni æternitate verum fuerit, id esse fatum. Quid igitur juvat, aut quid affert ad cavendum, scire aliquid futurum, cum id certe futurum sit? Unde porro ista divinatio? quis invenit fissum jecoris? quis cornicis cantum notavit? quis sortes? quibus ego credo: nec possum Attii Navii, quem commemorabas, lituum contemnere. Sed, quî ista intellecta sint, a philosophis debeo discere, præsertim cum plurimis de rebus isti divini mentiantur. At medici quoque (ita enim dicebas) sæpe falluntur. Quid simile medicina, cujus ego rationem video, et divinatio, quæ unde oriatur, non intelligo? Tu autem etiam Deciorum devotionibus placatos Deos esse censes. Quæ fuit eorum tanta iniquitas, ut placari populo Romano non possent, nisi viri tales occidissent? Consilium illud imperatorum fuit, quod Græci Στρατηγημα appellant, sed eorum imperatorum, qui patriæ consulerent, vitæ non parcerent. Rebantur enim fore, ut exercitus imperatorem, equo incitato se in hostes immittentem, persequeretur; id quod evenit. Nam Fauni vocem equidem nunquam audivi: tibi, si audîsse te dicis, credam; etsi, Faunus omnino quid sit, nescio.

VII. Non igitur adhuc, quantum quidem in te, Balbe, est, intelligo Deos esse; quos equidem credo esse; sed nihil docent Stoïci. Nam Cleanthes, ut dicebas, quatuor modis formatas in animis hominum putat Deorum esse notiones. Unus is modus est, de quo satis dixi, qui est susceptus ex præsensione rerum futurarum: alter ex perturbationibus tempestatum, et reliquis motibus: tertius ex commoditate rerum quas percipimus, et copiâ: quartus ex astrorum ordine, cœlique constantiâ. De præsensione diximus. De perturbationibus cœlestibus et maritimis et terrenis, non possumus dicere, cum ea fiant, non esse multos, qui illa metuant, et a Diis immortalibus fieri existiment. Sed non id quæritur, sintne aliqui, qui Deos esse putent: Dii utrum sint, necne, quæritur. Nam

reliquæ causæ, quas Cleanthes affert, (quarum una est de commodorum, quæ capimus, copiâ; altera de temporum ordine, cœlique constantiâ) tum tractabuntur a nobis, cum disputabimus de providentiâ Deorum; de quâ plurima a te, Balbe, dicta sunt. Eodemque illa etiam differemus, quod Chrysippum dicere aiebas, quoniam esset aliquid in rerum naturâ, quod ab homine effici non posset, esse homine aliquid melius: quæque in domo pulchrâ cum pulchritudine mundi comparabas, et cum totius mundi convenientiam consensumque afferebas, Zenonisque breves et acutulas conclusiones, in eam partem sermonis quam modo dixi, differemus. Eodemque tempore illa omnia, quæ a te physice dicta sunt de vi igneâ, deque eo calore ex quo omnia generari dicebas, loco suo quærentur: omniaque, quæ a te nudiustertius dicta sunt, cum docere velles, [Deos esse,] quare et mundus universus, et sol, et luna, et stellæ, sensum ac mentem haberent, in idem tempus reservabo. A te autem idem illud etiam atque etiam quæram, quibus rationibus tibi persuadeas, Deos esse.

VIII. Tum Balbus, Equidem attulisse rationes mihi videor: sed eas tu ita refellis, ut, cum me interrogaturus esse videare, et ego me ad respondendum comparârim, repente avertas orationem, nec des respondendi locum. Itaque maximæ res tacitæ præterierunt, de divinatione, de fato: quibus de quæstionibus tu quidem strictim, nostri autem multa solent dicere; sed ab hac quæstione, quæ nunc in manibus est, separantur. Quare, si videtur, noli agere confuse; ut hoc explicemus hac disputatione, quod quæritur.

Optime, inquit Cotta. Itaque, quoniam quatuor in partes totam quæstionem divisisti, de primâque diximus; consideremus secundam; quæ mihi talis videtur fuisse, ut, cum ostendere velles, quales Dii essent, ostenderes nullos esse. A consuetudine enim

oculorum animum abducere difficillimum dicebas: sed, cum Deo nihil præstantius esset, non dubitabas, quin mundus esset Deus, quod nihil in rerum naturâ melius esset; modo possemus eum animantem cogitare, vel potius, ut cætera oculis, sic animo hoc cernere. Sed, cum mundo negas quidquam esse melius, quid dicis "melius?" si pulchrius, assentior; si aptius ad utilitates nostras, id quoque assentior; sin autem id dicis, nihil esse mundo sapientius, nullo modo prorsus assentior: non quod difficile sit mentem ab oculis sevocare: sed, quo magis sevoco, eo minus id, quod tu vis, possum mente comprehendere.

IX. Nihil est mundo melius in rerum naturâ: ne in terris quidem urbe nostrâ. Num igitur idcirco in urbe esse rationem, cogitationem, mentem putas? aut, quoniam non sit, num idcirco existimas, formicam anteponendam esse huic pulcherrimæ urbi, quod in urbe sensus sit nullus, in formicâ non modo sensus, sed etiam mens, ratio, memoria? Videre oportet, Balbe, quid tibi concedatur, non te ipsum, quod velis, sumere.

Istum enim locum totum illa vetus Zenonis, brevis et (ut tibi videbatur) acuta, conclusio dilatavit. Zeno enim ita concludit. "Quod ratione utitur, melius est, quam id quod ratione non utitur. Nihil autem mundo melius: ratione igitur mundus utitur." Hoc si placet, jam efficies, ut mundus optime librum legere videatur. Zenonis enim vestigiis, hoc modo rationem poteris concludere: Quod literatum est, id est melius, quam quod non est literatum: nihil autem mundo melius: literatus igitur est mundus. Isto modo etiam disertus, et quidem mathematicus, musicus, omni denique doctrinâ eruditus, postremo philosophus, erit mundus. Sæpe dixti, nihil fieri sine Deo, nec ullam vim esse naturæ, ut sui dissimilia possit effingere. Concedam, non modo animantem et sapientem esse mundum, sed fidicinem etiam et tibicinem, quoniam earum quoque artium homines ex eo procreantur.

Nihil igitur affert pater iste Stoïcorum, quare mundum ratione uti putemus, ne cur animantem quidem esse. Non est igitur mundus Deus: et tamen nihil est eo melius: nihil est enim eo pulchrius, nihil nobis salutarius, nihil ornatius adspectu, motuque constantius. Quod si mundus universus non est Deus, ne stellæ quidem, quas tu innumerabiles in Deorum numero reponebas; quarum te cursus æquabiles æternique delectabant; nec, mehercule, injuriâ: sunt enim admirabili incredibilique constantiâ. Sed non omnia, Balbe, quæ cursus certos et constantes habent, ea Deo potius tribuenda sunt, quam naturæ.

X. Quid Chalcidico Euripo in motu identidem reciprocando putas fieri posse constantius? quid freto Siciliensi? quid Oceani fervore illis in locis,

"Europam Libyamque rapax ubi dividit unda?"

Quid? æstus maritimi, vel Hispanienses vel Britannici, eorumque certis temporibus vel accessus vel recessus, sine Deo fieri nonne possunt? Vide, quæso, si omnis motus, omniaque, quæ certis temporibus ordinem suum conservant, divina dicimus, ne tertianas quidem febres, et quartanas, divinas esse dicendum sit, quarum reversione et motu quid potest esse constantius? Sed omnium talium rerum ratio reddenda est: quod vos cum facere non potestis, tamquam in aram, confugitis ad Deum.

Et Chrysippus tibi acute dicere videbatur, homo sine dubio versutus et callidus: (versutos eos appello, quorum celeriter mens versatur; callidos autem, quorum, tamquam manus opere, sic animus usu concalluit.) Is igitur, "Si aliquid est," inquit, "quod homo efficere non possit, qui id efficit, melior est homine. Homo autem hæc, quæ in mundo sunt, efficere non potest: qui potuit igitur, is præstat homini. Homini autem præstare quis possit, nisi Deus? Est igitur Deus."

Hæc omnia in eodem, quo illa Zenonis, errore ver-

santur. Quid enim sit melius, quid præstabilius, quid inter naturam et rationem intersit, non distinguitur. Idemque, si Dei non sint, negat esse in omni naturâ quidquam homine melius. Id autem putare quemquam hominem, nihil homine esse melius, summæ arrogantiæ censet esse. Sit sane arrogantis, pluris se putare quam mundum. At illud non modo non arrogantis, sed potius prudentis, intelligere, se habere sensum et rationem ; hæc eadem Orionem et Caniculam non habere. Et, " Si domus pulchra sit, intelligamus eam dominis," inquit, " ædificatam esse, non muribus. Sic igitur mundum Deorum domum existimare debemus." Ita prorsus existimarem, si illum ædificatum, non (quemadmodum docebo) a naturâ conformatum, putarem.

XI. At enim quærit apud Xenophontem Socrates, unde animum arripuerimus, si nullus fuerit in mundo. Et ego quæro, unde orationem, unde numeros, unde cantus : nisi vero loqui solem cum lunâ putamus, cum propius accesserit, aut ad harmoniam canere mundum, ut Pythagoras existimat. Naturæ ista sunt, Balbe, naturæ, non artificiose ambulantis, ut ait Zeno, (quod quidem quale sit, jam videbimus) sed omnia cientis et agitantis motibus et mutationibus suis.

Itaque illa mihi placebat oratio de convenientiâ consensuque naturæ, quam quasi cognatione continuatam conspirare dicebas. Illud non probabam, quod negabas id accidere potuisse, nisi ea uno divino spiritu contineretur. Illa vero cohæret et permanet naturæ viribus, non Deorum : estque in eâ iste quasi consensus, quam Συμπαθειαν Græci vocant : sed ea, quo suâ sponte major est, eo minus divinâ ratione fieri existimanda est.

XII. Illa autem, quæ Carneades afferebat, quemadmodum dissolvitis ? Si nullum corpus immortale sit, nullum esse corpus sempiternum : corpus autem immortale nullum esse, ne individuum quidem,

nec quod dirimi distrahive non possit. Cumque omne animal patibilem naturam habeat, nullum est eorum, quod effugiat accipiendi aliquid extrinsecus, id est, quasi ferendi et patiendi, necessitatem. [Et, si omne animal mortale est, immortale nullum est.] Ergo, itidem, si omne animal secari ac dividi potest, nullum est eorum individuum, nullum æternum. Atqui omne animal, ad accipiendam vim externam et ferendam, paratum est. Mortale igitur omne animal, et dissolubile et dividuum sit, necesse est.

Ut enim, si omnis cera commutabilis esset, nihil esset cereum, quod commutari non posset; item nihil argenteum, nihil æneum, si commutabilis esset natura argenti et æris: similiter igitur, si omnia, quæ sunt, e quibus cuncta constant, mutabilia sunt; nullum corpus esse potest non mutabile. Mutabilia autem sunt illa, ex quibus omnia constant, ut vobis videtur: omne igitur corpus mutabile est. At si esset corpus aliquod immortale, non esset omne mutabile. Ita efficitur, ut omne corpus mortale sit. Etenim omne corpus aut aqua, aut aër, aut ignis, aut terra est, aut id, quod est concretum ex his, aut ex aliquâ parte eorum. Horum autem nihil est, quin intereat. Nam et terrenum omne dividitur; et humor ita mollis est, ut facile comprimi collidique possit. Ignis vero, et aër, omni impulsu facillime pellitur; naturâque cedens est maxime, et dissipabilis. Præterea omnia hæc tum intereunt, cum in naturam aliam convertuntur; quod fit, cum terra in aquam se vertit, et cum ex aquâ oritur aër, et cum ex aëre æther, cumque eadem vicissim retro commeant. Quod si ea intereant, ex quibus constet omne animal, nullum est animal sempiternum.

XIII. Et, ut hæc omittamus, tamen animal nullum inveniri potest, quod neque natum unquam sit, et semper sit futurum. Omne enim animal sensus habet: sentit igitur et calida, et frigida, et dulcia, et amara; nec potest ullo sensu jucunda accipere, et

non accipere contraria. Si igitur voluptatis sensum capit, doloris etiam capit. Quod autem dolorem accipit, id accipiat etiam interitum, necesse est. Omne igitur animal, confitendum est, esse mortale.

Præterea, si quid est, quod nec voluptatem sentiat nec dolorem, id animal esse non potest. Sin autem quod animal est, id illa necesse est sentiat: et quod ea sentiat, non potest esse æternum: et omne animal sentit: nullum igitur animal est æternum. Præterea nullum potest esse animal, in quo non et appetitio sit et declinatio naturalis. Appetuntur autem, quæ secundum naturam sunt, declinantur contraria: et omne animal appetit quædam, et fugit a quibusdam. Quod autem refugit, id contra naturam est: et quod est contra naturam, id habet vim interimendi: omne ergo animal intereat, necesse est. Innumerabilia sunt, ex quibus effici cogique possit, nihil esse, quod sensum habeat, quin id intereat. Etenim ea ipsa, quæ sentiuntur, ut frigus et calor, ut voluptas et dolor, ut cætera, cum amplificata sunt, interimunt: nec ullum animal est sine sensu: nullum igitur animal est æternum.

XIV. Etenim aut simplex est natura animantis, ut vel terrena sit, vel ignea, vel animalis, vel humida (quod quale sit, ne intelligi quidem potest), aut concreta ex pluribus naturis, quarum suum quæque locum habeat, quo naturæ vi feratur; alia infimum, alia summum, alia medium. Hæc ad quoddam tempus cohærere possunt: semper autem nullo modo possunt. Necesse est enim, suum quæque in locum natura rapiatur. Nullum igitur animal est sempiternum.

Sed omnia vestri, Balbe, solent ad igneam vim referre, Heraclitum, ut opinor, sequentes; quem ipsum non omnes interpretantur uno modo. Qui quoniam, quid diceret, intelligi noluit, omittamus. Vos autem ita dicitis, omnem vim esse ignem: itaque et animantes, cum calor defecerit, tum interire; et in

omni naturâ rerum id vivere, id vigere, quod caleat. Ego autem non intelligo, quo modo, calore exstincto, corpora intereant, non intereant, humore aut spiritu amisso, præsertim cum intereant etiam nimio calore. Quamobrem id quidem commune est de calido: verumtamen videamus exitum. Ita vultis, opinor, nihil esse animal extrinsecus in naturâ atque mundo, præter ignem. Quî magis, quam præter animam, unde animantium quoque constet animus, ex quo anima dicitur? Quo modo autem hoc, quasi concedatur, sumitis, nihil esse animum, nisi ignem? Probabilius enim videtur, tale quiddam esse animum, ut sit ex igne atque animâ temperatum. Quod si ignis ex sese ipse animal est, nullâ se aliâ admiscente naturâ, quoniam is, cum inest in corporibus nostris, efficit, ut sentiamus; non potest ipse esse sine sensu. Rursus eadem dici possunt. Quidquid est enim, quod sensum habeat, id, necesse est, sentiat et voluptatem et dolorem: ad quem autem dolor veniat, ad eumdem etiam interitum venire. Ita fit, ut ne ignem quidem efficere possitis æternum.

Quid enim? non eisdem vobis placet, omnem ignem pastûs indigere? nec permanere ullo modo posse, nisi alatur? ali autem solem, lunam, reliqua astra, aquis, alia dulcibus, alia marinis? Eamque causam Cleanthes affert, cur se sol referat, nec longius progrediatur solstitiali orbe, ítemque brumali, ne longius discedat a cibo. Hoc totum quale sit, mox: nunc autem concludatur illud, quod interire possit, id æternum non esse naturâ: ignem autem interiturum esse, nisi alatur; non esse igitur naturâ ignem sempiternum.

XV. Qualem autem Deum intelligere nos possumus nullâ virtute præditum? Quid enim? prudentiamne Deo tribuemus? quæ constat ex scientiâ rerum bonarum et malarum, et nec bonarum nec malarum. Cui mali nihil est, nec esse potest, quid huic opus est delectu bonorum et malorum? quid autem

ratione? quid intelligentiâ? quibus utimur ad eam rem, ut apertis obscura assequamur. At obscurum Deo nihil potest esse. Nam justitia, quæ suum cuique distribuit, quid pertinet ad Deos? Hominum enim societas, et communitas, ut vos dicitis, justitiam procreavit. Temperantia autem constat ex prætermittendis voluptatibus corporis; cui si locus in cœlo est, est etiam voluptatibus. Nam fortis Deus intelligi quî potest? in dolore, an in labore, aut in periculo? quorum Deum nihil attingit. Nec ratione igitur utentem, nec virtute ullâ præditum, Deum intelligere quî possumus?

Nec vero vulgi atque imperitorum inscitiam despicere possum, cum ea considero, quæ dicuntur a Stoïcis: sunt enim illa imperitorum. Piscem Syri venerantur: omne fere genus bestiarum Ægyptii consecraverunt. Jam vero in Græciâ multos habent ex hominibus Deos; Alabandum Alabandi; Tenedii Tenem; Leucotheam, quæ fuit Ino, et ejus Palæmonem filium, cuncta Græcia; Herculem, Æsculapium, Tyndaridas: Romulum nostri, aliosque complures, quos, quasi novos et adscripticios cives, in cœlum receptos putant. Hæc igitur indocti.

XVI. Quid vos philosophi? quî meliora? Omitto illa: sunt enim præclara. Sit sane Deus ipse mundus. Hoc credo illud esse

"Sublime candens, quem invocant omnes Jovem."

Quare igitur plures adjungimus Deos? quanta autem est eorum multitudo? Mihi quidem sane multi videntur: singulas enim stellas numeras Deos; eosque aut belluarum nomine appellas, ut Capram, ut Nepam, ut Taurum, ut Leonem; aut rerum inanimatarum, ut Argo, ut Aram, ut Coronam.

Sed, ut hæc concedantur, reliqua quî tandem non modo concedi, sed omnino intelligi possunt? Cum fruges, *Cererem;* vinum, *Liberum* dicimus, genere nos quidem sermonis utimur usitato: sed ecquem

tam amentem esse putas, qui illud, quo vescatur, Deum credat esse? Nam quos ab hominibus pervenisse dicis ad Deos, tu redde rationem, quemadmodum idem fieri potuerit, aut cur fieri desierit; et ego discam libenter. Quomodo nunc quidem est, non video, quo pacto ille, cui "in monte Œtæo illatæ lampades fuerint," ut ait Accius, "in domum æternam patris" ex illo ardore pervenerit: quem tamen Homerus conveniri apud inferos facit ab Ulysse, sicut cæteros, qui excesserant vitâ.

Quamquam, quem potissimum Herculem colamus, scire sane velim: plures enim tradunt nobis ii, qui interiores scrutantur et reconditas literas: antiquissimum, Jove natum, sed antiquissimo item Jove; nam Joves quoque plures in priscis Græcorum literis invenimus. Ex eo igitur et Lisyto est is Hercules, quem concertavisse cum Apolline de tripode accepimus. Alter traditur Nilo natus, Ægyptius, quem aiunt Phrygias literas conscripsisse. Tertius est ex Idæis Digitis, cui inferias [afferunt.] Quartus est Jovis et Asteriæ, Latonæ sororis, qui Tyri maxime colitur; cujus Carthaginem filiam ferunt. Quintus in Indiâ, qui Belus dicitur. Sextus hic ex Alcumenâ, quem Jupiter genuit, sed tertius Jupiter; quoniam, ut jam docebo, plures Joves etiam accepimus.

XVII. Quando enim me in hunc locum deduxit oratio, docebo, meliora me didicisse de colendis Diis immortalibus jure pontificio, et majorum more, capedunculis, quas Numa nobis reliquit, (de quibus in illâ aureolâ oratiunculâ dicit Lælius) quam rationibus Stoïcorum. Si enim vos sequar, dic, quid ei respondeam, qui me sic roget; Si Dii sunt, suntne etiam Nymphæ Deæ? si Nymphæ, Panisci etiam, et Satyri? Hi autem non sunt: ne Nymphæ quidem Deæ igitur. At earum templa sunt publice vota et dedicata. Quid igitur? ne cæteri quidem ergo Dii, quorum templa sunt dedicata. Age porro, Jovem et Neptunum Deum numeras. Ergo etiam Orcus, fra-

ter eorum, Deus; et illi, qui fluere apud inferos dicuntur, Acheron, Cocytus, Pyriphlegethon, tum Charon, tum Cerberus, Dii putandi. At id quidem repudiandum. Ne Orcus quidem igitur. Quid dicitis ergo de fratribus?

Hæc Carneades aiebat, non ut Deos tolleret, (quid enim philosopho minus conveniens?) sed ut Stoïcos nihil de Diis explicare convinceret. Itaque insequebatur. Quid enim? aiebat, si ii fratres sunt in numero Deorum, num de patre eorum Saturno negari potest? quem vulgo maxime ad Occidentem colunt: qui si est Deus, patrem quoque ejus, Cœlum, esse Deum confitendum est. Quod si ita est, Cœli quoque parentes Dii habendi sunt, Æther, et Dies, eorumque fratres et sorores, qui a genealogis antiquis sic nominantur, Amor, Dolor, Metus, Labor, Invidentia, Fatum, Senectus, Mors, Tenebræ, Miseria, Querela, Gratia, Fraus, Pertinacia, Parcæ, Hesperides, Somnia; quos omnes Erebo et Nocte natos ferunt. Aut igitur hæc monstra probanda sunt, aut prima illa tollenda.

XVIII. Quid? Apollinem, Vulcanum, Mercurium, cæteros, Deos esse dices; de Hercule, Æsculapio, Libero, Castore, Polluce, dubitabis? At hi quidem coluntur æque atque illi; apud quosdam etiam multo magis. Ergo hi Dii sunt habendi, mortalibus nati matribus? Quid? Aristæus, qui olivæ dicitur inventor, Apollinis filius; Theseus, qui Neptuni; reliqui, quorum patres Dii, non erunt in Deorum numero? Quid, quorum matres? Opinor etiam magis: ut enim in jure civili, qui est matre liberâ, liber est; item jure naturæ, qui Deâ matre est, Deus sit, necesse est. Itaque Achillem Astypalæenses insulani sanctissime colunt: qui si Deus est, et Orpheus et Rhesus Dii sunt, Musâ matre nati; nisi forte maritimæ nuptiæ terrenis anteponuntur. Si hi Dii non sunt, quia nusquam coluntur; quo modo

illi sunt? Vide igitur, ne virtutibus hominum isti honores habeantur, non immortalitatibus; quod tu quoque, Balbe, visus es dicere.

Quo modo autem potes, si Latonam Deam putas, Hecaten non putare, quæ matre Asteriâ est, sorore Latonæ? An hæc quoque Dea est? vidimus enim ejus aras delubraque in Græciâ. Sin hæc Dea est, cur non Eumenides? quæ si Deæ sunt, quarum et Athenis fanum est, et apud nos (ut ego interpretor) lucus Furinæ; Furiæ Deæ sunt, speculatrices (credo) et vindices facinorum et sceleris. Quod si tales Dii sunt, ut rebus humanis intersint, Natio quoque Dea putanda est; cui, cum fana circuimus in agro Ardeati, rem divinam facere solemus: quæ, quia partus matronarum tueatur, a nascentibus Natio nominata est. Ea si Dea est; Dii omnes illi, qui commemorabantur a te, Honos, Fides, Mens, Concordia. Ergo etiam Spes, Moneta, omniaque, quæ cogitatione nobismet ipsi possumus fingere. Quod si verisimile non est, ne illud quidem est, hæc unde fluxerunt.

XIX. Quid autem dicis? si Dii sunt illi, quos colimus et accipimus; cur non eodem in genere Serapim Isimque numeremus? Quod si facimus, cur barbarorum Deos repudiemus? Boves igitur, et equos, ibes, accipitres, aspidas, crocodilos, pisces, canes, lupos, feles, multas præterea belluas, in Deorum numero reponemus. Quæ si rejiciamus, illa quoque, unde hæc nata sunt, rejiciemus. Quid deinde? Ino Dea dicetur, quæ Leucothea a Græcis, a nobis Matuta dicitur, cum sit Cadmi filia? Circe autem, et Pasiphaë, [et Æe,] e Perseïde, Oceani filiâ, natæ, patre Sole, in Deorum numero non habebuntur? quamquam Circen quoque coloni nostri Circeienses religiose colunt. Ergo hanc Deam dicis. Quid Medeæ respondebis? quæ duobus avis, Sole et Oceano, Æetâ patre, matre Idyiâ procreata est. Quid hujus Absyrto frátri, qui est apud Pacuvium

Ægialeus? sed illud nomen veterum literis usitatius. Qui si Dii non sunt, vereor quid agat Ino: hæc enim omnia ex eodem fonte fluxerunt.

An Amphiaräus Deus erit, et Trophonius? Nostri quidem publicani, cum essent agri in Bœotiâ Deorum immortalium excepti lege censoriâ, negabant immortales esse ullos, qui aliquando homines fuissent. Sed si sunt hi Dii, est certe Erechtheus, cujus Athenis et delubrum vidimus, et sacerdotem. Quem si Deum facimus, quid aut de Codro dubitare possumus, aut de cæteris, qui pugnantes pro patriæ libertate ceciderunt? Quod si probabile non est, ne illa quidem superiora, unde hæc manant, probanda sunt.

Atqui in plerisque civitatibus intelligi potest, augendæ virtutis gratiâ, (quo libentius reipublicæ causâ periculum adiret optimus quisque) virorum fortium memoriam honore Deorum immortalium consecratam. Ob eam enim ipsam causam Erechtheus Athenis, filiæque ejus, in numero Deorum sunt. Itemque [Leo natarum] est delubrum Athenis, quod Leocorion nominatur. Alabandenses quidem sanctius Alabandum colunt, a quo est urbs illa condita, quam quemquam nobilium Deorum: apud quos non inurbane Stratonicus (ut multa), cum quidam ei molestus Alabandum Deum esse confirmaret, Herculem negaret; "Ergo," inquit, "mihi Alabandus, tibi Hercules, sit iratus."

XX. Illa autem, Balbe, quæ tu a cœlo astrisque ducebas, quam longe serpant, non vides: Solem, Deum esse, Lunamque, quorum alterum Apollinem Græci, alteram Dianam, putant. Quod si Luna Dea est; ergo etiam Lucifer, cæteræque errantes, numerum Deorum obtinebunt. Igitur etiam inerrantes. Cur autem Arci species non in Deorum numero reponatur? est enim pulcher; et ob eam causam, quia speciem habet admirabilem, Thaumante dicitur esse natus. Cujus si divina natura est, quid facies nubi-

bus? arcus enim ipse ex nubibus efficitur quodam modo coloratis. Quarum una etiam Centauros peperisse dicitur. Quod si nubes retuleris in Deos, referendæ certe erunt tempestates, quæ populi Romani ritibus consecratæ sunt. Ergo imbres, nimbi, procellæ, turbines, Dii putandi. Nostri quidem duces, mare ingredientes, immolare hostiam fluctibus consueverunt. Tum, si est Ceres a gerendo (ita enim dicebas), terra ipsa Dea est: et ita habetur; quæ est enim alia Tellus? Sin terra; mare etiam, quem Neptunum esse dicebas: ergo et flumina, et fontes. Itaque et Fontis delubrum Maso ex Corsicâ dedicavit; et in augurum precatione Tiberinum, Spinonem, Almonem, Nodinum, alia propinquorum fluminum nomina, videmus. Ergo hoc aut in immensum serpet, aut nihil horum recipiemus, nec illa infinita ratio superstitionis probabitur. Nihil ergo horum probandum est.

XXI. Dicamus igitur, Balbe, oportet, contra illos etiam, qui hos Deos ex hominum genere in cœlum translatos, non re, sed opinione, esse dicunt, quos auguste omnes sancteque veneramur. Principio Joves tres numerant ii, qui theologi nominantur: ex quibus primum et secundum natos in Arcadiâ; alterum patre Æthere, ex quo etiam Proserpinam natam ferunt, et Liberum; alterum patre Cœlo, qui genuisse Minervam dicitur, quam principem et inventricem belli ferunt; tertium Cretensem, Saturni filium, cujus in illâ insulâ sepulcrum ostenditur. Διοσκουροι etiam apud Graios multis modis nominantur. Primi tres, qui appellantur Anaces, Athenis ex Jove, rege antiquissimo, et Proserpinâ nati, Tritopatreus, Eubuleus, Dionysus; secundi, Jove tertio nati ex Ledâ, Castor et Pollux; tertii dicuntur a nonnullis Alco, Melampus, et Emolus, Atrei filii, qui Pelope natus fuit.

Jam Musæ primæ quatuor, natæ Jove altero, Thelxiope, Aœde, Arche, Melete; secundæ, Jove

tertio et Mnemosyne, procreatæ novem; tertiæ, [Jove tertio] Piero natæ, et Antiopâ, quas Pieridas et Pierias solent poëtæ appellare, iisdem nominibus, eodem numero, quo proxime superiores. Cumque tu Solem, quia solus esset, appellatum esse dicas; Soles ipsi quam multi a theologis proferuntur! Unus eorum Jove natus, nepos Ætheris; alter, Hyperione; tertius, Vulcano, Nili filio; cujus urbem Ægyptii volunt esse eam, quæ Heliopolis appellatur; quartus is, quem heroïcis temporibus Achanto Rhodi peperisse dicitur, [avum] Iälysi, Camiri, et Lindi; quintus, qui Colchis fertur Æetam et Circen procreavisse.

XXII. Vulcani item complures: primus Cœlo natus, ex quo et Minervâ Apollinem eum, cujus in tutelâ Athenas antiqui historici esse voluerunt; secundus Nilo natus, Phthas, ut Ægyptii appellant, quem custodem esse Ægypti volunt; tertius ex tertio Jove, et Junone, qui Lemni fabricæ traditur præfuisse; quartus Menalio natus, qui tenuit insulas propter Siciliam, quæ Vulcaniæ nominantur. Mercurius unus Cœlo patre, Die matre, natus; cujus obscœnius excitata natura traditur, quod adspectu Proserpinæ commotus sit; alter Valentis et Phoronidis filius, is, qui sub terris habetur idem Trophonius; tertius Jove tertio natus, et Maiâ, ex quo et Penelopâ Pana natum ferunt; quartus Nilo patre, quem Ægyptii nefas habent nominare; quintus, quem colunt Pheneatæ, qui et Argum dicitur interemisse, ob eamque causam Ægyptum profugisse, atque Ægyptiis leges et literas tradidisse. Hunc Ægyptii Thoth appellant: eodemque nomine anni primus mensis apud eos vocatur. Æsculapiorum primus, Apollinis, quem Arcades colunt; qui specillum invenisse, primusque vulnus dicitur obligavisse; secundus, secundi Mercurii frater: is, fulmine percussus, dicitur humatus esse Cynosuris: tertius, Arsippi et Arsinoæ, qui primus purgationem alvi, dentisque

evulsionem, ut ferunt, invenit; cujus, in Arcadiâ, non longe a Lusio flumine, sepulcrum et lucus ostenditur.

XXIII. Apollinum antiquissimus is, quem paulo ante ex Vulcano natum esse dixi, custodem Athenarum; alter Corybantis filius, natus in Cretâ; cujus, de illâ insulâ, cum Jove ipso certamen fuisse traditur; tertius Jove tertio natus et Latonâ; quem ex Hyperboreis Delphos ferunt advenisse; quartus in Arcadiâ, quem Arcades Nomionem appellant, quod ab eo se leges ferunt accepisse. Dianæ item plures: prima Jovis et Proserpinæ, quæ pinnatum Cupidinem genuisse dicitur; secunda notior, quam Jove tertio et Latonâ natam accepimus; tertiæ pater Upis traditur, Glauce mater: eam Græci sæpe Upim paterno nomine appellant. Dionysos multos habemus: primum e Jove et Proserpinâ natum; secundum Nilo, qui Nysam dicitur interemisse; tertium, Caprio patre, eumque regem Asiæ præfuisse dicunt; cui Sabazia sunt instituta; quartum Jove et Lunâ, cui sacra Orphica putantur confici; quintum Niso natum et Thyone, a quo Trieterides constitutæ putantur.

Venus prima Cœlo et Die nata; cujus Elide delubrum videmus; altera, spumâ procreata, ex quâ et Mercurio Cupidinem secundum natum accepimus; tertia, Jove nata et Dionâ; quæ nupsit Vulcano (sed ex eâ et Marte natus Anteros dicitur); quarta, Syria, Tyroque concepta, quæ Astarte vocatur; quam Adonidi nupsisse proditum est. Minerva prima, quam Apollinis matrem supra diximus; secunda orta Nilo, quam Ægyptii Saïtæ colunt; tertia illa, quam Jove generatam supra diximus; quarta Jove nata et Coryphe, Oceani filiâ; quam Arcades Coriam nominant, et quadrigarum inventricem ferunt; quinta Pallantis, quæ patrem dicitur interemisse, virginitatem suam violare conantem; cui pinnarum talaria affigunt. Cupido primus, Mercurio et Dianâ

primâ natus dicitur; secundus, Mercurio et Venere secundâ; tertius quidem est Anteros, Marte et Venere tertiâ.

Atque hæc quidem, et ejusmodi, ex vetere Græciæ famâ collecta sunt; quibus intelligis resistendum esse, ne perturbentur religiones. Vestri autem non modo hæc non refellunt, verum etiam confirmant, interpretando, quorsum quidque pertineat. Sed eo jam, unde huc digressi sumus, revertamur.

XXIV. Num censes igitur subtiliore ratione opus esse ad hæc refellenda? nam mentem, fidem, spem, virtutem, honorem, victoriam, salutem, concordiam, cæteraque ejusmodi, rerum vim habere videmus, non Deorum. Aut enim in nobismet insunt ipsis, ut mens, ut fides, ut spes, ut virtus, ut concordia; aut optandæ nobis sunt, ut honos, ut salus, ut victoria; quarum rerum utilitate video etiam consecrata simulacra. Quare autem in his vis Deorum insit, tum intelligam, cum cognovero. Quo in genere vel maxime est Fortuna numeranda, quam nemo ab inconstantiâ et temeritate sejunget; quæ digna certe non sunt Deo.

Jam vero quid vos illa delectat explicatio fabularum, et enodatio nominum? exsectum a filio Cœlum, vinctum itidem a filio Saturnum. Hæc, et alia generis ejusdem, ita defenditis, ut ii qui ista finxerunt, non modo non insani, sed etiam fuisse sapientes videantur. In enodandis autem nominibus, quod miserandum sit, laboratis. Saturnus, quia se saturat annis; Mavors, quia magna vertit; Minerva, quia minuit, aut quia minatur; Venus, quia venit ad omnia; Ceres, a gerendo. Quam periculosa consuetudo! in multis enim nominibus hærebitis. Quid Vejovi facies? quid Vulcano? quamquam, quoniam Neptunum a nando appellatum putas, nullum erit nomen, quod non possis unâ literâ explicare, unde ductum sit. In quo quidem magis tu mihi natare visus es, quam ipse Neptunus. Magnam molestiam

suscepit, et minime necessariam, primus Zeno, post Cleanthes, deinde Chrysippus, commenticiarum fabularum reddere rationem; vocabulorum, cur quique ita appellati sint, causas explicare. Quod cum facitis, illud profecto confitemini, longe aliter rem se habere, atque hominum opinio sit: eos enim, qui Dii appellentur, rerum naturas esse, non figuras Deorum.

XXV. Qui tantus error fuit, ut perniciosis etiam rebus non modo nomen Deorum tribueretur, sed etiam sacra constituerentur. Febris enim fanum in Palatio, et Orbonæ ad ædem Larum, et aram malæ Fortunæ Esquiliis consecratam videmus. Omnis igitur talis a philosophiâ pellatur error, ut, cum de Diis immortalibus disputemus, dicamus digna Diis immortalibus; de quibus habeo ipse, quod sentiam; non habeo autem, quod tibi assentiar. Neptunum esse dicis animum cum intelligentiâ per mare pertinentem: idem de Cerere. Istam autem intelligentiam aut maris aut terræ, non modo comprehendere animo, sed ne suspicione quidem possum attingere. Itaque aliunde mihi quærendum est, ut et esse Deos, et quales sint Dii, discere possim; quam quales tu eos esse vis.

Videamus ea, quæ sequuntur: primum, Deorumne providentiâ mundus regatur: deinde, consulantne rebus humanis. Hæc enim mihi ex tuâ partitione restant duo; de quibus, si vobis videtur, accuratius disserendum puto. Mihi vero, inquit Velleius, valde videtur: nam et majora exspecto; et his, quæ dicta sunt, vehementer assentior. Tum Balbus, Interpellare te, inquit, Cotta, nolo: sed sumemus tempus aliud. Efficiam profecto, ut fateare. Sed * * *

Multa desunt.

XXVI. "Nequâquam istuc istac ibit: magna inest certatio:

Nam ut ego illis supplicarem tantâ blandiloquentiâ?"

Niobe parumne ratiocinari videtur, et sibi ipsa nefariam pestem machinari? Illud vero quam callidâ ratione!

" Qui volt esse, quod volt; ita dat se res, ut operam dabit."

Qui est versus omnium seminator malorum.

" Ille transversâ mente mihi hodie tradidit repagula;
Quibus ego iram omnem recludam, atque illi perniciem dabo;
Mihi mœrores, illi luctum; exitium illi, exsilium mihi."

Hanc videlicet rationem, quam vos divino beneficio homini solum tributam dicitis, bestiæ non habent. Videsne igitur, quanto munere Deorum simus affecti? Atque eadem Medea, patrem patriamque fugiens,

.... " postquam pater
Appropinquat, jamque, pæne ut comprehendatur, parat,
Puerum interea obtruncat, membraque articulatim dividit;
Perque agros passim dispergit corpus: id eâ gratiâ,
Ut, dum nati dissipatos artus captaret parens,
Ipsa interea effugeret; illum ut mœror tardaret sequi;
Sibi salutem ut familiari pareret parricidio."

Huic ut scelus, sic ne ratio quidem defuit. Quid? ille, funestas epulas fratri comparans, nonne versat huc et illuc cogitatione rationem?

" Major mihi moles, majus miscendum est malum,

Quî illius acerbum cor contundam, et comprimam."

XXVII. Nec tamen ille ipse est prætereundus, quî non sat habuit conjugem illexisse in stuprum; de quo recte et verissime loquitur Atreus:

"Quod re in summâ summum esse arbitror
Periclum, matres coinquinari regias;
Contaminari stirpem; admisceri genus."

At id ipsum quam callide, qui regnum adulterio quæreret!

"Addo" (inquit) "huc, quod mihi portento Cœlestûm Pater
Prodigium misit, regni stabilimen mei,
Agnum inter pecudes aureâ clarum comâ
Quondam Thyestem clepere ausum esse e regiâ:
Quâ in re adjutricem conjugem cepit sibi."

Videturne summâ improbitate usus non sine summâ esse ratione? Nec vero scena solum referta est his sceleribus, sed multo vita communis pæne majoribus. Sentit domus uniuscujusque, sentit forum, sentit curia, Campus, socii, provinciæ, ut, quemadmodum ratione recte fiat, sic ratione peccetur: alterumque et a paucis et raro; alterum et sæpe et a plurimis; ut satius fuerit nullam omnino nobis a Diis immortalibus datam esse rationem, quam tantâ cum pernicie datam. Ut vinum ægrotis, quia prodest raro, nocet sæpissime, melius est non adhibere omnino, quam, spe dubiæ salutis, in apertam perniciem incurrere; sic, haud scio an melius fuerit, humano generi motum istum celerem cogitationis, acumen, sollertiam, quam rationem vocamus, (quoniam pestifera sit multis, admodum paucis salutaris) non dari omnino, quam tam munifice et tam large dari. Quamobrem, si mens voluntasque divina idcirco consuluit hominibus, quod iis largita est rationem;

iis solis consuluit, quos bonâ ratione donavit; quos videmus, si modo ulli sunt, esse perpaucos. Non placet autem, paucis a Diis immortalibus esse consultum; sequitur ergo, ut nemini consultum sit.

XXVIII. Huic loco sic soletis occurrere: non idcirco non optime nobis a Diis esse provisum, quod multi eorum beneficio perverse uterentur: etiam patrimoniis multos male uti; nec, ob eam causam, eos beneficium a patribus nullum habere. Quisquam istuc negat? aut quæ est in collatione istâ similitudo? Nec enim Herculi Deïanira nocere voluit, cum ei tunicam, sanguine Centauri tinctam, dedit; nec prodesse Pheræo Iäsoni is, qui gladio vomicam ejus aperuit, quam sanare medici non poterant. Multi enim, etiam cum obesse vellent, profuerunt, et cum prodesse, obfuerunt. Ita non fit, ex eo quod datur, ut voluntas ejus, qui dederit, appareat: nec, si is, qui accepit, bene utitur, idcirco is, qui dedit, amice dedit. Quæ enim libido, quæ avaritia, quod facinus, aut suscipitur nisi consilio capto; aut sine animi motu et cogitatione, id est, ratione, perficitur? Nam omnis opinio ratio est, et quidem bona ratio, si vera; mala autem, si falsa est opinio. Sed a Deo tantum rationem habemus, si modo habemus; bonam autem rationem, aut non bonam, a nobis. Non enim, ut patrimonium relinquitur, sic ratio homini est beneficio Deorum data. Quid enim potius hominibus dedissent, si iis nocere voluissent? Injustitiæ autem, intemperantiæ, timiditatis, quæ semina essent, si his vitiis ratio non subesset?

XXIX. Medea modo et Atreus commemorabantur a nobis, heroïcæ personæ, initâ subductâque ratione, nefaria scelera meditantes. Quid? levitates comicæ, parumne semper in ratione versantur? parumne subtiliter disputat ille in Eunucho?

........................"quid igitur faciam?
Exclusit, revocat: redeam? non, si me obsecret."

Ille vero in Synephebis, Academicorum more, contra communem opinionem non dubitat pugnare ratione, qui, in amore summo, summâque inopiâ, suave esse dicit,

"Parentem habere avarum, illepidum, in liberos
Difficilem, qui te nec amet, nec studeat tui."

Atque huic incredibili sententiæ ratiunculas suggerit:

"Aut tu illum fructu fallas; aut per literas
Avertas aliquod nomen; aut per servolum
Percutias pavidum. Postremo, a parco patre
Quod sumas, quanto dissipas libentius!"

Idemque facilem et liberalem patrem incommodum esse amanti filio disputat; quem

"Neque quo pacto fallam, neque quid inde auferam,
Nec quem dolum ad eum, aut machinam commoliar,
Scio quidquam: ita omnes meos dolos, fallacias,
Præstigias [præstrinxit] commoditas patris."

Quid ergo isti doli? quid machinæ? quid fallaciæ, præstigiæque? num sine ratione esse potuerunt? O præclarum munus Deorum! ut Phormio possit dicere,

"Cedo senem: jam instructa mihi sunt in corde consilia omnia."

XXX. Sed exeamus e theatro: veniamus in forum. Sessum it prætor. Quid? ut judicetur, qui tabularium incenderit. Quod facinus occultius? At se Q. Sosius, splendidus eques Romanus ex agro Piceno, fecisse confessus est. Qui transcripserit tabulas publicas? Id quoque L. Alenus fecit, cum chirographum Sex-primorum imitatus est. Quid hoc ho-

mine sollertius? Cognosce alias quæstiones, àuri Tolosani, conjurationis Jugurthinæ. Repete superiora: Tubuli de pecuniâ captâ ob rem judicandam: posteriora, de incestu rogatione Peducæâ: tum hæc quotidiana, sicæ, veneni, peculatûs, testamentorum etiam lege novâ quæstiones. Inde illa actio, "Ope consilioque tuo furtum aio factum esse." Inde tot judicia de fide malâ, tutelæ, mandati; pro socio, fiduciæ; reliqua, quæ, ex emto, aut vendito, aut conducto, aut locato, contra fidem fiunt. Inde judicium publicum rei privatæ lege Lætoriâ: inde everriculum malitiarum omnium, judicium de dolo malo, quod C. Aquillius, familiaris noster, protulit; quem dolum idem Aquillius tum teneri putat, cum aliud sit simulatum, aliud actum.

Hanc igitur tantam a Diis immortalibus arbitramur malorum sementem esse factam? Si enim rationem hominibus Dii dederunt, malitiam dederunt. Est enim malitia, versuta et fallax nocendi ratio. Iidem etiam Dii fraudem dederunt, facinus, cæteraque, quorum nihil nec suscipi sine ratione, nec effici, potest. Utinam igitur, ut illa anus optat,

> .... "ne in nemore Pelio, securibus
> Cæsa, cecidisset abiegna ad terram trabes;"

sic istam calliditatem hominibus Dii ne dedissent! quâ perpauci bene utuntur; qui tamen ipsi sæpe a male utentibus opprimuntur: innumerabiles autem improbe utuntur; ut donum hoc divinum rationis et consilii, ad fraudem hominibus, non ad bonitatem, impertitum esse videatur.

XXXI. Sed urgetis identidem, hominum esse istam culpam, non Deorum; ut si medicus gravitatem morbi, gubernator vim tempestatis, accuset: etsi hi quidem homunculi; sed tamen ridiculi. Quis enim te adhibuisset, dixerit quispiam, si ista non essent? Contra Deum licet disputare liberius? In hominum vitiis, ais, esse culpam. Eam dedisses hominibus ra-

tionem, quæ vitia culpamque excluderet. Ubi igitur locus fuit errori Deorum? nam patrimonia, spe bene tradendi, relinquimus; quâ possumus falli: Deus falli quî potuit? An ut Sol, in currum cum Phaëthontem filium sustulit? aut Neptunus, cum Theseus Hippolytum perdidit, cum ter optandi a Neptuno patre habuisset potestatem? Poëtarum ista sunt: nos autem philosophi esse volumus, rerum auctores, non fabularum. Atque ii tamen ipsi Dii poëtici, si scîssent perniciosa fore illa filiis, peccâsse in beneficio putarentur.

Et, si verum est, quod Aristo Chius dicere solebat, nocere audientibus philosophos iis, qui bene dicta male interpretarentur; posse enim asotos ex Aristippi, acerbos e Zenonis scholâ exire; prorsus, si, qui audierunt, vitiosi essent discessuri, quod perverse philosophorum disputationem interpretarentur; tacere præstaret philosophis, quam iis, qui se audîssent, nocere. Sic, si homines rationem, bono consilio a Diis immortalibus datam, in fraudem malitiamque convertunt; non dari illam, quam dari, humano generi melius fuit. Ut, si medicus sciat, eum ægrotum, qui jussus sit vinum sumere, meracius sumturum, statimque periturum; magnâ sit in culpâ; sic vestra ista Providentia reprehendenda, quæ rationem dederit iis, quos scierit eâ perverse et improbe usuros. Nisi forte dicitis, eam nescîsse. Utinam quidem! Sed non audebitis. Non enim ignoro, quanti ejus nomen putetis.

XXXII. Sed hic quidem locus concludi jam potest. Nam si stultitia, consensu omnium philosophorum, majus est malum, quam si omnia mala et fortunæ et corporis ex alterâ parte ponantur; sapientiam autem nemo assequitur; in summis malis omnes sumus, quibus vos optime consultum a Diis immortalibus dicitis. Nam, ut nihil interest, utrum nemo valeat, an nemo possit valere; sic, non intelligo, quid intersit, utrum nemo sit sapiens, an nemo esse

possit. Ac nos quidem nimis multa de re apertissimâ. Telamo autem uno versu locum totum conficit, cur Dii homines negligant:

> "Nam, si curent, bene bonis sit, male malis; quod nunc abest."

Debebant illi quidem omnes bonos efficere, si quidem hominum generi consulebant. Sin id minus, bonis quidem certe consulere debebant. Cur igitur duo Scipiones, fortissimos et optimos viros, in Hispaniâ Pœnus oppressit? Cur Maximus extulit filium consularem? Cur Marcellum Hannibal interemit? Cur Paulum Cannæ sustulerunt? Cur Pœnorum crudelitati Reguli corpus est præbitum? Cur Africanum domestici parietes non texerunt? Sed hæc vetera, et alia permulta. Propiora videamus. Cur avunculus meus, vir innocentissimus, idemque doctissimus, P. Rutilius, in exsilio est? Cur sodalis meus interfectus domi suæ, Drusus? Cur temperantiæ prudentiæque specimen, ante simulacrum Vestæ, pontifex maximus est Q. Scævola trucidatus? Cur ante etiam tot civitatis principes a Cinnâ interemti? Cur omnium perfidiosissimus, C. Marius, Q. Catulum, præstantissimâ dignitate virum, mori potuit jubere? Dies deficiat, si velim numerare, quibus bonis male evenerit; nec minus, si commemorem, quibus improbis optime. Cur enim Marius tam feliciter, septimum consul, domi suæ senex est mortuus? cur, omnium crudelissimus, tam diu Cinna regnavit?

XXXIII. At dedit pœnas. Prohiberi melius fuit, impedirique, ne tot summos viros interficeret, quam ipsum aliquando pœnas dare. Summo cruciatu supplicioque Q. Varius, homo importunissimus, periit: si, quia Drusum ferro, Metellum veneno, sustulerat; illos conservari melius fuit, quam pœnas sceleris Varium pendere. Duodequadraginta Dionysius tyrannus annos fuit opulentissimæ et beatissimæ civitatis. Quam multos ante hunc, in ipso Græciæ flore, Pisi-

stratus! At Phalaris, at Apollodorus, pœnas sustulit. Multis quidem ante cruciatis et necatis. Et prædones multi sæpe pœnas dant: nec tamen possumus dicere, non plures captivos acerbe, quam prædones, necatos. Anaxarchum Democriteum a Cyprio tyranno excarnificatum accepimus: Zenonem Eleæ in tormentis necatum. Quid dicam de Socrate? cujus morti illacrymari soleo, Platonem legens. Videsne igitur, Deorum judicio, si vident res humanas, discrimen esse sublatum?

XXXIV. Diogenes quidem Cynicus dicere solebat, Harpalum, qui temporibus illis prædo felix habebatur, contra Deos testimonium dicere, quod in illâ fortunâ tam diu viveret. Dionysius (de quo ante dixi), cum fanum Proserpinæ Locris expilavisset, navigabat Syracusas: isque cum secundissimo vento cursum teneret, ridens, "Videtisne," inquit, "amici, quam bona a Diis immortalibus navigatio sacrilegis detur?" Atque homo acutus, cum bene planeque percepisset, in eâdem sententiâ perseverabat: qui, cum ad Peloponnesum classem appulisset, et in fanum venisset Jovis Olympii, aureum ei detraxit amiculum, grandi pondere, quo Jovem ornârat ex manubiis Carthaginiensium tyrannus Gelo. Atque in eo etiam cavillatus est, æstate grave esse aureum amiculum, hieme frigidum; eique laneum pallium injecit, cum id esse ad omne anni tempus diceret. Idemque Æsculapii Epidauri barbam auream demi jussit: neque enim convenire, barbatum esse filium, cum in omnibus fanis pater imberbis esset. Jam mensas argenteas de omnibus delubris jussit auferri; in quibus quod, more veteris Græciæ, inscriptum esset, "*Bonorum Deorum*," uti se eorum bonitate velle dicebat. Idem Victoriolas aureas, et pateras, coronasque, quæ simulacrorum porrectis manibus sustinebantur, sine dubitatione tollebat; eaque se accipere, non auferre, dicebat; esse enim stultitiam, a quibus bona precaremur, ab iis porrigentibus et

dantibus nolle sumere. Eumdemque ferunt hæc, quæ dixi, sublata de fanis, in forum protulisse, et per præconem vendidisse; exactâque pecuniâ, edixisse, ut, quod quisque a sacris haberet, id ante diem certam in suum quodque fanum referret. Ita, ad impietatem in Deos, in homines adjunxit injuriam.

XXXV. Hunc igitur nec Olympius Jupiter fulmine percussit, nec Æsculapius misero diuturnoque morbo tabescentem interemit: atque in suo lectulo mortuus, [in Tympanidis] rogum illatus est; eamque potestatem, quam ipse per scelus erat nactus, quasi justam et legitimam, hæreditatis loco filio tradidit.

Invita in hoc loco versatur oratio: videtur enim auctoritatem afferre peccandi. Recte videretur, nisi et virtutis et vitiorum, sine ullâ divinâ ratione, grave ipsius conscientiæ pondus esset: quâ sublatâ, jacent omnia. Ut enim nec domus nec respublica ratione quâdam et disciplinâ designata videatur, si in eâ nec recte factis præmia exstent ulla, nec supplicia peccatis; sic mundi divina in homines moderatio profecto nulla est, si in eâ discrimen nullum est bonorum et malorum.

At enim minora Dii negligunt, neque agellos singulorum nec viticulas persequuntur; nec, si uredo aut grando quidpiam nocuit, id Jovi animadvertendum fuit. Ne in regnis quidem reges omnia minima curant. Sic enim dicitis; quasi ego paulo ante de fundo Formiano P. Rutilii sim questus, non de amissâ salute.

XXXVI. Atque hoc quidem omnes mortales sic habent, externas commoditates, vineta, segetes, oliveta, ubertatem frugum et fructuum, omnem denique commoditatem prosperitatemque vitæ, a Diis se habere: virtutem autem nemo unquam acceptam Deo retulit. Nimirum recte. Propter virtutem enim jure laudamur, et in virtute recte gloriamur: quod non contingeret, si id donum a Deo, non a nobis,

haberemus. At vero aut honoribus aucti, aut re familiari, aut si aliud quidpiam nacti sumus fortuiti boni, aut depulimus mali, cum Diis gratias agimus, tum nihil nostræ laudi assumtum arbitramur. Num quis, quod bonus vir esset, gratias Diis egit unquam? At, quod dives, quod honoratus, quod incolumis. Jovemque Optimum et Maximum [ob eas res] appellant, non quod nos justos, temperatos, sapientes efficiat, sed quod salvos, incolumes, opulentos, copiosos. Neque Herculi quisquam decumam vovit unquam, si sapiens factus esset. Quamquam Pythagoras, cum in geometriâ quiddam novi invenisset, Musis bovem immolâsse dicitur. Sed id quidem non credo, quoniam ille ne Apollini quidem Delio hostiam immolare voluit, ne aram sanguine adspergeret. Ad rem autem ut redeam, judicium hoc omnium mortalium est, fortunam a Deo petendam, a se ipso sumendam esse sapientiam. Quamvis licet Menti delubra, et Virtuti, et Fidei, consecremus; tamen hæc in nobis ipsis sita videmus: spei, salutis, opis, victoriæ, facultas a Diis expetenda est. Improborum igitur prosperitates secundæque res redarguunt (ut Diogenes dicebat) vim omnem Deorum ac potestatem.

XXXVII. At nonnunquam bonos exitus habent boni. Eos quidem arripimus, attribuimusque sine ullâ ratione Diis immortalibus. At Diagoras, cum Samothraciam venisset, Atheos ille qui dicitur, atque ei quidam amicus, "Tu, qui Deos putas humana negligere, nonne animadvertis, ex tot tabulis pictis, quam multi votis vim tempestatis effugerint, in portumque salvi pervenerint?" "Ita fit," inquit: "illi [enim] nusquam picti sunt, qui naufragia fecerunt, in marique perierunt." Idemque, cum ei naviganti vectores, adversâ tempestate timidi et perterriti, dicerent, non injuriâ sibi illud accidere, qui illum in eamdem navem recepissent; ostendit eis in eodem cursu multas alias laborantes; quæsivitque, num

etiam in iis navibus Diagoram vehi crederent. Sic enim res se habet, ut ad prosperam adversamve fortunam, qualis sis, aut quemadmodum vixeris, nihil intersit.

Non animadvertunt, inquit, omnia Dii: ne reges quidem. Quid est simile? Reges enim si scientes prætermittunt, magna culpa est. At Deo ne excusatio quidem est inscientiæ.

XXXVIII. Quem vos præclare defenditis, cum dicitis, eam vim Deorum esse, ut, etiam si quis morte pœnas sceleris effugerit, expetantur eæ pœnæ a liberis, a nepotibus, a posteris. O miram æquitatem Deorum! Ferretne ulla civitas latorem istiusmodi legis, ut condemnaretur filius aut nepos, si pater aut avus deliquisset?

"Quinam Tantalidarum internecioni modus
Paretur? aut quænam unquam, ob mortem Myrtili,
Pœnis luendis dabitur satias supplicî?"

Utrum poëtæ Stoïcos depravârint, an Stoïci poëtis dederint auctoritatem, non facile dixerim: portenta enim et flagitia ab utrisque dicuntur. Neque enim, quem Hipponactis iambus læserat, aut qui erat Archilochi versu vulneratus, a Deo immissum dolorem, non conceptum a se ipso, continebat: nec, cum Ægisthi libidinem, aut cum Paridis videmus, a Deo causam requirimus, cum culpæ pæne vocem audiamus: nec ego multorum ægrorum salutem non ab Hippocrate potius, quam ab Æsculapio, datam judico: nec Lacedæmoniorum disciplinam dicam unquam ab Apolline potius Spartæ, quam a Lycurgo, datam. Critolaüs, inquam, evertit Corinthum, Carthaginem Hasdrubal. Hi duo illos oculos oræ maritimæ effoderunt, non iratus alicui, quem omnino irasci posse negatis, Deus.

XXXIX. At subvenire certe potuit, et conservare urbes tantas atque tales. Vos enim ipsi dicere soletis,

nihil esse, quod Deus efficere non possit, et quidem sine labore ullo: ut enim hominum membra, nullâ contentione, mente ipsâ ac voluntate moveantur; sic numine Deorum omnia fingi, moveri, mutarique posse. Neque id dicitis superstitiose atque aniliter, sed physicâ constantique ratione: materiam enim rerum, ex quâ et in quâ omnia sint, totam esse flexibilem et commutabilem, ut nihil sit, quod non ex eâ quamvis subito fingi convertique possit: ejus autem universæ fictricem et moderatricem divinam esse providentiam. Hanc igitur, quocumque se moveat, efficere posse, quidquid velit. Itaque aut nescit, quid possit; aut negligit res humanas; aut, quid sit optimum, non potest judicare.

Non curat singulos homines. Non mirum: ne civitates quidem. Non eas? ne nationes quidem et gentes. Quod si has etiam contemnet, quid mirum est, omne ab eâ genus humanum esse contemtum? Sed quomodo iidem dicitis, non omnia Deos persequi, iidem vultis, a Diis immortalibus hominibus dispertiri ac dividi somnia? (Idcirco hæc tecum, quia vestra est de somniorum veritate sententia.) Atque iidem etiam vota suscipi dicitis oportere. Nempe singuli vovent: audit igitur mens divina etiam de singulis. Videtis ergo, eam non esse tam occupatam, quam putabatis? Fac esse distentam, cœlum versantem, terram tuentem, maria moderantem: cur tam multos Deos nihil agere, et cessare patitur? Cur non rebus humanis aliquos otiosos Deos præficit? qui a te, Balbe, innumerabiles explicati sunt.

Hæc fere dicere habui de naturâ deorum, non ut eam tollerem, sed ut intelligeretis, quam esset obscura, et quam difficiles explicatus haberet.

XL. Quæ cum dixisset, Cotta finem. Lucilius autem, Vehementius, inquit, Cotta, tu quidem invectus es in eam Stoïcorum rationem, quæ de providentiâ Deorum ab illis sanctissime et providentissime constituta est. Sed, quoniam advesperascit, dabis

diem nobis aliquem, ut contra ista dicamus. Est enim mihi tecum pro aris et focis certamen, et pro Deorum templis atque delubris, proque urbis muris, quos vos, pontifices, sanctos esse dicitis; diligentiusque urbem religione, quam ipsis mœnibus, cingitis: quæ deseri a me, dum quidem spirare potero, nefas judico.

Tum Cotta, Ego vero et opto redargui me, Balbe: et ea, quæ disputavi, disserere malui, quam judicare: et facile me a te vinci posse, certo scio. Quippe, inquit Velleius, qui etiam somnia putet ad nos mitti ab Jove. Quæ ipsa tamen tam levia non sunt, quam est Stoïcorum de naturâ Deorum oratio.

Hæc cum essent dicta, ita discessimus, ut Velleio Cottæ disputatio verior, mihi Balbi ad veritatis similitudinem videretur esse propensior.

RHETORICORUM ET PHILOSOPHICORUM

TOMI TERTII FINIS.

EXCUDIT T. DAVISON, LONDINI.